george eisen

a magyar holokauszt főpróbája

1941 –

a tömeggyilkosságok nyara

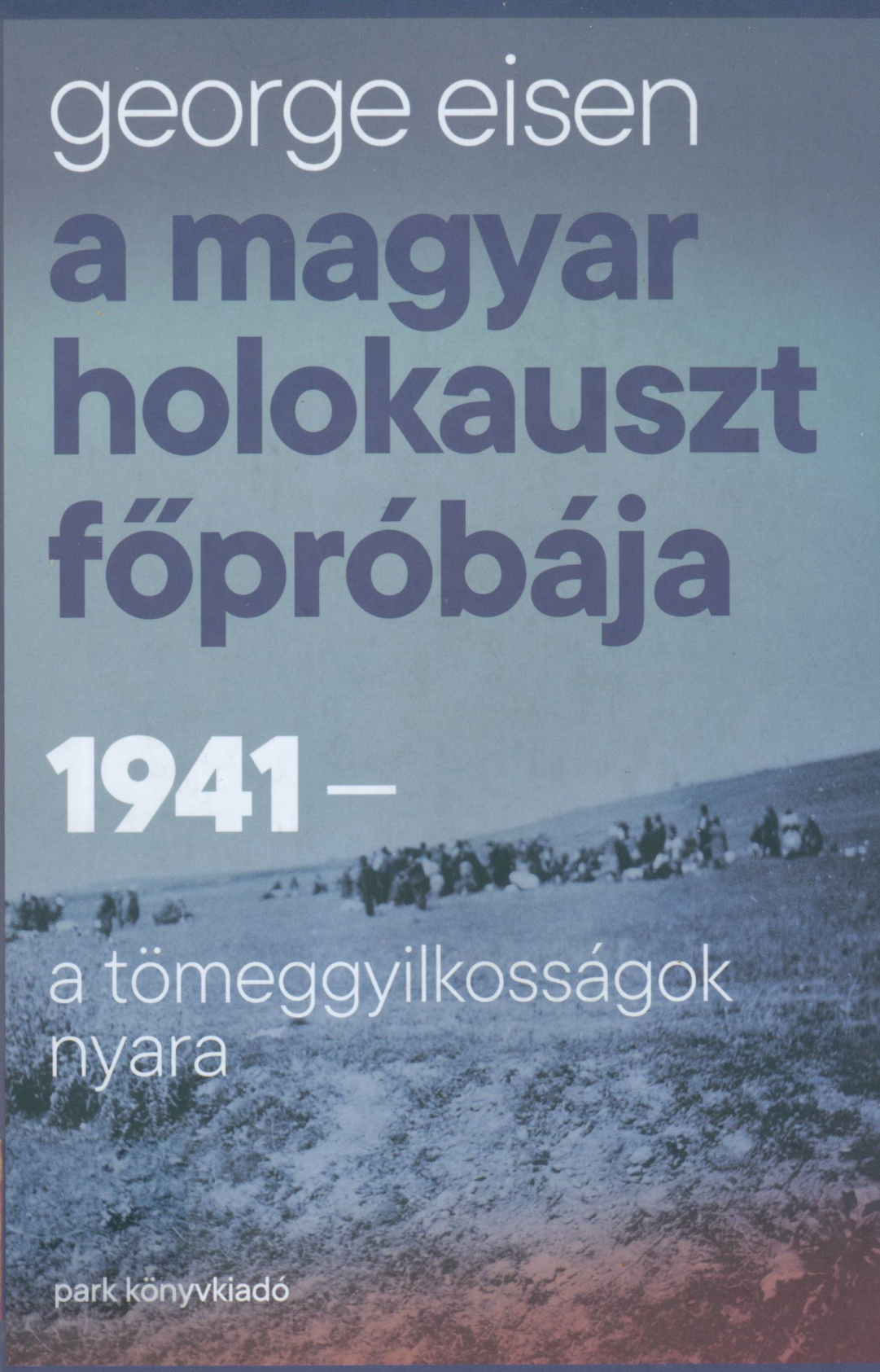

park könyvkiadó

Fordította Barabás András

George Eisen

A magyar holokauszt főpróbája

1941 –

a tömeggyilkosságok nyara

Park Könyvkiadó

A fordítás alapjául szolgáló kiadás
George Eisen: *A Summer of Mass Murder: 1941 – Rehearsal for the Hungarian Holocaust.* Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2023

A szöveget szakmai szempontból Háberman Zoltán ellenőrizte

A térképeket Sebők László készítette

Első kiadás

Copyright © George Eisen, 2024
All rights reserved
Magyar kiadás © Park Kiadó, Budapest, 2025
Hungarian translation © Barabás András, 2024
Minden jog fenntartva
Borító © Gerhes Gábor
Borítófotó © Spitz Gyula felvétele. United States Holocaust Memorial Museum/Svéd Iván
Szerzőfotó © Tony Weeg

2
SOMOGYI KÖNYVTÁR 1881 SZEGED
100752
233
25
323
E33
Somogyi-könyvtár, Szeged
S000842372

Két testvér, Samu és Karcsi emlékének –
az ő történetüket is elmondja a könyv

Anyámnak, Klein Ibolyának, aki minden esetben
habozás nélkül szembeszállt az igazságtalansággal

Unokáimnak, Amarisnak, Bailának,
Caldernek és Avivának, akiket arra kérek,
sose feledjék a holokauszt történetét

Végül pedig rendkívül nagy szeretettel
feleségemnek, Cynthiának

„A holokauszt teljes mértékben és szervesen kapcsolódik az 1941-es megsemmisítő háborúhoz *(Vernichtungskrieg)*, de ugyanígy teljes mértékben és szervesen kapcsolódik Ukrajna meghódításának kísérletéhez."

TIMOTHY SNYDER történész a Bundestagban (2017. június 20.)

„Az 1941-es deportálás legalább annyira nemzeti, mint amennyire zsidó trauma volt."

RANDOLPH L. BRAHAM holokauszttörténész

„Minden, amit korábban elképzelhetetlennek tartottunk, ott megtörtént velünk."

ZOBEL LÁSZLÓ túlélő

„Csak azon csodálkozik az ember, hogy ezek a magukat magyarnak és kereszténynek, valamint lelkiismeretes tisztviselőknek tartó emberek nem félnek a sorozatos törvénytelen intézkedéseiknek kijáró megtorlástól."

SLACHTA MARGIT zsidómentő

Előszó

Galícia időben és térben is különleges helyet foglal el a holokauszt történetében. 1941 nyarán olyan események történtek itt, az úgynevezett határövezetben, melyeknek nem volt előzményük a gyorsan kibontakozó holokausztban. Azzal, hogy több mint 20 000, idegennek nyilvánított magyarországi zsidót átlökött a keleti határon Galíciába – vagy amiatt sütötték rájuk az „idegen" bélyegét, mert rendezetlenek voltak az állampolgársági papírjaik, vagy csupán zsidó származásuk miatt –, a magyar kormány szintet lépett, mind a magyar történelemben, mind a holokauszt véghez vitelében. Egyoldalú magyar akcióról volt szó, melyet a német katonai hatóságok soha nem kértek, és amelyet semmiféle katonai vagy gazdasági észszerűség nem indokolt.

Az események egymást követő négy lépcsőfokát, valamint a Galíciába toloncolás után a régióban lezajlott sorozatos vérfürdőket feltáró könyvem középpontjában ezeknek a magyar zsidóknak és a nekik menedéket nyújtó galíciai hittestvéreiknek a sorsa áll. Emberek ezreinek begyűjtése és kitoloncolása, valamint az ezt kísérő brutalitás és gyakori jogtiprás előkészítette a terepet a rá következő népirtáshoz. A járművekről leszállított, magukra hagyott zsidókat leöldöső és kirabló ukrán szabadcsapatok tetteit addig példa nélküli, lőfegyverekkel végrehajtott tömeggyilkosság követte Kamenyec-Podolszkij városában. A vérengzés 23 600 áldozata között 14 000–16 000 magyar zsidó volt. Igazán stílszerű és egyedi bevezető volt ez a holokauszthoz és a későbbi végső megoldáshoz *(Endlösung)*. A harmadik lépcsőfok, a különféle gettókban és településeken „népességcsökkentési" célból elkövetett gyilkosságok – megfűszerezve a „selejtezési" műveletekkel, melyek tovább csökkentették a zsidóság létszámát egyes városokban – már mind az ott állomásozó német biztonsági erők műve volt 1941 őszén és 1942 tavaszán. Az utolsó stáció – a tulajdonképpeni *Endlösung* felvezetéseként – az életben maradottak és galíciai testvéreik átszállítása volt marhavagonokban Bełżecbe. Ez mintegy előrevetítette a nagybani, iparszerű

öldöklést, amit Auschwitzban fejlesztettek tökélyre. S ami meg is pecsételte a deportált magyar zsidók sorsát.

Az 1941-es deportálásokat és a sok ezer magyar zsidó életét követelő tömeggyilkosságot nem tekinthetjük csupán a *magyar* történelem fejezetének. Mert *transznacionális*. Tűnjenek bár elszigeteltnek az események, végeredményben mégis összefüggenek egymással. Jelentőségük abban áll, hogy különleges nézőpontot kínálnak, ahonnan megfigyelhetők az *Endlösung*hoz vezető út nagyobb buktatói és apró döccenői. Ugyanakkor a magyar és a zsidó történelem viharvert tájait ábrázoló képen ezek az események baljós útjelzőkként emelkednek ki, melyek a magyar holokauszt utolsó, 1944-es szakasza felé mutatnak. A jelentős mennyiségű frissen előbukkant anyag és az ismert források újbóli vizsgálata nemcsak a holokausztörténet egyik véres fejezetét engedi rekonstruálni, hanem a magyar és a nemzeteken átnyúló történelem egyik vitatott epizódját is.

Akárhogy nézem, ez életem legnehezebben megírható, legnagyobb kihívást jelentő könyve, valószínűleg a személyes vonatkozásai miatt – a kitoloncolt és elpusztított emberek között ugyanis ott volt két családtagom is. Emiatt a könyv túllép a hagyományos történetírás keretein, ugyanakkor le is szűkíti ezeket. Célja, hogy súlyos kérdéseket tegyen fel erkölcsről, bűnről és felelősségről azáltal, hogy az áldozatoknak és az elkövetőknek egyaránt szót ad. A deportálások és a megsemmisítés kutatása általánosságban nem nevezhető fehér foltnak a magyar történetírásban. Viszont az is tény, hogy Magyarországon ezeket az eseményeket sohasem tárták fel teljes részletességgel, és a nemzetközi holokausztirodalom is keveset tud róluk. Az első rejtély, amellyel a kutató kénytelen szembenézni: mi értelme volt ennek az egésznek? Miért döntöttek úgy 1941-ben a magyar hatóságok, hogy sok ezer embert kitoloncolnak az országból? S miért pont Galíciába? Miként illik bele ez a meghatározó jelentőségű epizód a magyar és az általános holokausztnarratívába? Ugyanennyire fontos kérdés a galíciai főbűnösök magatartása, a tömeggyilkosoké, akik könnyűszerrel ötvözték a gyilkolást szadizmussal és zabrálással, és képesek voltak elfogadni a népirtás náci ideológiáját – hogyan tudták mindezt összeegyeztetni az erkölccsel? Miképpen lehet megbékélni Himmler mondásával: „ölni, de tisztességesnek maradni"?[1]

Annak érdekében, hogy felfogjuk ezeket a rémtetteket, olyan diszciplínákat kell segítségül hívnunk, melyek ritkán fonódnak össze a történeti kutatással. Csakis több tudományág összekapcsolásával bukkanhatunk válaszokra.

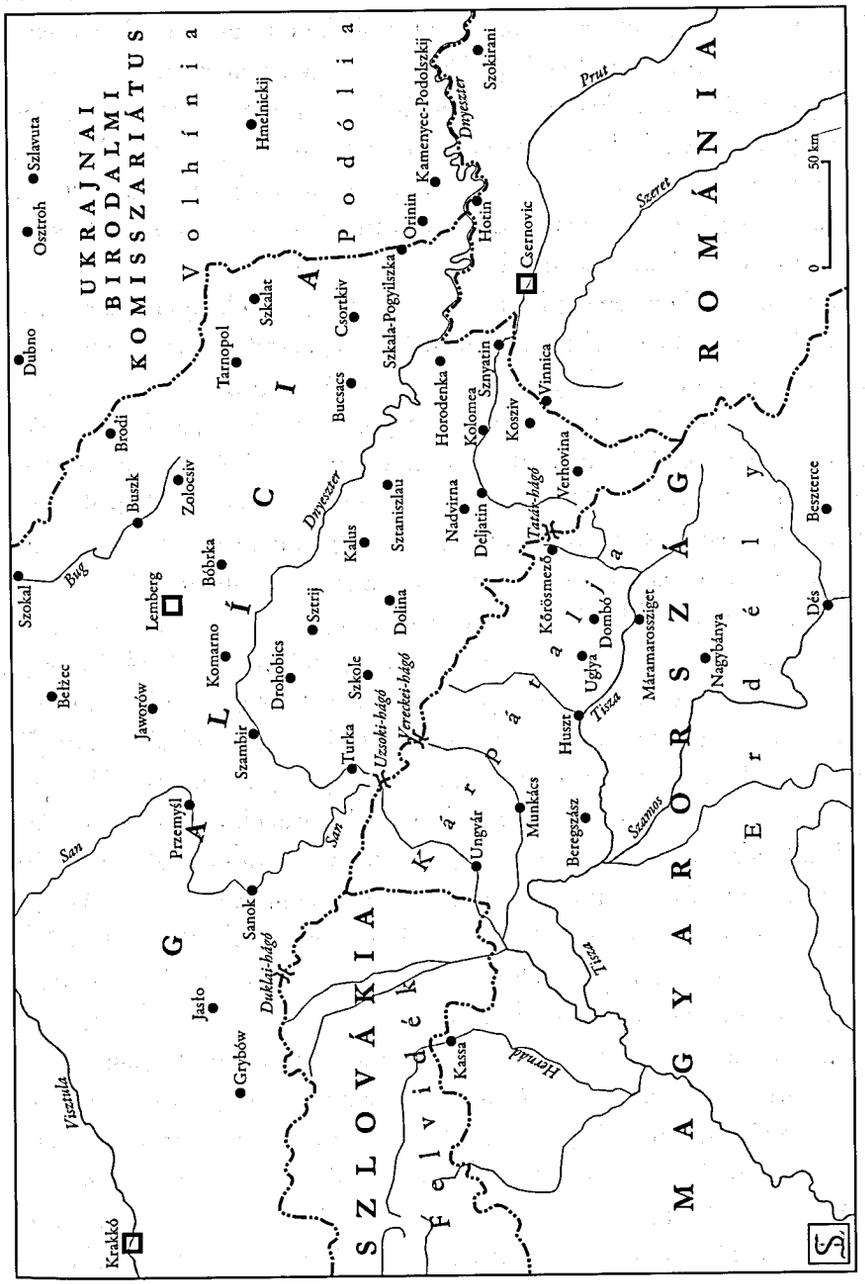

Galícia és környéke vázlatos térképe 1941 augusztusában

Ráadásul a magyar zsidóság története nem írható le a szokványos narratívával. Folyamatának megértéséhez, a sok előre nem látható fordulat értelmezéséhez beleérzésre van szükségünk – *Einfühlung*ra, ahogy a német mondja, arra az intellektuális és érzelmi képességre, hogy bele tudjunk helyezkedni egy adott kor perspektívájába, kultúrájába, gondolatrendszerébe. Amihez szükség van pszichológiára, kultúratudományra és szociológiára csakúgy, mint történeti módszerre. Legalább ennyire fontos, hogy esetünkben a személyes és a szakmai rész menthetetlenül összegabalyodik.

Az az igazság, hogy eredetileg nem terveztem ennek a könyvnek a megírását. A kötet egy félreeső ukrajnai városkába tett zarándoklat végeredménye. Úgy kezdődött az egész, hogy 2008 tavaszán négy egyetemi tanár elindult Ungvárról egy 455 kilométeres útra, Kamenyec-Podolszkijba, a Galícia és Podólia határvidékén található, távoli városba. Az egyik tanár én voltam. Megkértem három kollégámat az Ungvári Nemzeti Egyetemről – Natalja Kubinyijt, Vaszil Miklovdát és Mihajlo Pityulihot –, hogy szakmabeliként és barátként tartsanak velem családtörténetem e távoli pontjának megtekintésére. Natalja tökéletesen tudott angolul, Vaszil és Mihajlo csak ukránul beszélt. Egy fájdalmas seb feltépése árán azt akartam megtudni, mi módon és mi okból öltek meg két testvért – két nagybátyámat – ebben a poros, jellegtelen podóliai városban 1941 nyarán. Még autóval is szívszorító volt bejárni az utat, ahol a két testvér és magyar zsidók ezrei mentek végállomásuk, a tömeges áldozattá válás felé. A táj egyhangú, lapos és szürke volt, apró falvak és elhanyagolt települések mellett haladtunk el a gödrös-kátyús úton. Az első benyomásom az volt, mennyire jellegtelen ez a vidék – tágas és üres. Keresésemnek semmilyen néven nevezhető módszere vagy célja nem volt. Mégis, miért jöttem Kamenyec-Podolszkijba? És mire számítottam, mit fogok találni a városban, amely drámai változáson ment át a kommunista hatalom évtizedei alatt?

A gyilkosságok helyszínét magas, sárga, omladozó, a kommunizmus stílusára jellemző lakóházak veszik körül. Akkor építették őket, amikor a háború utáni évtizedekben már idáig terjeszkedett a város. A repedezett, hámló falú, idő előtt pusztulásnak indult lakások mintha el akarnák törölni a múlt emlékét. A város egyébként is elfelejtette saját történelmét. Bár az is lehetséges, hogy túlságosan fáradt és elnyűtt volt ahhoz, hogy az összes atrocitásra emlékezzen – akár a sztálinista, akár a náci múltra (utólag felcserélhetők volnának?).

Egy tömegsírt találtam, melyet teljesen körbevett a modern város. Az izraeli kormánynak hála, a helyet alacsony kovácsoltvas kerítés választotta el a szomszédos kis piactól és egy játszótértől. A többnyelvű emlékművek sztoikus nyugalomban álltak. Egyiküket magányos virágfüzérrel tisztelték meg. A tér néptelen volt, mintha feledésbe merült volna a története és a jelentősége.

Az emlékművek előtt a magányos látogatót körülfogta a csönd; még mindig nem voltam benne biztos, miért is vagyok ott, mit szeretnék elérni, sőt azt sem tudtam pontosan, mit is keresek. Hiszen alig tudtam többet annál, amit a családban hallottam két nagybátyám, Samu és Karcsi sorsáról és utolsó órájukról. Vágyam, hogy láthassam a helyet, ahol három nap leforgása alatt zsidók ezreinek életét oltották ki – köztük e két testvérét –, inkább zarándoklatot ígért, semmint tudományos terepmunkát. Egy olyan tömegsír felkeresése, ahol ezerszámra gyilkolták le a névtelen áldozatokat, szenvedélyes bűnügyi érdeklődést követel, hiszen a cselekménynek sok rétege van: politikai, kulturális és mindenekelőtt pszichológiai – mind az áldozatok, mind a hóhérok oldaláról nézve. Jill Lepore amerikai történész mondása jutott eszembe: „Minden történész halottkém."[2] Ahhoz, hogy átszűrjük az anyagot ezeken a rétegeken, képzelőerő kell, csak így tudjuk magunk elé idézni az áldozatok rettenetes utolsó pillanatait, illetve a fegyverüket újból és újból elsütő hóhérok könyörtelen arckifejezését.

Emlékművektől soha nem hatódok meg, mert személytelenek és ridegek. Akkor és ott azonban váratlan és szerencsés találkozásra került sor, ami mindent megváltoztatott. Ez okozta az első repedést azon a gáton, melyen keresztül hamarosan információözön zúdult rám. Mikor a háttérben diszkréten várakozó három útitársam felé fordultam – nem akarták megzavarni a gyászom vagy elmélkedésem perceit –, heves integetésükből láttam, hogy valami nagyon felizgatta őket. A szomszédos piacon találtak egy virágárusnőt, aki, mint rájöttem, szemtanúja volt az eseményeknek. Nyolcéves ukrán parasztlányka volt abban az időben, és a 23 600 életet elpusztító öldöklés helyszínének közelében, egy szomszédos kis faluban lakott.

Míg Valentina az emlékeit mesélte, könnyek csorogtak le az arcán. Kérdéseink nyomán régóta elfojtott emlékképek törtek fel benne. Talán ez volt az első eset, hogy megkérték, ossza meg szőnyeg alá söpört emlékfoszlányait. Hiszen jelen volt. A tömeges kivégzéseknél. Nyolcévesen – kisgyerekként. Végignézte, amint „a magyarokat hosszú sorokban a tömegsír széléhez parancsolták, aztán

belelőtték őket". Valentina a maga lágyan dallamos ukrán beszédével írta le azokat az éjszakákat: „Hallottuk az élve eltemetett sebesültek jajgatását. Előfordult, hogy azok közül, akiket élve löktek be a gödörbe, páran később ki tudtak mászni, de rögtön vissza is ugrottak, mert azt hitték, hogy már a túlvilágon járnak. Megőrültek." A tömeggyilkosság után Valentina apjának lovait elrekvirálták, hogy letapostassák velük a még élő áldozatoktól hullámzó tömegsírra sebtében rálapátolt földet.[3]

Szinte ösztönösen átöleltem a nőt. Ebben a pillanatban fogtam fel, hogy túl a megölt embereken és túl a gyászoló családtagokon, akik csak töredékesen ismerik szeretteik sorsát, voltak még további, véletlenszerű áldozatai a történelem e brutális szakaszának, melyet holokausztnak, vagy még szívfájdítóbb szóval soának nevezünk. Ekkor jöttem rá arra is, hogy mindenképp vissza kell jönnöm ebbe a szerencsétlen sorsú városba, hogy további kérdéseket tegyek fel Valentinának és saját magamnak.

Ez a találkozás olyan volt, mintha palackpostára bukkantam volna, melyet évekkel azután sodor a dűnére a víz, hogy bedobták az óceánba. Kinyitottam a palackot, s ebben a pillanatban eldöntöttem: feltárom annak a deportálásnak a történetét, amelyben a két fiútestvér mindörökre eltűnt. Ez jelezte, hogy innentől a személyes küldetés helyett tudományos igényű mélyfúrás következik.

Ebben a pillanatban született meg ennek a könyvnek a gondolata is.

Volt azonban egy másik repedés is azon a gáton, ami erősen befolyásolta elhatározásomat, hogy ki kell kutatnom a magyar zsidók 1941 nyarán történt deportálását és tömeges megölését. Úgyszólván véletlenül bukkantam rá arra a munkára, amely megváltoztatta a könyvem megírását illető nézeteimet. Daniel Mendelsohn kötete – *The Lost: A Search for Six of Six Million* – ráébresztett, mennyire fontos az emberi dimenzió és a megfelelő narratíva a történetírásban. Az áldozatok hangját is fontos meghallanunk. Mendelsohn hatásosan mutatott rá, hogy a *személyes,* illetve a *történelmi* közötti szakadék áthidalható. A végeredmény, vagyis a könyve nem csupán holokaussztörténet, hanem a tragikus pillanatban félresöpört ezrek sorsának sokdimenziós képe is.

A legnagyobb kihívást természetesen a tudományos és a személyes szempontok összebékítése jelentette. Ami sosem egyszerű. Tudósként bőségesen írtam és beszéltem a holokausztról: könyveim, cikkeim jelentek meg, és előadásokat tartottam. Ugyanakkor személyes szinten sem ismeretlen számomra a holokauszt. Én is hordozom a DNS-ét. Mivel a háború alatt születtem, ráadásul

Magyarországon, magam is része lettem a narratívának. Márpedig ez a narratíva fájdalmas – el lehet nyomni és szóba se hozni, ahogy oly sokan tették Kelet-Európában a háborút követő évtizedekben, de meg is lehet osztani a következő nemzedékekkel, hogy teljesítsük a bibliai parancsot: „[…] őrizd jól a te lelkedet, hogy el ne felejtkezzél azokról, amelyeket láttak a te szemeid, és hogy el ne távozzanak a te szívedtől teljes életedben, hanem ismertesd meg azokat a te fiaiddal és fiaidnak fiaival."[4]

A trauma feldolgozásának és a vele való szembenézésnek a képessége gyakran egyéni választás kérdése. Sokan nem voltak hajlandók megosztani a holokauszt során szerzett tapasztalataikat, mert féltek az antiszemitizmustól, és inkább elfojtották fájdalmas emlékeiket. A Szovjetunió bukása után hirtelen minden felszínre került, gyakran szívfájdító eredménnyel. Ha egy nagymama egész életében hosszú ujjú ruhákat hord, az unokája nem jöhet rá, hogy valójában az Auschwitzban rátetovált számot akarja eltakarni. Sőt ennek a nagymamának a lánya sem tudta, hogy ortodox zsidó családból származik. A nagymama semmilyen körülmények között nem törte meg a saját magára kényszerített hallgatást.[5] A magyar kormány a szovjet mintát követve szintén cinkosan hallgatott a holokauszt közös emlékeiről, abban a reményben, hogy a múlt sebei így majd nem fogják akadályozni az utópisztikus proletárnemzet felépítését. A Sztálinnak tulajdonított „ne tegyünk különbséget a halottak között" jelszó nyomán a társadalomtudósok a zsidó áldozatokat kiírták a történelemkönyvekből. Ha a náci bűntetteket feltáró szovjet Rendkívüli Állami Bizottság (CsGK) egykorú jelentéseit olvassuk, igencsak meglepődhetünk azon, hogy egyetlen zsidót sem említenek, csakis „békés szovjet állampolgárokról" esik szó. Következésképpen egy teljes nemzedék nőtt fel úgy, hogy mit sem tudott a családja sorsáról a holokauszt idején, sőt esetleg azt sem tudták magukról, hogy zsidók.

Szerencsére az én családom ahhoz a csoporthoz tartozott, amelyik nem engedett a hallgatás kísértésének. Számomra a holokauszt mindig ott ólálkodott a háttérben. A korszak történetein nevelkedtem, lenyűgöztek az egymásba fonódó elbeszélések, késő éjszakáig hallgattam őket. Fájdalomról, megaláztatásról, ellenállásról, hősiességről szóltak, de mindenekelőtt a túlélésért folytatott harcról. Az apámról hallottak – őt a mauthauseni koncentrációs táborba zárták – és anyám bujkálásának történetei – Budapesten, hamis személyazonossággal, keresztény papírokkal s ráadásul két gyerekkel – a mindenáron való túlélésről

szóló keretben jelentek meg. Semmit sem hallgattak el, semmit sem csomagoltak ostyába, de a történeteket ennek ellenére visszafogott hangon adták elő, úgyszólván bagatellizálva, s nem volt bennük egy csepp gyűlölet, vádaskodás vagy bosszúvágy sem. Azt hiszem, én sokkal vadabb dühvel hallgattam ezeket az emlékeket, mint ahogy a szüleim mesélték.

A háborús időszak történetei közül az egyik két fiútestvérről szólt, akiket elsöpört a kibontakozó népirtás – és akik nem tértek vissza. Egy isten háta mögötti helyen ölték meg őket, melynek a nevét csak fojtott hangon ejtették ki, ez volt Kamenyec-Podolszkij. A „népirtás" vagy a „holokauszt" szó nem képes pontosan kifejezni azt az irdatlan méretű bűnt, melynek áldozataivá váltak. David Cesarani sokat küszködött a meghatározással, mert, ahogy megjegyezte, „talán túl tág értelmű, a zsidókon kívül más faji és nemzetiségi csoportokat is magába foglal". Izraelben inkább az ivrit „soá" szót alkalmazzák, melyet először Claude Lanzmann használt széleskörűen nagy hatású dokumentumfilmjében 1985-ben. A soá a teljes pusztulást, a lángoló s a tűzvészben eltűnő világot idézi fel. Ebben az összefüggésben Ian Kershaw szavai visszhangzanak a fülünkben: „Európa zsidóinak legyilkolásával érte el az emberiség az embertelenség szakadékába való alászállásának legmélyebb pontját."[6]

A két testvért látszólag azért deportálták és ölték meg, mert nem voltak magyar állampolgárok. Két egyszerű emberről van szó, akik Budapesten születtek, egyikük igáslovakkal és szekerekkel kereste a kenyerét, a másik szabóként dolgozott. Samunak három kislánya született, a feleségének kifogástalan magyar gyökerei voltak. Az idősebbik, Karcsi volt a szabó. A családi történetek meg a szépiafotók tanúsága szerint Samu társaságot és italt kedvelő fiú volt, sugárzó mosolyával és mélyen ülő kék szemével a lányok kedvence. Gyakran láttak borosüveget a kezében. Karcsiról kevesebbet lehet tudni. Ő volt a csöndes, magába forduló testvér, aki sose nősült meg. Történetük sehogy sem akart összeállni a fejemben. Ahogy a nagyapám sorsa sem, akit letartóztattak, és azon nyomban egy rögtönzött budapesti gyűjtőtáborba hurcoltak, hogy ott várja meg, míg Galíciába viszik. Vele tartott a második felesége (hogy önként vagy kényszer hatására, nem tudni). Leiser, ahogy a nagyapámat mindenki szólította, valóban Galíciában született. Mivel azonban már elmúlt hetvenéves, és beteg is volt, a törvény szerint mentességet kellett volna kapnia. Csak anyám félelmet nem ismerő beavatkozása jóvoltából küldték haza, otthon is halt meg

néhány hónappal később. Talán megszakadt a szíve a két fia és a felesége elvesztése miatt, s talán az utolsó pillanataik részleteivel is tisztában volt.[7]

Vitatkoztam anyámmal. De hiszen Samu és Karcsi magyar volt, mint az apám – akkor őt miért nem vitték el? Később rájöttem, hogy apámat egy bürokratikus tévedés mentette meg. Majd megtudtam, hogy apa maga is menni akart, mikor meghallotta a hivatalos pletykát, hogy Galíciában „ingyen lehet házhoz jutni, és munkalehetőség is van", és ezt azok kapják, akiket odaküldtek. Hál' istennek a legszigorúbban figyelmeztették: eszébe ne jusson odamenni. Ezután két évvel születtem én.

A két testvér. Samu az elmaradhatatlan borosüveggel látható az első kép bal oldalán, a másik fotó bal szélén Karcsi, a „csöndes fiú" áll

Volt azután egy harmadik megközelítési mód a holokauszt traumájának értelmezésére, mégpedig az, amelyben az istenhit és a holokauszt összeütközése került a középpontba. A sebesen szálló évtizedek ködén át is emlékszem még arra a találkozásra, mikor az egyik szomszédnőnk, egy rendkívül lobbanékony hetednapi adventista fogadott egy harminc körüli nőt, akit a városháza küldött, hogy fölbecsülje a háza értékét. A szomszédasszony hangosan, már-már hisztérikusan ismételgette Isten nevét – ami egyébként is szokása volt –, így kérve

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1007527 1881

az értékbecsüst, hogy gondoljon Istenre, aki le fog sújtani a hivatalra, ha zár alá veszik az otthonát. Pillanatnyi csend után a városházi nő szigorú szavakkal fordult a szomszédunkhoz. „Nekem aztán ne emlegesse Istent! Én megjártam Auschwitzot… És Auschwitz után már nincs Isten. Egyszerűen nem létezhet." Hét-nyolc éves fiú voltam, és ez a pillanat kitörölhetetlenül az emlékezetembe vésődött. Primo Levi érvelését idézi, aki szerint Isten nélkül az egész világból eltűnik a humánum. Valószínűleg sok túlélő számára Auschwitz vált az „Isten nélkül nincs humánum" vagy az „Isten hallgat az embertelen cselekedetek idején" gondolatának végső metaforájává.

Az emlékezetes kifakadás nyomán egy sor kérdés fogalmazódott meg bennem. Miért kísért ennyire Auschwitz? Talán mert az iparszerű gyilkolás gátlástalan módon személytelenségbe és arctalanságba burkolózik? Vagy mert a folyamatot elrejtették a világ szeme elől, és „higiénikusan" irányították, majdnem úgy, mint egy orvosi kutatás klinikai kísérletét? Ha a holokausztot a maga teljességében tekintjük, „Isten hiányának" érzése nem is lehetett volna nyilvánvalóbb, mint a háború első két évében – a holokauszt első fázisában –, mikor az embereket golyó által, egyesével gyilkolták le. Mindez Kelet-Európában történt, távol a nagyvilág fürkésző tekintetétől. Nyugat-Európával ellentétben itt nem kellett a zsidókat máshová szállítani, hogy megöljék őket. Teljes helyi közösségeket választottak ki, hogy elvégezzék a náci hóhérok piszkos munkáját. Ők voltak, ahogy Daniel Mendelsohn éleslátóan megfogalmazta, „a szomszédok, a bizalmasok, akikkel a zsidók évszázadok óta egymás mellett éltek, míg a finom gépezetben egyszer csak elmozdult valami, és a szomszéd a szomszédja ellen fordult".[8] Vagyis, ugyanebben a megvilágításban, a *magyar* szomszédok, akik nem emelték fel a szavukat, akik félrenéztek, sőt olykor sorban álltak, hogy meglessék, mit tudnának elzabrálni, miközben a deportálandó család elhagyta az otthonát.

A holokauszt nem csupán történelmi esemény volt. Az emberségünk és a lelkünk próbatétele is. Könyvem cselekménye tele van az emberség említett hiányával és a hiábavaló istenkereséssel. A keleti öldöklés a puszta lényegre egyszerűsítette az emberek kiirtását. De ha végigelemezzük a „golyó általi holokausztot", ahogy Patrick Desbois nevezte, továbbra is jól megszervezett folyamatot látunk – a közmondásos, megszállott német rendszeretetet, amely a gödrök zsidók vagy ukrán kényszermunkások általi megásatásával kezdődött a kivégzések előtti napon, majd az utóbbiak aztán be is temették a tömegsírokat.

A németeket ezalatt lekötötte az *Aktion*t[9] megelőző esti tervértekezlet, majd a kiadós reggeli és a tömeggyilkosság utáni záró állománygyűlés, ahol értékelték, mekkora hatékonysággal sikerült kivitelezniük az öldöklést. Mindez egyfajta ritmust és rituálét adott a gyilkolásnak. És ne feledkezzünk meg a tömeggyilkosságok további fontos összetevőjéről: az öldöklés előtt, alatt és után sok-sok üveg snapsz fogyott el. A Galíciában a kivégzéseket a tömegsír előtt fel-alá rohangálva vezénylő SS-tiszt képe, aki egyik kezében pisztolyt, a másikban egy üveg szeszt tart, a valóságban gyökerezett, nem a filmkészítők képzelgése.

Miközben kutatásokat végeztem, és írtam ezt a könyvet, gyakran teljes értetlenséggel tekintettem az olyan cselekedetekre, melyekben képtelen vagyok bármiféle észszerűséget találni. Rá kellett jönnöm, hogy a tömeggyilkosságok náci szempontú észszerűsége és indoklása, amely lefedte az alsóbbrendű népek (nem csupán a zsidók) tömeges kiirtásának ideológiáját, a torz világnézet példája. Galíciában még ebbe a „kozmikus méretű harcba" is belevegyült a fosztogatás zabolátlan vágya.

A népirtás másik oldalán fölmerül az ukrán paramilitáris erők lelkes közreműködésének kérdése – ezeknek nem volt semmiféle ideológiájuk, csak kínozták és lemészárolták a védtelen magyar menekülteket, főleg nőket, gyerekeket és öregeket, és a saját zsidó szomszédjaikat is. A leginkább zavarba ejtő rejtély mégis a magyar motiváció, melynek következményeként emberek ezreit toloncolták ki, majd a menekülésüket is megakadályozták. A vissza-visszatérő kérdések persze megválaszolhatatlanok. Mi volt az egésznek a célja? Mire való az erőszak iránti féktelen vágy túláradása, amely emberéletek ezreit oltja ki? Töprengtem, mire is gondolhattak az államférfinak öltözött, jól képzett tisztviselők; a túlbuzgó, kisstílű vidéki bürokraták; meg a legendásan kegyetlen csendőrség, amely a kitoloncolást lebonyolította. Minden kérdésfeltevés után frusztrációt éreztem, mert nincs válasz, amely meg tudná magyarázni azt az emberi kapzsiságot, gonoszságot és rövidlátást, amely a magyar holokauszt első szakaszára telepedett.

Ideje van a köszönetnek

Bárki föltehetné a „megkérdezhetetlen" kérdést: mi szükség van még egy újabb könyvre a holokausztról? Bízom benne, sikerült úgy megírnom ezt a munkát, hogy azzal választ adok a kérdésre. A kötet a holokauszt meglehetősen keskeny és feltáratlan szeletét mutatja be. A következmények azonban túlmutatnak Magyarországon – a több ezer zsidó határon túlra toloncolása a holokauszt eseményeinek olyan láncolatát gyorsította fel, amely a teljes holokauszt végső formájára is hatással volt. Ugyanakkor előrevetítette a magyar zsidóság teljes tragédiáját, amely három évvel később, 1944-ben következett be.

A levéltárakban, intézményekben végigjárt utam, a kollégáimmal megejtett számtalan szakmai megbeszélés – Izraeltől Ukrajnáig, Franciaországtól Németországig és az Egyesült Államoktól Magyarországig – az utolsó nyolc év során olyan anyagot halmozott fel, amely, bár megvilágosító erejű, ugyanakkor fejtörést is okoz. Hosszú a névsora azoknak, akiktől eközben segítséget kaptam, vagy hasznos ötletekkel és javaslatokkal támogattak. Az első tanulmányút, melyet három kollégámmal Kamenyec-Podolszkijba tettünk, és az ezt követő utazás, melyre Veres Éva is elkísért bennünket, csupán informális bevezető volt. Különös hálával tartozom nekik – Natalja Kubinyijnak, Vaszil Miklovdának és Mihajlo Pityulihnak –, hiszen nélkülük ez a könyv valószínűleg nem készült volna el. Természetesen előre nem tudható találkozásunkat Valentinával isteni beavatkozásnak is tulajdoníthatjuk. Sok köszönet jár neki és a könnyeinek is.

A legnélkülözhetetlenebb információk levéltárakban és múzeumokban voltak eltemetve. Az érintett intézmények listája hosszú. Döntő fontosságú volt, hogy hozzáférhettem a holokauszttúlélők tanúságtételeinek videógyűjteményéhez a Steven Spielberg által alapított Vizuális Történelmi Archívumban (USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, Visual History Archive) a Dél-kaliforniai Egyetemen (University of Southern California). A gyűjtemény fontossága kimagasló, mert ezek az embertelenségben szerzett emberi tapasztalatok adják az egész történet színeit. Ebben az archívumban az

1941-es kitoloncolások hiteles felidézésének felbecsülhetetlen értékű tárházára leltem. Kezdetben Lydia Wasylenko (Syracuse University Libraries) segített, hogy megnézzem a tanúságtételeket. Később Douglas W. Ballman (USC) tette hozzáférhetővé számomra az összes elkért és újból elkért videót, közvetlenül az interneten át – hála a modern információtovábbítási lehetőségeknek. Köszönöm az idegesen kapkodó e-mailjeimre küldött villámgyors válaszait. Az ő segítsége is kulcsfontosságú volt, mert ezek a visszaemlékezések elevenítették meg a zabolátlan öldöklés nyarát.

A túlélőknek köszönhetjük, hogy személyesen találkozhatunk a gyilkos mechanizmus fő kitervelőivel. Érdemes megismételni, hogy a németországi erkölcstelen szörnyetegeket – Hitlert, Himmlert, Goebbelst, Göringet – mindannyian ismerjük. A nürnbergi per idején készített mélyinterjúk jóvoltából megismerhettük személyiségüket és pszichológiai profiljukat is. A nagyközönség számára – de akár történészeket is említhetnék – a „másodvonalbeliek", az alacsonyabb rangú SS-tisztek, a Leideritz- és Krüger-félék, akiket több százezer gyilkosság terhel, jó esetben ismeretlenek.[1] Magyarország határain túl az olyan alakok, mint Bárdossy László, Werth Henrik, Pásztóy Ámon vagy Kozma Miklós szintén úgyszólván ismeretlenek. Pedig ezek a magyarok legalább annyira – ha nem még inkább – voltak felelősek a magyar holokauszt kezdeti szakaszáért, mint a náci kivégzőosztagok. És mennyi tisztviselő, helyi vagy kormányhivatalnok kellett hozzá, hogy az említett vezetők elgondolásaiból véres valóság váljon! Ezen a ponton a túlélők emlékezései felbecsülhetetlen értéket hordoznak. Az ő közreműködésükkel találkozhatunk az alacsony szinteken dolgozó elkövetőkkel, sőt az üldözötteken – néha csak szavakkal és tudtukon kívül – segítő emberekkel. Ők lassan mindannyian belevesznének a történelem ködébe, a túlélők videói révén azonban egy röpke pillanatra mind életre kelnek.

A magyar, német, izraeli, lengyel és ukrán levéltárakból származó vegyes dokumentumok és bírósági iratok részletesen mesélik el a gyilkoláshoz vezető szövevényes folyamatot. Minden munkatársat köszönet illet az Egyesült Államok Holokausztmúzeumában (United States Holocaust Memorial Museum) azért az önzetlen támogatásért, melyet e könyv elkészítéséhez nyújtottak. Köszönöm a galíciai ukrán levéltárak digitalizáló munkáját – hozzájuk az Egyesült Államok Holokausztmúzeumán keresztül jutottam el –, ennek révén olvashattam el szemtanúk rég elfeledett tanúságtételeit, elkövetők vallomásait, tárgyalások jegyzőkönyveit. Mindezért lekötelezve érzem magam Vadim Altskannak,

az Egyesült Államok Holokausztmúzeuma történészének. Messze többet tett gyakran kusza kéréseim teljesítésénél. Hasonlóan fontos segítséget kaptam a múzeum fotógyűjteményének és kutatószolgálatának munkatársaitól: Megan Lewistól, Judith Cohentől és Nancy Hartmantól.

Könyvem nem lehetne teljes, ha nem kapok segítséget ifjú, tehetséges magyar történészek csoportjától – ők több új forrásra és kutatásra is felhívták a figyelmemet. Közülük Kosztyó Gyula közvetlenül a beregszászi Kárpátaljai Területi Állami Levéltárból (KTÁL) látott el elsődleges dokumentumokkal. Úttörő kutatási eredményei, melyek Kárpátalja gazdasági hanyatlását a zsidótörvények következményeként mutatják be, abban is segítettek, hogy a deportálások gazdasági okait megmagyarázzam. A budapesti Fóris Ákos önálló munkái fontos elsődleges forrásokat tártak fel, melyek nélkül egyik-másik elmélet megmaradt volna az üres találgatás szintjén. Ráadásul a disszertációja lényeges háttéranyagot kínál a magyar hadsereg tevékenységéhez a keleti fronton.

Azután itt van azoknak a személyeknek a névsora, akik önzetlenül, baráti alapon, szakmai előzékenységből, illetve abban a hitben segítettek, hogy ezt a történetet el kell mondani. Közülük is kiemelten jár a köszönet Stark Tamásnak, aki egész sor magyar levéltárból látott el felbecsülhetetlen értékű anyaggal, és időt nem sajnálva volt hajlandó beszélgetni az 1941-es deportálások különféle szempontjairól. Kezdettől fogva értékes segítője volt e projektnek, és a könyvre nézve létfontosságú, hogy hozzáfért minden magyar levéltár dokumentumaihoz. Bár együtt kezdtük el a munkát, később más irányokba indultunk, így a témában két kötet is megjelenhetett egy időben: Stark Tamásé Magyarországon és az én angol nyelvű könyvem az Amerikai Egyesült Államokban.

Szintén fontosak voltak folyamatos ötleteléseink Majsai Tamással, az 1941-es deportálások kutatójával. A tárgyban kifejtett úttörő munkásságát kötelező olvasmányként tenném a téma összes kutatójának asztalára. Nemcsak a publikációi, hanem éles szemű megfigyelései is hasznosnak bizonyultak számomra. Könyvem nem volna teljes a deportálás témakörében általa közzétett eredeti dokumentumok nélkül. Majsai egyedülálló humora is mindig fontos fűszere volt szakmai megbeszéléseinknek.

Előfordul, hogy egy véletlen találkozás az interneten váratlan eredményeket hoz. Így történt, amikor először találkoztam – még csak virtuálisan – Hans Peter Trautmann-nal, a lelkes német amatőr történésszel. Trautmann fontos, ez idáig ismeretlen tényekhez juttatott hozzá Peter Leideritzről, a kolomeai

(Dél-Galícia) és magyar zsidók egyik fő gyilkosáról, valamint a feleségéről, Anneliese Leideritzről. Levelezésünk során fontos részletek derültek ki Leideritz tevékenységéről, az elfogásáról és arról, hogy az amerikai hatóságok átadták Lengyelországnak. Szintén Trautmann hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Leideritz házaspárra vonatkozó fontos iratok találhatók a wiesbadeni Hesseni Állami Levéltárban (Hessisches Staatsarchiv), továbbá a varsói Nemzeti Emlékezet Intézetében (Instytut Pamięci Narodowej). Ahol alkalmam volt kapcsolatba kerülni az önzetlen, segítőkész levéltárossal, Grzegorz Perzyńskivel.

Szakály Sándor, a budapesti VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatója olyan anyaggal segítette a munkámat, amely közvetlenül Berlinnel, a német határőrizeti szervekkel folytatott üzenetváltást tartalmazott az egyoldalúan elindított magyar deportálásokról. Szakály segített egy fontos fénykép megtalálásában, ez is komoly hozzájárulás volt a könyv elkészüléséhez. Egyébiránt a kutatás egyik problematikus részét a képanyag összegyűjtése jelentette (pontosabban a közléshez szükséges engedélyek megszerzése). Nagy hálával tartozom Katona Zsuzsa és George Csicsery dokumentumfilmeseknek; Ábrahám Tamás kutatónak; Chorin Daisynek, Weiss Edith bárónő rokonának; valamint Orgona Angelikának (Magyar Nemzeti Múzeum).

Egy olyan jellegű könyv, mint ez is, nem valósulhatott volna meg egy csésze jó kávé mellett lefolytatott viták nélkül. A beszélgetések témája a népirtás észszerű magyarázatától a holokauszt pszichológiai alátámasztásán át az „értelmet adni az értelmetlenségnek" kérdésköréig terjedt. Nagy hálával tartozom James Hatley professzornak a megvilágosító eszmecserékért.

Hasonló elismerő szavak dukálnak barátomnak és kollégámnak, Mary Van Keurennek, aki rendkívül alaposan ellenőrizte és javította a kéziratot. Hosszabb ideig bíbelődött az anyaggal, mint amennyit kértem tőle. Mélyenszántó megjegyzései és javaslatai nem csupán gazdagították a könyvet, hanem bizonyos fokig a hangvételét is átalakították. Észrevétele, mely szerint úgy írok, mint egy európai, valószínűleg igaz.

Végül pedig köszönettel tartozom dr. Deb Dooley-nak, aki a kézirat végső változatát bírálta. Miközben nyelvtani hibákra és következetlenségekre mutatott rá a szövegben, lényeglátó megjegyzéseivel is segített az érintett kérdésekben. Érzékeny figyelme mind a kézirat olvasásakor, mind kommentárjaiban érvényesült, és felbecsülhetetlen értékű hozzájárulást jelentett ehhez a kényes témával foglalkozó könyvhöz.

Külön köszönetet és hálát érdemelnek a túlélők. Jó néhányan már nincsenek közöttünk. Hajlandók voltak saját szavaikkal visszaidézni a sötét korszakból megmaradt emlékeiket, melyeket sokan inkább elnyomnának. Készek voltak megosztani saját történetüket az eljövendő nemzedékekkel, abban a reményben, hogy az őket ért megpróbáltatások soha nem merülnek feledésbe, és soha nem ismétlődnek meg. E túlélőknek köszönhetem a leginkább szívbe markoló, legfelejthetetlenebb pillanatokat, mikor – ha olykor akaratlanul is – megosztották velem haragjukat, fájdalmukat vagy a szenvedéseik és veszteségeik miatti értetlenségüket. Narratíváik közös nevezője a számos, soha be nem gyógyuló lelki seb volt. Ennek ellenére mindegyikük a maga módján küzdött meg a traumáival – és még közülük is külön jár a köszönet Zobel Lászlónak. Ő volt az egyetlen, aki még százéves korában is életútinterjúkat adott, és megosztotta tartalmas gondolatait. Találkozásaink, baráti hangú beszélgetéseink nem csupán gazdagították a könyvet, hanem pompás barátsággá alakultak.

A kézirat befejezése után úgy döntöttem, kiválasztok és megnézek egypár videót, továbbá még egyszer elolvasok néhány ránk maradt, Galíciából Budapestre küldött levelet – ekkor ébredtem rá, hogy több fontos részlet és apróság is elkerülte a figyelmemet. Egy megszenvedett mondat, egy rejtett pillantás, egy hosszabb csönd vagy egy fájdalmas arckifejezés olykor többet mond, mint egy bő lére eresztett történet. Különösen megindítónak találtam Brenner Cipora tanúságtételét. Meglepett, hogy a többnyelvű nő saját tragikus élettörténetét magyarul – és tökéletes magyarsággal – mesélte el. Hogy miért éppen megkínzóinak nyelvét választotta, számomra a mai napig rejtély. És ne feledkezzem meg Lubell Erzsébet megható észrevételeiről és pszichológiai megfigyeléseiről a kolomeai gettóból történt menekülésével kapcsolatosan. Az ő vallomásaik nélkül a könyvem nem volna teljes. Nagyon szépen köszönöm, kedves Cipora és Erzsébet. Minden túlélő története fontos – még ha gyakran lesújtó is –, mert visszaemlékezéseik élénken életre keltik a történelmet. Marie Colvin haditudósító mondása jut róluk eszembe: „A háború arról szól, hogy mi történik az emberekkel."[2]

Végezetül pedig a legmélyebb hálámat szeretném kifejezni feleségemnek, Cynthiának, aki türelmesen támogatta a munkámat. Ami a legfontosabb: abban nyilvánult meg a támogatása, hogy minden korlátozás nélkül hagyott utazni, kutatni, megbeszéléseken részt venni és írni. Megértette, hogy ennek a könyvnek meg kell születnie, és kiderült, hogy a végeredmény legalább annyira

az ő teljesítménye, mint az enyém. Biztatását mi sem fejezi ki jobban saját szavainál: „Hagyd már a fenébe kutatást, és fejezd be végre a könyvet!" Bár a könyv megjelenésének már nem lehetsz tanúja, drága Cynthia, ezért a biztatásért még jobban szeretlek.

A fordító megjegyzése

Sokat törtem a fejem a könyvben szereplő földrajzi neveken, és folyton az anekdotabeli nagymamánál kötöttem ki, aki bizony sok országban járt már, pedig ki sem tette a lábát Ungvárról. Bele kell törődni, hogy nem olyan vidéken élünk, ahol a St. George's Roadot 675 évvel ezelőtt is St. George's Roadnak nevezték. Ennek jegyében megszültem „a helységnevek használatában az állandóság fontosabb a következetességnél" elvét. Vagyis egy falut vagy várost mindig ugyanazzal a névvel illet a szöveg – feltéve, hogy nem éppen a névváltozásokról értekezik, vagy hogy egy idézetben megőrzendő vonás a név másik, például hibás írásmódja. Sztaniszlau mindig Sztaniszlau, és ez Kamenyec-Podolszkijra is igaz. Ennyit az állandóságról.

Ami a következetességet vagy épp a hiányát illeti, számos magyarázattal, illetve magyarázkodással tudnék szolgálni (de csak hárommal fogok). Törekedtem rá, hogy közismert névalakok jelenjenek meg a könyvben – de törekedtem arra is, hogy magyar nevet használjak, ha létezik. Igyekezetem viszont olyan problémákba ütközött, mint az *Ilyvó* városnév – ez magyar is, már több mint négyszáz éves, viszont a kutya sem ismeri. Ráadásul a *Lvov/Lviv*-vitában sem akartam állást foglalni (Ilyvó ugyanis ezt a várost jelöli), maradtam hát a *Lemberg* alaknál, ez gyakorlatilag mindenkinek ismerős, és annak idején én is ezt szoktam meg. *Sztaniszlau* 1962 óta Ivan Franko író, költő nevét viseli (Ivano-Frankivszk), én viszont az 1940-es években használatos formák egyike mellett voksoltam, a Sztaniszlaviv, Sztanyiszlav, Stanisławów alakok rovására. Vagy: Kamenyec-Podolszkij a magyar köztudatba annak idején *-ij* nélkül került be, a történészszakmában viszont az oroszos alak honosodott meg. Ennek akkora a tekintélye, hogy semmiképp nem akartam szembemenni vele, és a Kamjanec-Pogyilszkij városnévvel boldogítani az Olvasót. Elfogultságaimat egyébként főleg a jelenlegi háborús helyzet befolyásolta, ez az oka a sok ukrán(os) névváltozatnak.

Megnyugtatásul: a *Név- és tárgymutató*ban az összes névalak megtalálható, vagy a vonatkozó oldalszámokkal, vagy a *lásd* utalással.

A főszereplők

Túlélők, tanúk, zsidómentők, tettesek

Brenner Cipora – a sztaniszlaui gettó túlélője. Tanúságtétele a „véres vasárnapi" öldöklésről talán a legteljesebb és legmegindítóbb leírása a sztaniszlaui új zsidótemetőben legyilkolt emberek sorsának, egyúttal tiszteletadás az áldozatoknak. Brenner Cipora Auschwitzot is túlélte.

Lubell Erzsébet – túlélte Galíciát és az 1944-es magyar holokausztot. Az egyik utolsó fogoly, aki megszökött a kolomeai gettóból, hátrahagyva a szüleit. Menekülésének, túlélésének és leendő férjével való újbóli találkozásának szívszorító történetéből filmeposzt lehetne készíteni.

Zobel László – budapesti túlélő. Egy vállalkozó szellemű magyar kémelhárító segítsége révén sikerült édesanyjával együtt megszöknie Kolomeából. Miután kibírta a munkaszolgálatot, és a háború utolsó évét egy magyar börtönben töltötte, túlélte a holokausztot. Édesanyja megsemmisítő táborban halt meg.

*

Somló Béla – zsidó gépkocsivezető a Magyar Királyi Honvédség szolgálatában. 1941-ben készült naplója és fényképei hitelesen tanúsítják a deportáltak és a galíciai zsidó közösségek helyzetét és végzetét.

Valentina – kamenyec-podolszkiji virágárus. Nyolcéves volt a 23 600 zsidó három napig tartó lemészárlása idején, 1941. augusztus 27–29-én. Szemtanúként számolt be a vérengzésről.

*

Slachta Margit – a Szociális Testvérek Társasága főnöknője, politikus, nemzetgyűlési képviselő. Fontos szerepe volt abban, hogy a deportálások

szörnyű túlkapásairól és a galíciai gyilkosságokról a magyar legfelsőbb vezetők is tudomást szereztek. Ezekről a hírekről a Magyar és a Nemzetközi Vöröskeresztet egyaránt értesítette. 1941-ben és 1944-ben végzett zsidómentő munkájáért Izrael Államtól megkapta a Világ Igaza kitüntetést.

SZAPÁRY ERZSÉBET GRÓFNŐ – az egyik legpatinásabb magyar arisztokrata családban született. Csatlakozott Slachta Margit és Weiss Edith erőfeszítéseihez, hogy a deportálásokat leállítsák, és segítsék a Galíciában maradottakat. Jó kapcsolatot tartott fenn a Magyar és a Nemzetközi Vöröskereszttel, továbbá közvetlen kapcsolatban volt az amerikai követséggel, s azon keresztül adott hírt a világnak az 1941-es atrocitásokról. Izrael Államtól megkapta a Világ Igaza kitüntetést.

WEISS EDITH BÁRÓNŐ – zsidó aktivista, aki a leggazdagabb magyar, Weiss Manfréd lányaként a magyar államigazgatás legmagasabb köreibe is bejáratos volt. Bár a családja áttért, ő maga megmaradt zsidónak, és a magyarországi zsidó közösség egyik vezetője lett. Szorosan együttműködött Slachta Margittal és Szapáry Erzsébettel az embermentésben.

*

BÁRDOSSY LÁSZLÓ – 1941 áprilisától 1942 márciusáig Magyarország miniszterelnöke. A minisztertanács az ő teljes támogatásával hagyta jóvá a deportálásokat. Kapcsolata Herbert C. Pell amerikai követtel nem mérsékelte a kitoloncolásokra vonatkozó álláspontját. A népbíróság halálra ítélte, 1946-ban kivégezték.

KERESZTES-FISCHER FERENC – belügyminiszter. 1941-ben ellenezte a deportálásokat, de egy hónapba került, mire fel is függesztette ezeket az akciókat. 1942 őszéig mégsem volt képes megakadályozni a Galíciából menekülők újból és újból megtörténő kitoloncolását.

KOZMA MIKLÓS – Kárpátalja kormányzói biztosa és a tömeges deportálás egyik kezdeményezője. Az elkövetők közt az egyetlen, aki bűnbánatot tanúsított a cselekedetei miatt, 1941 őszén, közvetlenül a halála előtt.

PÁSZTÓY ÁMON – a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) vezetője. Ő volt felelős a deportálásokért és a deportálást követő intézkedésekért, melyekkel meg akarták akadályozni a menekülők kétségbeesett hazatérési kísérleteit Galíciából. A népbíróság halálra ítélte, és 1949-ben kivégezték.

WERTH HENRIK – vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke. A deportálások egyik élharcosaként katonai eszközöket biztosított a galíciai deportáltak összegyűjtéséhez és eltávolításához. Szovjet börtönben halt meg 1952-ben.

*

FRIEDRICH JECKELN – tábornok (Obergruppenführer), legfelső SS- és rendőri parancsnok. Neve összefonódott a legsúlyosabb kelet-európai tömeggyilkosságokkal. Kamenyec-Podolszkij után a holokauszt legnagyobb öldöklésének is főszereplője lett Babij Jarban, s később Rigában, a Rumbula-erdei mészárlásban is részt vett. Szovjet bíróság ítélte halálra, 1946-ban Rigában kivégezték.

HANS KRÜGER – százados (Hauptsturmführer). A sztaniszlaui Gestapo főnöke, talán a „legtermelékenyebb" tömeggyilkos a Lengyel Főkormányzóságban, becslések szerint több mint 100 000 lengyel és zsidó vére tapad a kezéhez, köztük 3000 magyar deportálté. Az NSZK-ban életfogytiglani börtönre ítélték, de néhány év múltán szabadon engedték.

PETER LEIDERITZ – főhadnagy (Obersturmführer), a kolomeai Gestapo főnöke. Irányításával több mint 70 000 zsidót mészároltak le, köztük csaknem 3000 magyar, cseh és német zsidót. Lengyelországban halálra ítélték, és 1949-ben kivégezték.

*

És két testvér

SAMU ÉS KARCSI – szerény szereplői ennek a könyvnek. Samu 1913. április 12-én született, nős volt, három gyereket nevelt. Kocsisként dolgozott, ami az akkori Magyarország egyik legalacsonyabb presztízsű foglalkozásának számított. Karcsi, az idősebb testvér egy évvel korábban, 1912. január 27-én született. Szabó volt a szakmája, ami messzire esett Samu vadabb és durvább világától. Utolsó, közösen töltött napjukról egy magyar katona számolt be, tőle ismerjük Samu utolsó szavait is: „Nem hagyhatom itt a bátyámat."

1.

Bevezetés

Alapozó a holokauszthoz

Egy forró, augusztus végi napon 1941-ben arra kelt fel a nap, hogy a legféltettebb kincseiket magukhoz ölelő, lerongyolódott emberek jönnek elő lepusztult barakkjaikból, ahol az éjszakát töltötték Kamenyec-Podolszkij városa mellett, a mai Nyugat-Ukrajna területén. Több ezren voltak: kisgyerekek és csecsemők az anyjuk karján, tóratekercset tartó rabbik, idős nagyszülők, akik nehezen tartották a lépést a fiatalabb családtagokkal. Fogvatartóik kétoldalt kordont vontak mellé-jük, ezen a folyosón menetelt a csoport, és aki nem bírta a tempót, azt ütlegelték.

A kanyargó emberoszlop közepén két fivér gyalogolt egymás mellett. Egy magyar katona, aki az oszloppal együtt haladt, odaszólt a fiatalabb testvérnek:

– Ismerlek téged, Samu. Meg tudlak menteni. Szerezhetek neked magyar egyenruhát.

Samu így válaszolt:

– Köszönöm szépen, de nem hagyhatom itt a bátyámat.

Ahogy felkapaszkodtak a város melletti nem túl magas dombokra, puskaropogást hallottak. Alig néhányan tudták pontosan, mi vár rájuk, de érezni lehetett a csoporton eluralkodó félelmet. Végül egy sík területre értek, ahol négy hatalmas kráter tátongott, a visszavonuló szovjet hadsereg hátrahagyott és felrobbant lőszereinek nyoma. Itt egyértelművé vált számukra az igazság: még aznap meg fognak halni.

A magyar katona, aki civilben hordárként dolgozott, követte a csoportot a kivégzőhelyre, és tanúja volt a két testvér utolsó pillanatainak. A fiatalabbat, Samut főbe lőtték, s belebukott a kráterbe. Bátyja, Karcsi élve ugrott be az öccse után.[1]

Amit egyikük sem tudott, és nem is tudhatott: életük tragikus és erőszakos befejezése csak a nyitányát jelentette egy sokkal nagyobb volumenű borzalomnak – mert ebből nőtt ki a kelet-európai holokauszt kezdeti szakaszának legrettenetesebb tömeggyilkossága. Három nap alatt több mint 23 000 zsidót – köztük számos magyart – lőttek le, öltek vagy sebesítettek meg, és temettek bele – sokukat élve – a lőszerkráterekbe. Ez itt az ő történetük.

„Tisztogatási akció"

Az emberek képzeletében szélesvásznú kép él a magyar holokausztról. Legtöbben az Auschwitz felé haladó, foglyokkal telezsúfolt vonatokat látják maguk előtt, meg a füstöt és lángokat okádó kéményeket a lágerben. Mindez 1944 nyarán történt. Ezek a képek azonban a magyar zsidók tragédiájának csak az utolsó fejezetét mutatják – elpusztításukat a gázkamrákban. Kevésbé ismert, de hasonlóképpen halálos kimenetelű volt a magyarországi zsidók tömeges deportálása a szomszédos Galícia területére,[2] ahol több mint 20 000 kitoloncolt személyt gyilkoltak meg 1941 nyarán és őszén – a náci Németország és a Szovjetunió közötti háború egyik epizódjaként. A mészárlást golyó által hajtották végre, amit a három évvel későbbi népirtás előjátékának és bevezetőjének tekinthetünk. Ismerjük jó néhány részletét, ennek ellenére a történet máig töredékes.

Mint arra könyvem második fejezete rámutat, ez a deportálás és a belőle következő öldöklés nem légüres térben ment végbe. Peter Hayes holokausztkutatót parafrazeálva, a kisebbségekkel szemben elkövetett ellenséges cselekedetek a többség által rájuk vetített elképzeléseken alapulnak, és a többség „gyilkos szándékainak" megvalósítását lehetővé tevő körülményeken.[3] Esetünkben mindkét tényező kölcsönösen összhangba került. A keletről történő bevándorlás korlátozásának ideológiája és az erre alapuló hangulatkeltés, mely az „idegen elemeknek" bélyegzett emberek kitoloncolását követelte, már a késő 19. század óta napirenden volt a magyar nemzetpolitikában. A két világháború közötti időszakban azonban ez a követelés látványosan erőre kapott, részben a Magyarországon létező egyedi, felszín alatti politikai áramlatok, részben az 1930-as évek náci ideológiájának hatására. A sokat ócsárolt „galíciánereket" – a közbeszédben ez a mindenkire ráragasztható címke példázta az „idegen

elemeket" – a magyar társadalom minden gondjáért-bajáért felelőssé lehetett tenni. A két világháború között valójában nem az volt a kérdés, sikerül-e kiebrudalni őket, hanem az, hogy *mikor* sikerül megtalálni a megfelelő „körülményeket", és azt a másik országot, vidéket vagy területet, amelyik hajlandó befogadni ennyi embert.

Európa keleti szélén a náci Németország Szovjetunió elleni támadása hozta el a várva várt „körülményeket". 1941. június 22-én Németország megindította a Barbarossa-hadműveletet, és behatolt a Szovjetunióba. A német haditerv készítői úgy számoltak, hogy a kommunista állam gyorsan – néhány héten belül – összeomlik. A háború addig nem látott események egész láncolatát robbantotta ki Európában és az egész világon. A magyar felső vezetés tisztában volt a németek szándékaival.[4] Abban a reményben, hogy megóvhatja az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszacsatolt és elfoglalt területeket, illetve a Romániával szembeni politikai manőverezés jegyében öt nappal később Magyarország belépett a háborúba Németország oldalán, keleti szomszédja ellen. Sem Hitler, sem a német hadvezetés nem kérte ezt a katonai segítséget. Ennek ellenére egy Kassa elleni, 1941. június 26-i légitámadás után – melyet állítólag szovjet gépek hajtottak végre – Magyarország kapva kapott az alkalmon, és csatlakozott a Szovjetunió megtámadásához. Máig találgatják, nem német kezdeményezésre hajtották-e végre a kassai légitámadást, hogy Magyarországnak megfelelő ürügye legyen a hadba lépésre. Mindenesetre az ország lelkesen bekapcsolódott a háborúba, amit erősen szorgalmazott a magyar katonai és politikai vezetés, akár kérték ezt a németek, akár nem. 1941. június 27-én Magyarország hadat üzent a Szovjetuniónak.[5]

Másnap a Magyar Királyi Honvédség átlépte a határt, majd a Kárpát-csoport mélyen behatolt Ukrajnába, később Dél-Oroszországba. A 17. német hadsereg alá rendelt Kárpát-csoport feladata kezdetben a németek tehermentesítése volt, továbbá a Dnyeszter minél gyorsabb elérése, és a folyó hídjainak biztosítása. Július 6-ra a Kárpát-csoport jelentős területeket vont ellenőrzése alá Galíciában, és előretolt egységei 1941. július 10-én elérték Kamenyec-Podolszkij városát.[6] Magyarország tehát megszerezte Galícia déli és keleti részének irányítását, ami egyúttal lehetőséget teremtett arra, hogy az úgynevezett nemkívánatos elemeket, hontalan menekülteket, avagy „idegen" zsidókat, a vegyes házasságok keresztény házasfeleit, sőt néhány „megbízhatatlan" ukránt is kitoloncoljanak az országhatáron túlra. Érdemes megfigyelni, hogy a „deportálás" szó egyszer

sem fordul elő a hivatali zsargonban. Helyette, akárcsak a náci szóhasználatban, „kitelepítés" „kitoloncolás", „mentesítés a zsidóktól" stb. olvasható.

Az elképzelést viszonylag zökkenőmentesen sikerült átültetni a gyakorlatba, ideértve a zsidók összegyűjtését, elszállításukat Galíciába, majd végső, váratlan magukra hagyásukat erdők, mezők, dűlőutak közepén. Könyvem harmadik fejezete áttekintő képet ad a döntéshozatal folyamatáról, amely a kitoloncoláshoz vezetett, továbbá a tényleges *modus operandi*ról, amellyel a szállítás megvalósult. Míg a Szovjetunió elleni német támadás közvetett módon jelentős tényezővé vált ezeknek a magyar zsidóknak a kitelepítésében, maguk a német hatóságok hevesen ellenezték áthelyezésüket az egyelőre bizonytalan helyzetű, nem pacifikált háborús övezetbe. A területről, melyet Németország a *Lebensraum* kiterjesztésének tekintett, még folytak a viták.[7] Németország sok diplomáciai üzenetváltással, katonai távirattal és személyes közbenjárással fejezte ki tiltakozását amiatt, hogy Galíciát a magyar zsidók lerakatának használják, ami mutatja, mennyire elégedetlen volt Magyarország és Románia eljárásával.

A magyar fél belépése a háborúba a lehető legjobb feltételeket teremtette meg magyar földön az *etnikai tisztogatások*hoz – maga a kifejezés persze később és más összefüggésben keletkezett. A zsidók kitoloncolásának gondolata napirenden volt a magyar politikai közbeszédben, és jelentős társadalmi konszenzus támogatta. Ahhoz, hogy ez be is következzék, nélkülözhetetlen volt a politikai élet, a hadsereg és a közigazgatás három fontos figurája – Kozma Miklós, Kárpátalja[8] kormányzói biztosa, Werth Henrik vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke, illetve Pásztóy Ámon, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (a továbbiakban: KEOKH) vezetője. Ők voltak a deportálások előmozdításának, engedélyeztetésének s végül kivitelezésének katalizátorai. Az akkori miniszterelnök, Bárdossy László támogatta az elképzelést, és a küszöbönálló kitoloncolások engedélyezőjének szerepét játszotta el.

Míg Kozma azt kezdeményezte, hogy Kárpátalját tisztítsák meg a zsidóktól, akiket a földrajzilag legközelebbi vidékre, Galíciába toloncoltak, a Werth irányítása alatt működő vezérkar merészebb tervet dédelgetett: annyi zsidótól akartak megszabadulni, amennyitől fizikailag lehetséges volt. Következésképpen más területek is szinte rögtön csatlakoztak a koncepcióhoz. A kitoloncolás jogi kereteit megfogalmazó KEOKH központi szerepét és az általános irányvonal kidolgozását a második fejezet tárgyalja. A magyar honvédség eközben

a megvalósítás gyakorlati tervével állt elő, és a kitoloncolási művelet „öklének" bizonyult. László Dezső (akkor vezérőrnagy, később altábornagy) 1941. július 9-én, a kitoloncolások előtt kelt utasítása egyértelmű képet ad a műveleti terv előkészületeiről. A vezérkar egyik legrendíthetetlenebbül nácibarát tábornokaként ekképpen írt a behatoló csapatoknak: „Ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk kezünkben tartani, [...] hogy erre a területre a *nemkívánatos honi elemeket, zsidókat és ukránokat* áttelepíthessük."[9]

A kiutasítottak létszámát csak megbecsülni lehet, a hozzávetőleges számok 17 500-tól 40 000-ig terjednek. A KEOKH irataiból kiolvasható hivatalos adatok pontosabbak, 17 656 főről szólnak, ami nagyjából megfelel a nyilvántartásokban följegyzett lengyel és orosz nemzetiségűek számának. De ebben nem csak zsidók vannak benne.[10] A kitoloncoltak demográfiai adatait talán pontosabban is meg lehet határozni. A Galíciába telepítettek nagyjából kétharmada érkezett Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből. Ehhez hozzávehetjük a Budapesten begyűjtött zsidók ezreit, továbbá nagyszámú más nemzetiségű személyt és az internálótáborok külföldi menekültjeit.

A budapesti hatóságok viszonylag pontos kimutatásokat vezettek a fővárosból deportált személyekről – az ő számuk 4000 körül lehetett. Azt azonban nem tudták ellenőrzésük alatt tartani – és kevés ismeretük volt róla –, hogy mi történik azokkal, akiket vidéken a katonaság és a rendfenntartó erők szakítottak ki az otthonukból. Ez különösen igaz a katonai ellenőrzés alatt álló kárpátaljai és erdélyi területekre, ahonnan sok falu teljes zsidó lakosságát kitelepítették – köztük magyar állampolgárokat is. A deportáltakat összegyűjtő katonai teherautók a vasútállomásról gyakran közvetlenül Galíciába vitték az emberszállítmányt, és nem törődve a nyilvántartásba vételi előírásokkal, kihagyták a kőrösmezei hivatalos átmeneti tábort.

A könyv negyedik és ötödik fejezete a Galíciára gyorsan lesújtó katasztrófát tárgyalja. A katasztrófa részben a több ezer magyar érkezése miatt következett be, ami összezavarta a terület addig is ingatag etnikai keverékét, részben pedig a kibontakozó náci intézkedések miatt, melyekkel „zsidómentessé" *(judenrein)* akarták tenni Galíciát. A gyilkosságok egy teljes esztendőn át tartottak. Fél éven belül a deportáltak nagy többségét kivégezték – vagy ukrán szabadcsapatok lőtték bele őket erdőkben és a Dnyeszter partján a frissen megásott tömegsírokba, árkokba, vagy náci kivégzőosztagok. Sokan pusztultak el az éhezés, a bántalmazás vagy a galíciai vándorlás viszontagságai miatt is.

Ez a két fejezet bemutatja a történet három utolsó lépcsőfokát, benne a magyar zsidók váratlan és nem kívánt beáramlásának gyakorlati megoldását; a példa nélküli tömeggyilkosságot Kamenyec-Podolszkijban; az ezt követő mészárlásokat Galíciában 1941 őszén; valamint százezrek gáz általi, ipari méretű megsemmisítésének bevezetését 1942 tavaszán. Ily módon a deportálásoknak további előre nem látható és rettenetes következményei lettek, mind a magyar zsidóság, mind az *Endlösung* gondolatának kialakulása és megvalósítása szempontjából.

A lakosság kitelepítésének száraz statisztikai adatai nem képesek érzékeltetni a halált, pusztítást, szenvedést és nyomorúságot, ami az emberek erőszakos elhurcolásával járt. Az „emigráció" szó szabályszerű lépést idéz fel, jól összeválogatott poggyásszal és jól körvonalazott tervekkel. Ám ha az embert kiűzik a saját otthonából, ahonnan csak egyetlen ládát és mindössze háromnapi élelmet vihet magával, az valami egészen más; arra nincs megfelelő kifejezés. Ebben az állapotban az ember semmit nem tud – sem azt, mennyi ideig tart majd az utazás, sem azt, mi az út végállomása, sőt azt sem, miről fogja felismerni, hogy ez már a végállomás.

Az „etnikai tisztogatás" viszonylag új szókapcsolat, a gondolat azonban a legkevésbé sem új. Míg a szótári definíció valamelyik nemzetiségi, etnikai vagy vallási csoport módszeres meggyilkolásáról beszél, a tisztogatás nem torkollik szükségszerűen népirtásba – bár ez gyakran megtörténik. Az etnikai tisztogatásba gyakran beleértődik az emberek kitelepítése vagy száműzése, akik a valószínű testi trauma mellett mentális gyötrelmeknek és pszichikai sokknak is ki vannak téve. Az átéltek törlik a kollektív emlékezetet, azt az érzést, hogy valaki a nemzeti közösségéhez, a közvetlen környezetéhez és az otthonához tartozik.

Valami nagyon hasonló történt a Magyarországról kitoloncolt zsidókkal. Több mint 20 000 személy átdobása a határon túlra és menekültté válásuk egy idegen országban nem tekinthető rendkívüli jelenségnek – a második világháborúval összefüggésben semmiképp sem. Tömeggyilkossággal egybekötött hatalmas demográfiai változtatások jellemzőek voltak mind a szovjet, mind a náci tervekre és intézkedésekre.[11] A náci Németország példáját minden szövetségese követte, és ilyen vagy olyan formában lakosságcserét vagy kényszerkitelepítést hajtottak végre. Zsidók százezreinek kiutasításában Románia járt az élen.

A hatalmas méretű etnikai tisztogatás a háború lényegéhez tartozott. A magyar zsidók kitoloncolása az akkori idők uralkodó normáit képezte le. Maguk a

deportálások ideológiailag megalapozottan és politikai szempontból nem légüres térben történtek, sőt, a nélkülözhetetlen precedens sem hiányzott. A Délvidékről, az egykori jugoszláv Bácskából nem kevésbé széles körben telepítettek ki zsidókat és szerbeket a németek megszállta Szerbiába, ez szolgáltatta a precedenst. Igaz, hogy a motiváció és a magyarázat nyilvánvalóan különbözött a két kitelepítéskor, a délvidéki művelet mégis előjáték és minta volt a magyar katonaság és a magyar politikai vezetés számára a galíciai deportálásokhoz.[12]

Magyarországon és nagyrészt Romániában is a német politikától függetlenül zajlott a zsidók üldözése és kitoloncolása – sőt, mindkét országban gyakran a németek kifejezett kívánsága ellenére. A két csatlós állam a német kéréseket figyelmen kívül hagyva a kibontakozó háborút használta fel saját „zsidókérdése" megoldására. A magyar művelet – ezrek kitoloncolása – a szó eredeti értelmében volt etnikai tisztogatás. Mi több, az egész kárpátaljai deportálás egyik kitalálója, Meskó Arisztid maga nevezte „tisztogatási akciónak" a magyar zsidók begyűjtését és „ismeretlen" helyre való elszállítását.[13]

A könyv második fejezete rámutat, hogy a magyarok kezdeményezte deportálás története visszavezethető arra a 19. század második felében megmutatkozó kettősségre, ahogyan a politika és az értelmiség fogadta a galíciai *stetl*ekből (jiddis 'város') nyugatra tartó zsidókat (Galícia akkoriban osztrák tartomány volt). Ezeket a zsidókat gyakorlati megfontolásokból osztrák állampolgárnak tekintették, ezen az alapon tehát belső mozgásról beszélhetünk. Míg e bevándorlók többsége végül Amerikában kötött ki, jócskán jutott belőlük Bécsbe, Berlinbe, Párizsba és Londonba is, valamivel kisebb részük telepedett le Budapesten. Európában a keleti zsidók, avagy (ahogy akkor nevezték őket) az *Ostjuden* ügye politikai viharokat kavart, mind kormánykörökben, mind az addigra már beilleszkedett és asszimiláltabb zsidó közösségekben. Magyarországon a bevándorlók többsége három, a fővárostól távol eső régióban élt: a Felvidék déli részén, Kárpátalján és Észak-Erdélyben, félkört alkotva a határ közelében. Az 1941-es deportálások elsősorban innen történtek, legfőképp Kárpátaljáról.

Mikor arra keressük a választ, miért épp a zsidó közösségeket, ráadásul a periférián élőket választották a kitoloncoláshoz, hiba volna pusztán „vallási" nyomon elindulni. Az 1930-as évek végére a „zsidó" szó átalakult, már nem vallást jelölt, hanem faji-nemzeti tartalmat kapott. Werth Henrik vezérezredes a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnökeként vetette fel 1941. augusztus 19-i memorandumában, hogy Magyarországot etnikai szempontból homogén

államma kell tenni, mégpedig nagyszabású etnikai tisztogatás révén – amibe beleértette más, jóval nagyobb lélekszámú nemzetiségek alapos megritkítását is a Magyar Királyság újonnan megrajzolt határain belül: csaknem hétmillió embert érintett volna a lakosság kitelepítése. A kezdeményezést magáévá tette a katonai vezetés, a kormány civil tagjai azonban nem voltak hajlandók elfogadni. Sőt, amikor Werth végül beterjesztette javaslatát a miniszterelnökhöz, az elgondolást Bárdossy „fantasztikumnak" nevezte.[14]

Nem az antiszemitizmus és a rasszizmus volt a kizárólagos tényező; a zsidókon túl is sok-sok problematikusnak tekintett identitású áldozata volt az intézkedéseknek, és bőségesen találtak indokot is a kitelepítésükhöz. A „galíciánerek" kijelölése sem csak a fajvédő ideológiából vagy vallási gyűlöletből fakadt, sőt, nem is csupán etnopolitikai alapú volt. Egyedülálló magyar fejezete volt ez a holokausztnak, amely a náci elképzelésektől függetlenül bontakozott ki. Nem szigorú rasszista doktrínán nyugodott, megvolt a maga sajátos dinamikája és logikája. Fajvédelem, politikai haszonszerzés és szerteágazó gazdasági tényezők egymástól való függésben és kölcsönhatásban álltak az 1941-es deportálások idején – nem beszélve a kapzsiságról és az anyagi okokról. A tömeges kitoloncolás helyi szinten hasznot hozott. Ahogy Götz Aly megfogalmazta: forrása „a hét főbűn közül a legkevésbé kívánatos, az Irigység".[15] Közben persze nem hagyható figyelmen kívül a kormánykörök politikai haszonlesése sem.

A kitoloncolás lendülete sikeresen elegyítette a faji és politikai antiszemitizmust a leplezetlen és olykor egészen kisstílű nyerészkedéssel. Márai Sándor mint kortárs megfigyelő így összegezett: „Volt, aki zsidó patikáról ábrándozott, más a zsidó földről és a zsidó lakásról."[16] Az egymást követő zsidótörvényeket, melyek a zsidók gazdasági és kulturális fölényét voltak hivatva korlátozni az országban, a peremvidékeken alkalmazták a legszigorúbban. A zsidók vállalkozási engedélyeinek visszavonása, a zsidó tulajdonban lévő kereskedelmi cégek és mezőgazdasági üzemek elkobzása, a zsidó közalkalmazottak elbocsátása ezekben a körzetekben katasztrofális gazdasági következményekkel járt. Ráadásul eleve ezek voltak a legszegényebb, legelmaradottabb vidékek, ahol a zsidókból alakult volna ki a középosztály.[17]

A deportáltak jelentős többsége a 19. század utolsó évtizedeiben telepedett le Magyarországon. Ugyanakkor olyan zsidókat is deportáltak, akik hosszú évtizedek óta az országban éltek, de nem szereztek be állampolgársági papírokat; továbbá Európából érkezett, Nansen-útlevéllel rendelkező menekülteket[18] (akik

az ausztriai cseh területek és más nyugat-európai vidékek német annektálása után hagyták el otthonukat, és internálótáborokba helyezték el őket); sok tucat politikailag megbízhatatlannak tartott ukránt; és nem kevés olyan zsidót is, akinek rendben voltak az állampolgársági papírjai.[19] Mivel a húszas-harmincas években – elsősorban Budapesten – megnőtt a vegyes házasságok száma, keresztény családtagok is fennakadtak a szűrőn.

A civil közigazgatás és a katonai hatóságok egyaránt érzéketlenül és példátlan kegyetlenséggel hajtották végre a kitoloncolást, ami hol az ukrán különítmények, hol meg a náci kivégzőosztagok által elkövetett tömeggyilkosághullámhoz vezetett. Több mint 20 000 deportált begyűjtése, szállítása és teljesen esetleges szétszórása széles galíciai területen – mint azt az amerikai követ, Herbert C. Pell is hangsúlyozta – törvénytelen volt, és szembement a nemzetközi egyezményekkel. Fél éven belül a kitaszítottak 90 százaléka osztozott a helyi zsidók sorsában: vagy holtan lebegett a Dnyeszter vizén, vagy belelőtték az egyik tömegsírba, vagy megölte valamelyik arra járó ukrán különítmény, vagy kivégezte az egyik SS-osztag – ezeket az osztagokat hathatósan segítették az ukrán rendőri erők és a német (tartalékos) rendfenntartó zászlóaljak.

Miért éppen Galícia?

Nem volt véletlen, hogy pont Galícia vált nagyszámú ember lerakodótelepévé. Galícia ugyanis mindig „vitatott terület" volt, nemzetiségek, vallások, identitások bonyolult hálózata. Anne Applebaum jellemzését kölcsönvéve ez a környék tipikus „határvidék", ahol úgy radírozgatták ki és húzták meg újra a határokat, mintha ceruzával lettek volna odarajzolva. Később a vidék valóságos „véres övezetté" (Timothy Snyder kifejezése) vált. Náci tisztségviselők sötétebb képet festettek a helyzetről. Fritz Katzmann SS-altábornagy (Gruppenführer), a galíciai náci népirtás egyik szülőatyja így írta le: „Galícia – hála a világszerte ismert »galíciai zsidó« kifejezésnek – olyan pont volt a glóbuszon, amely elsősorban a zsidóiról volt közismert. Itt sűrű tömegben élt egy olyan sajátos tenyészet, amely a világ zsidóságának következő nemzedékét termelte ki."[20]

Érdekes megfigyelni Galícia átváltozását határövezetből véres övezetté. A mintegy 30 000 négyzetkilométernyi terület sokszínű etnikai keverékét ukránok, lengyelek és persze zsidók alkották. Abban az időben Galícia az etnikai,

vallási és nemzeti ellenségeskedés forrongó katlana volt, és a több ezer magyarországi zsidó érkezése csak olaj volt a tűzre. A zsidókkal szembeni erőszakoskodás nem volt újdonság errefelé; az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása óta a politikai élet napirendjén szerepelt, baljós előjeleként a negyvenes évek rémségeinek.[21]

Amikor a Wehrmacht megszállta a Szovjetunió nyugati részét, egyik napról a másikra megváltozott minden.

A megszállásra következő galíciai népirtás három hullámban ment végbe, ahogy tömeggyilkosságok árasztották el Ukrajnát és a Szovjetunió más területeit is, szorosan követve a holokauszt időrendjét, ideológiáját és dinamikáját. A népirtás náci politikája jól megfigyelhető mintázat szerint radikalizálódott. Első hulláma nagyjából 1941 augusztusában és szeptemberében párhuzamosan bontakozott ki a háborús cselekmények kezdetével és a német hadsereg gyors előretörésével. A megsemmisítő egységek szorosan a harcoló alakulatok nyomában haladtak, egyeztetve velük az ukrajnai népirtást illető terveket. Viszonzásul a hadsereg azt kérte ezektől a biztonsági erőktől, hogy „rendezzék a hátország biztonsági problémáit" – amihez logisztikai támogatást is nyújtott. A gyilkolás kezdetben még esetlegesen történt, módszerei kísérleti stádiumban voltak. Volt bennük személyesség – szemtől szemben ölték meg az áldozatokat. Ez az időszak akkorra tehető, amikor a körzeti vezetők, miután Berlin nagyjából szabad kezet adott nekik, széles körű gyilkoláshullámot indítottak el, de még Himmler vigyázó tekintete alatt. A legsúlyosabb rémtett kétségtelenül a „kamenyec-podolszkiji mészárlásként" emlegetett tömeggyilkosság volt, amely egyszerre jelentette a magyar zsidók határon túlra toloncolását is. Három nap leforgása alatt, 1941. augusztus 27-én, 28-án és 29-én 23 600 áldozatot, köztük a becslések szerint 14 000–16 000 magyart lőttek le és hagytak tömegsírban.[22]

A kamenyec-podolszkiji mészárlást követően, ahogy nyár végén a hatalom a hadsereg kezéből átkerült a polgári közigazgatásába, Dél- és Kelet-Galíciában a náci biztonsági szolgálatok – az elsőhöz hasonló vad kegyetlenséggel – megkezdték a megsemmisítés második hullámát. Számos rendfenntartó erőre támaszkodó, SS-tisztek által vezetett különféle gyilkos osztagok lepték el a területet, és 1941 utolsó öt hónapjában több mint félmillió zsidót öltek meg. Köztük ott voltak a Magyarországról kitoloncoltak is. Ezt a hullámot jelezte a módszeres galíciai gettósítás is, bár e tény kevésbé ismert, és kevesebb

dokumentum maradt fenn róla. A gettókba zárás kizárólag a zsidó népesség létszámának csökkentésével volt megoldható. A gyilkosságok különösen intenzív szakaszukba értek októberben, amikor a közösségek összehangolt megtizedelése folyt. A gettók méretének csökkentése a zsidók tömeges lelövésével zajlott, de ezt nem az Einsatzgruppék („bevetési csoportok", a frontvonal mögött működő mozgó kivégzőosztagok) és nem is a hadsereg, a Wehrmacht egységei végezték, hanem a biztonsági rendőrség (Ordnungspolizei, ORPO) és a tartalékos rendőrzászlóaljak, a helyi német városi közigazgatás lelkes együttműködésével. Ezt a szakaszt leginkább „közösségi alapú" irtó hadjáratnak lehet nevezni, a kibontakozó vérfürdőben helyi ukrán rendőri különítmények is mellékszerephez jutottak. A nácik terveiben a gettó elválaszthatatlanul összekapcsolódott a népirtás politikájával. Ez a gyilkossági hullám elsöpörte a deportálások maradék túlélőinek nagy részét. A második hullámban a helyi zsidó közösségek sorsa elvált a deportáltakétól. A nácik mindkét csoportra kimondták a halálos ítéletet, de mindig a deportáltak jelentették a megsemmisítés elsődleges célpontját.

Az irtó hadjárat utolsó, harmadik hulláma, a galíciai teljes megsemmisítés – amelynek az utolsó magyarországi menekültek is áldozatul estek – már az *Endlösung*, a végső megoldás iparszerű emberölésének fogalmát vezette be. Magát az *Endlösung*ot a bełżeci megsemmisítő táborba tartó transzportok definiálták 1942-ben.[23] A megbízást a wannseei konferencia határozata adta 1942. január 20-án. Bár ekkorra már csak a magyar zsidók kicsiny töredéke volt életben, ők menthetetlenül a végső megoldás áldozataivá váltak.

Ezekhez a deportálásokhoz tartozott még egy járulékos jelenség, melyet ez idáig alig vizsgáltak, pedig ugyanannyira fontos. A hatodik fejezet tárgyalja majd a nemi erőszak hullámát, amelyet „szexualizált erőszaknak" is mondhatnánk, és a gyilkosságok velejárója volt, pontosabban megelőzte őket. A szakirodalom hallgatásának oka részben a csekély számú *áldozati* tanúságtétel. Nem kevésbé fontos az *erőszaktevők* csöndje, akik hallgattak ezekről a bűneikről. Végül pedig a kutatók – túlnyomórészt férfiak – szintén szűkszavúan említették ezt a fájdalmas témát. Mindenesetre e tárgyban csak a legutóbbi időkben indult meg a nyílt beszéd, és elsősorban kolléga*nők* részéről.

A holokauszt kontextusa

Sok és sokféle kérdés kapcsolódik az 1941-es magyar deportálásokhoz. Ezek közül is a legelső: honnan eredt a gondolat, hogy a magyar társadalomba és kultúrába jól beágyazódott emberek ezreit deportálják? Mint említettük, a magyar honvédség kulcsszerepet játszott a zsidók begyűjtésében és deportálásában. A kormányrendeletek és a helyi közigazgatási politika vizsgálata élesebb fényt vet a motivációkra és az alapelvekre. Azzal a kiegészítő kérdéssel is szembe kell néznünk, hogy ezek a deportálások miként illeszkedtek a szélesebb történelmi összefüggésrendszerbe. A magyar deportálások és a belőlük következő galíciai gyilkosságok lökést adtak a teljes európai zsidóság kiirtására irányuló náci terveknek. De vajon aberrációról kell beszélnünk, vagy egy mintázat előre kiszámítható részéről? Milyen hatást gyakoroltak az 1941 nyarán és őszén végrehajtott magyar akciók az *Endlösung* kifejlődésére? S ha katalizátorként működtek, és előre jelezték, illetve kiváltották az ukrajnai holokausztot, milyen következményekkel jártak, és mi volt a szerepük a deportálásoknak a tűz lángra lobbantásában?

Esett már szó arról, hogy az 1941-es kitoloncolás nem teljesen feltáratlan fejezete a magyar holokausztnak, összefoglaló szintézis azonban még nem született a témában.[24] Ez a narratíva ugyanakkor túllép a magyar történelem szűk keretein. Számos kényszerítő erejű ok van rá, hogy felderítsük a történetet: (1.) a deportálások és a belőlük következő tömeggyilkosságok mennyiségi és minőségi ugrást jelentettek a holokauszt krónikájában – ez volt az első eset, amikor az elpusztított emberek száma elérte a tízezres nagyságrendet; (2.) ezekkel a deportálásokkal jelent meg először a „totális" népirtás fogalma: szisztematikusan öltek meg férfiakat, nőket és gyerekeket; (3.) a magyar hatóságok – a nemzetközi normákat semmibe véve – menedékjoggal bíró külföldi menekülteket is kitoloncoltak; (4.) a kamenyec-podolszkiji mészárlást a német katonaság kezdeményezte és határozottan kérte, ezzel válaszolt a nincstelen menekültek beözönlésére, teljesen beleágyazva a gyilkosságokat a kezdődő népirtásba. A Wehrmacht és az SS együttműködése a genocídiumban híven tükrözte a Heinrich Himmler és a hadsereg vezetése közötti egyetértést a „zsidókérdés" megoldásáról;[25] végül (5.) a korábban példa nélküli vérfürdőbe torkolló kitelepítésről szinte azonnal tudomást szereztek a legkülönfélébb galíciai zsidó közösségek, sőt a magyarországiak is, továbbá a brit, az amerikai és a szovjet kormány, majd valamivel később a nemzetközi sajtó.

Számos forrásból lehet feltárni a tragédiát: rendelkezésre állnak bírósági tárgyalások leiratai, a túlélők személyes elbeszélései, de a közelmúltban felfedezett dokumentumok is – ezek mind új nézőpontot kínálnak a megértéshez. Alapszinten a magyar zsidók deportálása idején a Magyar Királyi Honvédségben szolgáló katonák és munkaszolgálatosok is közelről megismerhették a galíciai rémálom részleteit. A holokauszt megemészthetetlen borzalma mélyebbre hatol az emberi tudatban a tragédia „személyre szóló dimenziója" miatt. Természetes, ha valaki mind az áldozat, mind a hóhér nézőpontjára kíváncsi. A tragédia egyik pillanatképe, amikor a nadvirnai (lengyelül Nadwórna) gettó foglyainak egyik csoportját nyolc hónappal később visszavezénylik a vérengzés helyszínére, azzal a feladattal, hogy még több földet hordjanak a tömegsírra, amelyben a családtagjaik is ott fekszenek. Az ott eltemetett emberek között sok magyar is volt. Az egyik gettóbeli fogoly úgy emlékszik, hogy a gödörhöz közeledve észrevettek „egy lerágott kezet, amely egy tömegsír közepéből mutatott az ég felé [...] mintha vádolná Istent és az embereket".[26]

A vérontásban aktívan részt vevő rendőrökkel és SS-tisztekkel szemben lefolytatott büntetőeljárások jegyzőkönyvei bepillantást engednek a tömeggyilkosságok technikai részleteibe. Megbánást nemigen találni bennük. A „személyes" nézőpontot képviseli az a katona, aki kezdetben vonakodott zsidó csecsemőket ölni, de hamarosan rutinból csinálta: „A tizedik próbálkozásra már nyugodtan céloztam, és magabiztosan lőttem a sok nőre, gyerekre és csecsemőre. [...] A csecsemők nagy ívben szálltak a levegőben, mi meg még a levegőben miszlikbe lőttük őket, mielőtt beleestek volna az árokba és a vízbe."[27]

Ez a katona sportnak tekintette a csecsemőgyilkosságot, szórakoztató céllövészetnek, és nem a megsemmisítés hatékony taktikai eszközének. Pontosan tudjuk, hogy a gyerekeket és a csecsemőket rutinszerűen élve dobálták be a gödörbe. A rovnóiak tanúságtétele is ezt igazolja: „A gyerekekre nem lőttek – nem akartak rájuk töltényt pazarolni –, helyette inkább úgy, ahogy voltak, élve bevágták őket a gödörbe."[28] Ezt az idézetet érdemes összevetni a kivégzett zsidó gyerekeket felsoroló listákkal az Einsatzgruppék aprólékos gonddal legépelt jelentéseiben.

Voltak persze szemtanúk is. A Szovjetunió levéltáraiban elhelyezett vallomásaik megsárgult, kézzel írott lapjai igen értékesek. Az egyik tanúnak, aki az események idején még csak kisgyerek volt, a közelmúltban szembe kellett néznie gyermekkori traumájával. Ekképpen írta le a kivégzőhelyet: „Tankcsapda

volt a frissen feltöltött gödör, amibe belelőtték a zsidókat. A föld még mozgott, mintha lélegzett volna, mintha még nem halt volna meg mindegyik."[29] Ezek az akaratlan résztvevők olykor maguk is áldozatok, akik megteremtik a kapcsolatot a két csoport között. Beszámolóik a személyesség erejével világítják meg a bonyolult történelmi valóságot. Azok az ukránok, akiket a németek 1941-ben a tömegsírok megásására vagy befedésére kényszerítettek, egyúttal tanúk is voltak e sírok felnyitásakor, 1944-ben. A magyar zsidók („nem volt senki, aki megsirassa őket") maradványait őrző kamenyec-podolszkiji felnyitott sír szélén állva az egyik vizsgálóbizottsági tag „egy élve eltemetett kisfiú holttestét látta. Onnan lehet tudni, hogy még élt, ahogy a kis kezével a fejét fogta, a térdét állig felhúzta, és a hátát meggörbítette, mert megpróbálta fölemelni a rá nehezedő súlyt."[30] Ezeknek a tanúknak köszönhető, hogy meg tudjuk erősíteni a szovjet tényfeltárók észvesztő statisztikáit, melyek egyike szerint – egy közeli, Plebanyivkában véghez vitt tömeggyilkosság során – „az áldozatok 35 százaléka azonnal belehalt a lövésekbe, 50 százalékuk megsebesült, 15 százalékukat pedig élve temették el".[31]

A személytelen arányszámok magyar áldozatokat is magukba foglalnak. Ez pedig felveti a bonyolult kérdést: mit lehetett volna tenni a deportálások leállításáért és a megmaradt túlélők megmentéséért? Idekapcsolódik az elsődleges felelősség nehéz kérdése is. A könyv hatodik és hetedik fejezete fogja bemutatni, hogy bizonyos értelemben a megmentés és a felelősség ugyanannak a történetnek a két oldala.

A magyar történelem nagy paradoxona: miként lehet megmagyarázni, hogy ami a zsidók számára „a csodálatos lehetőségek" földje volt a 19. század második felében, néhány évtized alatt olyan országgá változott, amely azután visszavonhatatlanul száműzte és három évvel később gázkamrába küldte őket? Jogi szempontból nézve a magyar kormány bűnrészes lett tömeggyilkosságban, amennyiben 1941-ben megkezdte a deportálásokat, a későbbiekben pedig megtagadta a túlélők visszafogadását – zsidókét és keresztény családtagjaikét egyaránt. S tette mindezt úgy, hogy közben volt titkos információja a frissen megszerzett területeken zajló népirtásról. Visszatekintve az 1941-es deportálások egy működésképtelen politikai rendszer ostobaságát tanúsítják – a rendszer rövid távú politikai sikereket hajszolt úgy, hogy elfogadott egy „kulturálisan létrehozott" képet, egy saját maga által kreált délibábot a belső ellenségről,

a galíciai zsidóról. Ez a délibáb eltorzította a történelmi valóságot, a kormány pedig lábbal tiporta a nemzetközi normákat és a nemzetközi jogot.

Magyarországon belül – leszámítva néhány, a lelkiismeretre apelláló hangot és az egyéni mentőakciók kísérleteit – kezdetben ijesztő csend honolt. Ezt a csendet, melyre talán jobban illik a hitetlenkedés szó, torokszorítóan fejezte ki Elie Wiesel Mojse, a samesz történetében. Mojse, miután hazatért Galícia poklából, a hallgatás falába ütközött. Ezeknek a zsidóknak az eltávolítása zökkenőmentesen zajlott le. Sehol egy felgyújtott zsinagóga, sehol egy betört kirakat, egy kifosztott üzlet, és nem voltak zavargások vagy tüntetések sem – csak néhány vidéki tisztviselő elégedetlenkedett, hogy a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem lehetett a teljes zsidó közösséget kitoloncolni.

A válaszreakciók hiánya gyorsan közös, lendületes akcióba csapott át a kitoloncolás szabályainak módosítására, illetve a művelet teljes leállítására. A zsidó közösség, élén Weiss Edith bárónővel, minden erőfeszítést megtett (javarészt a színfalak mögött), hogy először is korlátozza a deportálás hatályát, majd pedig támogassa a Galíciában magukra hagyott ezreket. Akadtak olyanok is, akik nem érték be a vádlóan felemelt mutatóujjal – ilyen volt Slachta Margit, a korszak egyik köztiszteletben álló erkölcsi és vallási hangja. Ő az erkölcsi felelősség kérdését is firtatta. Már 1941. július 29-én szóba hozta a kérdést abban a levelében, melyet közvetlenül az államfő, Horthy Miklós feleségének címzett. A deportálások kérdésében nem kerülgette a forró kását: „Mint keresztények Isten és vallásunk parancsainak legsúlyosabb megsértését látjuk benne. Mint magyarok nem tűrhetjük szó nélkül a magyar becsületnek azt a bemocskolását, amit ezek a szörnyűségek jelentenek." A kitoloncolások leállításáért és a száműzöttek megsegítéséért folytatott küzdelem egyik kulcsfigurájaként szókimondó levelével a középpontba állította Magyarország felelősségét.[32] Slachta nem állt egyedül a deportálás erkölcsi és jogi alapjainak megkérdőjelezésével. A zsidó közösség vezetői mellett nemzetgyűlési képviselők, városi vezetők, az arisztokrata elit néhány tagja és – ami legalább ennyire fontos – az amerikai követ, Herbert C. Pell is csatlakozott Slachta küzdelméhez a deportálások leállításáért.

A tömeggyilkosság nem 20. századi találmány, de a holokauszt miatt tragikus védjegye az egész évszázadnak. Ha Európa 1815 utáni, viszonylag békés korszakához képest tekintjük, akkor a 20. század első fele egyszer csak példátlan

erkölcsi szakadékba zuhan: apokaliptikus erőszakba süllyed. Ha nem vesszük figyelembe az első világháború és a sztálini tisztogatások vérfürdőjét, még akkor is nagyjából 55 millió második világháborús halottal kell számolnunk. A holokauszt központi szerepe – 6 millió áldozat az összesen 55 millióból – vitathatatlan. Ezekben a viharos időkben a számtalan atrocitáshoz és mészárláshoz képest – hogy a népirtás rémisztő kísértetéről ne is beszéljünk – valamivel több mint 20 000 ember tömeges deportálása apróságnak tűnhet, de csak akkor, ha nem vesszük figyelembe a borzalmas következményeket.

Valószínűleg a nürnbergi perek példázzák a legáttekinthetőbben, hogy az atrocitások kitervelőit, kezdeményezőit és végrehajtóit is felelősségre lehet vonni. A holokauszt főbűnöseit, Hitlert, Göringet, Goebbelst, Himmlert és számos társukat mindannyian ismerjük. Az újonnan alkotott kifejezések, mint a „népirtás", az „emberiesség ellen elkövetett bűncselekmény" vagy a „holokauszt" maguk is tanúsítják, hogy az emberek egyre inkább ráébrednek: valami rendkívüli és tragikus történt a második világháború során, amihez a megszokott szavak már nem elegendők. Ezzel az eszmélkedéssel egyidejűleg merült fel a felelősség kérdése.[33]

A magyar holokauszt és az 1941-es deportálások kutatása egyedi nehézségekbe ütközik. A nyolcadik fejezet – a deportálások végrehajtóiról és alapvető felelősségükről – mindenképp szükséges következtetése a könyvnek, csakhogy itt fölmerül az azonosítás problémája. Ugyanis a galíciai deportálás felelőseinek neve, például Bárdossy Lászlóé, Werth Henriké, Pásztóy Ámoné, Kozma Miklósé vagy sok más személyé az avatatlanok számára Magyarországon nem közismert, az országhatáron túl pedig végképp nem. Márpedig ezek a magyarok ugyanannyira vagy talán még nagyobb mértékben felelősek a magyar holokauszt korai szakaszáért, mint a náci kivégzőosztagok. A háborús bűnösök, ezen belül az 1941-es deportálások elkövetői elleni magyarországi perek a háború után rövid idő alatt lezárultak. Bármilyen gyenge volt is jogi szempontból a népbíróság, mégis megpróbált egységesen szembenézni a vádlottak bűnösségével vagy ártatlanságával. És sok olyan tiszt, vidéki közigazgatási vezető és kormánytisztviselő dolgozott akkoriban, aki gondoskodott róla, hogy a vezetők látomása véres valósággá váljék, ezek az emberek azonban nem kerültek bíróság elé.

Végül pedig találkozhatunk olyanokkal, akik felemelték a szavukat, vagy akaratlanul váltak megmentővé – ők lassan eltűntek a történelem ködében, de most egy röpke pillanat erejéig újból életre kelnek a túlélők videóra vett

visszaemlékezéseiben. A totális kommunista hatalomátvétel után Magyarországon mind az ideológia, mind a kötelező hallgatás megnehezítette a hozzáférést ezekhez a történetekhez – elsősorban politikai okok miatt.

Az utóbbi években a holokausztkutatás új módszerek alkalmazásával igyekezett jobban megérteni a tömeggyilkosság politikai és egyéni motívumait. Könyvem mikrotörténelmi jellegű, középpontjában egy kulcsfontosságú „újdonsággal" – ez pedig a magyar holokauszt első felvonása és messzire ható, az *Endlösung* kialakulását befolyásoló következményei. De még egy mikrotörténelmi tanulmány felvázolásához is széles háttérre van szükség – tapasztalatok és indítékok sokaságára, hogy az 1941-es deportálások apró részletei is helyükre kerüljenek.

A kommunizmus bukása után ez a téma maroknyi magyar történész magánügye maradt. A kelet-európai történetírás persze hajlamos arra, hogy feketén-fehéren gondolja újra a múltat. Snyder kérdése nagyon is az elevenünkbe vág: „Vajon [...] az igazsághoz hű történeti beszámoló ellenállhat a politikai nyomásnak?"[34] Snyder nem ad választ, de kérdéséből következik, hogy a történetírásra ott leselkedik veszély, ahol a történelmet a jelen eszközének tekintik, s ezen belül a nemzeti történelmek Applebaum véleménye szerint „a történelem ismételt kisajátításai". Kelet-Európában igen gyakori, hogy így vagy úgy, de mindenki áldozatnak érzi magát, mind személyében, mind a hazáját illetően. Ez pedig akadályozza a nemzeti lelkiismeret-vizsgálatot, amikor ártatlan ezrek kitoloncolásának bűnéről vagy a meggyilkolásukban való bűnrészességről esik szó.

A „nemzeti lelkiismeret-vizsgálat" annál is bonyolultabb, mert a galíciai kivégzéshullámokban nem a zsidóság volt az egyetlen áldozat, és nem a németek voltak a kizárólagos tettesek. A náci terv fő célja a zsidók teljes kiirtása volt. De a megszállás idején ukránok is mészároltak lengyeleket, németek ukránokat és lengyeleket, sőt ukránok is ukránokat.[35] Anélkül, hogy túlhangsúlyoznánk az eleve meglévő antiszemitizmust, elmondható, hogy a holokauszt s benne a magyar zsidók megölése nem lehetett volna ennyire hatékony – vagy egyáltalán kivitelezhető – helyi segítség nélkül.[36] Ehhez jön még az egymással ütköző érdekek szerint harcoló, kényelmetlen szövetségben álló német, román és magyar hadsereg közreműködése.

A deportálások pszichológiai és politikai megalapozása és az ebből fakadó kormányzati és háborús intézkedések rávilágítanak a Németország, Románia és Magyarország közötti szövetség súrlódásaira. Azután ott van még a kérdés, hogy a magyar deportálások miképpen illeszkedtek bele a németek ukrajnai

holokausztterveibe. A holokauszt „rendkívül alacsony technikai színvonalú és csekély tőkeigényű" ügy volt; mire a treblinkai, chełmnói, majdaneki és auschwitzi halálgyárak működésbe léptek, már másfél millió zsidót öltek meg a megszállt keleti területeken.[37]

Snyder szavával élve Auschwitznak megvolt hozzá az ereje, hogy tompítsa a holokauszt kezdeti szakaszára jellemző, szemtől szemben végrehajtott gyilkosságok „személyességét". A golyó általi holokauszt durva, nyers gyilkosság volt. Olyan településeken történt, ahol a szomszédok ismerték egymást, sőt, nem volt ritka, hogy a hóhér ismerte az áldozatát. A folyamat során az egész település részt vett a gyilkolásban. Négy szereplő szövevényes egymásra hatását különböztethetjük meg: az áldozatét, a hóhérét, a tanúét és a megmentőét.[38]

Könyvem széles körű levéltári kutatáson, interjúkon és országokon átívelő, soknyelvű szakirodalmon alapul, és számos, eddig ismeretlen dokumentumot tartalmaz, melyek a holokausztkutatás fel nem tárt területeit érintik. Az Olvasó hallani fogja a vérfürdőt túlélő, de a traumától szabadulni nem tudó áldozatok hangját; látni fogja a bűnösök képét, akiknek gyilkos ösztöne máig megmagyarázhatatlan rejtély; és olvasni fogja a kortársak vallomásait – azokét, akik nem egyszerű szemlélők, *bystander*ek voltak, hanem akaratukon kívül belekeveredtek a rémálomba, és egyszerű szavakkal idézik fel a borzalmakat. A történeti narratívára épülő könyv arra törekszik, hogy az emberi hangot és az emberi érzések történetét is megossza Olvasójával. Alkothatunk nagy és szövevényes történeteket, de ezeket csakis az ember jelenléte képes igazán egyben tartani.

Az 1941-es deportálások és következményeik, a tömeggyilkosságok történetének megvizsgálása után a legégetőbb kérdés talán már nem is a „miért történt?", hanem hogy miképp történhetett meg egyáltalán. A történészek sokat írtak a genocídium helyi megvalósításáról, illetve ennek kapcsolódásáról a népirtás náci politikájához. Mégis nagyon keveset tudunk arról, mi is történt a németek által megszállt kis falvakban és városokban, s főleg Galíciában.[39] Ha figyelmünket a legnagyobb tömeggyilkosság, Kamenyec-Podolszkij baljós árnyékáról kisebb városokra és közösségekre is kiterjesztjük, ahol a deportált magyar zsidók elvegyültek és éltek, választ kapunk arra, hogyan illeszkedtek a magyar zsidók a holokauszt politikájába. Könyvemet az az alapelv vezérli, hogy egy dolog a történelmi igazság, és más dolog az emberi történetek igazsága, s hogy csakis a kettő elegyedése adhat ki átfogó képet, és hozhatja létre e tragikus történelmi esemény szövetét.

2.

A „galíciánerek"

A keleti zsidók a magyarok elképzeléseiben

> „Ez a kapzsi zsidógyűlölet természetesen nem egyszerre gyulladt föl; savanyú füstje már évtizede terjengett a magyar életben."[1]

Márai Sándor a harmincas-negyvenes években az egyik legélesebb szemű megfigyelője volt a magyar társadalmi és politikai életnek. Őszinte értékelése jól magába foglalja a gyűlölt „galíciáner" képének kirajzolódását is a második világháborúig és a holokausztig vezető hat évtizedben. Axiómának számít, hogy egy embercsoport társadalmi kirekesztéséhez, elűzéséhez vagy kiirtásához a politikai kultúrának meg kell alkotnia egy képet „a másikról". Ez a kép karikatúra is lehet, de feltétlenül hordoznia kell az illető csoportra ragasztott, feltételezett negatív tulajdonságokat.

Egy ilyen kép létrehozása előfeltétele volt az 1941-es galíciai deportálásoknak. S valóban, a „magyarságot fenyegető", küszöbönálló veszedelem gondolata, melyet a keletről érkező, ellenőrizetlen zsidó bevándorlás hoz magával, a 19. század közepéig, második feléig nyúlik vissza.[2] A következő fél évszázadban ez az elképzelés konkrétabb formát öltött a gyűlölt „galíciáner" képében, akit ki kell szakítani a nemzettestből.

A galíciai zsidó mint sztereotípia nem magyar találmány. Nyugodtan nevezhetjük összeurópai jelenségnek. Denis de Rougemont svájci filozófus és a társadalmi jelenségek megfigyelője „szerette kihangsúlyozni a különbséget a »liberális európai« és a »vulgáris, arrogáns« típusú zsidó között", utóbbi értelemszerűen mindig Kelet-Európából érkezett.[3] Az *Ostjude* címkét Németországban

aggatták ezekre a zsidókra, akik a cári Oroszország pogromjai elől próbáltak elmenekülni. De ugyanezzel a névvel illették a Galíciából a megélhetés reményében kivándorló zsidókat is – a terület akkoriban osztrák tartomány volt. A Kelet-Európa gazdaságilag és kulturálisan is elmaradott sarkából nekiinduló több mint 2 millió zsidó tömeges átvándorlása miatti riadalom az Atlanti-óceán mindkét partján átitatta a politikai életet. A Galíciát elhagyók legnagyobb hulláma a 19. század vége felé elsősorban Amerikát érintette. Omer Bartov történész szarkasztikus megjegyzése valószínűleg pontosan jellemzi a helyzetet: ha valakit „galíciánernek neveztek, az elég sokáig nem számított bóknak [...], parlagias tahóságra utalt, olykor meg kicsinyes szatócstempóra és erkölcstelen sunyiságra".[4] Közép-Európában a 20. század fordulóján s főképp a két világháború között ez a felfogás sötétebb és baljóslatúbb árnyalatot öltött. A fejezet mottója jól idézi fel a kirekesztéstől a kiirtásig vezető utat. Alapja egy Galíciában felkerekedett, Közép- és Nyugat-Európába, illetve Amerikába tartó idegen kisebbséggel szembeni heves ellenreakció volt.

A galíciai zsidók felbukkanása Magyarországon nem nélkülözött egy sajátos, magyaros csavart, amely tükrözte az ország csökevényes társadalmi és ipari fejlettségét. A 19. század végi Magyarország ellentmondásos helyzetben volt, amikor a Kárpátok felől beáramló zsidók hullámával kellett szembenéznie. Ezt a belső migrációt az osztrák ellenőrzés alatti Galíciából Magyarországra – valójában egyik tartományból a másikba – a megélhetési kényszer fűtötte. Különbözött azonban más külföldiek bevándorlásától. Az első galíciai hullámmal érkező zsidók ugyanis önként és teljes szívükből azonosultak a magyar nemzet törekvéseivel, és mind kulturálisan, mind nyelvileg gyorsan asszimilálódtak. Ugyanezt a másik oldalról tekintve: a magyar társadalomnak égető szüksége volt arra, hogy többségben legyen egy soknemzetiségű birodalomban, és hogy életképes, erőteljes középosztállyal rendelkezzen. Ennélfogva a zsidók szerencsés adalékot képeztek a többnyelvű, soketnikumú országban,[5] ám – miközben nyilvánvalóan szükség volt rájuk – fogadtatásuk mégis sokkal vegyesebb és ellentmondásosabb volt.

A zsidó közösséget megosztották a vallási irányzatok közötti ellentétek, ami végül a felekezet szakadásához vezetett – egyik oldalon az asszimilálódott neológokkal, a másikon a hagyományokhoz merevebben ragaszkodó ortodoxokkal. A zsidóság e két fő ága és a hozzájuk tartozó szervezetek Magyarországon a 19. század második felében jöttek létre, vallási alapon. Társadalmi

szempontból a liberális, modernista neológok intenzívebben szorgalmazták a teljes beolvadást a magyar társadalomba, kevésbé korlátozó hitélettel és vegyes házasságokkal. Közülük kerültek ki a városi, asszimilálódott, közép- és felső osztálybeli zsidók. Az asszimiláns réteg a kozmopolita Budapest nézőpontját magáévá téve bizonyos fokú ambivalenciával, már-már megvetéssel tekintett a vidéki, „elmaradott" zsidó tömegekre.

A közeledés kora

A 19. század második felében a magyar lakosság és a zsidók kapcsolata példátlan sikertörténetként kezdődött, ennek alapját a magyar és a zsidó törekvések közös platformja képezte. Gazdasági szempontból az első világháborút megelőző évtizedek rendkívüli sikereket hoztak, s ezekben kulcsszerep jutott a zsidóknak. Bár az 1848–1849-ben a Habsburg Birodalom ellen vívott szabadságharc, melyben a zsidóság teljes mértékben azonosult a magyar nemzet céljaival, kudarcba fulladt, az 1867-es kiegyezés folytán Magyarország alkotmányos királysággá vált. Következésképpen a birodalom is új nevet kapott, s lett belőle Osztrák–Magyar Monarchia.

Az új államalakulatban Magyarország élvezhette annak hasznát, hogy közvetlenül részesül a nyugat-európai kultúrából, iparból és gazdasági fejlődésből. A zsidóság nélkülözhetetlen tényezővé vált a gyors iparosodásban, a pénzintézetek létrehozásában és az oktatásügyi reform véghez vitelében. A fellendülés kulcsfontosságú gazdasági és kulturális szereplőjeként életerős középosztály lett belőle, az osztályhoz tartozó pénzügyi és ipari birodalommal. Magas, az országos átlagot meghaladó születési arányszámuk és a folyamatos keleti bevándorlás miatt a magyarországi zsidók lélekszáma exponenciálisan növekedett.[6]

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezéssel párhuzamosan létrejött egy magyar–zsidó „kiegyezés" is, amely az emancipációs törvényben öltött formát. A magyar kormány teljes egyenjogúságot adott a zsidóknak, a vele járó polgári és politikai jogokkal együtt. Izraelita hitű magyar állampolgárokként ismerte el a közösséget; továbbá a hivatalos statisztikákból és a kormányzati kiadványokból eltűnt a „zsidó" szó.[7] Ezt követte 1895-ben a recepciós törvény, amely a zsidó vallást hivatalosan bevetté nyilvánította, és megadta neki azokat a jogokat, melyekkel a katolikus és a protestáns egyházak is rendelkeztek. A törvény

becikkelyezését a katolikus egyház heves tiltakozása kísérte. A progresszív politika érvényesítésében komoly szerepet játszott a magyar uralkodó osztály. A liberális korszellemmel lépést tartva a magyar politikusok megértették, mennyire fontos lehet a zsidóság részvétele Magyarország modernizálásában. A társadalmi, oktatásügyi és gazdasági tekintetben is elmaradott országban, amely egy vékonyka arisztokrata rétegre, illetve a szegénységben megedződött parasztság széles tömegeire vált ketté, az életerős és működő középosztály szerepének betöltése a zsidókra maradt.

Az uralkodó körök gyakorlati okból voltak érdekeltek a zsidók emancipációjában. A soknemzetiségű birodalomban szembetűnő volt a demográfiai egyenlőtlenség. Hiszen a magyarok a teljes népességnek kevesebb mint a felét adták ki – 1910-re a csaknem 1 milliós zsidóság billentette át az arányt a magyar létszámfölényhez. A gyorsan növekvő zsidó közösség 77 százalékát a magyar anyanyelvűekhez számítva ugyanis a magyar népesség 54,4 százalékkal minimális többségbe került. A nemzeti érdekekkel kombinált gazdasági észszerűség ezúttal is fontos tényezője volt az emancipációnak.[8]

Az előrelátó politizálásnak köszönhetően a zsidók igen gyorsan vezető szerepre tettek szert az ipartelepítésben, a pénzintézetek és a magyar agrárium gazdasági infrastruktúrájának megteremtésében. A sebesen asszimilálódó közösség egyik kevésbé ismert tette a közép- és felsőfokú oktatás előbbre vitele volt. A zsidó házalók és utazó ügynökök első nemzedékét olyan utódok követték, akik sokkal nagyobb számban szereztek egyetemi fokozatot, mint arra a lakossági részarányuk alapján számítani lehetett.

Drámai változás állt be. A zsidók részvétele bizonyos területeken – ipar, pénzügyek, kereskedelem – a 19. század végére jelentősnek volt mondható, a szabad pályákon ugyancsak lenyűgözően magas arányban működtek. A 20. század első évtizedére az ügyvédek 45, az orvosok csaknem 50 százaléka volt zsidó, hasonló volt az arány az újságírók között is. A tudományos életben szintén a zsidók jelentős felülreprezentáltsága volt jellemző. A zsidók magasan képzett rétegének integrálódási törekvéseit a legjobban mutatja talán a magyarul beszélő zsidók számának növekedése húsz esztendő alatt. Az izraelita felekezetűek körében a magyar anyanyelvűek aránya 1890 és 1910 között 63,8 százalékról 76,9 százalékra ugrott. Ezzel egy időben a hivatalosan német anyanyelvűként regisztráltak között a valójában jiddis anyanyelvűek aránya 33 százalékról 21,7 százalékra zuhant.[9]

Az asszimiláció elsősorban a városlakó, neológ zsidóság köreiben volt jelentős; erős kötődéssel a nyugati kultúrához és gondolkodáshoz. A magyarosodás vágyától hajtva sokuk magyarra cserélte német vezetéknevét. A kikeresztelkedés is egyre gyakoribb lett. A teljes asszimiláció jegyében a kikeresztelkedettek a közigazgatásban és a hadseregben is elhelyezkedhettek.[10] Iparvállalatokat és pénzintézeteket vezető zsidók tevékenységük elismeréseként gyakran kaptak nemességet. Az áttérés e hullámával összefonódva gyakoribbá váltak a vegyes házasságok is a nemesség képviselőivel, különösen a zsidó „pénzarisztokrácia" és az ipari vezetők köreiben.

Ezzel ellentétben a főleg az ország északi és keleti részein élő ortodox és haszid közösségek tagjai ragaszkodtak megkülönböztető öltözékükhöz és szokásaikhoz. Az őket körülvevő népességgel inkább csak üzleti és hivatalos ügyekben érintkeztek. Családon belül és vallási intézményeikben továbbra is jiddisül beszéltek. A zsidók társadalmi helyzetét illetően tanulságos egy amerikai diplomata lányának, Eleanor Perényinek a megfigyelése, aki az 1930-as évek vége felé ment férjhez az egyik vezető kárpátaljai nemesi család tagjához. Hiába voltak a zsidók a középosztály fő ereje Kárpátalján, „elkülönülten éltek a többiektől, részben a diszkrimináció miatt, de részben azért is, mert oly erősen ragaszkodtak jellegzetességeikhez".[11] Eleanor Perényi ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy ezek a zsidók „magyar érzelműek" voltak, és még a társadalmi és kulturális elszigeteltségben élőkben is rendíthetetlenül élt a nacionalista irányultság. A nyilvánosságban magyarul kommunikáltak, és sokkal nagyobb számban íratták be a gyerekeiket magyar iskolába, mint szintén nem magyar szomszédaik.

Ezeket a fejleményeket nem mindenki tekintette kedvezőnek vagy üdvözlendőnek. A 19. század végén a gyors modernizáció és a gazdasági fellendülés sem rejthette el az egyre erősödő társadalmi feszültségeket. Ezt részben a gyors iparosodás és a vele járó egyenlőtlen munkaerő-eloszlás okozta – aminek felekezeti alapja is volt. A jelenség nem kimondottan magyar, hiszen Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt felbukkant, csakhogy az erőteljes zsidó, illetve a csak kialakulóban lévő keresztény középosztály közötti mélyülő szakadék Magyarországon sokkal kézzelfoghatóbb és feltűnőbb volt.

A magyar helyzet megfigyelőinek vélekedése szerint csak idő kérdése volt, mikor kerül az ütközési pályára állt kétféle középosztály nyílt konfliktusba. A századfordulón a Katolikus Néppárt vált az antiszemitizmus első számú hirdetőjévé. Zsidóellenes érzéseinek magyarázatát arra alapozta, hogy a zsidók

a liberalizmusba és szocializmusba ágyazott kereszténységellenesség eszméit képviselik. A párt fékeveszett támadásainak célpontja a zsidó értelmiség és annak állítólag káros befolyása volt. Azok az arisztokraták, akik vegyes házasságra léptek a növekvő számú zsidó nagypolgárság tagjaival, igyekeztek tudomást sem venni e törésvonalakról – részben az ország gazdasági érdekeit szem előtt tartva, részben pedig a zsidó közösség odaadó asszimilációs törekvései miatt. Mindenesetre a kialakuló megosztottság és a fortyogó ellenérzések elhintették a lehetséges társadalmi összeütközés magvait – amiből gyorsan vált faji konfliktus, az pedig teljes erőre kapott az első világháború alatt és után.

Repedések az épületen – „a másik" képének létrehozása

Bár a birodalom perifériáján akadtak olyan zárványok, ahol a vallási élet és a jiddis nyelvhasználat viszonylag elszigetelte a zsidókat, azok a bevándorlók, akik a 19. század második felében telepedtek le Magyarországon, az első világháború kitöréséig jól beilleszkedtek a magyar társadalomba. Ezért a főleg az ország peremén, de Budapesten is újból felbukkanó keleti zsidókat, a maguk hagyományos kaftánjában, pajeszával, szakállával nem fogadta lelkesen sem a jómódú zsidó réteg, sem a társadalom egyre hangosabb antiszemita csoportja. A háború kitörésekor az antiszemita érzelmek hangosabban és szervezettebben szólaltak meg, de a keleti zsidókkal szembeni gyűlölet az első világháború alatt lángolt fel teljes erővel a galíciai zsidók második hulláma miatt, akik háborús menekültként folyamatosan – és törvényesen – áramlottak be Galíciából és később Erdélyből is. Így hát az ismét fölerősödő aggodalom, hogy ezek a jöttmentek „leigázzák az országot" – amit az antiszemita értelmiségiek egyre erőteljesebben szajkóztak –, a háború után robbanásszerűen terjedt szét. Az 1930-as évek vége felé a gondolat állandó témája lett a politikai közbeszédnek.

A valóságban Magyarország zsidósága soha nem volt egyforma vagy egységes közösség, sem vallási, sem társadalmi-gazdasági szempontból. Három nagy csoportot alkottak, melyeket történelmük, gazdaságuk és kultúrájuk választott szét. A felvidékiek *(Oberland)* osztrák–morva eredetűek voltak, és németül beszéltek, vagy egy nyugati jiddis nyelvjárást használtak; az északkeleti megyékben *(Unterland)* főleg galíciai származásúak éltek, és keleti jiddis

dialektusban beszéltek; végül az ország közepén lakó zsidók döntő többsége a magyart használta. Az utóbbi csoport már a 18. századtól itt élt.

A galíciai zsidók zöme a 19. század végén érkezett Magyarországra, s mint az áttelepülők első hulláma elsősorban a Felvidéken és az ország keleti részében telepedtek meg.[12] A régi Magyarország zsidósága kevésbé volt vallásos, és erőteljesebben asszimilálódott. Ugyanennyire fontos volt a két csoport közötti társadalmi-gazdasági határvonal. Míg a gazdag zsidó burzsoázia és középosztály zöme Budapesten és a nagyvárosokban élt, a zsidóság egyik nagy szegmense, főként a galíciaiak vidéken laktak, s követték a vallási előírásokat. Ez utóbbiak egy 1942-es leírás szerint „nagy tömegeikben jobbára proletár kiszsidók", de „felettük húzódik egy gazdaságilag emelkedettebb réteg, a korcsmárosok, bérlők, kereskedők csoportja".[13]

A zsidó közösségeket elválasztó törésvonal tehát részben a társadalmi-gazdasági tényezőkön, részben a vallási irányultság különbségein alapult, de a zsidóság területi eloszlása is magától értődővé tette. A nagyobb városok lakói elsősorban a reformer, avagy neológ irányzathoz tartoztak. Közös erőfeszítések révén próbáltak teljesen asszimilálódni, és beolvadni a magyar társadalomba. A periférián azonban a különféle haszid „dinasztiákkal" elvegyülő ortodox közösségek alkották a zsidók többségét, ők pedig sokkal hagyományosabb módon követték a hitelveket.

Az asszimiláns, nyugati kulturális orientációjú zsidó közösségekből már a 19. században jól érezhető ellenszenv áradt a hagyományőrzők felé, de ez a probléma egész Európára jellemző volt, nem csak Magyarországra. A társadalomba integrálódott zsidók kínosnak érezték maradi hittestvéreiket, és fenyegetést láttak az újonnan jött versenytársakban. Gustav Landauer így foglalta össze azt az aggodalmat, amelyet a keletről érkező újabb zsidó bevándorlás keltett az asszimilálódottakban: „[...] nekik egyelőre a saját asszimilációjuk sem szilárdult meg annyira, hogy ne tartsanak egy újabb bevándorlási hullámtól."[14] Bár Landauer kimondottan a német kultúrkör sajátos helyzetéről beszélt, szavai ugyanúgy illenek a jól beágyazódott magyar zsidók rétegére is. Miként a környező országokban is, az asszimilálódott, kulturálisan integrálódott zsidók ambivalens érzései és bizonytalansága kelet-európai hittestvéreikkel kapcsolatban tükrözte a magyar társadalom kifejezett viszolygását a zsidóktól általában. Maguk a magyar zsidók hoztak létre olyan sztereotípiákat a kelet-európai

zsidóságról, melyek tükrözték saját kialakuló énképüket és ellentmondásos nemzeti identitásukat. Hasonlóan Németországhoz, a magyar zsidók nehezte-lése a galíciai zsidók, vagyis az *Ostjudék* csoportjára, kifejezte a nemzet teljes jogú részeként csak nemrég elismert réteg bizonytalanságát.[15]

Ezt a bizonytalanságérzést táplálta és tovább erősítette a 19. század utolsó évtizedeiben lábra kapó, politikai töltetű antiszemitizmus. Olyan össztársadalmi megosztottság, mint amilyet a Dreyfus-ügy váltott ki Franciaországban,[16] Magyarországon nem alakulhatott ki. Mindenesetre ez idő tájt keletkeztek az első repedések a harmonikus együttélés épületén, melyek 1918-ra fokozatosan mély hasadékokká váltak. Ahelyett, hogy az antiszemitizmus a politikai diskurzus keretein belül maradt volna, mint Franciaországban és Németországban, Magyarországon egyre több nacionalista, vallási és gazdasági felhangot kapott.

Mindez több fronton sűrűsödött, és politikai, illetve társadalmi mozgalmakkal vette célba a zsidó dominanciát a gazdaságban és a kultúrában. A zsidók azért váltak bűnbakká, mert „ők foglalták el azokat az állásokat, melyeket a dzsentri eleinte még rangon alulinak tartott". Sőt – mivel a zsidóság volt a kapitalista fejlődés motorja –, könnyű volt a kapitalizmus összes hibáját rájuk kenni.[17]

Az antiszemitizmus mint kibontakozó politikai filozófia az egyház szociális tanításai körül forgott. Ahogy már szó esett róla, a legaktívabb antiszemiták az 1894-ben alapított Katolikus Néppárthoz tartoztak. Mások mellett fiatal papok is megfogalmazták bírálatukat a fennálló politikai és gazdasági rendszerről, melynek negatívumaiért és bűneiért elsősorban a zsidókat hibáztatták. A mozgalom vezető ideológusa Prohászka Ottokár teológus, katolikus püspök volt, aki az első világháború után Magyarország egyik vezető értelmiségijévé vált. 1893-ban erőteljes szavakkal foglalta össze filozófiáját: „A zsidóság erkölcstelensége, lelkiismeretlensége, az az elvetemültség, melynek nincs törvénye, az az elfajult szellem, melynek csak torz fogalmai vannak a jóról, szépről, s az erényről [...], mely a keresztény népet ellenségnek tekinti [...]." Nyíltan leszögezte, hogy „az antiszemitizmust nem faji, nem vallási, hanem szociális, üzleti reakciónak" fogja fel. Tehát miközben a zsidókat bírálta, szembeállította egymással a haszonelvű, nyereségcélú kapitalizmust a keresztény értékekkel.[18]

A háború alatt és után Prohászka nézetei fokozatosan radikalizálódtak, de az egyházi körök képviselői nem voltak egyedül, amikor a zsidó befolyást kárhoztatták az iparban, a pénzügyekben és a szabad foglalkozások körében. Egy

kicsi, de befolyásos értelmiségi csoport tagjai, akik „polgári radikálisoknak" nevezték magukat, a haladás nevében a papsággal ellentétes irányból bírálták a liberális kapitalista rendszert, melyet konzervatívnak, nacionalistának és elnyomónak bélyegeztek. Nem nélkülözte az ellentmondást, hogy ezek az értelmiségi körök a zsidó „burzsoáziát" támadták, méghozzá rendkívül élesen, mivel számukra ez a széles csoport testesítette meg a „liberális kapitalizmust", de ugyanakkor támogatta az „uralkodó feudális osztályt" is.

A zsidó és a magyar történelem sajátos grimasza, hogy ennek az értelmiségi csoportnak a lázító vezetője, Jászi Oszkár maga is zsidó családból származott. 1912-ben ezt írta: „Túlzás nélkül lehet mondani, hogy a zsidó uzsora – s ennek képviselőit nemcsak a falvak korcsmáiban kell keresni, hanem főleg és elsősorban a nagy és előkelő budapesti bankokban – hatalma még sohasem volt az országban ilyen teljes, s a Tisza István legfanatikusabb hívei nemcsak a vármegyei dzsentri tönkrement elemeiben, hanem a kitüntetésekre és nemességre áhítozó zsidóságban keresendők."[19] 1917-re Jászinak és követőinek nézetei olyannyira radikalizálódtak, hogy a társadalom összes betegségét, amelynek valamelyes köze volt az „uzsorához", a „tisztességtelen versenyhez", az „internacionalizmushoz és kozmopolitizmushoz", a „finánckapitalizmushoz", a „kulturális liberalizmushoz" vagy a „kávéházi kultúrához", a zsidók rovására írták.[20]

Az a politikai filozófia, amely egy köztiszteletben álló egyházi személyiségtől, Prohászkától indult, olyan valóságot tükrözött, ahol a vérváddal illetett zsidó hagyományos képe fokozatosan „szekularizálódott", hiszen ez az alak vált felelőssé a modernitás összes negatívumáért. A bonyolult érvelést még inkább megterhelte a galíciai zsidók és az asszimilált közösség megkülönböztetésének igénye.

A Jászi körül csoportosuló polgári radikálisok nézeteiben is jelen volt ez a különbségtétel, egyikük megfogalmazása szerint azok, akik teljes egészében magukévá tették a magyar kultúrát, „nem tekinthetők parazitának", azok viszont, akik „ősi típusukat fenntartják", valódi „paraziták".[21] E filozófuskörökben nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen nézetek ütköztek egymással. Az elégedetlenkedő hangok azonban megmaradtak intellektuális szinten és olykor a parlamenti viták keretei között, anélkül, hogy nyomot hagytak volna a közbeszéden.

Annak megkérdőjelezése, hogy mennyire hiteles a zsidók „magyarsága" – a zsidóké, akik sokféle csoporthoz tartoztak, és még mindig csak úton voltak

a teljes asszimiláció felé –, újból és újból napirendre került. Ez az az időszak, az 1910-es évek eleje, amikor a galíciai teljesen kifejlett alakja belép a magyar nemzeti tudatba. Zsidók és nem zsidók kapcsolata ekkor még harmonikusnak látszott, de együttélésük törékenysége egyre nyilvánvalóbbá vált. Nagy és rendkívüli katasztrófának kellett bekövetkeznie, hogy elkezdődhessen az antiszemitizmus terjedése és intézményesülése – és célpontja megelevenedhessen a galíciai zsidó alakjában. Ez a katasztrófa az első világháború volt.

Összkomfortos bűnbak – jó zsidó, rossz zsidó

A történettudományban gyakran felmerül, hogy az első világháború nem csupán a forradalmároknak adott esélyt, hanem az ellenforradalmak magját is elhintette, melyek azután a második világháborúhoz vezettek. Az Osztrák–Magyar Monarchiára totális katasztrófaként zúduló világháborús vereség vízválasztónak számít a magyar–zsidó kapcsolatokban. A háborús küzdelmek befejeztével Magyarország térdre hullott, magas infláció és nyomor sújtotta, ehhez jött még a Nagy-Magyarország széthullása miatti trauma.

A vesztes háború további három járulékos traumát okozott, s mindnek a zsidók álltak a középpontjában. Először is a radikális jobboldal – értelmiségiek és nemzetgyűlési képviselők – együttes erővel próbálták meg a hazai nehézségeket és a harctéri vereségeket egy maguk kreálta, mitikus, alattomos belső ellenségre, a zsidókra fogni. Pont ahogy Németországban, itt is a „hátbaszúrás" volt a legkényelmesebb magyarázat. A második következmény ugyanilyen traumatikus volt, mikor a háborút a kommunista diktatúra rövid életű, ám brutális kísérlete követte. Ezt röviden vörösterrornak nevezték, és a zsidók jelentős szerepet játszottak benne. Végül pedig a kísérletre ellenforradalom következett, a véres bosszút lihegő fehérterror, és e bosszú első számú áldozatai a zsidók voltak, mint a vörösterror feltételezett előidézői.

A háború minden másnál súlyosabb és drámaibb következménye azonban az ország megcsonkítása volt, a trianoni békeszerződés alapján. A szerződést 1920-ban írták alá, hogy a világháborút formálisan is lezárják a szövetségesek és Magyarország (a Monarchia egyik utódállama) között. A békeszerződés súlyos pörölycsapásként érte a vesztes Magyarországot. Szabályozta a független magyar állam státusát, és megrajzolta új határait. Az új Magyarország

a háború előtti Magyar Királyság területének mindössze 28 százalékát kapta meg. Lélekszáma 7,6 milliót tett ki, ami a háború előtti királyság 20,8 milliós népességének 36 százaléka. A szerződés egyik szerencsétlen következményeként a kimerült, elcsüggedt ország magába fordulva kereste a megfelelő bűnbakot.[22]

Anthony Julius brit író pontos meghatározását adja az antiszemitizmus és a vele párhuzamos bűnbakképzés lényegének: „[...] a zsidók elképzelésének sajátos módja, nemcsak egy sor elmélet a zsidó népről, hanem egy alaposan kidolgozott, veszedelmes fikció."[23] A háború alatt a magyar zsidóság vezetői nyomatékosan demonstrálták a zsidók hazafias viselkedését és teljes azonosulásukat a magyar nemzettel. A zsidó sajtó, élén az *Egyenlőség* című neológ hetilappal, mindent megtett, hogy megnyugtassa az országot: a zsidók – vállvetve a katolikusokkal és a protestánsokkal – egységfrontba tömörülnek a gyűlölt cári Oroszországgal és heves antiszemitizmusával szemben. Tüzes hangú vezércikkek mutatták be az előrenyomuló cári hadsereg által elkövetett atrocitásokat, illetve a magyar zsidók hősiességét a csatatereken. A zsidó közösség vezetői meg akartak előzni mindenféle vádaskodást, miszerint a zsidók ki akarnának bújni a katonai szolgálat alól, vagy hogy a frontra küldött zsidók rossz katonák volnának.

A világháború második esztendejére azonban elszálltak a gyors győzelemhez fűzött remények, és a háborúval járó gazdasági terhek egyre erősebben sújtották a magyar társadalmat. A mélyen gyökerező frusztrációnak és nehéztelésnek megfelelően a közéletben elszaporodtak a megalapozatlan híresztelések és a nyílt vádaskodások. Ezek elsősorban a zsidók pénzügyi, kereskedelmi és ipari dominanciáját érintették, párhuzamosan politikai befolyásukkal, melynek révén – a katonaság elsődleges szállítóiként – korlátlanul jutottak hadi megbízásokhoz. A háborús nyerészkedés vádja, kiegészítve a növekvő áru- és pénzhiánnyal nemcsak a radikális értelmiségi köröknek adott muníciót – ez a háború előtt sem volt másként –, hanem a politikai spektrum összes színárnyalatának és általában a közvéleménynek is. A leggyakrabban ismételt vád az volt, hogy elkerülik a katonai szolgálatot, illetve ha behívják őket, hasznot húznak irodai beosztásukból, ahelyett, hogy a frontvonal veszedelmeivel néznének farkasszemet.[24]

A háború előrehaladtával e viták szintje és közéletet mérgező hatása exponenciálisan növekedett. Bihari Péter meggyőző értékelése, mely szerint „1916–1918 között a zsidókérdés már a társadalom összes pórusát átjárta", jól

írja le az utolsó háborús évek hangulatát.[25] A vádaskodó légkör legmérgezőbb eleme talán mégis az volt, hogy a menekültek második, közvetlenül Galíciából érkező hulláma 1914-től elárasztotta Budapestet. Ők voltak a hamisítatlan keleti zsidók, akár nyelvüket, öltözködésüket, akár vallási ortodoxiájukat tekintjük. Kezdetben a szakállas, pajeszos, kaftános emberek felbukkanása inkább kíváncsiságot váltott ki, semmint gyűlölködést; érdekes színfoltja volt a kozmopolita Budapestnek. 1914 késő őszétől azonban elkezdődtek a vádaskodások, hogy a zsidók egyre nagyobb tehertételt jelentenek a társadalomnak – nem téve különbséget gazdag, illetve hajléktalan rétegeik között. Megjelenésük megerősítette a régi, negatív képet a kereskedő, házaló zsidókról, köznapi szóhasználat szerint a „kazárokról" – e szó gyorsan felcserélhetővé vált a „galiciánerrel". Ennek megfelelően a „villogó szemű, veres szakállú, idegen viseletű, idegen beszédű kereskedő kazárokat" is idegenként ábrázolták.[26] Találóan jellemzi a kor közfelfogását Borsányi György leírása: „A háború sújtotta vidékekről zsidók tízezrei jöttek a magyar fővárosba. Olyan emberek, akik [...] magyarul nem tudtak, és a legcsekélyebb mértékben sem azonosultak a hivatalosan deklarált háborús célokkal. Viszont belevetették magukat a háborús nélkülözések talaján burjánzó feketekereskedelembe, és sokan közülük hihetetlenül rövid idő alatt irigylésre méltó vagyonra tettek szert."[27] Ha egy zsidó szegény volt, megkapta, hogy „élősködő", ha gazdag, akkor azt, hogy „uzsorás". Mikor az inflációs spirál kezelhetetlenné vált, a galíciai zsidók lettek a „nyerészkedők", és később őket okolták az áruhiányért.

A háború elején aratott orosz győzelmek miatt galíciai és bukovinai zsidók tömegei menekültek el a Kárpátokon túlra. Osztrák állampolgárok lévén sokuknak sikerült eljutni Bécsbe, Morva- és Csehországba vagy Magyarországra. Bár nehéz jó közelítő adatokhoz jutni, az egykorú beszámolók 1914 őszén 15 000 és 20 000 közé teszik a Magyarországra menekült galíciaiak számát.[28] A gyors háborús diadal reményében a magyarországi zsidó szervezetek az új jövevényekre is kiterjesztették a gondoskodást. Ugyanakkor az asszimiláns közösség bizonyos leereszkedéssel és megvetéssel viszonyult hozzájuk. Komolyan aggódtak, hogy ezeket a galíciai zsidókat – akik rongyosak, és fenntartják a maguk különös, „elmaradott" és „babonás" életmódját – összemossák a már integrálódott, kozmopolita budapesti zsidósággal. Aggodalmuk bizonyos mértékig indokolt volt, hiszen az újonnan érkezettek kézzelfogható megtestesülései voltak a magyarok tudatának rejtett zugaiban már a háború előtt ott leselkedő

háborús helyzetet és a hátország gazdasági nehézségeit magyarázták. A háború előtt a faji antiszemitizmus csak a radikális politika szélsőségeseire volt jellemző, a fegyveres konfliktus harmadik évére azonban bekerült a fősodorba. A nemzetgyűlési viták egyre hevesebbek és vitriolosabbak lettek, a zsidókat „harácsolóknak", „gátlástalan törtetőknek", „naplopóknak" mondták.[30] A napisajtóban is megjelent ez a hang, a cikkeik pedig a galíciaiak ügyéből általános „zsidókérdést" csináltak.

1917-re elkezdett körvonalazódni a „jó zsidó – rossz zsidó" megkülönböztetés, az előbbi természetesen a kulturálisan asszimilálódott „magyar" zsidók megnevezése volt, az utóbbi pedig a hagyományaikhoz ragaszkodó (azaz ortodox vagy haszid) zsidóké. A kudarcba fulladt asszimilációs folyamat kísértete foglalkoztatta a közgondolkodást – s a kudarc okozóinak a Galíciából (és kisebb számban Bukovinából) hullámokban érkező bevándorlókat tartották. A *Huszadik Század* című folyóirat 1917-ben *A zsidókérdés Magyarországon* címmel körkérdés formájában vezető értelmiségiektől és egyházi személyektől gyűjtötte össze véleményüket a problémáról. Többségük, köztük Jászi, mélységes borúlátással beszélt a zsidó tömegek, a galíciai zsidók beilleszkedésének esélyeiről. Az egyik válaszadó egyértelműen gazdasági kontextusba helyezte a kérdést, mondván, „a kapitalisztikus gondolkozásmód nála [a zsidónál] fajilag beidegzett". A megszólalók többsége megemlíti, hogy az asszimilálódott zsidókra rossz fényt vetnek a tömegével érkező keleti elemek. Az egyik válaszadó odáig merészkedett, hogy azt állította, vannak jó zsidók, vannak rosszak (mármint galíciaiak), és létezik egy harmadik csoport, a „be nem olvadt, csak *beöltözött* zsidók", akik csak látszólag tették magukévá a magyarországi és európai keresztény értékeket. Ez az első eset, hogy valaki megkülönböztette a galíciai zsidókat mint fajt az asszimilánsoktól mint vallási csoporttól.[31]

Egy másik befolyásos gondolkodó, Ágoston Péter nagyváradi jogászprofesszor még egy elemet felvetett a vitában, amikor a kettős lojalitás bűnével vádolta meg az asszimilálódott közösséget, hiszen hittestvéreiket is támogatták a magyar nemzeti érdekekkel szemben. Ellenjavaslata: „Az államnak joga van arra, hogy az új bevándorlókat határaitól távol tartsa, a nem honpolgár zsidókat pedig eltávolítsa."[32] Ne lepjen meg senkit, hogy az eltávolítást követelő hangok elérték az országgyűlést is. A háború tombolása idején több képviselő is nyíltan hirdette, hogy a zsidókat rendkívüli törvénykezéssel is ki lehet utasítani, és egy

ilyen új törvényjavaslatot be is lehetne nyújtani. Máskülönben az asszimilálatlan sokaság szociális és nemzeti katasztrófát fog okozni.[33]

A kormány hatóságainak dicséretére legyen mondva, hogy az antiszemita agitációt minden eszközzel igyekeztek kordában tartani, az országgyűlésben és az utcán egyaránt. Mivel őszintén aggódott, hogy az agitáció a háborús fenyegetettség árnyékában megosztó hatású lehet, Tisza István, a régóta hivatalban lévő miniszterelnök nemzeti egységre szólított fel, és erőteljesen elítélte a zsidóellenes hangokat a parlamenti vitákban. Leginkább attól félt, hogy a különféle vallásfelekezetek faji alapú kihasználása a háborús helyzetben kárt tesz a társadalom kohéziójában. Egyidejűleg betiltotta az antiszemitizmust propagáló lapokat.

Az efféle tilalmak ellenére a „zsidókérdés" a sajtó fősodrának központi témája lett. Jól példázta ezt az érdeklődést a katolikus sajtó, amikor megállapította: „A zsidóügy a jövendő Magyarország egyik sorsdöntő problémája és életkérdése lett."[34] Ismét idézhetjük Prohászka Ottokár szavait: „Menjünk végig a frontok gyűrődésein, s tapasztaljuk meg, hogy minél közelebb jutunk a tűzhöz, annál több ott a keresztény nép, s minél hátrább kerülünk, annál több ott a zsidó. Az pusztul, ez óvja irháját – a jövendő magyar kultúra javára!"[35]

Miközben az átlagpolgár lármásan megkérdőjelezte a zsidók háborús elkötelezettségét, és kifogásolta a zabolátlan korrupciót meg a galíciai menekültek jelenlétét Magyarországon, Tisza István és az őt követő miniszterelnökök jó néhány zsidó politikust neveztek ki magas kormányzati beosztásokba. E kinevezések jelentőségét nem lehet alábecsülni, hiszen ez volt a zsidók elfogadásának, integrációjának és asszimilációjának pszichológiai megerősítése egy olyan időszakban, amikor a zsidóság lojalitását és a magyar nemzethez tartozását lépten-nyomon elvitatták.[36]

A következő kormányok is Tisza nyomdokaiba léptek az antiszemitizmus bírálatában, de óvták a zsidó közösséget attól, hogy kifejezze szolidaritását az új bevándorlókkal, vagy hogy támogassa őket. A katonai összeomlás előtt egy hónappal Wekerle Sándor miniszterelnök közölte az Országházban, hogy a galíciaiak visszatelepítése a törvényes keretek között folyamatban van.[37] Óvatos szavaival csillapítani akarta a képviselők aggályait. A bejelentéssel egy időben azonban országszerte – de főleg Észak-Erdélyben és Kárpátalján – megkezdődtek a rendfenntartó erők razziái, hogy kipécézzék és azonosítsák a galíciai

zsidókat. Még a fővároshoz közeli településeket sem kímélték. Hiába ígért a miniszterelnök törvényességet, a razziák során sokakat megvertek, megerőszakoltak és kifosztottak.[38] A zsidókkal szembeni fellépés drámai fordulata 1918 nyarán és őszén pontosan kifejezte az utca közérzetét.

A háború utolsó napjaiban mind a frusztrált hátországi lakosság, mind a frontról hazatérő katonák tömege valamiféle magyarázatot várt a katonai vereségre. Kézenfekvő volt a zsidókat – s különösen a galíciaiakat – bűnbakká tenni. A liberális korszak, mely az 1867-es kiegyezéssel vette kezdetét, s melyet joggal nevezhetünk a magyar uralkodó osztály és a zsidó kisebbség kölcsönösen hasznos társulásának, dicstelen véget ért. A korszak talán legmeggyőzőbb gondolatmenete egy kortárs tanútól, Patai Józseftől származik, aki szárazon megjegyezte, hogy „amikor a parlamentben vagy a sajtóban zsidógyűlölők galíciaiakról beszélnek vagy írnak, nem is azt a mai pár száz itt rekedt »galíciai« menekültet értik, hanem tulajdonképpen a tegnapi »galíciaiak« gyermekeit és unokáit, vagyis az egész magyar zsidóságot, úgy, amint van, apástul, fiastól".[39]

Az első világháború bonyolult, zűrzavaros világot hagyott maga után. A háborút lezáró szerződések, mint arra Kershaw határozottan rámutatott, „a háborúban az antantnak nyújtott segítségért adandó ellenszolgáltatásról vagy a legyőzött ellenség megbüntetéséről" szóltak.[40] Valószínűleg egyetlen ország sem veszített el akkora területet és annyi embert, mint Magyarország. Területének 72 százaléka került újonnan létrejött államokhoz, és több mint 3 millió magyar találta magát az akkor megalakult Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában. Ezek között a magyarok között több mint 300 000 volt a zsidók száma.

Nem szükségszerű, hogy egy ország etnikai vagy vallási alapon kiválasztott bűnbakkal magyarázza meg a nemzetet ért csapásokat, de kétségkívül segít. Mint minden, háborúban vesztes ország, Magyarország is magyarázatot keresett. Akárcsak Németország, ahol Hitler tökélyre fejlesztette a vereség kimagyarázását, Magyarország is megtalálta a kudarc bűnös okozóit, jelesül a zsidókat. A vádaskodás azonban már jóval korábban megkezdődött.

A háború befejezését követő esztendő igencsak viharos volt az új, független, 1918. november 16-án kikiáltott Magyar Népköztársaságban. Ezzel megszűnt az unió a Habsburg-házzal. A függetlenné válást azonban nem kísérték nagy ünnepségek vagy függetlenségi nyilatkozatok. A politikai vákuum érzékelhetővé vált. Az új kormányzatot egyszerre szorongatta a munkásság zúgolódása, a csatatérekről hazatérő frusztrált, elégedetlen katonák szétszóródott tömege,

a csüggedt középosztály, s ami a legfontosabb: a villámgyorsan zsugorodó ország. Míg a liberális Károlyi Mihály gróf vezette kormány reformokat hajtott végre, a győztesek által megcsonkított ország az elcsatolt területek nagy ipari bázisai nélkül elvesztette gazdasági életképességét.[41]

Károlyi igyekezete, hogy egyben tartsa a gazdasági összeomlás szélén billegő országot, kudarcra volt ítélve. Túl a kétségbeejtő gazdasági helyzeten, az óriási területek elvesztésének pszichés traumája is bénítólag hatott a társadalomra. Károlyi Mihály rövid életű és eredménytelen kormánya, melyet a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal közösen tákolt össze, nem tudott megbirkózni a belső és külső nehézségekkel.

A győztes hatalmaktól magára hagyott Károlyi kezéből gyorsan kicsúszott a kormányzati hatalom a radikális baloldal javára, amely 1919. március 21-én meg is ragadta a lehetőséget, és a Tanácsköztársaság kikiáltásával teljesen átvette a hatalmat. A kicsi, de jól szervezett Kommunista Párt Kun Béla vezetésével gyökeres átalakításokat hajtott végre a magyar társadalomban. Beletartozott ebbe az arisztokrácia, a bankárok, gyártulajdonosok, sőt a kisvállalkozók – vagyis az úgynevezett „kizsákmányoló osztály" – soraiban végrehajtott tisztogatás. A párhuzamosan zajló államosítási hullám leginkább a felső és középosztályt alkotó zsidóságot érintette. A kisajátításokkal együtt járt, hogy az új rezsim alatt eluralkodott a félelem, amit a „vörösterror" név is jól mutat; s e terror célkeresztjében az „osztályellenség" állt. A következő évtizedekben a vörösterrort gyakran „zsidó terrorként" tartották számon. Ennek megfelelően a „burzsuj" szót is egyenlőnek tekintették azzal, hogy zsidó.

[Mind a Károlyi-kormányban, mind a kommunista diktatúra felső vezetésében szembetűnő volt a zsidók jelenléte.][Az utóbbiban különösen nagy arányban vettek részt.]Ezek a zsidók jelentették az új politikai elitet, amely a szociáldemokraták és más baloldali mozgalmak soraiból gyűlt össze. A szociáldemokraták között a magasan képzett zsidó értelmiség alkotta a többséget. A zsidó vezetők mindkét kormány esetében elhagyták vallásukat, illetve a zsidó közösséget, vagy úgy, hogy kitértek, vagy a kommunista ideológia elfogadása okán. Kun Béla vallomása, mely szerint bár zsidónak született, gyorsan áttért, majd „szocialista és kommunista" lett belőle, ráillik a vezetők teljes zsidó kontingensére. Nem meglepő, hogy ezek a zsidó gyökereiktől elszakadt vezetők mind magyar családnevet viseltek. Viszont rendkívül kevesen voltak közülük galíciai származásúak, bár később ezt terjesztették róluk jobboldali körök.[42]

Valójában a kommunista rendvédelmi szerv, a Vörös Őrség népbiztosi parancsot követve több ezer galíciai zsidót toloncolt ki Lengyelországba.[43] Bár a kommunista forradalom rövid életű volt, a társadalom teljes keresztmetszetén nyomot hagyott. A vörösterror nem tett különbséget magyar arisztokrata, zsidó iparmágnás vagy egy boltocska tulajdonosa között.[44] Vagyonukat elkobozták, és válogatás nélkül üldözték, illetve olykor kivégezték őket.

Az első magyar proletárdiktatúrát végül a román csapatok intervenciója révén megbuktatták a háborúban győztes szövetségesek. A Szegeden összegyűlt, Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadsereg egyidejűleg támadásba lendült, hogy megtisztítsa az országot a kommunista erőktől. A kommunista kísérlet kudarcát felismerve Kun Béla augusztus 1-jén lemondott, és számos kommunista vezetőhöz hasonlóan elhagyta az országot.[45]

Fél évvel később, 1920. március 1-jén, miután megszilárdította hatalmát a területileg megcsonkított, csüggedt, gazdaságilag romokban heverő országban, Horthyt a nemzetgyűlés hivatalosan is megválasztotta a Magyar Királyság kormányzójának. Csaknem abszolút hatalmát a törvényhozó testülettől kapta; ugyanakkor Horthy beiktatása Magyarország *de facto* vezetőjeként nem vetett véget a fehérterrornak, az országon végigsöprő véres megtorlások sorozatának. A paramilitáris különítmények által válogatás nélkül elkövetett, minden jogalapot nélkülöző gyilkosságok – lazán összehangolva a Nemzeti Hadsereggel, de mégis annak felügyeletén kívül –, valamint a gyilkosságokat követő atrocitások mellett eltörpül minden, amit a vörösterror három hónapos dühöngése zúdított az országra. A kínzások és az öldöklés lesújtott a társadalom minden rétegére, pártfunkcionáriustól boltosig, ügyvédtől nagybirtokosig. A „zsidó" és a „kommunista" szó immár szabadon felcserélhetővé vált, rettenetes veszteségeket okozva a zsidó közösségnek.[46]

Az atrocitások nem kerülték el a győztes hatalmak figyelmét, és katonai küldöttséget delegáltak Magyarországra a nagymértékű vérontás kivizsgálására. Az erőszak a Horthyhoz közeli uralkodó köröket is foglalkoztatta; ezek a körök ugyanis megkövetelték a stabilitást, és hogy minden figyelem az újjáépítésre irányuljon. 1921-re végül a helyzet már eléggé megnyugodott ahhoz, hogy létrejöjjön egy „nemzeti konzervatív" kormány, amely a két világháború közötti években a bal- és jobboldali szélsőségek elutasításával biztosította a politikai stabilitást. A kormány keresztténynek mondta magát, és fő vonalakban a római katolikus egyház doktrínájára támaszkodott. Nemzeti küldetése az

igazságtalan trianoni szerződés felülvizsgálata és az elvesztett területek visszaszerzése volt. Hogy a két háború között a kormány mennyire érvényesítette a gyakorlatban a fennhangon vallott keresztény elveket, kérdéses, hiszen a „keresztény" szó gyakran csupán annyit jelentett: „nem zsidó".

Az ország újjáépítésére irányuló igyekezetet hátráltatta, hogy több fontos iparág és jelentős számú népesség meg a hozzájuk kapcsolódó piac megszűnt, illetve az elcsatolt területeken maradt. Ehhez jött menekültek százezreinek beáramlása az országba ezekről a helyekről – főleg arisztokraták, vármegyei hivatalnokok, szabadfoglalkozásúak –, ami alaposan próbára tette az ország befogadóképességét. A helyzet annak sem kedvezett, hogy az ország vezetői újraindítsák a gazdaságot vagy bevezessék az égetően szükséges társadalmi reformokat. Túl azon, hogy gondoskodni kellett a háború magyar áldozatairól – rokkantakról, árvákról és özvegyekről –, az államnak a határokon beözönlő menekültek szükségleteit is ki kellett elégítenie.

Az országos szükséghelyzet megoldásának egyik kiindulópontjaként meg kellett találni az események kedvezőtlen alakulásának okozóit, hogy rájuk lehessen hárítani a felelősséget. Míg az antiszemita érzelmek a maguk azonnali magyarázatával akár enyhíthették is a háború pszichológiai hatásait, hosszú távon nem oldhatták meg a magyar társadalom előtt álló bonyolult demográfiai és gazdasági bajokat. Mindez komoly politikai zsonglőrködést igényelt. A két világháború közötti korszakban, bármennyire volt is antiszemita, vagy tűnt antiszemitának a politikai vezetés, meg kellett békülnie azzal a gondolattal, hogy a zsidó közösség jelenléte kulcsfontosságú a súlyosan sokfelé szakadt ország újjáépítéséhez. Valdemar Langlet, a hosszú ideig Magyarországon élő svéd író és nyelvész a harmincas években kíméletlenül őszinte képet festett az országról. Megfigyelése szerint a hatalmat az arisztokrácia gyakorolta az előjogai alapján, míg az ipart és a pénzügyeket a (részben áttért) zsidók tartották a kezükben, kemény munkájuk eredményeként. Langlet arra a kijózanító statisztikai adatra is hivatkozott, mely azt mutatta, hogy a trianoni „békeszerződést követően a Magyarország területén megmaradt nagybirtokok 85 százaléka immár a zsidók tulajdona", s ennek megfelelően ezek a földek „jobb minőségű terményeket és nagyobb jövedelmet hoznak, mint a mágnások kezén maradt birtokok". Némi csodálkozással, de elégedetten nyugtázta egy arisztokratát hallgatva, hogy „ő maga ugyan antiszemita, mégis állította, hogy Magyarország nem létezhetne a zsidók nélkül. [...] a zsidók a szükséges rossz,

és kereskedői ügyességük nélkülözhetetlen az élet fenntartásához. Lehet, hogy a zsidóság fekély az ország testén, de ezt a fekélyt csak a beteg életének veszélyeztetésével lehet eltávolítani."[47]

Így aztán a magyar társadalomnak meg kellett békülnie azzal a felismeréssel, hogy bár a „zsidókérdést" nem lehet egy-kettőre megoldani, azért együtt lehet élni vele. Az első világháború romjain azonnal felbukkanó megoldás jól mutatta az értelmiség háború alatti gondolkodásmódját: a közösséget szétválasztották „jó" és „rossz" zsidókra. Minő meglepetés, hogy a „jó" zsidók között a bankárokat, földbirtokosokat, nagyiparosokat találjuk, míg a „rosszak" közé a vidéki zsidók tartoztak, akik megtartották vallásukat. A két ciklusban is miniszterelnök Teleki Pál 1921-es amerikai előadó körútján biztosította hallgatóságát arról, hogy ő nincs „a zsidó vallás vagy a zsidók ellen". Erős ellenérzései inkább a galíciaiakkal szemben vannak. Mindezt úgy adta elő, hogy félreérthetetlenül éles vonalat húzott közéjük és az asszimilálódott zsidók közé: „Itt sokkal inkább bevándorlási kérdésről van szó, és az idegenek egy bizonyos csoportjával szembeni ellenséges érzületről, mert ezek az idegenek a nemzet ellen fordultak. Magyarországon ők voltak a bolsevizmus irányítói és vezetői. Persze léteztek régebbi, magyar eredetű zsidók is, ahogy magyar résztvevői is voltak a bolseviki mozgalomnak, de a nép gyűlöletét a galíciaiak ébresztették fel."[48]

Ez az ideológiai vonal, melyet itt a két háború közötti korszak egyik vezetője szájából lehetett hallani, tükrözte és politikai irányultságtól függetlenül át is járta az uralkodó elit gondolkodását. Azt az elképzelést közvetítette, hogy az asszimiláció mint társadalmi és pszichológiai kísérlet megrekedt, sőt talán kudarcot is vallott, és azok, akiknek sikerült alkalmazkodniuk a magyar kultúrához és politikai törekvésekhez, kisebbségben maradtak. A keleti zsidók, akik Galíciából emigráltak a magyar határvidékre, képviselik a többséget. Ezek asszimilálhatatlanok maradtak, ennélfogva előbb-utóbb ki kell metszeni őket a nemzettestből.

Legalább ennyire rossz jel volt, hogy ez az ideológia a zsidóság egyik nagy szegmenséről már nem vallásközösségi keretben folytatott politikai diskurzust, hanem átcsúszott a faji alapú beszédbe. A faji alapú meghatározás, párosítva a kudarcba fúlt asszimiláció gondolatával, ezúttal is a befolyásos Prohászka Ottokár püspök hangján szólt a legélesebben az 1920-as évek elején. Számára nem létezett különbség régi és újonnan érkezett zsidók között; szerinte a beágyazódott zsidó közösség asszimilációja felszínes volt és őszintétlen, és érzelmileg

nem tapadt a magyar államhoz vagy társadalomhoz. Vagyis megmaradtak idegen entitásnak. „Hogy állunk az asszimilációval és a keveredéssel, amely egyesítené az idegen zsidót a magyarral, és megszüntetné az antropológiai és faji különbségeket? [A zsidó] idegen volt és idegen maradt. Magyarul beszélt, de zsidónak érezte magát. Magyarországon élt, de megragadt zsidóságában. Közösséget alkotott a közösségen belül."[49]

Prohászka nem ismert kompromisszumot. Teleki, a ravasz és nyíltan angolbarát politikus abban különbözött tőle, hogy benne nagyfokú, osztályalapú antiszemitizmus lakozott, azonban pragmatikus politikusként megértette, hogy az akkori Magyarországon a gazdasági helyzet miatt engedni kell a politikai célszerűségnek: az országnak égető szüksége van a zsidó közösség vagyonos rétegére – akik közül sokan nemesi címet viseltek, vegyes házasságban éltek egy arisztokratával, és a kezükben volt a bankrendszer meg az ipari termelés. Az 1920-as, 1930-as években Teleki és egy sor politikus elfogadta a zsidó közösségen belüli kettősség gondolatát. Még Horthy is, aki 1920-ban nyíltan antiszemitának vallotta magát, az 1930-as évekre felismerte a zsidók hozzájárulásának értékét: „Voltak és vannak közöttük olyanok [...], akik egymagukban többet használtak gazdaságilag Magyarországnak, mint az egész szélsőjobboldalba tömörült emberek együttvéve."[50]

Következésképpen helyrehozhatatlan szakadás jött létre a magyar társadalomban, de a zsidó közösségen belül is, ami nemcsak a vallási ortodoxia alapján osztotta meg a zsidóságot, hanem képzettség és gazdasági pozíció szerint is. Az asszimilánsok mérsékelten vallásos – vagy már áttért –, magasan képzett zsidók voltak, akik a közép- és felsőbb osztályok értékeit képviselték. Volt közöttük gyártulajdonos, bankvezér, akiknek félresöprése veszélyeztette volna a magyar állam gazdasági alapjait. A másik csoportba, a galíciaiak közé tartoztak azok, akik feltételezhetően nem tudtak azonosulni a magyar nacionalizmus célkitűzéseivel. [A vádat, mely szerint az 1918–1919-es forradalmak idején zsidók álltak a kommunista diktatúra mögött, és átmenetileg magukhoz ragadták a politikai és gazdasági hatalmat, enyhítette a galíciaiak hibáztatása.] Klebelsberg Kunó, a húszas évek magyar politikai életének egyik – akkoriban mérsékeltnek tartott – vezető alakja nemzetgyűlési beszédében így foglalta össze ezt a felfogást: „Az a tisztelet, melyet a régi, hazai zsidóság iránt érzünk, nem tarthat vissza annak konstatálásától, hogy a bevándorolt galíciai zsidóság első és második generációja hozta nyakunkra a proletárdiktatúrát."[51]

A kor tudományos és népszerűsítő irodalma sem volt mentes ettől a beidegződéstől. Szekfű Gyula, a két háború közötti tekintélyes, véleményformáló történész az 1930-as évek közepén nyíltan a magyar zsidóság vállára tette a felelősséget a kudarcos asszimilációért, s ebből fakadóan a kommunista diktatúráért is. Véleménye szerint a galíciaiak beözönlése nem csupán az asszimilációs folyamatot ásta alá, hanem éket is vert a magyarok és az asszimiláns zsidók közé: „A honos magyar zsidó azonban testvéri érzéssel nyújtá kezét fajrokonai felé – kik némelykor ugyancsak távoli rokonai voltak, amennyiben a dunántúli zsidóság egy része nyugati bevándorlás –, s fajszeretetét szabadjára eresztve a betóduló idegeneknek önmagát és magasabb kultúráját is kiszolgáltatta."[52] Szekfű kijelentéseiben végigvonul a burkolt utalás a kettős lojalitásra, továbbá a magyar és európai keresztény kultúra elárulására. Hogy Szekfű műve alakítója volt-e a közvéleménynek, vagy egyszerűen csak a közvetítője, az ma is vitás kérdés. A harmincas évek Magyarországán a galíciai zsidók ügye mindinkább a szélsőjobb politikai vesszőparipája lett, sőt a nagyközönségé is.[53]

Időközben a galíciaiak kollektív megbélyegzése is tágabb kereteket kapott. A politikai pragmatizmus jegyében a következő évtizedek során az 1914-ben közvetlenül Galíciából érkezettekről rávetítették olyanokra is, akiknek az ősei meg azok leszármazottjai keleti eredetűek voltak. Fokozatosan a második, sőt harmadik generációs magyarokat is beleerőltették ebbe a kategóriába. Végül szinte minden vidéki zsidót a galíciai szóval jelöltek meg, még azokat is, akik évtizedek óta ugyanazon a helyen éltek, s vallották, hogy teljes mértékben azonosulnak a magyar nemzeti érzelmekkel, csak vallásos vagy hagyományos életformájukhoz ragaszkodtak állhatatosan.

A működő parlamentáris rendszer fékezőereje sem volt képes lelassítani a virulens antiszemitizmus kibontakozását, sem a nemzetgyűlési vitákban, sem a közbeszédben. A húszas évek nemzetgyűlési tanácskozásain mindinkább elmosódott az 1914 után érkezett zsidók – a „valódi galíciaiak" –, illetve a hosszú ideje Magyarországon élők közötti különbségtétel, az uralkodó körök véleménye szerint ugyanis az utóbbiak sem olvadtak be eléggé a magyar népességbe. A közéletben lassacskán legalíciánereztek minden zsidót, akinek magyarságát megkérdőjelezték. Ezt a megközelítést mutatta az is, hogy a jobboldali képviselők szándékosan felnagyították a „keleti" zsidók lélekszámát, egészen abszurd számokat emlegetve.[54]

A statisztikai adatok cáfolták a hatalmas galíciai beáramlásra vonatkozó állításokat. A közgondolkodást azonban a tudományosan megalapozott ellenérvek sem tudták megváltoztatni. Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal későbbi elnöke, akit igazán nem lehetett filoszemitizmussal vádolni, 1922-ben közzétett egy felmérést. Megállapította, hogy az első világháború előtti kivándorlók száma lényegesen meghaladta a keletről érkező bevándorlókét. Értékelését csaknem hetven évvel később átvizsgálta Walter Pietsch, és megerősítette Kovács eredményeit.[55]

Friss kutatások a Magyarországon letelepedett – vagy útjukat más irányban tovább folytató – keleti zsidók számát nagyjából 60 000 és 70 000 közé teszik. Közülük sok emigráns csak a végcéljához, Amerikához vezető utazás közbeeső állomásának tekintette Magyarországot és Ausztriát. Egyes becslések szerint 1881 és 1920 között Amerika több mint 2 millió kelet-európai zsidót fogadott be, ezen belül csak Galíciából negyedmillió főt. A Nyugat-Európában lehorgonyzó keleti zsidók száma is elérte a 300 000-et.[56]

A gyűlölet jogi szabályozása

Az uralkodó körök megértették a „zsidókérdés" gazdasági szempontból káros következményeit. A politikai közbeszéd háború utáni radikalizálódása ennek ellenére zsidóellenes intézkedéseket követelt. Bethlen István gróf, az első világháború után egy évtizeden át szolgáló miniszterelnök meg volt győződve róla, hogy az eszetlen antiszemitizmus ellentétes az ország érdekeivel. Valószínűleg ő tudta a legékesszólóbban kifejezni, mennyire megosztott a magyar társadalom a zsidó közösséghez való viszonyában. 1925. december 17-én a nemzetgyűlésben kijelentette: „Én azokat a zsidókat, akik a magyarsággal azonosítják magukat, [...] magyaroknak tartom [...]. Ellenben azt is meg kell mondanom, hogy ebben az országban vannak olyan zsidók is, akik önmagukat deklarálták külön népfajnak azáltal, hogy nem azonosították magukat a múltban és nem azonosítják magukat a jelenben sem ennek a nemzetnek érdekeivel."[57] Aligha meglepő, hogy Bethlen a galíciaiakat sorolta az utóbbi kategóriába: külön fajként, nem vallási csoportként. Így aztán a galíciai, keleti, avagy idegen zsidók – ezeket a megnevezéseket egymással felcserélhetőnek tartották – továbbra is

lekötötték a magyar közvélemény figyelmét, mint gazdaságilag káros, politikailag bomlasztó, kulturálisan asszimilálhatatlan emberek.

A zsidó asszimiláció kudarcát külön is hangsúlyozták. Egy nemzetgyűlési vitában az egyik képviselő kifejtette, miben áll a magyarországi zsidó, illetve a német közösség közti különbség, mondván, „a zsidóság magyar nyelvű, de idegen szellemű, a svábság idegen nyelvű, de magyar szellemű".[58] Már amikor ez a kijelentés elhangzott, fölismerték, hogy szükséges találni egy biztonsági szelepet, amely semlegesítheti a fokozódó társadalmi és gazdasági nyomást, különösen a fiatal keresztények soraiban, akiknek nemigen nyílt lehetőségük az előrelépésre.

A robbanásveszélyes helyzet hatástalanítására az ország vezetése – amely a régi arisztokrácia soraiból került ki, és erős szálakkal kötődött a világháború előtti parlamenti rendszerhez – úgy döntött, hogy törvényalkotással vezet be változásokat. Az elcsatolt területekről nagy számban hazatelepülő hivatalnokok miatt „túltermelés" következett be a jól képzett rétegben, s ezt tartották a legsürgetőbb kérdésnek. Ennélfogva az látszott a gazdaságilag legkisebb zavart keltő, politikai szempontból pedig legcélravezetőbb intézkedésnek, ha a felsőoktatásban tapasztalható aránytalanságot veszik célba, itt ugyanis a mérleg erősen a zsidók javára billent. Már a háború alatt is hallatszottak hangok, melyek szóvá tették a zsidók és keresztények közötti egyenlőtlenséget az egyetemeken. Ezúttal is Prohászka Ottokár püspök szellemi befolyása bizonyult döntőnek. Nem ő volt az egyetlen, aki szóvá tette, hogy miközben a keresztény egyetemi hallgatók hősiesen harcolnak a csatamezőn, addig a zsidók becsődülnek az egyetemekre, hogy elfoglalják a megürült helyeket. A püspök véleménye egybevágott a nacionalista értelmiség gondolkodásával, akik kedvezményeket javasoltak a keresztény fiatalságnak, hiszen ők fogják felszabadítani a magyar kultúrát és a gazdasági életet a zsidó uralom alól. Talán nem véletlen, hogy az egyetemek voltak a magyar nacionalizmus és a zsidóellenes mozgalmak melegágyai – a zsidó diákok gúnyolódásnak és verésnek is ki voltak téve. A hangadó diákszervezet az Ébredő Magyarok Egyesülete volt, amely röplapjain nyíltan „hadat üzent a zsidó fajnak".[59]

A zsidóellenes rendelkezések kezdetét az 1920. július 22-i törvényhozói aktus jelenti, mikor is a nemzetgyűlés megnyitotta a XXV. törvény vitáját. A jogszabályt nagy többséggel hagyták jóvá. A *numerus clausus* néven ismertté vált törvény nem említ zsidókat. Azonban leszögezi, hogy az egyetemeken „arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és

nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát" – ami egyértelműen a zsidó diákok ellen irányult, hiszen beiratkozásukat ténylegesen a zsidóságnak az össznépességen belüli arányához kötötte, az pedig 6 százalék volt.[60]

A törvény természetesen nem volt képes csökkenteni a keresztény értelmiségi és szabadfoglalkozású rétegek széles körű munkanélküliségét, viszont általános lelki gyógyírként szolgált a kormány és a politikai elit számára.[61] A kezdeményezés az akkori miniszterelnök, Teleki Pál ötlete volt. Bár vigyázott rá, hogy hivatalosan ne galíciaiellenes törvényként tálalják az új jogszabályt, nézetei a keresztény magyarok és a keleti zsidók élet-halál harcáról nem hagytak helyet a kételkedésnek. A *numerus clausus* jelentősége abban állt, hogy lehetőséget adott a kormánynak politikai megfontolások és hasznosság alapján korlátozni egyes vallási-faji csoportok bejutását az egyetemekre. Vagyis a törvénynek fontos szerepe volt abban, hogy előre jelezte a későbbi antiszemita jogalkotói lépéseket, és egy bizonyos csoport kiválasztását deportálásra – a harmincas évek vége felé ez fémjelezte Teleki működését.[62]

Nagyjából egy időben a *numerus clausus*szal s vélhetőleg tőle nem függetlenül rendeleteket léptettek életbe „az állam biztonsága vagy a társadalmi rend és béke szempontjából, valamint a közbiztonságra veszélyes, aggályos és gyanús, úgyszintén gazdasági okokból káros egyének" internálására vagy kitoloncolására – a nemzetbiztonsági vagy gazdasági szempontokat meglehetősen lazán határozták meg.[63] A széles körre érvényes két rendelkezést egymást követően fogadták el 1920-ban, anélkül hogy a galíciaiakat külön megnevezték volna.

Az első rendelkezés azokat a zsidókat vette célba, akik a világháború alatt és után menekültek Magyarországra. A későbbiekben ez a hajtóvadászat kiterjedt azokra a zsidókra is, akik már hosszú ideje éltek a megcsonkított ország keleti peremvidékén. A magyarázatot terjengős jogásznyelvbe csomagolták. Egy további rendelet (20.000/1920) már konkrétabban fogalmazott, amennyiben az 1914. január 1. után Magyarországra érkezett külföldiek, köztük a „zsidó fajhoz tartozó" személyek internálását, majd kitoloncolását rendelte el.[64] Ez a nemzeti paranoia átterjedt a politikai vezetésre is: meggyőződésük szerint a zsidók beáramlása szította az általános elégedetlenséget, mely a harmincas évek elején az egész országon végigsöpört.

A parlamenti szabályozásnak megfelelően és a Magyarországot kelet felől „megszálló" zsidókról szóló végeérhetetlen vitákkal párhuzamosan a rendfenn-

tartó erők országszerte gyakorlati lépéseket is foganatosítottak a nemkívánatos elemek földerítésére. Mandátumuk a megfelelő tartózkodási engedéllyel nem rendelkező személyek azonosítására, valamint a kelet felőli illegális bevándorlás megakadályozására szólt. Az évtized folyamán a rendőrség és a csendőrség időről időre ismétlődő razziái az azonnali letartóztatásoktól az állampolgárság ellenőrzését szolgáló rendőrségi idézésekig terjedtek. A razziák érintették a zsinagógákat, imaházakat, piacokat és iskolákat, és nemcsak állítólagos galíciaiakra terjedtek ki, hanem első világháborús veteránokra is.

A razziák után fogva tartott külföldiek száma 1000 fő körül lehetett – a szám tanúsítja, hogy a két világháború közötti időszakban Magyarországra nem özönlöttek tömegével a külföldiek. A 20.000/1920-as rendelet elsősorban szimbolikus volt, inkább afféle elméleti javaslat, semmint gyakorlati megoldás, mert a külföldiek deportálására nem kínálkozott lehetőség. Míg 1919-ben nagyszámú külföldi nemzetiségű zsidó települt át Magyarországról Lengyelországba, az 1920-as évekre a szomszédos országok már nem voltak hajlandók befogadni a menekülteket.[65]

Út Galíciába

Az 1930-as évek második fele olyan, egymással összefüggő politikai fejlemények sorozatát hozta el, amelyek drámaian megváltoztatták a zsidóságról, illetve a galíciaiakról szóló közbeszédet. A politikai megrázkódtatás, amely egész Európában, s talán nem túlzás azt állítani, hogy az egész világon döntő változásokat hozott, a náci Németország felbukkanása volt Közép- és Kelet-Európa legerősebb hatalmaként. A kibontakozó náci rezsim egyik azonnali hatása a radikális jobboldali mozgalmak ideológiai megerősödése volt szerte a kontinensen.[66] A változás azonban a gyakorlatban demográfiai katasztrófát is okozott, mivel menekültek ezrei próbáltak biztonságos helyre jutni. Magyarország lett az egyik kitüntetett célállomás. Egyre növekvő katonai ereje folytán Németország a közép- és kelet-európai országok helyi szintű rivalizálásának döntnöki pozícióját foglalta el. A német támogatás jóvoltából Magyarország húzta a legnagyobb hasznot a határok átrajzolásából, mert sikerült visszacsatolnia az első világháború után elvesztett területeinek egy részét. Végül pedig a saját zsidó

lakosságukkal elbánó németek példája adott mintát a térség országainak saját „zsidókérdésük" megoldásához.[67]

A fejlemények egybecsengtek a magyar politikai klíma változásaival, ahol addig többé-kevésbé az arisztokrata elit dominált, de egyre inkább a felső és a középosztály hangját lehetett hallani. Míg a kormányzat csak szordínóval támadta az asszimiláns zsidóságot, a galíciaiakkal szemben a gyűlölködés egyre erősebb lett. E változást tanulságosan szemléltetik Gömbös Gyula nézetei. Az 1932-től 1936-ig miniszterelnökként működő Gömbös nevéhez fűződik Magyarország két világháború közötti közeledése a fasizmushoz. 1925-ben nyíltan felforgatónak bélyegezte a zsidók közül azokat, „akiknek apja Galíciából jött ide, vagy aki maga jött Galíciából".[68] A nemzetgyűlésben 1932-ben elmondott miniszterelnöki beiktatási beszédében visszafogottabb hangot ütött meg. Kijelentette: „A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet. Én láttam a háborúban zsidó hősöket [...]. És ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért." De azért hozzátette: „[...] és tudom, hogy a zsidóságnak azt a részét, amely nem akar vagy nem tud beleilleszkedni a nemzet társadalmi közösségébe, elsősorban ők fogják elítélni."[69] Az utóbbi réteg sorsát illetően nem restellte megjegyezni, hogy a galíciaiak visszatelepítésével ért egyet.

Gömbös 1936-ban halt meg. A náci Németország mint uralkodó ideológiai modell hatása már a miniszterelnöksége idején gyökeres változásokat okozott a közép-európai országok politikai életében. Kelet-Európában lezajlott a radikális szélsőjobb faji politikájának előretörése. Magyarországon a zsidókról – és különösen a veszedelmes „idegen" zsidókról – folytatott közbeszéd egyre élesebbé és kérlelhetetlenebbé vált. Európa egészéhez hasonlóan az „idegen" képe Magyarországon is átlépett a nemzeti-vallási regiszterből a faji politikáéba. Elegendő idézni a magyar református egyház fejének, Ravasz László püspöknek a véleményét az első, 1938-as („a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló) zsidótörvény vitájában: „Nem vallás a zsidóság. [...] A zsidóság csakugyan egy olyan fajta, amelynek éppen a fajisága rendkívül erős, nehezebben olvadó."[70]

A baljóslatú előretörés egyenlő részben tulajdonítható az akkoriban zajló közép-európai politikai változásoknak és a Magyarországon belül tapasztalható

politikai radikalizálódásnak. Vagyis az „idegen" zsidókkal való szüntelen foglalkozásnak egyaránt volt bel- és külföldi indíttatása. A náci Németország ideológiai hatását is észre kell vennünk. Ugyanakkor a német faji politika a mindennapi gyakorlat szintjén is közvetlen hatást tett a szomszédos országokra. Miután Hitler 1933-ban hatalomra került, Németország vált a földrészt elárasztó menekültválság első számú tényezőjévé. A diszkriminatív német intézkedések közvetlen szerepet játszottak az egész Európában bekövetkező zsidó exodusban – kezdetben csak magából Németországból vándoroltak ki, de hamarosan követték őket az Ausztriából, a Cseh–Morva Protektorátusból, Szlovákiából, sőt Franciaországból és Hollandiából menekülő zsidók. Sok hontalannak mondott zsidó Magyarországon próbált menedékre lelni. A nyugatról érkező bevándorlók a parlamenti radikális jobboldal figyelmét sem kerülték el, ők gátlás nélkül új galíciaiaknak bélyegezték meg őket, akik Magyarországon akarnak letelepedni.[71]

A Teleki által „zsidóproblémának" nevezett nemzeti rögeszme talán legsúlyosabb tényezője a zsidók létszámgyarapodása volt Magyarország újonnan megrajzolt határain belül. A korábban elveszített területek egy részének visszacsatolása 1938–1941 között és a zsidók számának ezzel járó növekedése kézenfekvő ürügyet kínált a zsidókat sújtó törvények bevezetésére.

Egymást követő politikai és katonai lépések folytán Magyarország visszanyerte az ellenőrzést a Felvidék, Kárpátalja, Észak-Erdély s végül a Délvidék visszatért részein. Míg a történelmi határok helyreállításával tekintélyes számú szlovák, román, szerb és más kisebbség került az országba, a magyar döntéshozók a legnyugtalanítóbbnak mégis a visszacsatolt országrészekben szintén tekintélyes számú zsidóságot gondolták. Ezek a zsidók elkötelezett magyar hazafinak tartották magukat, mégis hordozniuk kellett a politikai idegenség és gazdasági kártékonyság stigmáját. Az összlakosságnak továbbra is mindössze 6 százalékát tették ki, a kormány azonban kihasználta a zsidók abszolút létszámának növekedését, és átnyomta a parlamenten törvényalkotási pogramját.[72]

Az említett demográfiai fejleményekkel párhuzamosan a kormány ideológiai elmozdulását is megfigyelhetjük a magyar politikai spektrum szélsőjobboldala felé. A változás oka részben az volt, hogy a magyar uralkodó körök túl akartak járni a zsidókkal szemben náci ideológiát követő radikális jobboldal eszén, oly módon, hogy felpuhított formában tették magukévá a szélsőjobb politikai céljait. Az uralkodó osztály egyúttal úgy vélekedett, hogy a galíciaiellenes

retorikába csomagolt zsidóellenes intézkedésekre szükség van a keresztény középosztály lecsillapításához. Az 1930-as évek végére mind a politikai elit túlnyomó többsége, mind a közhangulat gazdasági és kulturális átrendeződést óhajtott – sőt egyenesen követelt – a cél, a keresztény Magyarország megvalósítása érdekében.

Bár semmiféle közvetlen nyomást nem lehetett látni a náci Németország részéről, hiba volna figyelmen kívül hagyni a náci ideológia hatását. Ez adott mintát a három zsidótörvény következetes bevezetéséhez, a zsidók kiszorításához a szabad foglalkozásokból, szerepük korlátozásához a kulturális életben, valamint befolyásuk és létszámuk csökkentéséhez a gazdasági és pénzügyi szférában. E törvényalkotási folyamat 1938 tavaszán kezdődött, és 1941-ig tartott.[73] A három év alatt a törvényhozás a magyar gazdaság és tulajdonjog viszonylag enyhe átalakításától eljutott a zsidók számának szigorú százalékos szabályozásáig, akár munkahelyekről, akár tulajdonlásról volt szó.

A folyamattal egy időben ment végbe az a végzetes változás, amely a zsidó közösséget vallási csoport helyett fajnak tekintette. Az első zsidótörvény még nem foglalkozott ezzel. A második („a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról") azonban már a német mintát követte, és egy személy zsidó mivoltát a szülei és nagyszülei alapján határozta meg.[74] Végül 1941-ben a harmadik zsidótörvény („a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről") már átvette a fajvédelem és fajgyalázás náci meghatározását, amely még a keresztények és zsidók közötti magánéleti, illetve alkalmazotti viszonyokba is beleszólt. Akárcsak 1920-ban, az ilyen típusú törvénykezés kezdetén, mindhárom zsidótörvény megszövegezésén, parlamenti előterjesztésén és jóváhagyásán rajta van Teleki Pál keze nyoma. A három zsidóellenes rendelkezés igazolásaként a galíciai zsidók „kártékony befolyására" utaltak vissza.

A róluk alkotott kép végig ott kísértett a nemzetgyűlési vitákban, pontosabban a törvényhozási folyamat egyoldalú indoklásában. A keleti zsidókra Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter adta le az első sorozatot, mondván, hogy a zsidók elkülönült, sajátos életet élnek, elkülönült, sajátos ideológia szerint, és a magyarok idegennek tekintik őket.[75] Figyelemre méltó a beszédben, ahogy a szónok egy mozdulattal félresöpri az árnyaltabb „jó zsidó – rossz zsidó" megközelítést. Második miniszterelnöki ciklusa idején Teleki aktivitása a zsidóellenes rendelkezések meghozatalában túltett minden más politikusén.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1007527 1881

Mint már szó esett róla, megszállottan foglalkozott az „idegen" zsidókkal, és ezt csak súlyosbította az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken élő további 330 000 zsidó. Ez fokozottan volt érvényes a visszakerült Kárpátaljára, ahol 1941 előtt az összlakosságban a zsidók százalékos aránya megközelítette az ottani magyarokét, a körülbelül 15 százalékot.[76] A térség egyedisége abban is megmutatkozott, hogy itt nagyon sok zsidó foglalkozott mezőgazdasággal – a legnagyobb arányban egész Európában.

Ehhez még hozzájárult, hogy a nagyvárosokban igen erős volt a zsidók jelenléte. Azt a tényt, hogy a zsidó népességen belül jelentősen megnőtt a vallási értelemben konzervatív „keletiek" száma, a zsidótörvények indoklásában is felhasználták. Mi több, Teleki fő érve a zsidó „térfoglalás" korlátozása mellett az volt, hogy a rengeteg keleti zsidó megjelenése elnyomja a vékony asszimiláns réteget, s emiatt a teljes asszimilációs folyamat kudarcba fullad.

Miniszterelnökként minden különösebb indok nélkül is többször kifejezésre juttatta zsidóellenes érzelmeit és nyelvhasználatát. Ungváry Krisztián szerint „Teleki nemcsak antiszemita, hanem [...] meggyőződéses rasszista volt".[77] Ugyanakkor okos politikus, a nemzetgyűlés és az egyik uralkodó arisztokrata család tagja. Továbbá vezető értelmiségi is, aki hitt a faji determinációban.

Nézetei sajnos csak a fősodort visszhangozták, hiszen az arisztokrácia és az országot vezető réteg nagy része is hasonló elveket vallott. Teleki fajelmélete nem az antiszemitizmus náci mintáján alapult. Ormos Mária meglátása szerint Teleki el volt szánva a zsidó dominancia megnyirbálására a magyar mindennapokban, de föl sem merült benne a kiirtásuk.[78] Nyíltan felszólította a magyar zsidókat: „Választani kell a magyar és a hitsorsos, olyan hitsorsos között, aki idegen és idejött."[79] Vagyis megismételte az asszimiláns zsidóság kettős lojalitásának vádját. Ami még fontosabb, a második zsidótörvény indoklásakor nem tett különbséget a már beágyazódott közösség és a keleti zsidók között: „[...] mint méltóztatnak tudni, a keleti zsidóságot, ezt a keleti népfajt, amely hosszú zárkózottságban való élete folytán különbözőbb és asszimilálhatatlanabb minden másnál, a nyugati demokrácia módszereivel kezeltük. Itt van a magyar probléma, amely megoldásra vár."[80]

A galíciai zsidók – vélt vagy valós – kollektív felelősségének és bűnösségének hangsúlyozása igencsak szerencsétlen melléktermékeként a zsidó közösségen belül törésvonal keletkezett. A vidéki zsidó vezetők a főleg Budapesten és a nagyobb lélekszámú vidéki településeken élő, asszimilálódottabb réteget

hibáztatták az érzelmi és intellektuális kapcsolatok megszakadása miatt. Létezett egy ki nem mondott érzés, mely szerint a budapesti vezetés nem képviseli a visszacsatolt területeken, hagyományosabb formák közt élő zsidók szükségleteit és érdekeit. Ami az asszimiláns zsidókat illeti, ahelyett, hogy átláttak volna a Telekihez hasonló ravasz politikusok taktikáin, inkább maguk is a keletiek ellen fordultak. Megrendítő példája ennek dr. Láng Lajos, a neves zsidó pénzember tüzes felszólalása a második zsidótörvényt követő újabb zsidóellenes gazdasági korlátozásokról szóló heves felsőházi vitában. Az asszimiláns zsidóság képviseletében beszélve így utasította el a tervezett zsidóellenes törvényt: „Ez a törvényjavaslat keserűen és dühvel beszél a Magyarország Felvidékén élő, úgynevezett keleti zsidókról, akik kaftánban járnak, hajtincset viselnek, hernyósapkát hordanak és jiddisül beszélnek, és azt mondja: íme, ez az elem az, amely nem képes asszimilálódni. De ebből nem azt a konzekvenciát vonja le, hogy ezeket üldözi, hanem azt a konzekvenciát, hogy minket üldöz, akik itt élünk 300 esztendő óta, akik magyarul beszélünk, magyarul gondolkozunk, és akiknek semmi közünk nincs ezekhez az úgynevezett keleti, kaftánban járó zsidókhoz."[81]

[Sajnálatos, hogy Láng Lajos nem értette meg vagy nem akarta megérteni: e törvénykezés célja éppen a teljes zsidóság gazdasági kiszorítása,] a galíciaiak felelősségének hangsúlyozása pedig csak ürügy. Következésképpen a teljes zsidó közösségből több mint 200 000 fő veszítette el a munkáját. A törvény keményebben sújtott le a távoli vidékeken élő zsidókra. Nem meglepő, hogy amikor a kormány beterjesztette és a képviselőház megvitatta a zsidótörvényeket, nem merült fel az asszimilálódott és a galíciai zsidók megkülönböztetése. A dolog üzenete az volt, hogy a zsidóellenes törvények azért váltak szükségessé, mert a 19. századi és 20. század eleji bevándorlási hullám megakasztotta a sok száz éve Magyarországon élő zsidók asszimilációs folyamatát.

Teleki nyomósabb vádat is hangoztatott, mellyel a beilleszkedett zsidó közösséget célozta meg – a kettős lojalitás súlyos bűnét: „Magyarországon kétségtelenül volt és így ma is van századok óta itt élő zsidóság. [...] a régebben itt élő zsidóság ezek iránt a jövevények iránt [...] erősebb közösséget érzett, mint az ország nem zsidó lakossága iránt."[82]

Az efféle kijelentések csak megerősítették az érzést, hogy a sok ezer – az egyszerűség kedvéért hontalan keletieknek tekintett – új jövevény érkezése miatt az integrálódott zsidó közösség magyar azonosságtudata „felhígult".

Az antiszemita intézkedések igazolására Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a galíciaiak bűneinek terhét is az asszimilált zsidó közösség nyakába varrta. „A régiek igyekeztek igazodni a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek azonban elkülönültek és ezért a magyarság idegeneknek tekinti őket. [...] ezért a régóta itt lakó zsidóságnak is érdeke ennek a kérdésnek a megoldása, mert csak ez vezethet nyugodt együttélésre és a ma Európa-szerte mutatkozó antiszemita hangulat levezetésére."[83]

Sürgősen szükség volt átfogó intézkedések bevezetésére, hogy kezelni és szabályozni lehessen két, párhuzamosan megnyilvánuló problémát: a nyugatról folyamatosan érkező zsidó menekültekét és az egyidejűleg jelentkező, sokkal égetőbb „galíciai problémát". Az intézkedések megfogalmazásától rövid út vezetett gyakorlati megvalósításukig. Azonnal megoldandó kérdés maradt a nyugati menekültek beáramlásának kezelése. Sok külföldi csak közbeeső állomásnak tekintette Magyarországot későbbi úti célja eléréséhez. Következésképpen a náci fennhatóság alatti területekről érkező nemzetközi menekültáradatot kényelmesen el lehetett helyezni internálótáborokban. Hosszabb távú és sokkal nagyobb problémát okozott a magyar vezetésnek a visszacsatolt területekkel együtt visszakerülő mintegy 330 000 zsidó. A rend fenntartásához külön hivatalt kellett felállítania, amely majd összefogja ezeket a lazán összefüggő ügyeket.

A bevándorlás irányítására, az állampolgársági rendelkezések alkalmazására és az itt élő külföldiek ellenőrzésére 1930-ban új közigazgatási egység jött létre a Belügyminisztériumon belül: a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH).[84] Mintául a svájci bevándorlási hivatal szolgált. A hatóság elsősorban Budapestre összpontosította tevékenységét, és fenntartott néhány vidéki kirendeltséget. Az évtized vége felé a Belügyminisztérium szürke ellenőrző hivatalából rettegett intézménnyé vált, amely emberek ezreinek sorsa felől döntött.

A KEOKH közvetlenül a belügyminiszternek jelentett. A külföldieket ellenőrző hatóság képviseletében beosztottjai leplezetlen gyanakvással tekintettek mindenkire, akinek nem voltak állampolgári iratai, vagy aki be akart lépni – akár jogszerűen – az országba. A hatóságnak a számára gyanús embercsoportokkal szembeni rendőrségi razziák elrendeléséhez is volt felhatalmazása. A gyanúsnak nyilvánított keleti zsidók elleni razziák visszataszító erőszakossága előrevetítette az 1941-es galíciai deportálások rémtetteit.

Visszaszámlálás – elérkezik az alkalmas pillanat

Az egymást követő három zsidótörvény és különféle további rendelkezések olyan folyamatot engedtek szabadjára, amely – mivel a zsidó közösséget faji alapon határozták meg – elkerülhetetlenül az 1941-es deportálásokhoz vezetett, illetve felgyorsította az odavezető eseménysort. A második zsidótörvény meghozatala idején a galíciaiak ügye a teljes zsidóság mint faj elleni eszközül szolgált, és menthetetlenül összekapcsolta rengeteg zsidó sorsát – olyanokét, akik valószínűleg galíciai származásúak voltak, olyanokéval, akik nemzedékekkel korábban telepedtek le Magyarországon, és tökéletesen jogszerű körülmények között éltek itt.

A honosítás hatálytalanításának lehetővé tétele a második zsidótörvényben azt jelezte, hogy maga az állampolgárság egyre inkább politikai megfontolások függvényévé vált. Ezzel párhuzamosan hallani lehetett olyan hangokat, melyek az összes galíciai zsidó állampolgári státusának átértékelését követelték, illetve annak a „törzsi zsidóságnak" a kivándoroltatását az országból, „amely sem nyelvben, sem ízlésben, sem kultúrájában nem azonosítja magát a magyarsággal".[85] Az uralkodó politikai érzelmek talán legrigorózusabb nemzetgyűlési megfogalmazása egy radikális konzervatív képviselőtől származik, aki a zsidó közösség asszimilációjára tett erőfeszítések beszüntetését javasolta, hiszen szerinte asszimilálhatatlanok, s helyette jobb a „zsidóságot egy emberként kitelepíteni".[86]

Az állampolgárság kérdése így jogi eszközzé vált az országból való kiutasításhoz bármilyen adandó alkalommal, ami rendkívüli aggodalomra adott okot a zsidó közösségben. Pieter M. Judson amerikai történész megjegyzi, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején a nemzetiségi vagy állampolgársági érzés nem volt szükségképpen erős vagy jól meghatározott a lakosságban, és inkább politikai ernyőfogalomként működött, semmint hivatalos meghatározásként.[87] Az első világháború befejeződése után a kisebbségi lakosság jelentős rétegei – főleg az utódállamokban lakó zsidók – magyarnak vallották magukat. De akár asszimiláns, akár hagyományos keretek közt élő zsidókról volt szó, úgy gondolták, hogy ha egyszer a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában születtek, akkor automatikusan jár nekik a jogvédelem is.

Az egymást követő zsidóellenes – az állampolgárság megszerzését is korlátozó – rendeletekre, valamint a zsidótörvények okozta gazdasági nehézségekre

a zsidóság két szervezet megalapításával válaszolt. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) a németek által újonnan elfoglalt területekről érkező menekültek státusával kapcsolatos ügyeket intézte, továbbá a fokozatosan növekedő Magyarország új régióiból származó zsidók állampolgársági problémáit karolta fel. A harmincas évek végi zsidóellenes törvények által okozott humanitárius-gazdasági károk elsősorban az alacsonyabb társadalmi-gazdasági réteget sújtották, velük az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) foglalkozott. Ezek az alapvető önsegélyező intézmények egyedülálló módon tudták egyesíteni és képviselni a fájdalmasan széttöredezett, egymással marakodó zsidó közösségeket, gazdasági és demográfiai, sőt hitéleti kérdésekben is. A téma egyik kiemelkedő történésze, Frojimovics Kinga így foglalta össze a MIPI jelentőségét a magyar zsidóság egyesítésében: „A MIPI nemcsak az általa nyújtott felbecsülhetetlen értékű támogatások miatt volt alapvetően fontos, hanem a magyar zsidóság belső története szempontjából is."[88]

A náci Németország fellépésével és a tovaterjedő összeurópai menekültválsággal a harmincas évek végén gyorsan átrajzolódó országhatárok és az ezzel járó állampolgársági gondok az egész földrészt átfogó üggyé váltak. A zsidókat Romániában, Szlovákiában és Lengyelországban is szinte egy időben, tízezerszámra minősítették át – teljesen önkényesen – nem állampolgárrá.[89] Magyarországon a KEOKH lett élet és halál ura azon ezrek fölött, akik fennakadtak a hálóján, mikor a hatóság azt vizsgálgatta, kik az „idegen" zsidók és a más országból érkező „hontalan" menekültek. Mivel az említett országok elvesztették önálló államiságukat, a menekülteknek nem volt egyértelmű állampolgárságuk, ami azt is jelentette, hogy nem lehetett őket jogi ügyeskedéssel „hazatelepíteni".

Ráadásul akik a náci üldöztetés elől kerestek menedéket Magyarországon, nemigen reménykedhettek abban, hogy nemzetközi menekültstátust kapnak. Miközben ez a besorolás a Népszövetség oltalmát élvezte – a rá vonatkozó egyezményt Magyarország is ratifikálta –, a magyar hatóságok nagyvonalúan tudomást sem vettek róla. A náci Németországból és szaporán bővülő birodalmából – Ausztriából, Csehszlovákiából és Jugoszláviából – érkező menekülthullámmal 8000–10 000 férfi, nő és gyerek érkezett, akiket országszerte internálótáborokban helyeztek el.

Az intézkedéssorozat egyetlen kivételt ismert: az északi határon át érkező lengyel katonai egységeket és civileket, azután, hogy Lengyelország vereséget

szenvedett a náci Németországtól és a Szovjetuniótól. Az összes többi, Magyarországra belépni szándékozó nemzetiséget gyanakvással vagy éppen leplezetlen ellenségeskedéssel fogadták, akkor is, ha rendben voltak az irataik. Hála a hagyományos magyar–lengyel kapcsolatoknak és a sok vegyes házasságnak az arisztokrácia köreiben, hozzávetőleg 100 000 lengyel zsidót és kereszténnyé fogadott tárt karokkal az ország. Lehet, hogy a több ezer lengyel zsidó befogadásának – s végső fokon megmentésének – az volt a legfontosabb tényezője, hogy ezek a menekültek 1939 és 1945 között kikerültek a KEOKH hatásköréből.[90]

Sokkal átfogóbb problémát okozott a kormánynak a zsidók létszámának határrevíziók miatti ugrásszerű növekedése. Az új határoknak Magyarország volt a legnagyobb kedvezményezettje, ugyanakkor a változások alaposan átrendezték az ország demográfiai összetételét. A szomszédos országok némelyikében csökkent a zsidó lakosság létszáma, Magyarországon viszont kétszeresére nőtt. Ennélfogva a két legkritikusabb állampolgársági kérdést – s egyben az uralkodó magyar politikai elit legégetőbb problémáit – egyfelől a zsidók számának megugrása jelentette a visszacsatolt területeken, másfelől a nyugatról és a szomszédos országokból folyamatosan érkező zsidó menekültek ügye. Imrédy Béla miniszterelnökként kemény szavakkal foglalta össze az új helyzetet, amikor arról beszélt, hogy a zsidó közösség „életveszélyes" Magyarország számára. Kijelentette: „A visszanyert felvidéki területekkel a zsidók arányszáma, amely amúgy is kedvezőtlen volt, még kedvezőtlenebbé vált [...]. Tehát nekünk ebben a kérdésben eddig vallott felfogásunkat bizonyos mértékben revízió alá kell vennünk."[91] A revíziónak tragikus következményei lettek. Az országon belül ugyanis nem volt olyan vidék vagy terület, ahol ezt a zsidó népességet el lehetett volna helyezni. A magyar zsidóság nagy részének állampolgársági helyzete – különösen a Felvidéken, Észak-Erdélyben és Kárpátalján – enyhén szólva bizonytalan volt.

Közigazgatási szinten úgy oldották meg a határozott különbségtételt zsidók és nem zsidók között, hogy megvizsgálták belépési engedélykérelmüket, és átnézték állampolgársági helyzetüket, illetve állampolgársági kérelmüket. Az új elbírálási rend alkalmazásával megbízott KEOKH szerepe igencsak megnőtt. A háború után a hatóság munkatársai ellen lefolytatott perekben a hivatal vezetőinek vallomásaiból kiderül, hogy a második zsidótörvény hatálybalépése után a hivatalos eljárás része lett zsidók és nem zsidók megkülönböztetése.[92] A bürokratikus papírmunkán túl a zsidó kérvényezőknek a nagyszüleikig visszamenőleg

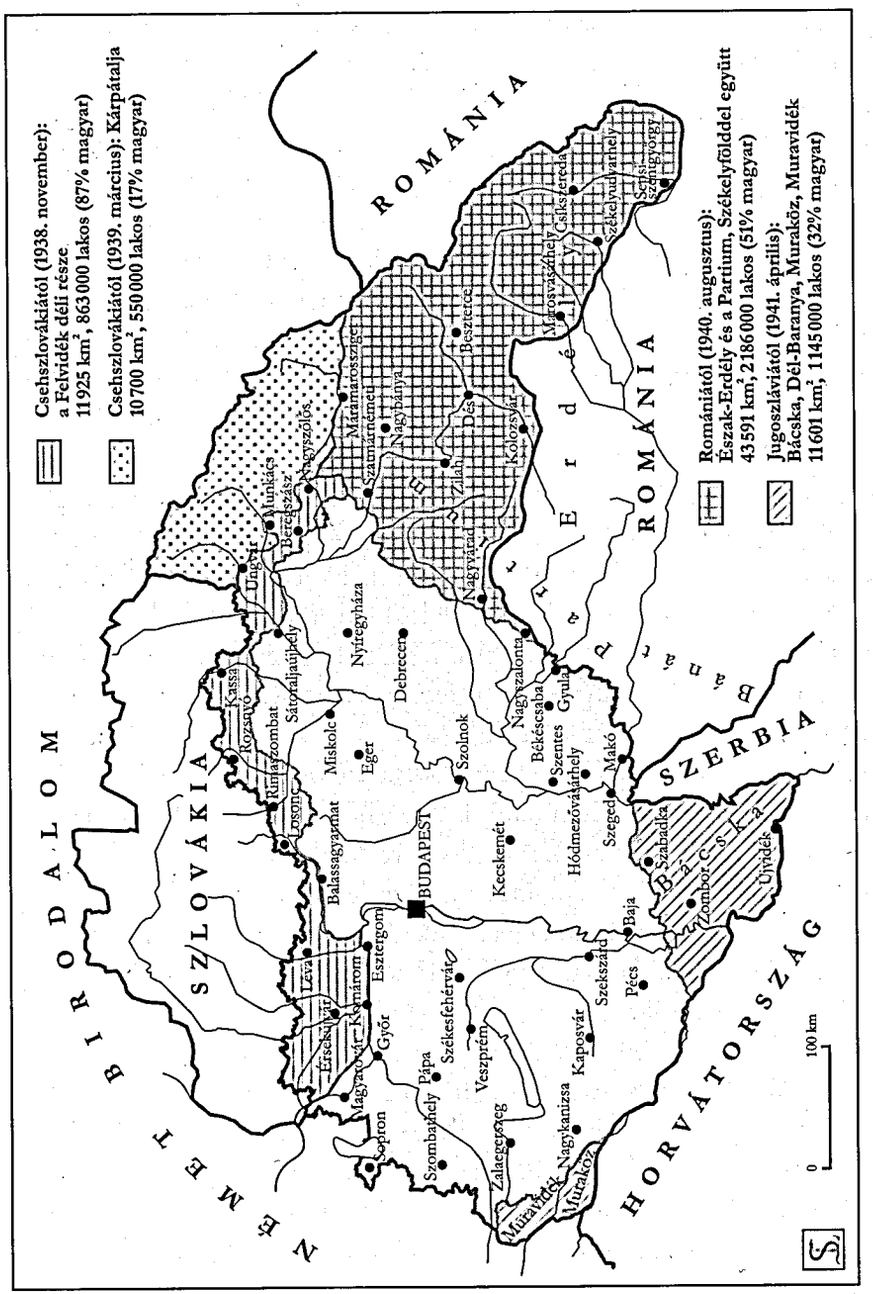

Magyarország területgyarapodásai, 1938–1941

bizonyítaniuk kellett felmenőik magyar állampolgárságát. További szigorító megkötés volt – a belügyminiszter személyes rosszindulatának gyümölcse –, hogy a nagyszülők házassági anyakönyvi kivonatát is mellékelni kellett. A vallásos zsidóknál ilyen dokumentum csak a legritkább esetben létezett.

A nehezítés elsősorban a kárpátaljaiakat sújtotta, ott ugyanis a rabbi vezette az esküvői szertartást két tanú jelenlétében, de polgári házasságot nem volt szokás kötni. Vagyis nem tudtak hivatalos okmányt felmutatni az esküvőről. A hagyományos zsidó házasságlevelet *(ketuba)* a Belügyminisztérium nem fogadta el házassági okiratként. A minisztérium belső rendelkezései arra utasították az ügyintézőket, hogy ezt a követelményt hangsúlyozzák, hiszen leküzdhetetlen akadályt gördített az állampolgárság megszerzése elé, elsősorban a semmibe vett galíciaiak kárára.[93]

Tovább rontott a helyzetükön az az intézkedés is, amely lelassította a honosítási ügymenetet. Egy parlamenti képviselő észrevétele jól mutatja, miféle jelenetek zajlottak le a KEOKH hivatali helyiségei előtt: „[...] az aggodalom és a félelem késztette az embereket arra, hogy állampolgársági okirataikat beszerezzék [...] tumultuózus jelenetek [...] ismétlődnek meg nap-nap után a Belügyminisztérium harmadik vagy negyedik emeletén. [...] órákon, napokon, heteken keresztül várakoznak a szerencsétlen, rossz közigazgatási eljárás következtében, s még jó, ha hosszú hónapok múltán el tudják intéztetni azt a kérésüket, amellyel a Belügyminisztériumhoz fordultak."[94] Arról persze a képviselő nem tudhatott, hogy a lassú eljárás oka nem a szakszerűség hiánya, hanem a hivatal belső intézkedési rendje. Sok kérvény hevert hónapokig a KEOKH irodáiban. Egy kiadósabb vesztegetési összeg azonban nagyon fel tudta gyorsítani az ügyintézést. Az állampolgársági dokumentumok keresztülverésének rendkívül banális utolsó akadálya a széles körben elterjedt korrupció volt. A támogató igazolásokat kiállító helyi ügyintézők által megkövetelt borsos vesztegetési összegek és ügyviteli költségek meghaladták egy átlagos vidéki lakos anyagi lehetőségeit.[95]

Állampolgársági dokumentáció nélkül az „idegen" vagy „hontalan" zsidókat elvileg ki lehetett toloncolni az országból. A zsidók számának ilyen módon való csökkentése annyira megtetszett egyik-másik, a keleti vagy az északi határ közelében működő rendőrhatóságnak, határvidéki rendőrkirendeltségi vagy katonai alakulatnak, hogy önálló és önkényes akciókat indítva magukra vállalták a zsidók áthelyezését a határon túlra – néha olyanokat is elvittek, akiknek volt érvényes tartózkodási engedélyük.

Az efféle eljárások a későbbi, jóval nagyobb népességgel végrehajtott kitoloncolások próbájának tekinthetők. A kitoloncolások arcpirító példájáról számol be 1938. november 8-án a Joint (amerikai zsidó segélyszervezet, American Jewish Joint Distribution Committee – JDC) a New York-i központjának. Azt jelentették, hogy a szlovák hatóságok önkényesen emberek ezreit teszik át a magyar határon – főleg zsidókat –, a két ország viszonylatában bekövetkezett területi revízió miatt. Mint a jelentésben olvasható, paramilitáris erők „zsidó polgárokat fogtak el, főleg az átadott területekről, erre a célra rekvirált teherautókra rakták őket [...] és az éj leple alatt átvitték őket a határon, aztán kirakták mindet egy erdő vagy mező közepén". A becslések szerint 8000–10 000 zsidó rekedt így a senki földjén. Az ilyen határvidéki kitoloncolások „szemet szemért" alapon ellenkitoloncolást váltottak ki a szomszédos országból. A kölcsönös erőszakoskodásnak legtöbbször zsidók voltak az elszenvedői. A magyar reakciót nem volt nehéz megjósolni: 3000 zsidót toloncoltak át szlovák területre.[96]

Szűk két esztendővel később a zsidók Magyarországról Romániába és a Szovjetunióba toloncolásával próbálkozó akciók igen sok embert érintettek. Slachta Margit fáradhatatlan erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a deportálások ténye nyilvánosságra került, a szállítmányokat leállították, és az események igen nagy figyelmet kaptak, beleértve a Belügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium és a nemzetgyűlés érdeklődését is. A helyi katonai parancsnokok egyéni kezdeményezéseinek központja Csíkszereda környéke volt, ahonnan újra meg újra megpróbálták a környező országokba szállítani a zsidókat. Románia ezeket a zsidókat áttelepítette a senki földjére, ahol több napig fagyoskodtak a szabadban. Akiket a szovjet határ mögött tettek ki, azok nyom nélkül eltűntek – lehet, hogy a Gulagra szállították őket. Ezek az ötletszerű próbálkozások, melyeket egyáltalán nem hangoltak össze sem az illetékes minisztériumok, sem az érintett országok, szórványosan folytatódtak 1942-ig. Pásztóy Ámon, a KEOKH vezetője egész sor utasítást adott ki, melyek kétségen kívül arról tanúskodnak, hogy a hatóság aktívan vagy hallgatólagosan, de részt vett ezekben az akciókban.[97]

Jóllehet a kiutasítottak száma ebben az esetben viszonylag alacsony volt, a határon túlra toloncolások ijesztően hasonlítottak a sokkal nagyobb volumenű, 1941 nyarán végrehajtott galíciai deportálásokra – már magukon viselték annak a jegyeit. Ebben a csoportban akadt néhány személy, akinek nem volt minden rendben az állampolgárságával, de a többség megfelelő iratokkal rendelkezett,

illetve ezen a területen született, és élte le teljes életét, akárcsak felmenőinek több nemzedéke. A hatóságok cinikusan még külön fizetséget is követeltek tőlük „közmunkadíj" címszóval, ami nem volt más, mint közönséges zsarolás, ami után természetesen a befizető zsidókat is deportálták. Sokszorosan kitüntetett első világháborús veteránokat is elhurcoltak. A hatóságok harminc percet adtak az úti előkészületekre, de a zsidóknak egyébként is csak korlátozott mennyiségű személyes tárgyat volt szabad magukkal vinniük. Számos család csak nőkből és gyerekekből állt, mert az apák és a nagyobb fiúk katonai szolgálatukat töltötték a magyar honvédségben.

A főszereplők ugyanazok, akik egy évvel később pozitív vagy negatív befolyással voltak a galíciai deportálásokra. Pásztóy Ámon a KEOKH vezetőjeként teljes mellszélességgel támogatta a kiutasításokat, Kárpátalja kormányzói biztosa, Kozma Miklós pedig rábólintott. Meskó Arisztid kárpátaljai rendőr főtanácsos – az 1941-es, innen indított deportálások későbbi szervezője – utólagos vizsgálati jelentésében hófehérre festette az egész ügyet. Végül Slachta Margit – aki rengeteget segített a zsidók megmentésében 1941-ben és a magyar holokauszt legsűrűbb időszakában, 1944-ben – szinte egymaga hívta fel az ország vezetőinek figyelmét az Észak-Erdélyben zajló szégyenletes eseményekre.[98]

Az alig összehangolt korai kísérleteket emberek erőszakos áttelepítésére – télvíz idején és méltányos eljárás nélkül – akár helyi parancsnokok elszigetelten jelentkező túlbuzgó kezdeményezéseinek is tarthatnánk. Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól sem, hogy ezek az események mégsem intellektuális és politikai vákuumban következtek be. Ha van valami tanulságuk a fentieknek és más, a határon átnyúló kitoloncolásokról szóló jelentéseknek, az nem más, mint hogy előre jelezték a további deportálásokat. Goromba, alacsony hatékonyságú, ügyetlenül kivitelezett akciók voltak, mindenesetre a szomszédos országok nem voltak hajlandók az együttműködésre. Mégis előrevetítették a lehetőséget, hogy egy népcsoport kitelepítése megoldható – ahol és amikor elérkezik az alkalmas pillanat.

A fentiek alapján a több mint 20 000 ember 1941-es kitoloncolása megjósolható esemény volt. A Joint 1940 elején kelt jelentése úgy vélte, hogy körülbelül 2800 külföldi és 10 000 menekült él Magyarországon. A jelentés kifejezte a Joint aggodalmát amiatt, hogy a magyar hatóságok „azt követelik, hogy ezek a zsidók sürgősen hagyják el az országot. [...] A magyar hatóságok továbbá ahhoz is ragaszkodnak, hogy eltávolítsák az úgynevezett illegális menekülteket,

akik útlevél és vízum nélkül léptek be Magyarországra."[99] A jelentés arra a következtetésre jutott, hogy csak idő kérdése, mikor fog ez megtörténni. A lehetőség jóval hamarabb érkezett, mint ahogy azt a budapesti és vidéki rendeletalkotók sejtették volna.

1941-re a kitoloncolást követelők lármája nemcsak a politikai szélsőjobb oldaláról hallatszott, hanem az államigazgatás, a honvédség soraiból, sőt a kormány egyes miniszterei, elsősorban a vezérkari főnök és a honvédelmi miniszter felől is. A fő akadályt az jelentette, hogy nem akadt olyan néven nevezhető ország vagy terület, ahol a hatóságok ott hagyhatták volna a nemkívánatos zsidókat. Igaz, hogy 1939-ben és 1940-ben a magyar fél tárgyalásokat kezdeményezett Romániával és a Szovjetunióval „a galíciai eredetű zsidók befogadása érdekében", de mindkét ország makacsul ellenállt.[100] Közben a magyar társadalom széles rétegei szüntelen nyomásgyakorlással követelték a kitoloncolást. Elsősorban vidéken, ahol az „asszimilálhatatlan" zsidók éltek. Nem véletlenül, mivel ezeken a helyeken a zsidók a gazdaságban is domináns szerepet vittek.[101]

A vidéki uralkodó elit szempontjából kézenfekvő volt a rasszizmus és a gazdasági haszonlesés összekapcsolása, és jól illeszkedett egy megvetett kisebbség elüldözéséhez. A kitoloncolás követelése Kárpátalján volt a legzajosabb – Kozma Miklós nyíltan panaszkodott a miniszterelnöknek a helyi erők szüntelen nyomásgyakorlása és a kormányzói biztos kijátszására irányuló, nem titkolt cselszövései miatt. Nem meglepő, hogy szembe kellett néznie a galíciaiak ügyével, amit ismételten meg is tett. Mivel a politikai elit olyan tagja volt, aki polgári és katonai vezetőkkel is kapcsolatot tartott fenn, és bejáratos volt Horthy Miklós kormányzóhoz, Kozma nézetei pontosan jelezték a magyar politikai felépítményben uralkodó szélirányt. Kijelentéseiben nyomon követhető a galíciai probléma megoldási módozatainak fejlődése.

Kormányzói biztosi működésének kezdeti szakaszában, egy 1940 őszén elmondott beszédében kijelentette, hogy mindenképpen a fennálló törvényekhez ragaszkodva fog eljárni, márpedig azokban nem szerepelt a kiutasítás.[102] Ugyanez év októberében azonban már úgy látta, hogy a zsidókérdés egyetlen megoldása a kitelepítés. 1941 elején ezt írta: „Nagyon örülnék, ha ki lehetne őket valahová vándoroltatni, de egyelőre nem lehet."[103] Egy 1941 májusában tartott előadásában elismerte, hogy nincs azonnal ható orvosság a zsidókérdésre: „Mert mit csináljunk? [...] Rezervációba utalás, brutális rendszabályok, mint vízbe hajigálás stb. nem lehetségesek. [...] A zsidókérdés jelen pillanatban

végeredményben és komolyan meg nem oldható, de medrében tartható addig, amíg a háború vége e kérdést meg nem oldja."[104]

A profetikus utolsó mondat, melyben a fenyegető háború adja a kitoloncolás hátterét, talán nem is volt olyan ártatlan, amilyennek hangzik. A kijelentés kevesebb mint két hónappal azelőtt hangzott el, hogy a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót, és két hónappal azelőtt, hogy megkezdődtek a deportálások. A berlini magyar követség hazaküldött jelentései a háború kitörését június közepére várták, ennek alapján elképzelhető, hogy titokban már Kozma is kapott hírt arról, hogy küszöbön áll a háború. A bukaresti magyar követ, Nagy László német katonai forrásokat idézve már továbbadta a hírt Budapestre, hogy a német–szovjet háború kirobbanásának nőnek az esélyei. Június 3-i jelentésében azt írta: „Az államtitkár szerint a német katonai akció megindítása a folyó hó közepére várható, amikor is a német kormány olyan természetű követelményekkel fog előállni, amelyeket Sztálin még legjobb akarata mellett sem fog tudni elfogadni."[105]

Németország szándéka, hogy megtámadja a Szovjetuniót, Berlinben korántsem volt hétpecsétes titok. Az amerikai katonai attasé – és különféle országokból delegált kollégái – tudtak a Szovjetunió elleni közelgő támadás előkészületeiről, és nyíltan beszélgettek róla. Következésképpen a magyar vezérkar és Werth Henrik vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke szintén tisztában voltak ezekkel a tervekkel. Azután, hogy Németország 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót, és azután, hogy öt nappal később Magyarország a náci Németország oldalán belépett a háborúba, végül elérkezett az alkalmas pillanat. A Kárpátokon túl, Kelet- és Dél-Galíciában egy nagyobb területrész magyar ellenőrzés alá került, a magyar kormányzati és katonai körök pedig nem haboztak megragadni az esélyt sok ezer zsidó kitoloncolására.

Magyarország végzetes átalakuláson ment át. A „galíciáner" képzetéből valóság vált, kézzelfogható céltábla lett belőle. A háborús konfliktus kitörését követően két hét sem kellett hozzá, és a marhavagonok ijesztő hatékonysággal gördültek ki, hogy emberek ezreiből álló rakományukat egy kicsi, jellegtelen városka, Kőrösmező állomásának peronjára lökjék ki magukból, fent a Kárpátokban, a magyar–szovjet határ közelében. A várostól sok kilométerre fekvő Havasalja falu átmeneti táborába zárt zsidókat a magyar honvédség szállította tovább – naponta ötven teherautónyit, át a határon, a Galícia nevű titokzatos földre, oda, ahová sem a történelem, sem a földrajz nem húzott határvonalat.

3.

Galícia

Száműzetés az ismeretlenbe

„Minden, amit korábban elképzelhetetlennek tartottunk, ott megtörtént velünk."

Zobel Lászlóval, az 1941-es deportálások túlélőjével ülök a nappalijában. Nyugodt, halk hangon mondja el a fenti, gondosan megválogatott szavakat. Így foglalja össze két hónapig tartó bolyongását édesanyjával Galíciában. Árulások, vég nélküli vánszorgás, éhezés, gyilkosságok, majd megmenekülés váratlan helyről érkező segítséggel – egész életében gondolkodhatott a tapasztalatain és a tanulságokon. Mielőtt találkoztam vele Budapesten, már láttam a tanúságtételét bemutató videót, a galíciai mészárlás több más túlélőjének interjúival együtt. Ezt a mondatot a felvételről élőszóban is megismétli, jó lassan, így adva még nagyobb nyomatékot a kijelentésének.

Zobel százéves életkorát messze meghazudtolóan egyenes tartású, magas férfi, ősz haja dús, szeme intelligensen csillog. A történetét takarékos, szikár stílusban mondja el, alig leplezve keserűségét. Borotvaéles memóriájával pontosan idézi fel a dátumokat, időpontokat, helyszíneket és neveket. A felsőfokú jelzők használata távol áll tőle. Karba tett kézzel dől hátra a kanapén, s bár nagyon megválogatja a szavait, a *gazság* főnevet többször is megismétli.

Ezzel jellemzi az elárultatást, melynek oka a látszólag irracionális kormányzati intézkedésekben keresendő, azokban a rendelkezésekben, melyekből egyenesen következett a deportálás. Leírja a kitoloncolásokat végrehajtó magyar honvédség fejetlen és bűncselekménnyel határos viselkedését; a védtelen deportáltak teljes kifosztását a kísérő csendőrök által; meg azt is, hogy a budapesti

nem zsidó házmester haladéktalanul feljelentette a rendőrségen, amikor sikerült visszaszöknie Galíciából, aminek következtében internálótáborba zárták. Zobel nem mulasztja el megemlíteni a zsidó közösség vezetőinek felelősségét sem, akik kezdetben beletörődtek a deportálásokba, később pedig nem voltak hajlandók teljesen elhinni mindazt, ami vele történt. Beszélgetőtársamban több a csalódottság, mint a gyűlölet vagy a harag. Ennek ellenére sűrűn beszél a *gazság*ról, hiszen mély, hetvennyolc év múltán sem begyógyuló seb maradt a lelkében.

Bár két hónapig tartó, embert próbáló, céltalan bolyongás volt a sorsa Galíciában, kitéve ukránok kegyetlenkedéseinek és magyar katonák bántalmazásainak, mégis azon kevés szerencsés ember közé tartozott, akik hazajutottak, és elmesélhették, mi történt velük. Útja, ha nem is egyedülálló, de emblematikus. Sok ezer deportált társához hasonlóan ő is belekerült abba a folyamatba, amely eleinte címkézéssel hozta létre a galíciai zsidók képét. Idővel e folyamat emberek törvény általi kirekesztéséhez, emberi méltóságuktól való megfosztásához és sokak számára golyó általi halálhoz vezetett.

Először is elvesztette az állását az 1938-as első zsidótörvény miatt. Jóllehet addig magyar útlevéllel utazott Európában, állásvesztését állampolgárságának megszüntetése követte. Egyik napról a másikra hontalanná vált, és rendszeresen jelentkeznie kellett a KEOKH hivatalában. Végül 1941. augusztus 5-én egy rutinigazoltatás során letartóztatták. Másnap bekövetkezett az elkerülhetetlen. Édesanyjával együtt – akinek teljesen rendben voltak az állampolgársági iratai – elszállították a kőrösmezei átmeneti táborba, majd Galíciába. Erre a napra, 1941. augusztus 11-re máig tisztán emlékszik.[1] Három nappal korábban miniszteri parancs tiltotta meg transzportok átszállítását a határon, Galíciába, ennek azonban az átmeneti tábor parancsnoka tudatosan nem engedelmeskedett.

A jogszerűség máza

A küszöbönálló kiutasításokat első alkalommal 1941. július 12-én jelentette be hivatalosan Siménfalvy Sándor miniszteri tanácsos, a KEOKH frissen kinevezett vezetője. Ellentétben a kiutasítást addig is zajosan követelők kórusával, melyet a szélsőjobboldali sajtó is uszított, e kulcsfontosságú bejelentés hangneme úgyszólván visszafogottnak tűnik. Ami talán a legfeltűnőbb a közlemény

nyelvhasználatában, hogy hiányzik belőle a kiutasítás vagy a deportálás szó. És nem történik benne említés zsidókról, lengyelekről[2] vagy oroszokról sem, mint akikre az intézkedés vonatkozik. A mitizáló magyar narratíva főgonosza, a galíciai sem szerepel a szövegben. A közlemény szűkszavú és lényegre törő, amennyiben „a jelenlegi külpolitikai körülményekre" hivatkozik, amelyek a közeljövőben lehetővé tehetik „az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek, illetve külföldi állampolgárok" áttelepítését. A memorandum csupán arra utasította az összes rendőri hatóságot, hogy három napon belül, a szabályok betartásával és kellő igyekezettel kezdjék meg az említett „külhonosok nyilvántartását". Az útmutatás végén a hatóság vezetője közölte: az idegeneket illetően „a kimutatások beérkezte után fogok rendelkezést adni".[3]

Ez az utasítás nem légüres térben keletkezett. Fontossága abban áll, hogy vele létrejött az a jogi keret – még ha bizonytalan körvonalakkal is –, melynek alapján meg lehetett kezdeni a kitoloncolásokat. Egyébként nem könnyű meghatározni a gyakorlati hatását, hiszen mire megjelent, Kárpátalján már megkezdték az előkészületeket a zsidók összegyűjtésére, hogy aztán deportálják őket. S miközben a KEOKH adminisztratív részvételét szükségesnek, sőt kulcsfontosságúnak tartották, a kezdeményezés és a deportálás megkezdésének gyakorlati lebonyolítása már kívül esett az intézmény hatáskörén. Egy ennyire nagyszabású politikai vállalkozást – mind a tervezését, mind a végrehajtását – csak úgy lehet elindítani, ha a hatalmi hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedő személyek vesznek részt benne, akiknek közvetlen kapcsolatuk van a legfelső kormányzati vezetéssel.

Szinte azonnal, és egyidejűleg az 1941. június 22-én megindított német támadással, illetve Magyarország pár nappal későbbi hadba lépésével, lázas megbeszélések kezdődtek a magyar katonai vezetés és magas rangú vidéki közigazgatási tisztviselők között, hogy kihasználják az alkalmat a nemkívánatos lakosság – elsősorban a zsidók – eltávolítására. A háború régóta vágyott lehetőséget kínált emberek kitelepítésére a határon túlra. A közelmúlt holokausztkutatása nemrég felfedezett dokumentumok alapján a deportálásokra vonatkozó javaslat felelősségét egyértelműen a katonai vezetés vállára helyezi. A kitoloncolás (és nem csupán a zsidók kitoloncolása) legharciasabb szószólója Werth Henrik vezérezredes, a honvédség vezérkari főnöke volt. Céljai egybeestek Kozma Miklós, a kárpátaljai kormányzói biztos céljaival.

Bár Kozma hatásköre nem volt nagy, a Szovjetunióval határos néhány keleti megyére korlátozódott, mégis ő tette meg azt a kezdőlépést, amely elszabadította a deportálásokat.[4] Werthnek sokkal nagyralátóbb tervei voltak. Olyan átfogó, mindenkit érintő megoldást készített elő a kisebbségi problémára, melynek a „zsidókérdés" csak az egyik összetevője volt, és a teljes vezérkar egyetértett vele. Árulkodó, ahogy ez a gondolkodásmód megjelenik a berlini magyar katonai attasé egyik diplomáciai üzenetében, melyet a vezérkarnak küldött. Galícia magyar megszállását kihasználva négy pontban foglalta össze a helyzetet. Ebből kettő a kisebbségeket érinti: Galícia „(b) elsőrendű szellőztető nyílást képez, melyen át Magyarországból a Kárpátoktól É-ra visszatelepíthetők mindazok, kik abból az irányból beszivárogtak és (c) Magyarországon élő hangos tót és oláh megbízhatatlanok kitelepítésére is igen alkalmas".[5]

Werth Henrikben már-már beteges késztetés volt nemcsak a galíciai, de az egész zsidó közösség deportálására; egy időre azonban még a román és a szlovák kisebbség millióinak kiűzését is el kellett napolnia, nem csak a teljes zsidóságét – bár időről időre fennhangon védelmébe vette ezt a tervet. Figyelmét a határ menti megyékben élő zsidók elmozdítására volt kénytelen összpontosítani, pár napon belül azonban sikerült kibővítenie a kitoloncolandók listáját az internálótáborok külföldi állampolgáraival.[6] Ekkor még szó sem esett az ország belsejében vagy Budapesten lakó zsidókról.

A jogszerűség látszatának fenntartása céljából a „lengyel és orosz állampolgárságú" zsidók határon túlra telepítését indítványozó javaslathoz szükség volt a Bárdossy László miniszterelnök vezette minisztertanács jóváhagyására. Amikor a kabinet összeült, a magyar katonaság képviseletében a Kárpát-csoport már mélyen benyomult Galíciába.[7] A küszöbönálló deportálások egyik főszereplője, Pásztóy Ámon úgy emlékezett népbírósági tárgyalásán a háború után, hogy „A kitelepítésre vonatkozó rendeletet Werth Henrik proponálta, aki ugyan nem volt tagja a minisztertanácsnak, azonban akkoriban a minisztertanácson részt vett. Az ő propozíciója alapján ezen javaslatot a minisztertanács elé Bartha Károly akkori honvédelmi miniszter terjesztette indítványként."[8]

Kozma Miklós beavatkozása is kulcsfontosságú lehetett abban, hogy a kezdeményezés erőre kapott, ő ugyanis a miniszterelnök és a belügyminiszter hivatalával is közvetlen kapcsolatban állt. 1941 júniusának utolsó napjaiban nyíltan utalt rá, hogy a zsidókérdés hamarosan megoldódik: „A jövőben pedig

a helyzet még inkább meg fog javulni, *mert azoknak az elemeknek, amelyek Kárpátalján politikai vagy népi okokból nem érzik jól magukat, módjukban lesz hamarosan oda távozni, ahol jobb megélhetést remélnek és érzelmeiknek megfelelő hazát találhatnak.*"[9]

Ezek a szavak csak beharangozták a kormány döntését. A deportálásokat jóváhagyó minisztertanácsi pecsét már csak formalitás volt, ami valójában rontotta a drámai összhatást. Az ülésen főleg Kárpátaljáról folyt a szó. Mivel részletes feljegyzések nem maradtak fenn a tárgyalásról, a sötétben kell tapogatóznunk, ha az egyes miniszterek véleményére vagyunk kíváncsiak. A későbbiekben a határozatot egyetlen ellenszavazattal fogadták el, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter volt a tiltakozó.

A belügyminiszter aggodalmait Bartha úgy próbálta meg csillapítani, hogy biztosította a jelenlévőket: „[...] a letelepítés katonai részről teljesen elő van készítve, a kitelepülők a magyar katonai közigazgatás támogatásával mindazon előfeltételek birtokába jutnak, amelyek az elpusztult országrész felépítéséhez és egzisztenciájuk megteremtéséhez szükséges." Olyan ígéretek is elhangzottak, hogy a deportált zsidókat a nemrégiben elhagyott galíciai lakásokba telepítik be, olyan helyre, ahol „mezőgazdasági munkát fognak végezni". A KEOKH és a honvédelmi minisztérium intézkedéseinek összehangolása érdekében a hivatalos szövegben azt hangsúlyozták, hogy Galíciában üres falvak, házak, bútorozott lakások várják majd az új betelepülőket. Egy másik ígéret szerint „Ezek a zsidók semmiféle veszélynek nincsenek kitéve, mert ők a Galíciában állomásozó honvédség védelme alá kerülnek".[10]

Később látni fogjuk, hogy ezek a bődületes állítások, ha nem voltak is tudatos hazugságok, szándékos félrevezetésből vagy a legjobb esetben is szándékos vakságból eredtek. A dezinformációs kampány egyik perverz szempontja az volt, hogy az elképzelést népszerűsítsék a közvélemény körében. Fontos meggondolás volt, hogy a rózsaszín jövő ígérete az újonnan meghódított területeken található elhagyott házakkal, néptelen falvakkal és a kiutasítottakra váró sok-sok munkalehetőséggel eljusson a zsidó vezetők fülébe, azzal a céllal, hogy megnyugtassák őket: az áttelepítés a kiutasított emberek javára válik majd. A valóságban a szigorú szabályok – csak a legszükségesebb holmit (legfeljebb 30 kilót) és nem többet mint szerény 30 pengőt volt szabad magukkal vinni – nem igazán ígértek sikeres új egzisztenciát Galíciában.

Efféle hírek és pletykák keringtek a deportálások kezdetén. Céljuk az volt, hogy elaltassák a vidéki zsidó közösségek aggodalmait és a budapesti vezetőség nyugtalanságát. Ez működött is egy ideig. A korabeli sajtó fejtegetései, miszerint a zsidóknak módjukban lesz eltávozni, és jobb megélhetésre lelni a meghódított területeken, szintén a dezinformációs kampányt erősítették. A kommentárok egyúttal arról is egyértelműen tanúskodnak, hogy a közelgő kitelepítések nem maradtak titokban.[11] A leginkább hajmeresztő eset dr. Ajtay Gáboré, Máramaros megye alispánjáé volt, aki „önkéntes" emigrációra szólított fel a keleti határvidéken. 1941. július 8-án arra biztatta a helyi lakosokat, hogy térjenek vissza szülőföldjükre, és ott foglalkozzanak mezőgazdasággal. A rózsás képet a hatóságok azzal tették teljessé, hogy a hamarosan érkező „segítséget" is megígérték.[12]

Ez persze kéretlen beavatkozás volt Kozma Miklós hatáskörébe, amit ő igencsak nehezményezett. Egy korabeli jelentés megemlíti, hogy az alispán csak a saját megyéjéből 30 000 fő elszállítását tervezte, állampolgárságtól függetlenül. Bejelentését egyetlen budapesti kormányzati tényezővel sem egyeztette, a kitoloncolások három hivatalos megbízottjával végképp nem. Kozma meg is jegyezte a miniszterelnökhöz benyújtott jelentéseinek egyikében, hogy az olyanfajta magánkezdeményezéseket, amilyen a kétbalkezes Ajtayé – aki nyilvánvalóan túllépte hatáskörét –, nem szabad eltűrni. Az ügy mindenesetre rávilágított, hogy még a középszintű vezetők is képesek arra – ha az ambíciójuk is megvan hozzá –, hogy sok embert telepítsenek ki, fittyet hányva a jogi korlátokra.[13]

A minisztertanácsi jóváhagyás után szinte azonnal megkezdődtek az előkészületek. A kormányzói biztos, a KEOKH és a honvédség volt a kitoloncolással megbízott három hatóság. Három párhuzamos vonal mentén haladtak. Bár szükség volt bizonyos fokú együttműködésre a kényszerintézkedés végrehajtásához, mégis valamiféle hatáskörök közötti versengést is érezni lehetett rajtuk. A kormányzati felhatalmazást mindhárman a maguk szája íze szerint és szabadon, a saját felfogásuknak megfelelően értelmezték. A kabinetben folytatott tanácskozásokon az alaposan előkészített hivatalos álláspont az volt (legalábbis Siménfalvy a KEOKH-ból ezt vallotta a tárgyalásán), hogy a rendelkezés a „lengyel és orosz" nemzetiségűekre vonatkozik. Kétségtelen, hogy egy sor hivatalos KEOKH-sajtóközlemény ezt a vonalat vitte. Ennek ellenére a következő két hétben úgyszólván naponta csaptak hozzá további – önkényesen

kiválasztott – csoportokat a kiutasítandókhoz, gyakran figyelmen kívül hagyva a tartózkodási engedélyeket vagy éppen a teljes jogú magyar állampolgárságot; és nem csupán vidéken, hanem Budapesten is.[14]

A művelet egyrészt a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, amelyet a KEOKH és annak nagyra törő „szürke eminenciása", Pásztóy Ámon képviselt. Másrészt ott volt Kozma Miklós, aki teljesen önállóan intézkedhetett Kárpátalján, és segítségére volt a helyi rendőrség és csendőrség. Végül pedig a honvédség feladata volt, hogy levezényelje az összegyűjtött zsidók átszállítását az átmeneti táborból az országhatáron túlra. Werth azonban nem tudta tétlenül nézni a másik két végrehajtó lassú előkészületeit, és egyoldalúan kibővítette a kiutasítandók körét.

Nem könnyű elkészíteni a meginduló deportálások pontos időrendjét. A fő végrehajtók párhuzamosan szervezték saját műveleteiket, más-más felettesnek adtak jelentést, és gyakran megkerülték közvetlen feljebbvalójukat. Ha alkalom kínálkozott, Kozma, Werth és Pásztóy is lecsapott rá, gyakran anélkül, hogy egyeztettek volna egymással. Július első két hetében a politikai térben összekuszálódott kommunikációs lánc arról árulkodik, hogy ez a három főszereplő csendben, a háttérben rivalizált egymással.

Az események láncolatát követve elsőként Kozma július 4-i naplóbejegyzése tűnik fel, amely a magyar honvédségnek a keleti fronton elért sikereit üdvözli. Ugyaninnen szerezhetünk tudomást arról, hogy megbeszélések kezdődtek a katonasággal a kitoloncolásokról egy 5 kilométer széles határsávból. Majd burkoltan – de hitelt érdemlően – arról ír, kik kerülnek sorra a közelgő akcióban: „Idegen állampolg. zsidók ki; *fiatal nőtlen zsidók ki* [...] *a)* kényszer, *b)* önként [...]." A „fiatal, nőtlen zsidók" említése újszerű fordulat, és nyugtalanító folyamatot jelez a kabinet hatalomgyakorlásában. Kozmának egy másik, ez idáig figyelembe nem vett javaslata a határon át elmenekült ukrán nacionalistákra vonatkozik. Kozma azt hirdette, hogy ezeket meg kell fosztani az állampolgárságuktól, a családjukat pedig ki kell toloncolni. Mindez azt mutatja, hogy a kormányrendeletben meghatározottakon túl a deportálások egyik fő kezdeményezőjének hirtelen jött ötlete alapján további csoportok is célkeresztbe kerülhettek.[15]

Ezt követte három nappal később, július 7-én a honvéd vezérkar parancsa. Arra utasította Szombathelyi Ferenc altábornagyot, a Kárpát-csoport parancsnokát, hogy „Tárgyalja le Kárpátalja kormányzói biztosával, Galíciából Kárpátalja területére bevándorolt nem magyar állampolgár zsidó lakosságnak az

elfoglalt galíciai területre való azonnali kitelepítésének a lehetőségét". A parancs egy tartalék tervet is kért a „nem magyar állampolgár zsidók" lehetséges kitoloncolására az országból, amely felvázolja az „elsősorban az internálótáborokban levőknek – a kormányzattal egyetértésben – Galíciába való kitelepítését".[16]

Ez megint csak mérföldkő volt. Az említett nem magyar állampolgárok ugyanis nem az utált galíciaiak voltak, és nem is kárpátaljaiak, hanem különféle, Nansen-útlevéllel rendelkező külföldiek, akik Magyarországon kerestek menedéket.[17] A „kormányzattal egyetértésben" állítás talán a legnagyobb hazugság a dokumentumban. Semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy ezt a lépést Werth egyeztette volna akár Keresztes-Fischer belügyminiszterrel, akár valakivel a KEOKH-ban. A vezérkari főnök közismert volt egyoldalú, hivatalos megbeszélés vagy jóváhagyás nélkül meghozott döntéseiről. Könnyen lehet, hogy ez sem volt kivétel. Mint már említettük, 1941. július 9-én meghagyta az egyik legszilárdabban nácibarát vezérkari tábornoknak, László Dezső vezérőrnagynak, hogy továbbítson egy utasítást a Kárpát-csoport részére. Az utasítás felvázolja a kitoloncolás logisztikai körvonalait, és parancsba adja: „Ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk kezünkben tartani, hogy a zsákmányolt hadianyagot, élelmiszert, üzemanyagot és főleg gumit, amilyen gyorsan csak lehet, hazaszállítsuk, és másrészt, hogy erre a területre a *nemkívánatos honi elemeket, zsidókat és ukránokat* áttelepíthessük."[18]

Nem sokkal lemaradva, 1941. július 10-én a rendelkezés híre eljutott a miniszterelnök hivatalába is. Kozma arról értesítette Bárdossyt, hogy az érintettek küszöbönálló átszállítása a határon már eldöntött tény: „A jövő héten a nem magyar állampolgár, idemenekült galíciánereket, *az exponált ukrán agitátorokat s a cigányokat* át fogom tenni a határon. A részleteket Barthával, Szombathelyivel és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem."[19] Túl azon, hogy a szöveg újabb kitoloncolandó csoportokat nevez meg, az „át fogom tenni a határon" kifejezés félreérthetetlenül elárulja, hogy Kozma már utasítást adott a deportálások gyakorlati megvalósítására.

Valójában úgy tűnik, hogy a fővárosi hatóságok semmiféle kifogást nem emeltek Kozma terveivel szemben, hiszen másnap, július 11-én már bizonyos fokú elégedettséggel írta a naplójába: „Pest megmozdult, s utánam jön az új helyzetben." Majd a maga kurta naplóstílusában megismételte, hogy kiket kell kitoloncolni. „1. Idegen állampolg.; 2. Kat. zóna; 3. ukrán izg-k. 4. cigányok."[20] A miniszterelnöki válasz, ha megszületett, nem maradt ránk. Arról,

hogy a miniszterelnöknek fenntartásai lehettek, mindössze Kozmának egy július 16-i, rejtélyes naplóbejegyzése tanúskodik. Az üzenetek mindenesetre azt mutatják, hogy Bárdossynak tudomása volt a fejleményekről, és arról is tudott, hogy a deportálások hatályát a galíciaiakon túl másokra is kiterjesztették.

Kozma egyik következő, 1941. július 12-én kelt feljegyzése egybecseng a KEOKH rendelkezésével, de sokkal részletesebb terveket tartalmaz, és azt is jelzi, hogy a deportálások máris kezdődhetnek. Az egyetlen megválaszolhatatlan kérdés, hogy vajon Kozma az összegyűjtésről vagy a zsidó népesség tényleges határon túlra szállításáról ír. Mivel a szövegben részletek olvashatók a deportált zsidók hátrahagyott javainak kezeléséről, amiről múlt időben beszél, ez arra utal, hogy már július 12. előtt vagy akkortájt tartóztatták le őket. Ha ezt a feljegyzést összevetjük a KEOKH szintén július 12-én kelt rendelkezésével, amely csak a deportálandók *nyilvántartásá*ra utasított, arra következtethetünk, hogy a begyűjtés Budapest együttműködése vagy segítsége nélkül folyt, ráadásul teljes lendülettel. Nem független ettől az sem, hogy a magyar katonaság egy nappal korábban foglalta el Kamenyec-Podolszkijt.[21]

Végül a KEOKH is kész volt bevetni magát. Két nappal az első utasítás után Siménfalvy Sándor újabb körlevelet küldött szét a rendőrfőnököknek és a hatóságoknak, amely pontosította a teendőiket. Ez már néven nevezte a zsidókat, bár csak a lengyel és orosz „külhonos" személyeket, férfiak esetében hetven-, nők esetében hatvanéves korig. További útmutatásában szerepelt, hogy a „külhonosok csupán a legszükségesebb ingóságaikat vihetik magukkal", beleértve a három napra való élelmiszert. Ennek beszerzését „esetleg a helybeli zsidó pártfogó iroda, illetve zsidó jóléti intézmény útján is eszközölhetik", „nehogy a helyi élelmiszerkészletekben hiányok álljanak elő". A kitelepítendők határozzák meg, kinek kell vigyáznia hátrahagyott javaikra. Az utóbbi klauzula teljesen fölösleges volt, hiszen a zsidók összegyűjtése szédítő tempóban történt, félórányi felkészülési időt hagyva rángatták ki őket, úgyhogy semmiféle módszeres intézkedésre nem volt lehetőségük a tulajdonuk átruházását illetően. Egy leleplező erejű beszámolóból az is megtudható, hogy akadtak falvak, ahonnan a teljes zsidó lakosságot deportálták, nekik bármiféle törvényes vagyonátruházás vagy gondnokságba adás nélkül kellett hátrahagyniuk a javaikat.[22]

Későn, gyorsan és kapkodva láttak hozzá a kitoloncolandók listáinak összeállításához – nagyjából 1941 júliusának második felében. A KEOKH-nak meglehetősen kezdetleges névsora volt, főleg Budapesttel és az internálótáborokkal

kapcsolatosan. Ezen a listán a lengyel vagy orosz születésű idegenek csak 6000 főt tettek ki.[23] Emiatt további zsidó tömegeket kellett hontalannak nyilvánítani, akkor is, ha az égvilágon semmi közük nem volt Lengyel- vagy Oroszországhoz. Annak érdekében, hogy a „külhonosok eltávolítása zökkenőmentesen és gyorsan lebonyolítható legyen", a hatóság vezetője egyik megbízható emberét, Batizfalvy Nándor rendőr századost küldte a magyar–szovjet határon sebtében összeütött átmeneti táborba.[24]

Hogy egyetlen rendőrtiszt miként gyorsíthatja fel a folyamatot, az nem található meg a szövegben. Az átmeneti tábor mindenesetre hamarosan humanitárius rémálommá vált. A katonaság fennhatósága alá tartozó láger jó néhány kilométerre volt Kőrösmezőtől, Havasalja faluban, ez volt a három tervezett gyűjtőközpont közül az egyik, de végül csak ez kezdett működni. A nagyjából 6000 négyzetméteres, sárral tapasztott léckerítéssel körülvett terület hivatalos neve „M. kir. 108. számú katonai zsidó gyűjtő- és mozgótábor" volt. Nem meglepő, hogy a honvédelmi miniszternek a minisztertanácsban tett ígéretéből – „a letelepítés katonai részről teljesen elő van készítve" – egy szó sem volt igaz. A következő öt hétben épp emiatt állt le a folyamat, ugyanis a kezdetleges tábort túlzsúfolták. Mivel a vonatok a helyszínen ezrével ontották magukból a deportáltakat, hamar kiderült, hogy maga a láger vált szűk keresztmetszetté, s emiatt egy katasztrófa terepévé. Ami azután előrevetítette a teljes tragédiát, amely a további, kelet felé indított transzportokkal be is következett.

Egy bezárt fűrészmalom helyén állították fel az egyetlen, kezdetleges, legfeljebb pár száz ember befogadására alkalmas fészerből álló lágert. Bizonyos napokon 3000-nél is több embert zsúfoltak össze benne, vagyis sokaknak csak a szabadban jutott hely, kitéve szélnek és esőnek. Az ide zárt foglyok a legalapvetőbb civilizációs vívmányokból sem részesültek. Egy akkor tizenhárom éves túlélő szemével nézve megtudhatjuk, hogy „a táborhelyen nem lehetett vízhez jutni, és elég messziről kellett vödrökben odahordani [a folyóról] [...]. Ezt a vizet csak ivásra használtuk – annyi sohasem volt, hogy meg tudtunk volna mosakodni, vagy kimosni a ruhánkat." Mivel a katonák megtagadták a foglyoktól az ennivalót, egyre többen éheztek. Az ellátás „egy tányér leves volt naponta". Zobel László augusztus 8-án érkezett a táborba, és 11-én deportálták a határon túlra. Ez alatt a három nap alatt egyszer sem kapott enni.[25]

Sok gyerekes családnak és idős embernek kellett a szabadban, a sáros földön aludnia; az egyik túlélő így foglalta össze a lágerban uralkodó állapotokat:

„Rémületes és egészen borzalmas; főleg éjszaka, mikor a gyereksírás és hozzá az öregek nyögdécselése és jajveszékelése elviselhetetlen volt."[26] Csak a budapesti zsidó jóléti intézmények közbenjárása és a helyi zsidó közösségek adományozása segített a foglyoknak a túlélésben. Az őrök a lehető legbrutálisabban bántak a fogvatartottakkal. Viselkedésüket jól mutatja, hogy a szabályos katonai felszerelésen túl husángjuk is volt. Erről a botról, melyet minden őr magánál tartott, jegyezte meg gúnyosan Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társasága főnöknője: „[...] nyilván nem azért, hogy sétapálcának használja," Slachta aggódó képviselőkből és egyházi személyiségekből álló tényfeltáró küldöttsége kénytelen volt tudomást venni a szörnyűséges állapotokról és a katonai személyzet védtelen emberekkel szembeni erőszakoskodásairól.

A foglyoknak tilos volt megközelíteniük a kerítést, főleg amikor a rokonaik vagy az állampolgársági papírokat hozó ügyvédek bukkantak fel a tábor körül. Gyakran előfordult, hogy az aggódó látogatókat is fogolynak minősítették, a lágerba zárták, majd őket is Galíciába deportálták. Batizfalvy és a civil közigazgatás képviselői nem tudhatták megfékezni a bántalmazásokat, mert a havasaljai tábor és a keleti rész hadműveleti területnek számított. Lesújtó véleményük a táborról és a minden jogi korlátot semmibe vevő önkényeskedésről saját szavaikkal foglalható össze: az embereket „mint valami nyájat terelik a táborba, amelynek kapujára bátran ki lehetne írni: »Lasciate ogni speranza« [hagyj fel minden reménnyel]".[27]

Kozma nem zavartatta magát efféle csip-csup részletektől. Gyorstüzelő kommunikációja a miniszterelnök hivatalával azt mutatja, hogy a zsidók „evakuálása" Kárpátaljáról a határon túlra 1941. július 14-én, hétfőn megkezdődött. Aznap kelt, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek küldött üzenetében – pénzbeli támogatást kért a deportálásokhoz – azt mondja, hogy az „áttelepítés folyamatban van, és azt megállítani már nem lehet", ami szintén megerősíti a deportálások megkezdését.[28] A sürgető hangnem arra utalhat, hogy a zsidók összegyűjtése és elszállítása széles körben, intenzív munkával és brutális hatékonysággal zajlott. Olyan könyörtelenséggel hajtották végre, ami tökéletesen jellemző volt a csendőrségre és önfejű, szeszélyes vezetőire, vagyis olyan hozzáállással, ami azt mutatja, hogy a Belügyminisztérium rendelkezéseit nem kellett erőnek erejével keresztülvinni Kárpátalján. A végrehajtók szabadon értelmezték a kiutasítási parancsot, ahogy a kedvük diktálta.

Zsidók begyűjtése elszállítás céljából a kárpátaljai Huszt vasútállomásán

Két nappal később Kozma Miklós naplójának egyik utalása is arról tanúskodik, hogy az áttelepítés már hétfő óta tartott. Nem kétséges, hogy a zsidók Galíciába hurcolásáról írt. A napló nem említ hasonló elszántságot más nemzetiségek összegyűjtéséről más országrészekben. A katonai dokumentumokban szintén nincs nyoma az ország belsejében felállított nyolc internálótáborból történő evakuálásnak. Kozma azonban nem állt meg ezen a ponton. A kitoloncolandók listáját tovább bővítette olyan zsidókkal, akik a katonasághoz kapcsolódó munkaszolgálatos egységekben végeztek kényszermunkát.[29] Július 15-én a területileg illetékes katonai parancsnokságokhoz fordult – nyomatékul megemlítette együttműködését Szombathelyi Ferenc altábornaggyal –, és ezt írta: „[...] megállapítást nyert, hogy egyes idegen állampolgárságú zsidók, akik kiutasítása elrendeltetett, jelenleg közérdekű munkaszolgálatot teljesítenek. Kérem a kerületi parancsnokság szíves intézkedését, hogy a kiutasított, munkaszolgálatot teljesítő zsidókat [...] haladéktalanul szerelje le."[30] Kozma azt is javasolta, hogy a munkaszolgálatosokat zárják internálótáborokba, amíg családostul Galíciába nem szállítják őket. Ezúttal, úgy látszik, érdemes volt bedobni a nagy hatalmú ember nevét. A helyi parancsnok elbocsátotta az említett munkaszolgálatosokat. Ami első ránézésre szembetűnik: Kozma végül is elvetette a csak lengyel és orosz állampolgárok kitoloncolására vonatkozó eredeti elképzelést, és általánosságban értelmezte az idegen állampolgárságot. Ami az érintett munkaszolgálatosokat illeti, időhiány miatt a többségüket nem küldték Galíciába. A családtagjaik viszont már nem úszták meg a deportálást. Munkaszolgálatot végző családtagjuk

tudta nélkül a kőrösmezei átmeneti táborba hurcolták, majd teherautókon keletre szállították őket.[31]

Miközben a KEOKH a lassú víz partot mos mentalitással állt a célnépesség begyűjtésének megkezdéséhez, Kozma lázas ügybuzgalommal vágott bele a munkájába. Az első parancs, amely kifejezetten a kiutasítandó, hontalan lengyel és orosz személyek azonnali őrizetbe vételét és egyenesen Kőrösmezőre szállítását rendelte el, 1941. július 19-én érkezett a KEOKH-tól. Ne tévesszen meg bennünket, hogy az aláíró, Siménfalvy Sándor csak „lengyel és orosz" személyeket nevezett meg, és zsidókat nem – ettől még a parancs csakis zsidók deportálására vonatkozott.[32] Addigra teljes gőzzel haladt a deportáltak átszállítása Kárpátaljáról, Észak-Erdélyből és az internálótáborokból. A jogszerűség máza egyik percről a másikra lehámlott. A beharangozott emberséges bánásmódé úgyszintén.

„Dante Infernójába kívánkozó kép"

Az előzőekben már említett, 1941 augusztus elején Kárpátaljára látogató, egyházi és laikus polgári vezetőkből, továbbá nemzetgyűlési képviselőkből álló küldöttséget Slachta Margit vezette. Lesújtó jelentésében, melyet a magyar vezetés legfelső szintjéhez intézett, nem köntörfalazott. Néhány hónappal később a jelentés fontosabb részletei a Magyar Vöröskereszten át eljutottak a Nemzetközi Vöröskereszt genfi központjába. Szapáry Erzsébet grófnő jóvoltából Slachta szavainak nyoma maradt az amerikai követ Washingtonnak küldött jelentéseiben is. A követ leírta a területen uralkodó állapotokat, az ottani szerencsétlen, kétségbeesett zsidók sokaságának begyűjtését, átmeneti táborba zárását, majd átszállításukat a határon.

Slachta Margit vegyes összetételű küldöttséget vezetett a helyszínre. A csoport tagja volt gróf Apponyi György képviselő, dr. Szabó Imre katolikus pap, pápai kamarás, és Szapáry Erzsébet grófnő.[33] Szapáry grófnő részvétele különösen figyelemreméltó. Fennmaradt ugyanis két általa készített fénykép, melyek bizonyítják a zsidók összegyűjtését és elszállítását. Mint a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság és a Magyar Vöröskereszt egyik vezető tagja a grófnő jó kapcsolatokkal rendelkezett a felső tízezer köreiben. Egy olyan rangkórságban szenvedő országban, mint az akkori Magyarország, a kőrösmezei rendőri

és katonai hatóságok nem voltak képesek megfékezni a grófnő rendkívül buzgó tevékenységét, amivel már a helyszínen életeket mentett meg. A küldöttség szélvészgyors kárpátaljai látogatása nem csak az átmeneti tábort leplezte le. Egy tényfeltáró jelentés is született, amely kora augusztusban, a deportálások tetőzése idején súlyos vádirat volt a magyar kormány politikája, társadalmi érzéketlensége, továbbá a helyi hivatalnokok nyerészkedése ellen.

A jelentés szívfájdító olvasmány – leírja az egyes áldozatok kétségbeesését, amikor felmásznak a vasútállomáshoz kirendelt teherautók platójára, hogy az átmeneti táborba vigyék őket; de leírja a csendőrség kegyetlenségét is bármiféle ellenállás vagy együttérzés elfojtásában; és kitér a túlbuzgó vidéki hivatalnokok merev céltudatosságára. A küldöttség végkövetkeztetése – „Mint magyarok nem tűrhetjük szó nélkül a magyar becsületnek azt a bemocskolását, amit ezek a szörnyűségek jelentenek" – jól foglalja össze az etikai kérdőjeleket, melyek az egész deportálási hullámot övezték.[34]

A jelentés a legkevésbé sem dramatizálta túl a Magyarország peremén zajló eseményeket. A zsidók begyűjtése Kárpátalja, a Felvidék és Észak-Erdély minden települését érintette. Magát a kiutasítást úgy lehet összefoglalóan jellemezni, hogy kíméletlenül széles körű és teljesen kaotikus, végrehajtásában pedig ötletszerű volt. Első pillantásra észrevehető, milyen kiáltó ellentét van a Budapesten kiadott, „lengyel és orosz állampolgárságú" zsidókról szóló irányelvek és a középszintű tisztviselők által kezdeményezett intézkedések között – utóbbiak éjszakai vagy hajnali rajtaütésekre küldték a rettegett és gyűlölt csendőrséget, amely brutálisan csapott le a gyanútlan lakókra. Az előkészületekre adott, szándékosan szűk időkeret látszólag a szökés megakadályozását szolgálta. Meskó Arisztid, Kárpátalja félelmetes rendőr főtanácsosa a jelentés alapján elismerte, hogy „eredetileg hat óra időt akart adni [...] a csomagolásra, hátrahagyott vagyonuk átadására stb., de kénytelen volt ezt az időt egy órára megrövidíteni, mert szerinte sokan megszöktek". Erről tudnia kellett, hiszen őt bízták meg a kiutasításokat intéző vidék kitoloncolási szabályzatának felvázolásával.[35]

A letartóztatás általában úgy kezdődött, hogy reggel ötkor kopogtattak. Az előre elkészített névsorhoz nem mindig ragaszkodtak. A kopogtatást kurta parancs követte, hogy szedjék össze a legszükségesebb holmit, három napra való élelmet, majd az őrök a gyülekezőhelyre kísérték őket – ez lehetett a zsinagóga, egy iskolaépület vagy egyszerűen a falu főtere. Felszólamlásnak, tiltakozásnak vagy az ellenállás gondolatának nem volt helye. Ezután a letartóztatottakat

szinte azonnal a vasútállomásra terelték. Bár érkeztek jelentések szökevényekről – három falut neveztek meg ez ügyben –, gyakorlatilag nem létezett sem aktív, sem passzív ellenállás. Például a kárpátaljai Irhóc (ukránul Vilhivci) faluban razziát tartottak, nagyjából 500 embert, a 850 lakosú falu nagyobbik felét „hontalannak" minősítették, és letartóztatták őket. Sokan felmenekültek a hegyekbe, de a legtöbben önként feladták magukat.[36]

Három, egymáshoz lazán kapcsolódó oka lehetett, hogy sem ellenállás, sem tömeges menekülés nem fordult elő. Először is a budapesti zsidó vezetők hallgatólagosan beleegyeztek a „lengyel és orosz" nemzetiségűek kitoloncolásába, sőt, arra buzdították a zsidó tömegeket, hogy ebben működjenek együtt a hatóságokkal. Másodszor: a hagyományosan nagy létszámú családoknak nem lehetett megfelelő búvóhelyet találni. Végül pedig az egyéni menekülési próbálkozásokat korlátozták a családi kötelékek és az ismeretlen hegyvidék. A zsidó családi hitvallás, a mindenáron együtt maradni elve megkötötte az áldozatok kezét. Egy másik motívum miatt tanulságos Max Solomon (Mayer Slomovitz) esete, aki megpróbált elszökni. Miután egész családját letartóztatták az egyik faluban, Solomon biztonságos helyet próbált találni magának a hegyekben. A csendőrök azonban nyíltan brutális megtorlással fenyegették meg a családját, amiről az édesanyja Solomon egyik gyerekkori barátja útján értesítette a fiút. Ez meggyőzte a tizenöt éves fiatalembert, és másnap csatlakozott a családjához.[37]

Az első lépés a gyakran önkényesen begyűjtött népesség gyors egybeterelése és kitoloncolása volt. A kirángatás a családi környezetből, a távozás egyetlen kis csomaggal, valamint a szembenézés a teljesen bizonytalan jövővel – ezek a traumatikus motívumok ismétlődnek a túlélők tanúságtételeiben. Az akkor huszonkét éves Irene Weiss (született Traub Irén) a felnőtt szemével pillantott vissza: „Két óra alatt az egész életünket kellett magunk mögött hagynunk."[38] Másfelől az erőszakos eltávolítás a családi otthonból, amely a legstabilabb állandóságot jelentette egy gyerek életében, s ehhez még annak a látványa, ahogy megalázzák tehetetlen szüleit: talán ezek a képek vésődnek be a legmélyebben egy gyerek emlékezetébe, amikor menekültet csinálnak belőle. Max Solomont arra kényszerítették az érzelmei, hogy tanúvallomásában ismételten visszatérjen erre a pillanatra, megpróbáltatásai talán legnyomasztóbb mozzanatára. Az égre emelve tekintetét, szinte magában beszélve emlékezett vissza: „Hát ilyesmit átélni, hogy kiteszik az embert onnan, ahol született, ahol felnőtt... Az egész

család, egyik nemzedék a másik után... Itt van a pár lovunk, néhány csirkénk, a kiskutyánk... Olyan volt, mintha jól fejbekólintottak volna."[39]

A letartóztatást és az elhurcolást szándékos, megalázó bántalmazás kísérte. A végrehajtók a legritkábban tartották magukat a deportálás menetének egységes szabályaihoz. Hiába írták elő világosan a Budapestről érkező utasítások, kiket kell összegyűjteni, erre Kozma Miklós Kárpátalján éppúgy fütyült, mint a középszintű vidéki tisztviselők. Az egyes családokkal szemben érzett ellenszenven alapuló önkényes letartóztatások, illetve az üzleti kapcsolatokon vagy megvesztegetésen alapuló halasztások egyidejűleg voltak jelen.[40] Az egyik faluban egy hetet is adtak az előkészületekre, de a legtöbb helyen szinte azonnal elhurcolták otthonukból az embereket. A végrehajtók csak nagy ritkán vették maguknak a fáradságot, hogy ténylegesen megvizsgálják a letartóztatottak állampolgársági dokumentumait, vagy tekintetbe vegyenek bármilyen enyhítő körülményt.

Az egyik faluban, Kövesligeten (ukránul Drahovo) úgyszólván a teljes zsidó lakosságot, csaknem háromszáz családot gyűjtöttek össze a helyi iskolában, mielőtt arra kényszerítették őket, hogy a vasútállomásra masírozzanak. Kövesligeten az összes feleség és kisgyerek mentességet kapott, mert a férjek-apák munkaszolgálatot teljesítettek. De még így is szabtak egy feltételt: az asszonyoknak be kellett mutatniuk a házassági anyakönyvi kivonatukat, márpedig ilyesmi

Zsidók beszállítása a kőrösmezei átmeneti táborba tartó marhavagonokba

sokuk esetében nem létezett. Hiszen a keleti végeken a mélyen vallásos zsidók gyakran nem vezettették be házasságkötésüket a polgári anyakönyvbe, megelégedtek a rabbi közreműködésével – s ez a helyzet most bajt hozott rájuk.[41]

Ugyanakkor néhány kilométerre Kövesligettől, Ilosva (ukránul Irsava) városában a teljes lakosságot elszállították, függetlenül attól, volt-e a családban munkaszolgálatos, vagy sem. A Felvidéken, például Szepsiben (szlovákul Moldava nad Bodvou) hasonló jelenetek zajlottak le. Minden nőt és gyereket elküldtek a kőrösmezei átmeneti táborba, miközben a férfiak munkaszolgálatos egységekben dolgozva szolgálták a magyar honvédséget. A kitoloncolás végrehajtása körül határtalan volt a korrupció. Az egyik legaljasabb eljárás az volt, amikor az elöljárók több városban is begyűjtötték a helyi lakosok állampolgársági igazolásait, majd minden teketória nélkül „külhonosnak" minősítették és egyenesen Kőrösmezőre szállíttatták őket.[42]

A hatalmi visszaélések felsorolása nem volna teljes Slachta Margit már említett jelentésének idézése nélkül. Ő értesítette a budapesti kormányt, hogy a kárpátaljai hatóságok olyan gyerekeket is elszállítanak, akik csak rokonai az érintetteknek, és épp látogatóba érkeztek más városokból: „Most ezek a Magyarország más részéből való gyerekek is ott vannak valahol Galíciában, ha ugyan még élnek, szüleik pedig kétségbeesetten tépik a hajukat, mert tudják, hogy soha többé nem fogják őket megtalálni."[43]

Ilyen környezetben a tulajdon szabályszerű átruházása, amelyet a Belügyminisztérium útmutatása vagy maga Kozma Miklós is feltételül szabott, megvalósíthatatlanná vált. Talán az amerikai követnek a miniszterelnökhöz benyújtott tiltakozásai következtében július 30-án új utasítást adtak ki, amely külön is hangsúlyozta, hogy a jövőben csak azokat a „lengyel és orosz" zsidókat kell összegyűjteni, akiknél igazolható, hogy nem magyar állampolgárok, vagy kérdéses az állampolgárságuk. Ezután az utasítás kiterjesztette a kitoloncolandók körét azokra az idegenekre is, akik rendelkeztek hivatalos letelepedési engedéllyel.[44] Meg kell jegyezni, hogy az új dokumentum semmiféle hatást nem tett a vidéki közigazgatás gyakorlatára, ahogy a katonákéra sem.

Előfordult, hogy egy helyi hatalmasság, például az alispán önkényesen teljes falvak zsidó lakosságát eltávolíttatta, s a hátrahagyott házak, ingóságok, háziállatok ott maradtak mindenféle gondnokság nélkül. Kozma egyik végrehajthatatlan rendelkezése az volt, amelyik kihirdette, hogy minden egyes zsidó közösségben ki kell jelölni a hátrahagyott javak gondnokát. Mire az egyik

ingerült vidéki tisztviselő megjegyezte, hogy sok faluból a teljes zsidó lakosságot elvitték, nem maradt senki, aki a hátrahagyott vagyonra vigyázhatna. Az elhurcolás olyan gyorsan történt, hogy sem a ház, sem a jószág átruházására nem maradt idő, sőt a kulcsok átadására sem valamelyik megbízható barátnak vagy rokonnak. Egy ízben a letartóztatást foganatosító csendőr maga követelte a kétségbeesett anyára szegezett fegyverrel, hogy a nő adja át a háza kulcsát. Nem nehéz kitalálni, milyen szándékai voltak a jog eme elszánt védelmezőjének az ingatlannal.

A honvédelmi miniszter, illetve némelyik vidéki tisztviselő ígéreteivel ellentétben a kitoloncolás legtraumatikusabb része – még a galíciai határ átlépése előtt – a kőrösmezei átmeneti táborba szállítás volt. Ha bárki bármilyen illúziót táplált a normális utazásról és az emberi együttérzésről, az gyorsan leszámolhatott vele, amikor a foglyokat több napra marhavagonokba zárták, mindenféle élelem vagy higiénia nélkül. Ez különösen a távoli vidékeken volt igaz. A marhavagonok embertelen körülményei sok tekintetben megelőlegezték a három évvel későbbi, hírhedt auschwitzi vonatút, a magyar holokauszt fő fejezete rémségeit. A vidékről induló, végeérhetetlen utazás a lezárt és zsúfolásig tömött vagonokban gyakran öt-hat napig tartott, élelem és víz nélkül, egyetlen teli vödörrel az ürülék számára, s elárasztva hullaszaggal – hamar rá kellett döbbenni, hogy „ez egy halálvonat", a deportálás elkerülhetetlenül a halálba vezet. Yaffa Rosenthal úgy emlékszik, hogy hatan vagy heten haltak meg a vagonjában. „Olyan 70-90 ember zsúfolódhatott össze egy vagonban. [...] Egyetlen kis vödröt raktak be, azt kellett mindenkinek használnia. Vécé, víz, ennivaló nem volt, pontosabban csak annyi, amennyit otthonról hoztunk magunkkal. [...] Sorra haltak meg az emberek. Az ajtót nem lehetett kinyitni, hogy a halottakat kitegyük valahová. Nyár volt, és hát a bűz... A mi vagonunkban hat vagy hét halott feküdt. Rettenetes volt. Mégis, az emberek csak imádkoztak, imádkoztak és imádkoztak. Én akkor veszítettem el a hitemet."[45]

A vasútvonal mentén a helyi zsidó közösségek sok helyütt kimentek a vonatokhoz, hogy vizet és ennivalót adjanak be a foglyoknak, de a vonatot biztosító csendőrök gyakran megakadályozták a segítségnyújtást. Működött persze egy rögtönzött információs hálózat, hiszen sűrűn előfordult, hogy percekkel a vonat állomásra érkezése után „több zsidó férfi és nő is megjelent, hogy gyümölcsöt, kenyeret és vizet osszon szét".[46] A vasúttársaság panaszt nyújtott be a Belügyminisztériumhoz e miatt a gyakorlat miatt, jelezve, hogy a helybeli

zsidók étellel és ajándékokkal várják a kiutasított zsidó társaikat, amiből gyakran ünnepség kerekedik. A panasztevők ezután a minisztérium közbenjárását kérték, hogy hasonló gyülekezés vagy fogadtatás többé ne fordulhasson elő.[47]

Budapesten másképp történtek a dolgok. Míg vidéken ezreket gyűjtöttek össze és szállítottak Kőrösmezőre, a fővárosban nem így működött az igazságszolgáltatás – illetve gyakran az igazságtalanságszolgáltatás – háttérmechanizmusa. Széles körben elterjedt az állampolgári iratok beszerzését célzó korrupció. Nagyszámú, állampolgársági igazolást kérő beadványt fektettek el a KEOKH irodáiban, tudatos időhúzási szándékkal. Egy jókor jó helyre irányított vesztegetési összeg fel tudta gyorsítani az eljárást. Még a kiutasítások kérdésében a végső döntés meghozatalára jogosult Pásztóy Ámont is befolyással való üzérkedéssel vádolták meg. Egy alacsony rangú tiszt is észrevette ezt az ellentmondást, amikor olyan magyar zsidókkal találkozott, akiket a német nyomás a galíciai oldalon a Kárpátok vonulata mellé kényszerített. Naplójában fanyarul megjegyezte, hogy ez a sokaság nomádok módjára vándorol, koldul, ukrán bandák erőszakoskodnak velük, gyilkolják őket. „Kellemetlen érzést váltott ki belőlem, mikor tiszta keresztény arcú fiatal nőket láttam, félvéreket, Fővám téri kizsuppoltakat, szegény egzisztenciákat. X. Y. 14 éves, szőke; tiszta árja külsejű leány, 70 éve laknak az országunkban, s most papírforma miatt kizavarják egyedül. – Félárva, félvér." A tiszt keserűen kárhoztatja a politikát: „Vajon miért nem Goldbergernél kezdik ezt, és miért a kis embereknél. – Szalmaláng, rendezetlenség." Észrevételei nem álltak távol az igazságtól. A deportáltak többsége nem volt más, mint a „rengeteg szegény kárpátaljai zsidó a nyomorúságos batyujával". Irene Weiss sem látott mást, csak „ezt a borzalmas, siralmas tömeget".[48]

A vidéken gyakori nyílt erőszakot Budapesten megfékezte a nemzetközi sajtó szervezeteinek, a diplomáciai megfigyelőknek és a zsidó közösség hivatalos vezetőinek a jelenléte. Ez kényszerítette ki a finomabb bánásmódot a szabályos iratokkal nem rendelkező zsidókkal szemben. Akinek nem voltak rendben a papírjai, vagy gyanús dokumentumokat mutatott fel, azt az udvariasság szabályaihoz jobban ragaszkodva tartóztatták le, mint ahogy az ország határvidékén volt szokás. Budapesten a törvényeket is inkább betartották, mint vidéken. Megvilágító erejű példa a saját nagyapámé, akit anyám szabadított ki a gyűjtőhelyről. Nagyapám már hetven fölött járt, s életkora alapján a törvény mentesítette a deportálás alól. A zsidók összegyűjtése azonban Budapesten

is ugyanolyan széles körű, gyors és megalkuvást nem ismerő volt. A vidéken szokásos brutalitás általában nem volt jelen, mert a fővárosban a KEOKH nyomozói folytatták le az eljárást, a helyi rendőri erők segítségével. És ezek a rendőrök gyakran személyesen ismerték a célszemélyeket. Sokszor előfordult, hogy a letartóztatást foganatosító kerületi rendőr nem is tudta, mi a végső célja az intézkedésnek, és megnyugtatta a lefogottakat, hogy csak gyorsan átnézik a papírjaikat, és már indulhatnak is haza. Más nagyvárosokban is hasonlóan zajlottak a letartóztatások. Samu nagybátyám budapesti lakos volt, és tegező viszonyban állt a körzeti rendőrrel, aki eljött a lakására, és elhívta az iratai rövid átnézésére. Mikor Samu a kabátjáért nyúlt, a rendőr csak legyintett, hogy fölösleges, hiszen vacsorára a nagybátyám már úgyis otthon lesz. De Samu soha többé nem került haza. Mindez arra is utal, hogy nem önként ment, mint néhányan, akik hittek a hivatalos budapesti propagandának, amely azt ígérte, hogy Galíciában jobb élet várja őket, házzal, földdel, munkával. Ez lehet az oka annak is, hogy Samu felesége, Tildi úgy döntött, nem csatlakozik hozzá a három kislányukkal a végzetes útra. Nagyon hasonló történt Kassán Pnina Kaufman-Blummal. Egy rendőr megnyugtatta az édesanyját: „Fölösleges bármit is magával hoznia... Csak pár kérdés, és már szabadul is." Ebből egyenesen következett, hogy az egész családot internálótáborba zárták, ahonnan a kőrösmezei átmeneti táborba hurcolták őket.[49]

A KEOKH nyomozói – az említett rendőrökkel megerősítve – szétszéledtek, hogy begyűjtsék a listájukon felsorolt zsidókat, de rajtaütésszerűen kávéházakban vagy az utcán is igazoltattak embereket, és ezen a módon is több száz zsidót fogtak el naponta; olyanokat is, akiknek rendben volt a tartózkodási engedélyük és az állampolgársági igazolásuk. Biztos, ami biztos, őket is elszállíttatták valamelyik gyűjtőközpontba. A razziák nem kerülték el a New York-i székhelyű Joint képviselőinek figyelmét, s ebből következően az amerikai sajtóét sem.[50] Rajtuk keresztül a zsidó hírközlő intézmények is tudomást szereztek a deportálásokról. A szintén New York-i székhelyű hírügynökség, a Jewish Telegraphic Agency (JTA) 1941. július 22-én azt jelentette, hogy „a budapesti pályaudvarokon az összes érkező belföldi járat utasait igazoltatják, hogy megakadályozzák a *hontalan és lengyel zsidók* bemenekülését a magyar fővárosba a vidéki városokból, ahol a deportálások miatt állandó rettegésben élnek".[51] Néhány nappal később a JTA arról számolt be, hogy az igazoltatások a kórházakra is kiterjednek. Augusztus 4-én német lapokra hivatkozva azt közölte, hogy

„a rendőrség országszerte razziákat tart a kórházakban és szanatóriumokban, és a zsidókat a betegágyukból rángatják ki, hogy a náci fennhatóság alatt álló Galíciába deportálják őket". „Az idős zsidók által látogatott" üdülőhelyeket is átvizsgálják.

A félelmet tapintani lehetett, az egész fővárost a markában tartotta. A híradás hangsúlyozta, hogy „egy zsidónak ma már nem biztonságos kimenni az utcára. A rendőrök minden zsidót megállítanak, és állampolgársági igazolványt kérnek tőle. Akinek nincs megfelelő igazolványa, azt nyomban letartóztatják. Ugyanakkor a hatóságok zsidóknak nem hajlandók kiállítani ilyen igazolványokat, akkor sem, ha tisztességes magyar állampolgárok."[52] Sok letartóztatotthoz hasonlóan Zobel Lászlót is rutinigazoltatásra állították meg az utcán, s ezt követően azonnal egy zsinagógába vitték, ahol szintén gyűjtőállomás működött. Esélye sem volt magához vennie szerény javait. Két nap múltán már úton volt Kőrösmező felé.

A külföldi sajtóval ellentétben a budapesti újságok diadalittas hangon számoltak be a deportálások sikeréről. A fővárosi és vidéki razziákról szólva több orgánum is megjegyezte, hogy már 12 000 galíciait utasítottak ki az országból, és a letartóztatások meg a kitoloncolások addig folytatódnak, amíg az országot teljesen meg nem tisztítják tőlük.[53] A vidéki napilapok is lelkes hangon tudósítottak a deportálásokról.

Siménfalvy Sándor miniszteri tanácsos a KEOKH részéről kiterjesztette a Budapesten begyűjtendők körét, hogy a lehető legnagyobb számú személyt foghassák el, beleértve azokat is, akik rendelkeztek állandó letelepedési engedéllyel. Ez a csoport becslések alapján több ezer főt tett ki. Akárcsak vidéken, Budapesten is éjszakai razziázással szerettek letartóztatni teljes családokat. A lopakodás és a rajtaütés módszere jól működött. Talán a budapesti zsidók szenvedték el a legsúlyosabb megrázkódtatást az elhurcoltak közül. Sokan közülük kényelmes, középosztálybeli életet éltek egy európai világvárosban, s onnan kirángatva teljesen felfoghatatlan helyzetbe csöppentek.

A fővárosban hét ideiglenes gyűjtőközpontot jelöltek ki, főleg zsinagógákat és zsidó intézményeket, például a fiú- és a leányárvaházat. Vajon a budapesti zsidó közösség ajánlotta föl ezeket az ideiglenes fogva tartó helyeket, vagy a kijelölés a KEOKH önkényes és egyoldalú döntése volt, hogy csillapítsa a deportálások nemzetközi visszhangját? Akár így, akár úgy történt, a zsidó közösség kellemetlen helyzetbe hozása célravezető és hasznos megoldás volt

a hatóságok számára. Sikerült a zsidó vezetőket is belekeverni a deportálásba, ráadásul a foglyok elhelyezésének és étkezésének költségeit is gátlás nélkül a zsidó szervezetek nyakába lehetett varrni. Ugyanakkor ellentétben a vidékkel, ahol a kitoloncolást azonnal foganatosították, Budapesten napokon át lehetett állomásoztatni a letartóztatottakat, lehetőséget teremtve a család búcsúlátogatására, ahogy Samut is meglátogatta a felesége és három kislánya. Ráadásul értékes időt lehetett nyerni a kitoloncolás elleni fellebbezéssel egy esetleges jogi fordulathoz, miként nagyapám esetében is történt.

Ami persze ritka kivételnek számított. Egy jól menő belvárosi szűcsnek például nem adódott ilyen lehetősége. Az éjszaka közepén verték fel álmából, és a feleségével meg a tizenöt éves lányával együtt fél órán belül a főváros egyik legnagyobb zsinagógájába hurcolták. Néhány nappal később már a száműzetésbe vivő hosszú utazás elszenvedői voltak. Mélyen bent Galíciában véletlenül találkoztak egy magyar katonával, akinek a porig sújtott szűcsmester elmondta: „Apja a kiegyezés utáni években telepedett le Budapesten. Ő már ott is született, nem is tud más nyelven, csak magyarul. Felesége is magyarországi születésű. Igaz, mondták neki, hogy szerezze meg az állampolgársági bizonyítványt, de még nem ért rá utánajárni. Azóta úton vannak csendőri, majd katonai őrizet alatt. Nem tudják, hogy meddig és hová viszik őket."[54]

A deportáltak elszállítása Budapestről Kőrösmezőre szintén kevésbé feltűnően zajlott, mint vidéken. Miután több száz áldozatot begyűjtöttek, mindennap másodosztályú vagonokat toldottak hozzá a menetrend szerinti személyvonatokhoz. Zobel László felidézte, hogy a kísérő őrök nem kifogásolták, ha az állomásokon a foglyok ételt fogadtak el a helyi zsidó közösségtől. Az udvarias modor azonban radikálisan megváltozott Kőrösmezőn, a végállomáson. Ott már minden álarc lehullott az őrökről. Odáig már nem láttak el a nemzetközi megfigyelők, akik kifogásokat emelhettek volna. A tomboló erőszak egyetlen ellensúlyát a már említett KEOKH-tisztviselő, Batizfalvy Nándor százados jelentette, akinek az állampolgársági iratok ellenőrzése volt a feladata, s aki bátor lépéseket tett a túlkapások némelyikének megzabolázására. Hatásköre azonban a vasútállomásra korlátozódott, ahol a deportáltak többsége elhagyta a vonatot – maga a láger már katonai terület volt. Batizfalvynak két nyomozó és a MIPI delegáltjai segítettek kiszűrni a jogtalanul deportált zsidókat, akiket ők láttak el a hazautazáshoz szükséges úti okmányokkal. Akik Batizfalvyval dolgoztak az átmeneti táborban – a MIPI küldöttjei és a Slachta

Margit vezette tényfeltáró csoport tagjai –, hősies mentőmunkáról, sőt szisziszi fuszi küzdelemről számoltak be, amelynek során a százados szembeszállt a táborparancsnok állandó akadékoskodásával.[55]

Batizfalvy feladata nem volt irigylésre méltó. Mivel a zsidókat gyorsan és ezerszámra szállították, a századost hamar elárasztották a teendők. Kárpátalja kormányzói biztosának hivatala szintén aktívan akadályozta a mentőmunkát. A hivatal néhány táviratát követően a mindenütt felbukkanó Meskó Arisztid személyesen is részt vett a mentés akadályozásában, amikor felkereste az átmeneti tábort, és igyekezett kellőképpen megfenyegetni és megfélemlíteni Batizfalvyt.[56] Maga a láger teljesen katonai ellenőrzés alatt állt. Parancsnoka, Orbán Rudolf alezredes nyíltan megtagadta az együttműködést Batizfalvyval, és gyakran akadályozta, vagy egyenesen ellentétes tartalmú parancsokkal tette lehetetlenné a százados munkáját. Kijelentése, mely szerint a táborból a zsidók csak egy irányba távozhatnak: Galíciába, jól foglalja össze a parancsnok felfogását.

Batizfalvy Nándor rendőr százados, a KEOKH munkatársa

A rendőrséget más fegyveres alakulatok, főleg csendőrök váltották fel, és szigorú motozás, alapos vizsgálat kezdődött a peronon. Minden értékes tárgyat elkoboztak. Egy túlélő elmesélte, milyen részletes és módszeres volt a kutatás, beleértve a testi motozást és a csomagok átnézését is. Ez persze helyi kezdeményezés lehetett, az ilyesmi ugyanis hivatalosan fosztogatásnak számított. „Értéktárgyakat kerestek és készpénzt [...]. Az egyik családot megverték, mert

eldugtak egy aranyórát lánccal meg egy pár gyűrűt; ami úgy derült ki, hogy az egyik rendőr a szuronyával belebökött egy lekváros csuporba, és előhúzta az elrejtett értéktárgyakat."[57]

Hogy megértsük az újonnan érkező foglyok kétségbeejtő helyzetét, megint csak a Slachta vezette küldöttség leírására kell támaszkodnunk: „Aki valóban látta azt a kétségbeesést, amely ezeknek az otthonukból brutálisan kiragadott, barmokként odaszállított, és az ismeretlenbe, valószínűleg a halálba tovább szállítandó embereknek az arcán ül, aki tanúja volt annak a minden szónál többet beszélő reményt vesztett néma csendnek, amellyel mennek tovább az elkerülhetetlen végzet felé, annak emlékében élete végéig megmarad ez a Dante Infernójába kívánkozó kép."[58]

A küldöttség augusztus 10-én járt a lágernál, két nappal azután, hogy Budapesten kibocsátották a parancsot a deportálások azonnali beszüntetésére. Addigra azonban a megszállt területekről kiszivárgó tanúságtételek már nyomasztó képet festettek a kiutasítottakra váró borzalmas helyzetről. A Slachta-féle küldöttség tisztában volt vele, miféle végzet leselkedik a zsidókra Galíciában. Augusztus 10-re, a látogatásuk napjára a galíciai atrocitások már közismertté váltak. A küldöttség által közreadott lesújtó jelentés teljes körképet ad a helyzetről – a nagyszámú „bedeszkázott házról" a falvakban és a városokban, a csendőrség brutalitásáról, a deportáltak értéktárgyaiért folytatott, mindenre kiterjedő motozásokról és a teherautókra való felkapaszkodásról, amikor az áldozatok útnak indultak az ismeretlenbe.

A teherautókat annyira telezsúfolták, amennyire csak lehetett, „hetvenöt vagy száz fő... álltunk a platón mint a heringek, egymásba nyomva". Az utolsó pillanat különösen mélyen véződött a megfigyelők emlékezetébe, „amint a táborból útnak indult az esőben a többnyire ponyvák nélküli teherautók karavánja Galícia felé, megrakodva azokkal a szerencsétlenekkel, akiknek már semmi reményük nem lehet".[59]

A száműzetés – utazás a Kárpátokon túlra

A Kárpátok félkör alakban ölelik át Magyarországot, mintegy terpeszben állnak az ország és a végeláthatatlan ukrán sztyeppe között húzódó határvonal fölött. A hegységen át hurcolták a deportáltakat Galíciába. A száműzöttek

gondolataiban a fenyegető hegyvonulat fizikai és lelki határt is jelentett. A keskeny hágók és a szinte áthatolhatatlan ősi erdők mindkét irányban félelmetes természetes határt képeztek. Egyúttal olyan átjárót jelentettek nyugatról keletre, hazulról a száműzetésbe, az ismertből az ismeretlenbe, amely visszafelé áthatolhatatlan.

A deportáltak – főleg a kozmopolita Budapestről érkezők – fejében ez a törésvonal egyúttal jelezte a civilizáció elhagyását és a megérkezést egy ijesztő, soha nem látott vidékre. A túlélők emlékeiben valóban nagyon sötét kép él Galíciáról – sivár táj, tele szegény, rosszkedvű, megkeseredett, bosszúállásra kész emberekkel. Ahogy egy magyar haditudósító szárazon megjegyezte: „Kamienec-Podolskynál elhagytuk Európát. [...] Messziről ideálisan szép fekvésű falvak tűnnek fel a hajlatokban, és csak amikor házaik közé ér az ember, töri le lelkét valami szomorúság. A távolról oly hívogató falvakban: nyomor, rongy, éhség és legyek milliója tanyázik. Sem betűvel, sem mikrofonnal, sem fényképezőgéppel nem tudjuk igazában érzékeltetni a valóságot. Mert, ha mindent is vissza tudna adni mondjuk a hangosfilm, az a bűz, amely abból a nyomorból árad, kimaradna belőle, és semmiféle hasonlattal nem tudjuk kifejezni."[60]

A végére maradt az a felismerés, hogy a határt átlépve a deportált személy egyúttal hontalan menekültté is vált – bizonyára ezt volt a legnehezebb feldolgozni. A *bevándorlás* egy másik országba vagy kultúrába mégiscsak szabályok között lezajló lépés, útlevéllel-vízummal, biztonságosan elhelyezett poggyásszal és határozott úti céllal. De ha az ember fél óra alatt elveszíti az otthonát, és ismeretlen cél felé hurcolják élelem nélkül – az valami egészen más. Elisabeth Åsbrink szavaival: „A jelenlét szétrobbant."[61] A Galíciába került magyar deportáltak semmit, de semmit nem tudtak – azt sem, mennyi ideig tart az utazás, azt sem, mi a végállomás, és azt sem, honnan fogják tudni, hogy elértek az út végére.

Szállításukra a kezdet kezdetétől a fejetlenség és a tervezetlenség nyomta rá bélyegét, minden esetlegesen, viszont nyaktörő gyorsasággal zajlott. A teherautók megtöltésekor uralkodó káosznak szörnyű következményei lettek. A MIPI jelentése megrajzolja a részleteket, ahogy a családtagokat elszakították egymástól sietős elszállításuk közben: „Szülők nem találkoznak gyermekeikkel, gyermekek a szülőkkel, és attól kell tartani, hogy miután a kitelepítés Galícia legkülönbözőbb vidékeire történik, ezek többé soha az életben egymást nem látják." Ez a jelentés lehetett az alapja az amerikai követ elítélő szavainak,

melyeket július 24-én kelt feljegyzésében Bárdossy László miniszterelnökhöz intézett: „[...] a gyerekeket elszakítják az édesanyjuktól, a férjeket a feleségüktől és a gyermekeiktől, sőt, asszonyokat és gyermekeket deportálnak, miközben a férjek és apák távol, a munkatáborban dolgoznak."[62]

Mikor felszálltak a teherautóra, az egyik apa tiltakozott a fegyveres őrségnél családja szétszakítása miatt. Megnyugtatták, hogy az út végén újból találkoznak: úgyis mind ugyanoda mennek – ami persze a szokásos hazugság volt. Brenner Cipora családját is szétszakították, az apát és a fivért az egyik irányba küldték, míg Cipora, a nővére meg az édesanyja összevissza bolyongtak Galíciában, majd kikötöttek a gyilkosságok egyik leghírhedtebb színhelyén, a sztaniszlaui gettóban.[63] Mint a jelentés profetikus mondatai megjósolták: ezek az emberek soha többé nem látták egymást.[64] Nem meglepő, hogy sok galíciai helységben a szüleiktől elszakított gyerekeknek az ottani zsidó közösségek rögtönöztek árvaházakat.

1941 októberében Salamon Alajos tartalékos zászlós így fogalmazta meg bírálatát a katonai vezetésről a deportálások levezénylésével kapcsolatban: „[...] ebben a kitelepítésben semmi rendszeresség sem volt. [...] Szalmaláng, rendszertelenség."[65] Csak csodálkozni lehet, hogy egy viszonylag alacsony rangú tiszt ilyen pontosan fel tudta fogni a deportálás kudarcának lényegét. Átlagosan ötven katonai teherautót jelöltek ki a száműzöttek elszállítására az átmeneti táborból valamelyik találomra kiválasztott galíciai helyre. Emellett esetenként gyalog kényszerítették a foglyokat a határ átlépésére. A tempót a rendelkezésre álló teherautók száma határozta meg, de a járműveket a hegyekben egy szűk úton gyorsan előrenyomuló csapatok ellátására is használták. A Kárpát-csoport parancsnoka, Szombathelyi Ferenc altábornagy mellé beosztott egyik tiszt így firkantotta le kifogását: „Megnehezítette munkánkat, hogy naponta Kőrösmezőre meghatározott számú gépkocsioszlopot kellett kiállítanunk."[66]

Mire a határon túlra szállítás megindult, a magyar fegyveres erők is elérték behatolásuk legtávolabbi pontját, a Galícia és Podólia határán található Kamenyec-Podolszkijt. A csapatok nagy sávot tartottak ellenőrzésük alatt Galíciában, ami jelentősen megkönnyítette a magyar zsidók folyamatos szétosztását a területen. Nem létezett semmiféle letelepítési terv az elhelyezésükre, vagy bármiféle határozott elképzelés arról, hogy hol és mikor álljanak meg velük a teherautók. Az általános cél az volt, hogy a foglyokat a lehető legtávolabb tegyék le a határtól, mégpedig, ha mód van rá, túl a Dnyeszteren, a folyó

ugyanis természetes határként akadályozta az esetleges visszatérési kísérleteket Magyarországra. Mivel az egész akcióhoz nem készült semmiféle mesterterv, a Dnyeszter hídjait pedig felrobbantották a visszavonuló szovjet csapatok, a katonatisztekkel és a tábori csendőrökkel együttműködő tehergépkocsi-vezetők véletlenszerűen tették le az embereket a magyar ellenőrzés alatt álló területen.

A túlélő szemtanúk, helybeliek, katonatisztek és a munkaszolgálatos egységek kényszermunkásai élénk színekkel és egybehangzóan írják le a katonai hatóságok rendíthetetlen közönyét és érzéketlenségét, mikor Galícia-szerte megszabadultak az elhurcoltaktól. A transzportok vagy több száz kilométert menetelve érték el távoli célpontjukat, vagy először Kolomeába vitték őket, és onnan vonattal, illetve gyakrabban gyalog jutottak el a különféle célállomásokra. Ha végig akarom követni két nagybátyám útját Budapesttől a kőrösmezei átmeneti táborba, majd onnan a kamenyec-podolszkiji végállomásig, csak találgatni tudom utazásuk fő irányát, és hogy mi módon jutottak el bárhova. Budapesten a zsidókat vonatokba rakták, majd főleg teherautón szállították őket Kolomeába. Mivel a magyar honvédség főhadiszállása Kolomeában volt, a helység fontos állomása lett azoknak, akiket Kamenyec-Podolszkijba vittek. Max Solomon teherautón érkezett Kolomeába, onnan vonaton vitték tovább Horodenkába. Innen hosszú menetelések vártak a deportáltakra, főként Kamenyec-Podolszkij irányába.[67]

Az egyik túlélő visszaemlékezése az élő szállítmányát letevő hosszú teherautósorról és az otthagyott emberek teljes kétségbeeséséről ad pillanatképet: „Amint utaztunk, észrevettük, hogy egy-egy teherautó megáll. Azt hittük, ez talán a pihenés miatt van. Csortkivig [lengyelül Czortków] utaztunk, itt egyszerre a mi autónk is megállt. Le kellett szállnunk, és a kísérő főhadnagy azt mondta: Itt van a közelben egy vár, menjenek oda, ott lesznek elszállásolva. [...] Ez természetesen nem volt igaz."[68]

Baruch Milch, a galíciai Tovszte orvosa hitetlenkedve nézte a háza mellett elhaladó teherautó-karavánt. Naplóbejegyzésében „rettenetes látványról" ír:

> „[...] két egymást követő héten át teherautók sora, ötösével-tízesével, megrakodva zsidókkal, öregekkel, nyomorékokkal, nőkkel és kicsi gyerekekkel, így vitték őket katonai kísérettel vagy magyar rendőri [tábori csendőri] őrizettel, emezek fehér kesztyűben és nevetséges maskarákban, a kalapjukba hosszú tollakat tűztek. A zsidókat kisvárosokban vagy falvakban hagyták a Dnyeszter

> túlpartján, végig a Kamienec-Podolskiba vezető út mentén. Néha valami erdőben vagy a mezőn rakták ki őket, onnan kellett eljutniuk csoportokban a legközelebbi kisvárosig. Gyakran előfordult, hogy a magyar katonák mindenüket elrabolták, de leginkább az ukrán parasztok kínozták őket, akik bandákba verődve vártak rájuk az utakon, a mezőkön, mindenütt, azután könyörtelenül kirabolták és meggyilkolták őket."[69]

A napló kerek összegzést ad a magyar deportáltak tragikus odüsszeiájáról, amely iránt a magyar katonák sem maradtak érzéketlenek. Egy gépkocsizó egység tagja feljegyzett naplójában egy váratlan találkozást újonnan elhelyezett – talán helyesebb azt mondani: odalökött – zsidók csoportjával Szkala-Pogyilszka faluban 1941. július 23-án. Sokan közülük budapestiek voltak. Mivel a katona gépkocsivezetőként szolgált, talán maga is zsidó volt. Első benyomása a csoportról: „[...] szedett-vedett öltözetű, fáradt, szomorú civil népség [...]. Szakállas öreg emberek, batyukat vonszoló gyerekek, pityergő, tétova asszonyok. A fák alatt a gyepen letelepedtek, kiteregették szegényes cókmókjukat. A nők ennivalókat szedtek elő, pátyolgatták a gyerekeket. A férfiak a földön ülve üres tekintettel a semmibe bámultak." Csaknem egy hónap múltán, egy újabb csoporttal találkozva még mindig ezzel a látvánnyal viaskodott: „A legmegrázóbb azonban megint a zsidókkal való találkozás volt. [...] Az út menti fák alatt, az árok partján ott ücsörögtek, heverésztek egész családok, öregek, gyerekek, mert a tehergépkocsik, melyek semmi irányítást nem kaptak, megunták továbbvinni őket, beljebb Oroszországba. [...]. Maradt tehát az országút árka, ami megtűrte őket."[70]

Ezek a beszámolók külső megfigyelőktől származnak. Nem képesek megjeleníteni a személyes fájdalmat, az elárultatást, ami a legpusztítóbb érzése volt a számkivetetteknek. És a megdöbbentő felismerést, hogy útjuk a semmibe vezet. Az egyik túlélő, miután a foglyok csoportja az erdő közepén lemászott a teherautóról, keserűen megjegyezte: „Ezt tette hát velünk Magyarország, szülőhazánk: kitettek egy teljesen ismeretlen ország erdejében, és minden magyarázat nélkül megszöktek. Még ahhoz is gyávák voltak, hogy nyíltan megmondják, kirúgtak, és most magunkra hagynak."[71]

Az egyes csoportok érkezéséről szóló leírások félelmetesen hasonlítanak egymásra. Egy másik túlélő, akit sokadmagával „egy mezőn, a semmi közepén" hagytak ott, így emlékezik: „Távolról sem látszott egy fa sem. Lehettünk talán

háromszázan. Leültünk az árok szélére. Ekkor egy magyar csendőr elkezdett szónokolni: »ez a maguk országa, itt van a maguk messiása. Ne igyanak a vízből, mert a kutak meg vannak mérgezve, és ne próbáljanak hazatérni, mert le fogják lőni magukat!« Ezzel otthagyott minket."[72] Ebből és a többi visszaemlékezésből is látszik, milyen sorsot szántak a szétszórt zsidóknak.

A nem tervezett utazás végén, majdnem minden esetben egy erdőn vagy mezőn vezető út szélén alaposan megmotozták a deportáltakat, és gondosan elrabolták tőlük azt a keveset, ami még megmaradt náluk az átmeneti tábor korábbi motozásai után. Moshe Deutsch leírta, amit érkezésekor tapasztalt Kamenyec-Podolszkijban. Egész éjszaka magyar csendőrök őrködtek felettük. Virradatkor a férfiakat egy közeli templomba kísérték, és a csendőrök rájuk zárták az ajtót. Egyesével hívták ki őket, és rájuk parancsoltak, hogy „felemelt kézzel álljunk, míg ők átkutatták a zsebeinket, és mindent – pénzt, érméket és órát – elvettek tőlünk". Hasonlót élt át Zobel László, akit sok száz deportált társával együtt egy horodenkai fészerben fosztottak meg minden értéktárgyától.[73]

„A Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó hullákat..."

Nem tudjuk, személy szerint ki írta azt a beszámolót, amelyből ez a mondattöredék származik. A dátuma 1941. augusztus 30. – körülbelül hat héttel a deportálások megkezdése után. A szöveg rettenetes élményeket ír le azok után, hogy a magyar katonaság kitette teherautóiból az élő szállítmányt. A nem reguláris ukrán erő, a *szics* tagjai (a *szicsak*ok) – e csapatok gyakran nehézfiúk erőszakos bandái voltak, olykor parasztok csoportjai – fekete ingükben szinte azonnal lecsaptak a védtelen sokaságra, hogy szabadon fosztogassák őket.[74] Elavult puskákkal és szúró-vágó eszközökkel felfegyverezve nemigen tapasztaltak ellenállást a nők, gyerekek, öregek részéről – márpedig ők alkották a kitoloncoltak többségét. Néha védelmi pénzt szedtek tőlük, ami gyorsan alakult át nagyobb összegek követelésévé. A kitoloncoltak egyszerre váltak az irreguláris ukrán szabadcsapatok anyagi támogatóivá és könnyű prédájává.

A fosztogatás, a nemi erőszak, a hatalomvágy és a megrögzött antiszemitizmus késztetésein túl semmiféle ideológiai motivációja nem volt az ukrán szabadcsapatok által a későbbiekben elkövetett gyilkosságsorozatnak. A nyomban kibomló konfliktus azt a helyzetet modellezte, amikor idegen népcsoportot

Magyar zsidók érkezése Szkala-Pogyilszkába. „[...] az árok partján ott ücsörögtek [...] mert a tehergépkocsik, melyek semmi irányítást nem kaptak, megunták továbbvinni őket. [...] Maradt tehát az országút árka, ami megtűrte őket." 1941. július 23.

A magyar katonaság magukra hagyta a deportáltakat Szkala-Pogyilszkában. A nők »pátyolgatták a gyerekeket. A férfiak a földön ülve üres tekintettel a semmibe bámultak"

erőltetnek a befogadására nem kész rendszerbe. Ráadásul Galícia egyébként is az etnikai elégedetlenség termékeny terepe volt. Mire a deportálások megkezdődtek, a térségben már véres zsidóellenes zavargások törtek ki. E zavargások gyúanyaga az a vád volt, hogy a zsidók odaadó hívei a bolsevik rezsimnek, emiatt a német katonai erők is bátorították az erőszakos cselekedeteket. Arra hívták fel a helyi lakosság figyelmét, hogy miután a Vörös Hadsereg 1939 szeptemberében benyomult ide, bevezette a szovjet rendszert a régióban, amely úgy akarta elpusztítani az ukrán nacionalizmust, hogy írmagja se maradjon. Emiatt ukránok tízezreit deportálták a Szovjetunió távol-keleti vidékeire. A zsidó népesség egy része kezdetben üdvözölte az új rendszert, mert a kommunizmusban egyfajta emancipációs ajánlatot látott. A helyi zsidó közösségek ellen felhozott legsúlyosabb vád az volt, hogy a szovjet erők visszavonulása előtt „bűnrészesként" benne voltak politikai foglyok megölésében. Ilyen foglyokat ezrével lőttek agyon, a holttesteiket a helyi zsidóságnak kellett elásnia.[75]

A németek észre is vették a lehetőséget, hogy az erőszakos, zsidóellenes pogromokkal levezethető az ukrán tömegekben fortyogó elégedetlenség és frusztráció. Egy magyar katonatiszt elborzadva jegyezte fel a naplójában a megszállás első napján, 1941. július 4-én Kolomeában lezajlott pogromot, melyet tulajdonképpen a német katonai hatóságok vezényeltek le: „A »felszabadult« lakosság egymást üti-veri, a zsidókat összeszedik és elhajtják a város közepén lévő parkba, ahol a Sztálin-, Lenin-szobrokat bontatják le velük, miközben ütik, verik őket... Itt egy sírva könyörgő zsidó lányt akarok kimenteni, de egy géppisztolyos német katona géppisztolyát rám fogva szándékomat megakadályozza. Amíg rám fogott géppisztollyal németül ordítozott, a zsidó lánynak sikerült elmenekülnie."[76]

Az eset kevesebb mint egy héttel azelőtt történt, hogy elkezdődtek a deportálások Magyarországról. Hasonló jelenetek sorakoznak magyar katonatisztek fennmaradt naplóiban, bárhol szolgáltak is a naplóírók Galíciában. Az egyik magyar főtiszt meglátása szerint „A lakosság mindenütt ukrán milíciát alakított. Ezek a sárga-kék karszalagos fegyveres nemzetőrök gyakori visszaéléseket követtek el a lakossággal, főként a zsidókkal szemben, és kitöltötték a boszszújukat azokon, akiknek valamiért adósok maradtak."[77] A magyar katonákat dicséri, hogy az efféle zavargásokról túlnyomórészt elítélő volt a véleményük, és a zsidóellenes túlkapásoknak saját megszállói hatalmukkal élve szinte azonnal véget vetettek. Mindez nem adhatott védelmet a céltalanul bolyongó magyar

zsidóknak a portyázó irreguláris ukrán erőkkel szemben, melyek kifosztották és olykor tömegesen legyilkolták őket.

Nincsenek pontos adataink arról, hány magyar zsidót mészároltak le az ukrán paramilitáris csapatok. Magyar katonatisztek és ukrán tanúk beszámolóinak értékelése alapján a többezres szám tűnik helyes becslésnek. A fennmaradt beszámolók részletesen idézik fel a Dnyeszteren úszó zsidó holttestek képét. De a tömeges kivégzéseket, teljes családok lelövését vagy a kígyózó sorokból kirángatott és megölt emberek gödrökből vagy előkészített tömegsírokból előkerült hulláit leíró feljegyzések is kijózanítóan emlékeztetnek az 1941 júliusában és augusztusában Galíciában elkövetett vérontás sokféle formájára.

Nincs abban semmi meglepő, hogy a helyi lakosság rossz szemmel nézte a sok ezer külföldi – főleg zsidó – kéretlen megjelenését, ami gyorsan etnikai alapú támadásokhoz vezetett. Az efféle konfliktusok szívfájdító példáját írja le a már idézett vidéki orvos, Baruch Milch. Kilátogatva egyik betegéhez egy kis faluba – az ukrán lakosság bizalmától és védelmétől övezve –, összetalálkozott több száz magyar zsidóval, akikkel a falucska – legfeljebb harminc ház – felbolydult paraszti lakossága nézett farkasszemet. Az összetűzés a falusiak és a deportáltak között végzetessé válhatott volna, ha az orvos nem akadályozza meg. Aki őszinte megdöbbenéssel és felháborodással hallgatta, hogy „a magyar katonák ebben a faluban szállították le a zsidókat, és azt mondták nekik, hogy ott minden – a házak, a föld és a többi – az övék, majd harsányan hahotázva távoztak".[78] Az orvos így folytatta: „A nyitott tér egyik végében körülbelül 300 magyar zsidó állt, nők, öregek, gyerekek a batyuikkal. Egy holttest már ott hevert közöttük, egy fölé hajló fiatal nő siratta – később megtudtam, hogy az áldozat felesége az –, közvetlenül mellettük férfiak és nők sebeit látták el." Mire az orvos elhárította a további vérontást, és lecsillapította a kedélyeket, több magyart is meglőttek, akik vagy megsebesültek, vagy meghaltak. A deportáltak kérésére az orvos sikeresen megvesztegetett egy ukrán paramilitáris csapatot, hogy a szomszéd városig kísérje el a magyar menetoszlopot, ahonnan másnap továbbkergették a jövevényeket keleti irányba.

A véletlenül kialakult összecsapás átmenetileg megoldódott, de az antiszemitizmus általános légkörében a helybeliek továbbra is ellenségüknek tekintették a váratlanul és nagy tömegben érkezett jövevényeket. Az élelemhiánnyal súlyosbított félelem szintén szerepet játszott a helyzetben. A deportáltaktól kapott híreken alapuló MIPI-jelentés azt írja: „[...] számos helyen a visszamaradt

ukrán lakosság máris tiltakozik az odaszállított zsidók helyben maradása ellen, sok helyütt kiverték őket a faluból, és az erdőkbe voltak kénytelenek menekülni. [...] az odaszállítottak a legkétségbeejtőbb körülmények közé kerülnek, és valósággal az éhhalálnak, a szomjhalálnak, a betegségek pusztításainak és sokszor – el kell hinnünk – az erőszakos végnek vannak kitéve."[79] A kormánynak beterjesztett, július 23-án kelt jelentés a deportálások kezdetén keletkezett, és az egyetlen előzménye volt a Galíciában történt atrocitások későbbi, részletesebb leírásainak. Az első ukrán faluhoz közeledve Zobel László szinte az első percben megismerkedett a borzalmakkal: a helyi ukrán fegyveresek „bennünket ellenségnek képzeltek, és hát bizony rögtön megtámadtak, és elkezdtek lövöldözni, és bizony többen megsebesültek, volt egy halottunk is".[80]

A végtelen hosszúságú, faluról falura, városról városra tartó menetelésekről szóló elbeszéléseket időről időre öldöklés szakította meg valamelyik pihenőhelyen vagy éjszaka. Yaffa Rosenthal, mint egy nagy, a becslések szerint majdnem 2000 fős csoport tagja ekképpen összegezte ezt a rémálmot:

> „Bárhová is mentünk, mindig gyalogolnunk kellett, és cipeltük magunkkal a batyuinkat meg a betegeket. Menet közben nagy, igen nagy transzport voltunk. Amikor néha pihenőt kaptunk, azt, aki nem kelt fel elég gyorsan, ott helyben megölték. Volt egy fiatalember, nem jut eszembe a neve, tizennégy-tizenöt éves fiú lehetett. Az édesanyját cipelte, akinek nagyon megdagadt mind a két lába, és nehezen járt. Három-négy napon át cipelte így a vállán. De egyszer az anyukája nem tudott elég hamar talpra állni, és ezek ott rögtön megölték, a fia szeme láttára. Azt sem engedték meg neki, hogy eltemesse. Ott hagyták, azon a helyen... Aki elesett vagy nem gyalogolt elég gyorsan, azt megölték útközben."[81]

Ezúttal sem volna könnyű megtalálni a terjedő erőszakhullám ideológiai hátterét. Óhatatlanul is Radnóti Miklós szavai jutnak az ember eszébe: „Oly korban éltem én e földön, / mikor az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra".[82] Csak hát azt a kérdést, hogy hol kezdődik az embertelenség, és hol ér véget, nehéz volna eldönteni. Vajon ott, ahol kislányokat megerőszakolnak, és a felismerhetetlenségig megcsonkítanak, ahogy a kortárs beszámolókban olvassuk, vagy amikor a Dnyeszter folyását a szó szoros értelmében eltorlaszolják a zsidó holttestek? A háború után Idl Feuer

tanúságtételében elmondta, hogy „1941 augusztusának elején zsidó menekültek érkeztek Magyarországról Tlumacsba, talán 1200-an vagy 1500-an. A tlumacsi zsidókat, akik szerettek volna segíteni rajtuk, elküldték a magyarokkal együtt ugyanabba a táborba, Horodenka felé. Később tudtuk meg, mi lett ezeknek a magyar menekülteknek a sorsa: csoportonként szögesdróttal összekötözték őket, és bedobták a Dnyeszterbe. A parton ukránok várakoztak, hogy a túlélőket elkaphassák, és visszalökjék a vízbe."[83]

Nyilván nem véletlen, hogy az ukránok a helyi zsidókat is ugyanígy mészárolták le. Sok Dnyeszter menti faluban gyakorlatilag az összes zsidót megölték. A faluból leterelték őket a folyóhoz, ahol az öregek kezét és lábát szögesdróttal kötözték össze. Ezenkívül „köveket kötöttek a gyerekekre, és a Dnyeszter közepén egy kompról belökték őket a vízbe. A mélységes zsidógyűlöletet jól mutatja, hogy csak egyetlen helybeli pap volt hajlandó segíteni a halálraítélteken – de ő is csak akkor, ha a vízbe fullasztandó zsidók előtte megígérték, hogy keresztény hitre térnek."[84]

A magyar deportáltaknak úgyszólván mindennapos tapasztalatává vált, hogy lélegzetvételnyi szünet nélkül faluról falura kergetik őket. Az őket kísérő fegyveresek műszakokban dolgoztak, városról városra friss emberekre váltották az addigiakat. A fegyveresek által elkövetett és az emberi képzelőerőt meghaladó kegyetlenkedésekre nemigen lehetséges észszerű magyarázatot találni. Szintén nehéz megtalálni az odaillő szót a transzportok férfi tagjainak időről időre bekövetkező „selejtezésére" – akár menetelés közben, vagy amikor begyűjtötték őket egy faluból, ahol éjszakára megállt a menet.

Az 1941-ben kilencéves Mosheh Zelmanovits sok száz ember hosszú, megerőltető menetelésére emlékszik erdőkön, falvakon át, nap mint nap megtűzdelve gyilkosságokkal. Miközben az ukrán fegyveresek vezetői lóhátról ellenőrizték a deportáltakat, az alantasaik kétoldalt fogták közre a menetet. A lovasoknak elsősorban a magas, jól megtermett férfi foglyok voltak a célpontjaik, menet közben bármiféle provokáció nélkül is lelőtték őket. Zelmanovits úgy véli, ez „a felmorzsolás halálos formája" volt, hogy a férfiak esetleges ellenállásának problémáját eleve kiiktassák.

Menetelés közben, ahogy áthaladtak a településeken, a fegyveresek falvanként több tucat foglyot osztottak szét abból a célból, hogy majd dolgoztatják őket a helybeli parasztok. Három nappal később minden indoklás nélkül, az éjszaka közepén összeszedték a Zelmanovits családot és még néhány további

foglyot, összesen tizenhat főt, egy félreeső helyre terelték őket, „és egész egyszerűen belelőttek bennünket egy szurdokba". A történet azonban itt még nem ért véget. Mosheh apja, megérezve, hogy mi következik, „a földre vetette magát, amikor elkezdtek tüzelni ránk. Én a testvérem, Ezra mögött álltam, aki golyót kapott a hátába, ami átment rajta, és súrolta az oldalamat. Ezra rám esett, és úgy látszik, belelökött a tömegsírba. Azt hittem, ennyi volt... hogy ez a halál. Nem éreztem fájdalmat, nem éreztem semmit." A fegyveresek ágakkal és levelekkel fedték be a sírt, ezzel fejezve be rémtettüket. Végül a fiú és az apja a fák gyökereibe és lehajló ágaiba kapaszkodva ki tudott mászni a tömegsírból. Körös-körül halálos csend. Hét családtagjukat hagyták ott. Az esemény felidézésekor Zelmanovits nyugodt, már-már szenvtelen hangon beszélt, harag vagy keserűség nélkül. A döntő kérdést nem tette fel, nem is gondolt rá: vajon mi okuk lehetett erre a tömeggyilkosságra?[85]

1941 nyarán Galíciában nem volt egyszerű menedékre lelni. Egy túlélő nő úgy emlékezett 1945-ben, hogy a nagy csoport, amelyben a közvetlen családtagjaival volt együtt, megállt az egyik kelet-galíciai nagyvárosnál, Csortkivnál. Találtak fedelet a fejük fölé egy zsinagógában, de figyelmeztették őket, hogy ukrán bandák rendszeresen ölik a magyar zsidókat: „Nemsokára fiatal, felfegyverkezett parasztfiúk jöttek, és a férfiak nagy részét, de sok nőt is elvittek. Ezeket többé nem láttuk. A többi férfit a szekrényben bújtattuk, így szorongtunk ott hetekig, elmondhatatlan rettegésben. Hisz' az támadhatott ránk büntetlenül, aki csak akart."

Úgy látszik, Csortkiv különösen sok veszélyt rejtegetett a magyar foglyok számára, mert egy másik túlélő története is megerősíti az előbbi hitelességét. Brenner Cipora emlékei szerint „egy vasárnap jöttek, és összeszedték a férfiakat. Kétszáz férfit szedtek össze. Kivitték őket a városon kívül, és ástak gödröt, és élve temették el őket. És ezt megtudtuk, csak másnap. Élve temették el őket... Be kellett ugraniuk a gödörbe. Másnap jött egy keresztény mészáros, és mesélte, hogy látott sok papírt és egy gödröt letakarva. A papírokat behozta a zsidó hitközséghez [...], és aztán látták, hogy nem lőtték le őket, hanem élve temették el őket."[86]

A végtelen bolyongás elől az egyik csoport két faluban is ideiglenes menedékre lelt. Addig oszlopban kellett vonulniuk faluról falura. Augusztus 8-án, ami akkor péntekre esett, „kb. 20 km távolságon levő 2 községből kihajtották a zsidókat ukrán sorfal között, és végig az egész úton verték őket olyan botokkal,

hogy kb. 15 halott és a többi mind sebesült (kartörés, borda stb.), zsidó orvosok vették ápolás alá, felírták a szükséges gyógyszert, de a gyógyszertár zsidó részére semmit nem ad ki". A hátborzongató jelenetet leíró forrás egy magyar munkaszolgálatos, aki szemtanúja volt a halálmenetnek.[87]

A szenvedéseket a mardosó éhség tette teljessé, ami szüntelenül kísérte a száműzötteket. Az eredeti előírás, mely szerint a deportáltaknak mindössze három napra való élelmet volt szabad magukkal vinniük, biztosította, hogy az éhség folyamatosan kínozza a vándorló csoportokat és családokat. A csomagban hozott ennivaló gyorsan eltűnt az erőltetett menetben, és néhány hetes bolyongás után a deportáltak a használati tárgyaikat cserélték el élelemért. Ezután már mindenhez csak cserével juthattak hozzá, később pedig nem maradt más, mint a koldulás.

Yaffa Rosenthal felidézte, hogy az ukrán fegyveresek „nem adtak nekünk sem enni, sem inni. Néha olyan helyeken álltunk meg, ahol volt víz. Azt ittuk, amihez a mezőkön hozzá tudtunk jutni."[88] Egy magyar katona, miután zsidók csoportjaival találkozott Kamenyec-Podolszkij közelében, azt írta a naplójába, hogy arrafelé „igen sok a zsidó [...], különösen a nők lerongyolódva, de ékszerekkel és pirosra festett ajkakkal magyarul kérnek kenyeret, s minden pénzt hajlandók megadni érte".[89] Mint később látni fogjuk, a német városparancsnok élelem-utánpótlást ígért az egyre gyorsabban növekvő magyar menekültnépességnek, de a vállalását nem teljesítette. A naplóbejegyzés idején, augusztus második felében a parancsnok már megtiltotta, hogy a magyar zsidók élelmiszert vásároljanak.

Egy deportáltnak a rokonaihoz írott levelét az egyik munkaszolgálatos csempészte ki. Az üzenetben ott a szónoki kérdés: „[...] amit elvittünk, abból tudunk egy hónapig élni. *És mi lesz azután?* [...] Mi itt éhhalálra vagyunk ítélve, ez lesz a sorsunk." Az elcserélhető tárgyaknak már rögzített értékük volt. A ruhanemű számított a legértékesebbnek. Egy öltönyért a gazdája egy csirkét tudott venni. Azért, hogy egy családot – ha megpróbáltak visszatérni Magyarországra – csónakon átvigyenek a Dnyeszter nyugati partjára, egy télikabátot kellett adni.[90] Egy túlélő élénken emlékezett rá, hogy a visszaúton Magyarországra – miután éppenhogy sikerült elkerülniük a megsemmisítést – az édesanyja az utolsó elcserélhető darabját, a kombinéját adta oda egy kancsó tejért. Ez mentette meg mindkettőjüket.[91] Látható, hogy a túlélés azon múlt, akadt-e még elcserélhető tárgy a foglyok otthonról hozott készletében.

Azután, hogy a magyar katonák otthagyták őket, a deportáltak csak egyszer-egyszer találkoztak velük. Néhány visszaemlékezés alapján elmondható, hogy ezek a találkozások még hasznosak voltak, sőt, olykor megmentették a deportáltak életét, ugyanis a katonák nem csupán élelmet adtak nekik, hanem néha szállást keresni is segítettek, és megfékezték az erőszakos ukrán szabadcsapatokat. Ugyancsak hasznosak voltak a kapcsolattartásban a deportáltak és Magyarországon maradt családjuk között. Végül pedig akadtak olyan katonák, akik hajlandók voltak a deportáltakat visszacsempészni Magyarországra, némelyek a pénz miatt, mások humanitárius késztetésből.

Olyan eseteket is ismerünk, amikor a katonák arra kényszerítették a foglyokat, hogy a hadseregnek dolgozzanak. Mikor a Dnyeszter megáradt, és elmosta a folyópart mentén tárolt hadifelszerelést, a katonák nemcsak a helybeli zsidókat terelték be a folyó erős sodrásába, hanem az arrafelé tartózkodó deportáltakat is, hogy meg tudják menteni az értékes tartalékokat. Amikor a sebes áramlás elmosott egy pontonhidat, a magyar deportáltaknak kellett vontatniuk az építményt helyettesítő alkalmi kompot. Az új híd elkészülte után a katonák elengedték a zsidókat.[92]

Zsidó munkaszolgálatos egységek tagjai szemtanúi voltak magyar hitsorsosaik megkínzásának, olykor közvetlen családtagjaikénak is – együttérzés és a tehetetlenség érzése kavargott bennük. Egyikük így írt: „Ha valahol megállunk, százan és százan vesznek körül bennünket, a kenyérért, amit tudtunk összeszedni, azt mind kiosztjuk, de mi ez a szükséglethez képest. Jellemzésül a következő jelenet: Vettünk cigarettáért málnát, a rossz szemeket kiöntöttük, felnőtt emberek a földről szedték össze, és úgy tömték magukba, az éhhalál szélén állanak [...]."[93]

Bonyolította a magyar száműzöttek helyzetét, hogy Bukovinából elkergetett román zsidók is folyamatosan érkeztek Galíciába. Később ők is Kamenyec-Podolszkijba kerültek. Marion Samuel így jellemezte a helyzetet: „Találkozik két folyó, a román és a magyar zsidóké... S végül egyesülnek."[94] Mindkét csoportot a sorsára hagyták, az ukránok és a lengyelek is visszautasították őket, és mindkettőre fegyveres szabadcsapatok vadásztak.

Ebben az ellenséges környezetben a zsidók megpróbáltatásaik közepette támogatást kizárólag a helybeli zsidó közösségektől kaptak – ezek igencsak szükséges emberbaráti segítséget nyújtottak a meghurcoltaknak. Előfordult persze, hogy a száműzöttek létszáma és a véget nem érő menetoszlopok még

a népesebb zsidó központoknak is erejüket meghaladó megterhelést okoztak. A deportálások ideje alatt naponta 700–800 zsidó érkezett a Magyarországtól 200–300 kilométerre eső területre, legtöbbjüket ugyanis a Dnyeszteren túlra vitték. A humanitárius katasztrófa nagyságát érzékelteti a következő példa. Budapesti rokonainak küldött levelében egy nő leírta egy 2000 fős transzport érkezését Kamenyec-Podolszkij környékére. Miközben a német parancsnok elrendelte, hogy az új jövevények azonnal hagyják el a területet, a helyi zsidó közösségnek, amely főleg nőkből, gyerekekből és öregekből állt, nem volt annyi ereje, hogy bármiféle segítséget nyújtson a rászorulóknak.[95]

Segítő kezek

A száműzetés korai szakaszában őszinte rémülettel fogadták a vándorló sokaságot. A deportáltak színpadias felbukkanása egy városban – ráadásul gyakran a Bukovinából elűzött román zsidók társaságában – el nem múló, zavarba ejtő benyomást hagyott maga után a befogadó közösségekben.

Kortárs beszámolók a deportáltakat a helyi szóhasználattal rendre kárpátaljaiaknak vagy „kárpátoroszoknak" nevezték. Míg a menekültek között több ország szülöttei voltak, továbbá felvidékiek, kelet-magyarországiak, sőt nem csekély számban budapestiek is, az ukrajnai zsidók egységesen a kárpátaljai táborból érkező deportáltaknak látták őket. A helyiek kezdeti ambivalens érzései gyorsan átalakultak sürgető cselekvéskényszerré, különösen az ifjú cionisták köreiben. Az életmentés gyakran azon múlt, sikerül-e minél hamarabb olyan befogadó családot találni, amelynek vannak kapcsolatai a helyi ukrán hatalmasságokkal, és hajlandó megosztani az otthonát és az ennivalóját a száműzöttekkel. Megkönnyítette a kapcsolatfelvételt az ilyen családokkal, hogy a legtöbb zsidó, a kárpátaljaiak legalábbis, értették is, beszélték is a helybeli zsidók nyelvét, a jiddist. Néhányan még ruszinul is képesek voltak kommunikálni – ezt az ukrán nyelvváltozatot a Kárpátok vonulatának mindkét oldalán használták.

A kicsi vagy közepes méretű városokon döbbenetes mennyiségű deportált vonult át nap mint nap. Borscsivban (lengyelül Borszczów) például „két hét leforgása alatt körülbelül hét- vagy nyolcezer magyar zsidó haladt át a városon". A legtöbben gyalog. Néhányukat dohányraktárakban szállásolták el éjszakára. Szükségleteik kielégítésére a közösség „főtt ételt és kenyeret" vásárolt, később

pedig szekereket bérelt, hogy az öregeket és erőtleneket elvigyék a határig, vagyis Kamenyec-Podolszkijig. Bonyolította a segítségnyújtás gesztusát, hogy szinte egy időben ezzel pogrom elől menekülő zsidók érkeztek Romániából. Sajnos „a legtöbbjük már útközben elhunyt".[96]

A helyi közösség még az olyan, viszonylag kicsi városokban is, mint Melnicja-Pogyilszka (lengyelül Mielnica) azonnali segítséggel reagált a száműzöttek nehézségeire: „A magyarok sok teherautónyi kárpátorosz zsidót hoztak Melnicja-Pogyilszkába. A menekültek ki voltak éhezve, alig volt erejük, mezítlábasan és szakadt ruhákban érkeztek, az ukránok már korábban kirabolták és megverték őket. A városi zsidók annyi támogatást adtak a menekülteknek, amennyi módjukban állt, meghívták őket a házukba, enni adtak nekik, és ruhaneműt gyűjtöttek a számukra."[97]

A német parancsra gyorsan megalakuló Zsidó Tanácsok *(Judenrat)* és a felállított gettók ugyancsak komoly támogatást nyújtottak. Kolomeától Szkala-Pogyilszkáig, Horodenkától Koszivig és Nadvirnától Bucsacsig népkonyhák, ruhaelosztók, szálláskereső helyek vették gondjaikba a deportáltakat. Ugyanennyire fontos volt az árvaházak megszervezése a sok száz, szüleitől elszakított gyerek – illetve a későbbi időszakban a meggyilkolt szülők gyerekeinek – javára. A sebtében összerótt gyerekmenhelyek egyik előre nem látható következménye az lett, hogy a gettók végső likvidálásakor halálos csapdaként tartották fogva a benn tartózkodókat.[98]

A kolomeai zsidó vezetők rendkívüli erőfeszítéseket tettek azért, hogy a deportáltak élhető körülmények közé kerüljenek. Reggelire és ebédre levest és kenyeret adtak nekik, éjszakára pedig beengedték őket a vallási közösség épületeinek folyosóira. Kolomea egyedülálló helynek számított Galíciában. Itt helyezték el ugyanis a magyar honvédség főhadiszállását, aminek ha korlátozottan is, de mérséklő hatása volt. A magyarországiakon kívül Ausztriából, Csehszlovákiából és Németországból érkező zsidók tették nemzetközi menekültközponttá a zsúfolt várost. A jövevényeket a szállást, kosztot és ruhaneműt felajánló családoknál helyezték el. A gyerekek között száz árva is volt, akik külön gondot jelentettek, mert a magyaron kívül nem ismertek más nyelvet.[99]

Drámai leírások születtek a – főleg Máramaros környékéről jött – deportáltak megjelenéséről Sztaniszlauban. A városba érkezést megörökítő egyik naplóbejegyzés különösen szívszorító: „A menekültek rettenetes helyzetben voltak: összetörve, kimerülve, legyengülve, éhesen, betegen, nincstelenül

érkeztek, hiszen útközben kifosztották őket a magyarok [a fegyveres őrök] meg az ukrán lakosság." Kezdetben vallási intézményekben és zsinagógákban helyezték el őket. Létszámuk gyorsan növekedett, mivel egyre több transzportot irányítottak a városba. Emiatt a helyi Zsidó Tanács arra kényszerült, hogy a Rudolf-malomba (Rudolfmühle) költöztesse őket. A malom sok emelet magas, de befejezetlen épület volt, Samuel Rudolf lisztes molnár tulajdona. „A malomból holtak háza lett az éhezés meg a hideg miatt [...]. Nagyjából 1000 beteg és legyengült zsidó élt benne a nagy *Aktion*ig, ami 1942. március 31-én következett be – ők voltak az elsők, akiket az *Aktion* során megöltek."[100] Miközben a Zsidó Tanács összeállított egy „egészségügyi bizottságot, hogy könnyítsen a sorsukon", továbbá népkonyhát és más szükséges intézményeket is létesített, a helybeli zsidó közösségnek olyan kihívásokkal kellett szembenéznie, mint hogy „a magyar zsidók alig kaptak valamiféle segítséget". Abraham Liebesman naplója sorsuk tragikus részleteit is feltárja: „Éhezés és hideg volt az osztályrészük, nem volt elég ruhájuk, hogy teljesen befedje a testüket, ki voltak téve mindenféle betegségnek, tífusznak, dizentériának, semmiből sem jutott nekik elég, alig volt még ehhez hasonló helyzet a föld kerekén."[101]

Való igaz, hogy a befogadó közösségek egyre romló szociális és humanitárius viszonyai, a gomba módra szaporodó gettók, a német élelmiszer-korlátozások és az időről időre bekövetkező gyilkosságok kikényszerítették a magyarok támogatásának csökkenését, majd megszűnését – mindez azon a már-már atavisztikus vagy természetes ösztönön alapult, amely azt diktálta, hogy a helyi közösséget kell előnyben részesíteni. Sztaniszlauban a Zsidó Tanács megértette, hogy pusztán saját erőből nem képes fenntartani a magyar deportáltak támogatását. Ebben a városban gyűlt össze a legtöbb magyar zsidó – mármint Kamenyec-Podolszkij után –, nagyjából 2300 fő. A magyar zsidó bárónőnek, Weiss Edithnek címzett levelében a Zsidó Tanács segítséget kért. Leírták a városban rohamosan súlyosbodó állapotokat, és hogy még a helyiek igényeinek sem képesek megfelelni, továbbá a Rudolf-malomban uralkodó helyzetet. Nem tudni, hogy a folyamodványt figyelembe vette-e a bárónő vagy a MIPI, van viszont ismeretünk Weiss Edith beadványairól mind a Magyar, mind a Nemzetközi Vöröskereszthez, melyekben támogatást kér a már Galíciába hurcolt deportáltaknak.[102]

A tény, hogy ez a terület katonai ellenőrzés alatt állt – eleinte a magyar, később a német hadsereg irányította –, ki is zárhatta volna bármiféle szervezett

támogatás esélyét Magyarországról. A deportáltak sorsát leíró források zöme a nagyobb központokból – Kolomea, Sztaniszlau és Kamenyec-Podolszkij – származik. Egy érdekes emlékirat, amely egy átlagosnak mondható ukrán faluban, Bilcse-Zolotéban keletkezett, egyedülálló betekintést nyújt egy olyan helységen áthaladó magyar zsidó menetoszlop sorsába, ahol nem létezett semmiféle szervezett vezetőség – mondjuk egy Zsidó Tanács –, amely segítséget nyújthatott volna nekik. „Vallásos és szegény családok érkeztek, sok éhes és fáradt gyerekről kellett gondoskodniuk." A csoportot paramilitáris ukrán fegyveres alakulat kísérte, és „rövid pihenőt engedélyeztek nekik a faluban. Holtfáradt, szánalomra méltó emberek voltak, az éhség alaposan meggyötörte őket." A helybeli zsidók eleinte „féltek előjönni", mígnem az egyik vezetőjük cselekvésre szánta el magát, és beszélt a falu egyetlen erkölcsi tekintélyével, a pappal. Aki ezek után arra utasította az alakulat vezetőit, hogy engedjék a foglyaik szétosztását a falu zsidó családjai között. A pihenés persze csak rövid időre szólt, mert az alakulat azután tovább hajtotta az üldözötteket a halálos úton. „Mélyen Ukrajna belsejébe deportálták, és ott megölték őket. Sokan éhen haltak, mások a háborúban vesztek oda."[103] Az utalás, hogy „megölték őket", arra vonatkozik, hogy a régiószerte folyó mészárlások, melyek végül Kamenyec-Podolszkijban érték el csúcspontjukat, a magyar deportáltak közül is sok-sok áldozatot szedtek.

A végállomás

Az út végső állomása Kamenyec-Podolszkij volt. Nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy miért és mi módon kerülhetett sok ezer magyarországi zsidó erre a nagyon távoli helyre. A kőrösmezei láger és Kamenyec-Podolszkij közötti távolság, ha valaki célirányosan halad, nagyjából 250 kilométer. A deportáltak többségét azonban mindenféle kerülő úton terelték, anélkül, hogy bárki tisztában lett volna az úti céllal, így az utazás sokszor két-három hétig is eltartott, és különféle városokban ért véget, ahol a deportáltak is a galíciai zsidók sorsára jutottak.

A magyar honvédség és a politikai vezetés nyíltan hangoztatott célja az volt, hogy a határtól minél messzebb helyezze el a száműzöttek ezreit. Ez, mint az üzenetváltásokból és a jelentésekből kiderül, a gyakorlatban azt jelentette, hogy a zsidókat a Dnyeszteren túlra akarták vinni, mert a folyó természetes

akadályt képezett a kétségbeesett hazatérési kísérletek előtt. Nehéz megjelölni az okot, amely miatt épp Kamenyec-Podolszkijt választották az út végső állomásául; semmiféle nyílt vagy burkolt katonai üzenet nem maradt fenn, ami olyan központi határozatra utalna, hogy ezt a jellegtelen határvárost – az egykori előretolt cári helyőrséget Galícia és Podólia találkozásánál – bárki kiválasztotta volna. A magyarázat részben az lehet, hogy ez a város volt a rövid életű magyar katonai hódítás legtávolabbi pontja. S valóban sok zsidót hagytak itt a katonai tehergépkocsi-oszlopok, gorombán odavetve nekik, hogy menjenek tovább gyalog a „várig", amely a valóságban egy tekintélyes cári erődítmény volt.

A legtöbb foglyot azonban könyörtelen ukrán fegyveresek meneteltették végig Kelet-Galícián: „[...] hozzák az embereket, az országúton végig mennek a batyus zsidók, némelyik 40 km-t gyalog. Láttam egy olyant is, akinek a szájában, a fogai között is volt egy batyu, zuhogott [az eső], és mezítláb volt."[104] Sajnos a magyar munkaszolgálatos szavaiból sem derül ki, hogy az ukrán fegyveres bandák miért éppen Kamenyec-Podolszkij felé hajtották a szerencsétlen sorsú zsidókat. Mindenesetre augusztus második felére az úgynevezett „hazatelepített" zsidók nagy része – a kitoloncoltak csaknem kétharmada – megérkezett, és végre megtelepedett a bizonytalan körülmények között, az eleve túlzsúfolt, nélkülözéstől sújtott, betegségektől megtizedelt gettóban, Kamenyec-Podolszkij óvárosában. A helybeli zsidóság kezdetben mindent megpróbált, hogy zsinagógákban, közösségi termekben vagy magánházaknál szállásolja el az újonnan érkezetteket. A deportáltak még élelemhez is hozzá tudtak jutni, amikor a város környéki falvakban sikerült ezt-azt elcserélniük az ottani parasztokkal.

Augusztus közepére azonban, mikor már mindenki kénytelen volt beköltözni az újonnan kijelölt óvárosi gettóba, és a túlzsúfoltság, a nincstelenség, az éhezés és a járványok súlya nehezedett a zsidókra, minden különbség megszűnt magyarok és helybeliek között. 1941. augusztus 26-án a magyar zsidókat sorba állították, és a vasútállomásra vitték őket. A rabbik, anyák, gyerekek, betegek és öregek, akik a hazatérésben reménykedtek, utazásuk végső állomását azonban nem ismerték, hiszen olyan tartalmú ígéreteket kaptak – ha mégoly homályosan megfogalmazottakat is –, hogy áthelyezik őket valahová, esetleg egészen Odesszába, bár az is lehet, hogy felrakják őket egy hazafelé tartó vonatra. Ehelyett másnap reggel

„gumibotokkal kihajtották őket a barakkokból, és egy mezőre terelték őket, ahol egy dombokkal körülvett gödröt láttak. Ott mindannyiukat lelőtték az SS-ek. [...] [A három napig tartó mészárlás helyszíne] tele volt füsttel, ami a folyamatos lövöldözés miatt keletkezett. Sok embert úgy hajítottak be a sírba, hogy még élt, néhányuk csak könnyű sérülést szenvedett. Utána még napokon át, éjjel-nappal rémisztő hangokat lehetett hallani a sírokból. Aztán az SS-ek arra kényszerítették a közeli falvakban lakó parasztokat, hogy fedjék be a sírokat. A vasutasok azt mesélték, hogy a föld még napokig hullámzott."[105]

Az eleddig ismeretlen SS-tábornok, Friedrich Jeckeln szervezésében lebonyolított vérengzés új dimenziót adott a tömeggyilkosság gyorsan bővülő fogalmának. A háromnapos „esemény" a holokauszt új szakaszának hírnöke volt: jelezte a zsidók totális megsemmisítésének szándékát, egyúttal ez volt a magyar holokauszt nyitó sortüze is. Így vált a 23 600 áldozat – köztük 14 000–16 000 magyar deportált – a tömeggyilkosság művészetének és a holokauszt történetének statisztikai adatává.

4.

Kamenyec-Podolszkij

Egy mészárlás anatómiája

„Nézzék meg jól ezt az embert. Ilyen egy tipikus zsidó, az ilyeneket kell kiirtanunk, hogy mi, németek nyugodtan élhessünk" – ezzel a színpadias mondattal zárta beszédét a holokauszt egyik legsötétebb tömeggyilkosa, Friedrich Jeckeln SS-tábornok. Húsz évvel később az egyik részt vevő rendőr a saját bírósági tárgyalásán felidézte, hogy Jeckeln ezeket a szavakat a három napig tartó, 23 600 ember életét kioltó kamenyec-podolszkiji mészárlás után mondta. „Máig nem felejtettem el, hogy körülbelül hat zsidót visszsza kellett tartani a sortüzek végéig. Ennek a hatnak azt parancsolta Jeckeln, hogy álljanak két bombatölcsér közé. Ekkor J. rövid beszédet intézett hozzánk. Ha jól emlékszem, végig az egyik zsidóra mutatott, aki szürke öltönyt viselt, és különösen tiszteletreméltó benyomást keltett. Nagyon drámai volt, hogy ennek a zsidónak még a nevét is kimondta."[1]

Amikor az elkövető észszerű magyarázatot akar adni egy tömeggyilkosságra, gyakran hivatkozik arra, hogy a saját élete forgott veszélyben, s ez nemegyszer kulisszahasogató szenvelgésbe torkollik. Végül is a hóhérnak igazolást kell találnia borzalmas bűnére. A fejezet mottójában olvasható idézet ideológiai alapon védelmezi a háromnapos vérfürdőt. A tömeggyilkosság 1941. augusztus 27-től 29-ig tartott, mely idő alatt négy hatalmas gödör – sok felrobbant lőszer nyomán létrejött négy kráter – telt meg színültig meggyilkolt magyar, román és helybeli zsidókkal. Az idézet, mely hihetőleg Friedrich Jeckeln dél-oroszországi Höhere SS und Polizeiführer (HSSPF, az SS és a rendőri erők parancsnoka) szájából hangzott el, a tábornok önigazolása volt az „alsóbbrendű" fajokkal szemben a megszállt területeken elkövetett népirtás miatt.

Beszédének üzenete az volt, hogy a zsidóságot, mely ebben a háborúban az ördögi hatalommal felruházott kozmikus ellenség szerepét kapta, gyökerestül ki kell irtani. A beszéd egyúttal híven tükrözte Hitler és a náci vezetés világnézetét is, mely szerint végső, kataklizmatikus küzdelem dúl a nemzetiszocializmus és a judeobolsevizmus között. Egy árulkodó képen, melyen mosolygó német katonák nagy, kézzel festett táblát tartanak, a felirat ijesztően emlékeztet Jeckeln kijelentésére: „Az oroszoknak meg kell halniuk, hogy mi élhessünk." A kép dátuma 1941. október 2.[2]

Ez a vérengzés – a holokauszt történetében az addigi legnagyobb – az egész népirtást irányító ideológiai, gazdasági és személyes ambíciók metszéspontjában jött létre. Magukat a magyar deportálásokat sem lehet kizárólag magyar kontextusban tekinteni – figyelembe kell venni az Európán párhuzamosan végigsöprő kiutasítási hullámot. Azt sem tehetjük meg, hogy a száműzött zsidó és keresztény családok-családtagok tömeges legyilkolását a népirtó politika elszigetelt atrocitásának tartjuk. A kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosság, amely egy viszonylag jelentéktelen városban történt meg, nem csupán rémisztő történelmi epizódként érdekes, hanem abból a szempontból is, amit az egész földrészen végigvonuló népirtó náci politikáról elmond.

1941. június 30-án a Kárpát-csoport átlépte a Szovjetunió határát, és igen gyorsan elérte a Dnyesztert – ami döntően meghatározta sok deportált sorsát. Július 10-re a csoport részeként működő magyar gyorshadtest már a podóliai Kamenyec-Podolszkijig jutott el. Nagyjából ehhez a dátumhoz köthetjük a zsidók tömeges letartóztatását, begyűjtését és a kitoloncolások megkezdését Magyarországon. A zsidók Galícián belüli keletre vonulásának gócpontja Kolomea volt, a Magyar Királyi Honvédség főhadiszállásának helye. A kitoloncoltak közül sokan – közvetlenül vagy kacskaringós kerülő utakon – Kamenyec-Podolszkijba kerültek. Galícia-szerte egyenlő létszámban, de teljesen ötletszerűen helyezték el őket, majd erőltetett gyalogmenetben kellett elérniük ugyanazt a célállomást.

Az óvárosi gettóban zsúfolták össze, és román, illetve helybeli hittestvéreikkel együtt gyilkolták le őket 1941 augusztusának végén. Az összes megölt áldozat között volt 2000 bukovinai román zsidó is. Ők vagy a Vörös Hadsereggel együtt menekültek, vagy a román erők kényszerítették őket a Dnyeszteren túlra, a román diktátor, Ion Antonescu tábornok határozott parancsára. Míg a németek képesek voltak visszafordítani egy zsidó menetoszlopot, melyet a románok Jampolnál tettek át a Dnyeszteren, egy másik oszlop – főleg

bukovinaiak – 1941. augusztus 20. körül elérte Kamenyec-Podolszkijt. Christopher Browningot idézve Kamenyec-Podolszkij vált „a román és a magyar hatóságok tömeges deportálásainak célállomásává, még mielőtt a város szeptember 1-jével hivatalosan polgári [vagyis német] fennhatóság alá került".[3]

Hiába volt viszonylag kis település, Kamenyec-Podolszkij mégis stratégiai fontosságú volt mindhárom szövetséges, Németország, Magyarország és Románia számára. A hely korábban, mint szó volt róla, a cári Oroszország előretolt helyőrsége volt, a Galícia és Podólia közti határ mindkét oldalát ellenőrizte. Lengyelország 1793-as felosztásával az Orosz Birodalomhoz került, viszont – ellentétben például Lemberggel (ukránul Lviv, lengyelül Lwów), amely több mint egy évszázadon át tartotta befolyása alatt Galícia nyugati felét – soha nem látta hasznát a Habsburg Ausztria építészeti vagy más kulturális hatásának. Miként a terület összes városában, ekkorra itt is jelentős létszámú zsidó népesség telepedett meg, akik együtt éltek a lengyel, ukrán és örmény lakossággal. Stratégiai jelentőségű elhelyezkedés ide vagy oda, Kamenyec-Podolszkij jellegtelen, szürke egykori helyőrségi város volt, nagy és erős erődje a Szmotrics folyóra nézett. Mikor a katonai igazgatást felváltotta a német polgári hatóság, részben a tízezerszám érkező száműzöttek megjelenése miatt a város teljes lakosságának csaknem 75 százalékát tették ki a zsidók.

A gettó

A város katonai parancsnoka, Josef Meiler alezredes (Oberstleutnant) 1941. augusztus 9-i döntését a nagy kamenyec-podolszkiji gettó létrehozásáról inkább a szükség diktálta, semmint valamilyen hivatalos irányelv. Galíciában és Podóliában a gettósítás csak később kezdődött meg; a döntést a magyarországi zsidók beözönlése kényszerítette ki. Hivatalos német becslések szerint augusztus közepére mintegy 11 000 magyar zsidó érkezett Kamenyec-Podolszkijba. A valósághoz azonban közelebb áll a magyar és galíciai forrásokra alapozott 16 000-es szám. Nem meglepő, hogy ilyen nagyszámú „menekült" felborította a német hadsereg logisztikai és ellátási rendszerét, hiszen a nem éppen bőséges élelem-utánpótlás a Wehrmacht helyett a civileknek jutott.

Két egymásnak feszülő erő ásta alá a logisztikai rend stabilitását. A magyar hatóságok ugyanis el voltak szánva arra, hogy a lehető legtöbb zsidót

toloncolják ki éppen ebbe a podóliai *stetl*be. Ez a törekvés közvetlen összeütközésbe került a németek katonai érdekével, ők ugyanis meg akarták erősíteni uralmukat a területen, ahol lépten-nyomon a legyőzött Vörös Hadsereg harcoló maradványaiba botlottak, ráadásul eleve nagyszámú zsidó élt errefelé. A deportált magyar zsidók azonnal bosszúságot okoztak a németeknek, és megterhelték a magyar–német viszonyt, amit jól mutatnak a németek egymás között váltott katonai üzenetei. A zsidók rendszertelen beözönlése egészségügyi és élelmezési gondokat okozott, s ezekre a katonai hatóságok nem voltak felkészülve.

Kamenyec-Podolszkij 1941. július 11-én került német katonai fennhatóság alá. Ezután, július 20-án hozták létre az első, hevenyészett gettót egy kis óvárosi szigeten, s ezzel párhuzamosan vezették be az ilyenkor szokásos diszkriminatív intézkedéseket; ezek egyike volt egy megkülönböztető fehér karszalag kötelező viselése, középen „Cion kék csillagával", amit a Wehrmacht minden városban elrendelt. Érvénybe léptették továbbá a nürnbergi törvények szerinti meghatározást arról, hogy ki számít zsidónak.[4]

A Kamenyec-Podolszkijban és környékén föllelhető összes zsidó kényszerű beköltöztetését a kijelölt *jüdisches Wohnungviertel*be (zsidó lakónegyedbe, magyarán a gettóba) a városparancsnok rendelkezése szerint „1941. augusztus 9-én 15 óráig" kellett végrehajtani. A rendelet azt is meghatározta, hogy az elzárt részbe költöző zsidók „legfeljebb 50 kg súlyú kézicsomagot vihetnek magukkal", és „haladéktalanul ötfős zsidó tanácsot kell alakítaniuk". Végül pedig megtiltotta, hogy a gettólakók „hivatalos írásos engedély nélkül elhagyják a zárt területet".[5]

Meiler alezredes 1941. augusztus 13-i jelentése már több konkrétumot tartalmazott. Részletezte a zsidók és nem zsidók szétválasztásának szükséges lépéseit. A katonai főparancsnokságnak küldött jelentés külön szólt a városban jelen lévő magyarokról is. „K. P.-ban nemrég minden zsidót megkértünk, hogy hagyja el az új városrészeket, és költözzön be az óvárosba – a leendő gettójukba. Csak egy 50 kg-os csomagot vihettek magukkal személyenként. Az ukrán lakosság elhagyta az óvárost. A jelentésekből tudjuk, hogy az óvárosban máris 3000, a magyarok által nemrég deportált zsidó él. Velük kapcsolatban további intézkedést [visszaszállítást] kértünk, de egyelőre nem született róluk döntés. A zsidók élelmiszerigénye fölöslegesen terheli meg a várost."[6]

A gettó nem kerítésekkel és védett kapukkal hermetikusan körülzárt negyed volt – egy alig őrzött hídon keresztül lehetett megközelíteni. Létezésének

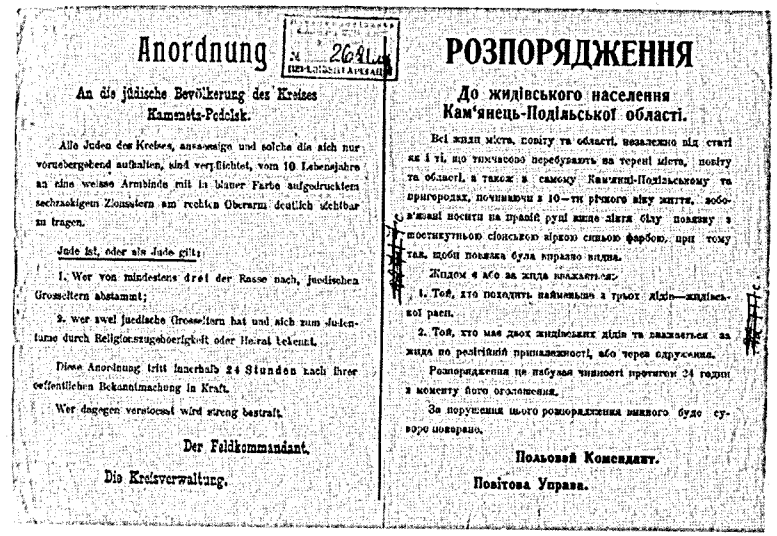

Anordnung

An die jüdische Bevölkerung des Kreises Kamenets-Podolsk.

Alle Juden des Kreises, ausgenommen und solche die sich nur vorübergehend aufhalten, sind verpflichtet, vom 10 Lebensjahre an eine weisse Armbinde mit in blauer Farbe aufgedruckten sechseckigen Zionsstern am rechten Oberarm deutlich sichtbar zu tragen.

Jude ist, oder als Jude gilt:

1. Wer von mindestens drei der Rasse nach, jüdischen Grosseltern abstammt;

2. wer zwei jüdische Grosseltern hat und sich zum Judentume durch Religionszugehörigkeit oder Heirat bekennt.

Diese Anordnung tritt innerhalb 24 Stunden nach ihrer oeffentlichen Bekanntmachung in Kraft.

Wer dagegen verstossen wird streng bestraft.

Der Feldkommandant.

Die Kreisverwaltung.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ

До жидівського населення Кам'янець-Подільської області.

Всі жиди міста, повіту та області, незалежно від стану як і ті, що тимчасово перебувають на терені міста, повіту та області, а також в самому Кам'янці-Подільському та пригородах, починаючи з 10-ти річного віку життя, зобов'язані носити на правій руці вище ліктя білу пов'язку з шестикутньою сіонською зіркою синьою фарбою, при тому так, щоби повязка була виразно видна.

Жидом є або за жида вважається:

1. Той, хто походить найменьше з трьох дідів—жидівської раси.

2. Той, хто має двох жидівських дідів та вважається за жида по релігійній приналежності, або через одруження.

Розпорядження це набуває чинності протягом 24 годин з моменту його оголошення.

За порушення цього розпорядження винного буде суворо покарано.

Польовий Комендант.

Повітова Управа.

Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnokának rendelete: „Minden, 10. életévét betöltött zsidó köteles éjjel-nappal egy »Cion csillagával« ellátott fehér szalagot viselni a jobb felkarján." 1941. július 24.

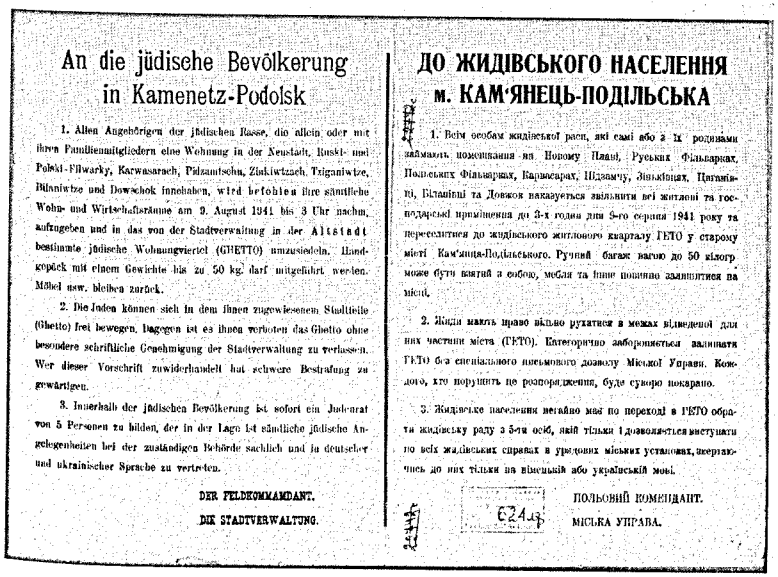

An die jüdische Bevölkerung in Kamenetz-Podolsk

1. Allen Angehörigen der jüdischen Rasse, die allein oder mit ihren Familienmitgliedern eine Wohnung in der Neustadt, Ruski- und Polski-Filwarky, Karwasarach, Pidzamtschu, Zidkiwtzech, Tziganiwtze, Bilaniwtze und Dowschok innehaben, wird befohlen ihre saemtliche Wohn- und Wirtschaftsraeume am 9. August 1941 bis 3 Uhr nachm. aufzugeben und in das von der Stadtverwaltung in der Altstadt bestimmte jüdische Wohnungviertel (GHETTO) umzusiedeln. Handgepäck mit einem Gewichte bis zu 50 kg darf mitgefuehrt werden. Möbel usw. bleiben zurück.

2. Die Juden können sich in dem ihnen zugewiesenem Stadtteile (Ghetto) frei bewegen. Dagegen ist es ihnen verboten das Ghetto ohne besondere schriftliche Genehmigung der Stadtverwaltung zu verlassen. Wer dieser Vorschrift zuwiderhandelt hat schwere Bestrafung zu gewärtigen.

3. Innerhalb der jüdischen Bevölkerung ist sofort ein Judenrat von 5 Personen zu bilden, der in der Lage ist saemtliche jüdische Angelegenheiten bei der zuständigen Behörde sachlich und in deutscher und ukrainischer Sprache zu vertreten.

DER FELDKOMMANDANT.
DIE STADTVERWALTUNG.

ДО ЖИДІВСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ м. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА

1. Всім особам жидівської раси, які самі або з їх родинами займають помешкання на Новому Плаці, Руських Фільварках, Польських Фільварках, Карвасарах, Підзамчу, Зидківцях, Циганівці, Білянівці та Довжок наказується звільнити всі житлові та господарські приміщення до 3-ї години дня 9-го серпня 1941 року та переселитися до жидівського житлового кварталу ГЕТО у старому місті Кам'янця-Подільського. Ручний багаж вагою до 50 кілограмів може бути взятий з собою, меблі та інше повинно залишитися на місці.

2. Жиди мають право вільно рухатися в межах відведеної для них частини міста (ГЕТО). Категорично забороняється залишати ГЕТО без спеціального письмового дозволу Міської Управи. Кожного, хто порушить це розпорядження, буде суворо покарано.

3. Жидівське населення негайно має по переході в ГЕТО обрати жидівську раду з 5-ти осіб, якій тільки і дозволяється виступати по всіх жидівських справах в урядових міських установах, звертаючись до них тільки на німецькій або українській мові.

ПОЛЬОВИЙ КОМЕНДАНТ.
МІСЬКА УПРАВА.

Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnokának rendelete: „1941. augusztus 9-ével minden zsidó köteles az óvárosi gettóba költözni." 1941. augusztus 8.

kezdetén a lakói, beleértve a magyar deportáltakat is, még elhagyhatták a zónát, amikor élelemhez próbáltak jutni a szomszédos falvakban. Ekkor a gettót olyan kijelölt területnek lehetett tekinteni, ahová betelepítették az egyre nagyobb tömegben érkezőket, és átköltöztették a helybeli zsidókat.

A városba érkező magyar száműzöttek, elsősorban a budapestiek mindent megtettek, hogy a hely legalább egy kicsit hasonlítson egy működő polgári társadalomra. A német katonai vezető, Meiler városparancsnok megígérte, hogy a gettó lakóit megfelelően el fogják látni élelmiszerrel. Ez soha nem történt meg. 1941. augusztus 24-én a gettóban lakó zsidókkal háromnyelvű (német, magyar, ukrán) plakáton közölték a tilalmakat: „(1.) A mai naptól kezdve élelmiszerek eladása zsidók részére tilos. (2.) Azok a zsidók, akik az óvároson kívül élelmiszert vásárolnak, szigorúan megbüntettetnek. (3.) Zsidók részére történő élelmiszer-eladásnál az élelmiszert elkobozzuk, és az eladót megbüntetjük."[7]

Sem a város, sem a gettó nem volt alkalmas ilyen nagy létszámú, nincstelen és kegyetlenül megkínzott tömeg elhelyezésére. S valóban, a katonai vezetés ezt a megoldást csak ideiglenesnek tekintette. Lengyelországgal és a Baltikummal ellentétben Ukrajnában soha nem akartak valódi gettókat felállítani, csak ideiglenes „tárolókat" a végső megoldásra várakozó zsidóknak.

A helyi lakosság egy része – főképpen a hadköteles korú fiatal férfiak – a visszavonuló szovjet hadsereggel együtt megszökött a városból, hátrahagyva az öregeket, a nőket és a gyerekeket. A háború előtt Kamenyec-Podolszkij zsidó lakossága körülbelül 14 000 fő volt, a teljes lélekszám 38 százaléka. Becslések szerint a gettó létrehozásával és a nagyszámú zsidó beözönlésével (mind a szomszédos területekről, mind pedig július–augusztusban Magyarországról) összesen 28 000 zsidó zsúfolódott össze az óvárosban. A teljes létszám nagyobbik felét Magyarországról hurcolták oda.

Kamenyec-Podolszkijon erős nyomokat hagytak a harcok, melyek során sok ház összedőlt, és az egész körzet lakhatatlanná vált. Az egyik magyar katonatiszt leírta, mennyire ijesztő látvány fogadta július 10-én, amikor először tette be a lábát a városba: „[...] elérjük Kamenyec-Podolszkij városát. Összebombázva német bombázók által... a romok alatt halottak temetetlenül... a lakosság nagyrészt elmenekült. Amikor én odaérkeztem a megrakott gépkocsival, a kihirdetett »szabadrablás« dúlt..."[8]

Katonák, áldozatok és túlélők későbbi beszámolói és levelei, melyek eljutottak a magyar fővárosba, riasztó képet festenek erről a demográfiai és

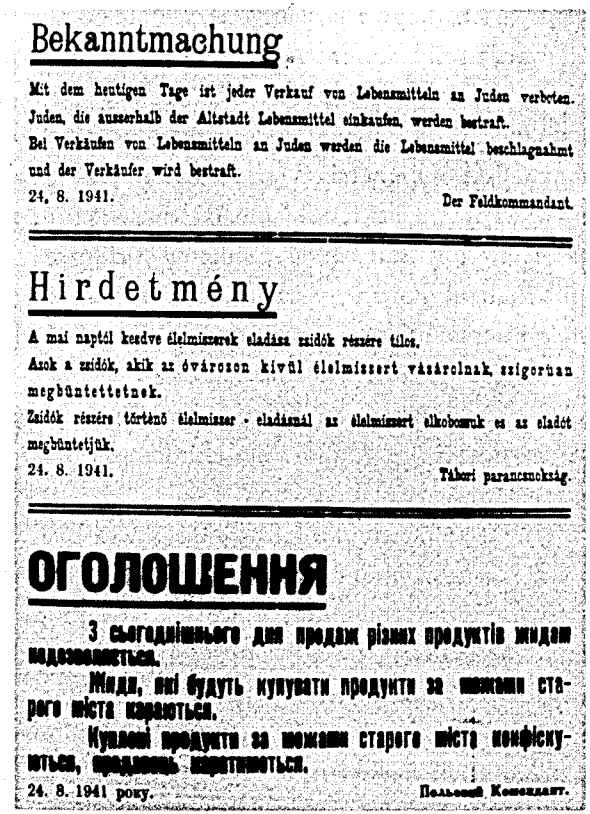

Bekanntmachung

Mit dem heutigen Tage ist jeder Verkauf von Lebensmitteln an Juden verboten. Juden, die ausserhalb der Altstadt Lebensmittel einkaufen, werden bestraft. Bei Verkäufen von Lebensmitteln an Juden werden die Lebensmittel beschlagnahmt und der Verkäufer wird bestraft.

24. 8. 1941. Der Feldkommandant.

Hirdetmény

A mai naptól kezdve élelmiszerek eladása zsidók részére tilos.
Azok a zsidók, akik az óvároson kívül élelmiszert vásárolnak, szigorúan megbüntettetnek.
Zsidók részére történő élelmiszer - eladásnál az élelmiszert elkobozzuk és az eladót megbüntetjük.

24. 8. 1941. Tábori parancsnokság.

ОГОЛОШЕННЯ

З сьогоднішнього дня продаж різних продуктів жидам недозволяється.
Жиди, які будуть купувати продукти за межами старого міста караються.
Куплені продукти за межами старого міста конфіскуються, продавець карається.

24. 8. 1941 року. Польовий Комендант.

Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnokának utolsó rendelete a tömeggyilkosság előtt: „A mai naptól kezdve élelmiszerek eladása zsidók részére tilos. Azok a zsidók, akik az óvároson kívül élelmiszert vásárolnak, szigorúan megbüntettetnek." 1941. augusztus 24.

humanitárius rémálomról. Egy ungvári túlélő, Fein Albert visszaemlékezése szerint „Úgy egyáltalán nem volt. El lehet képzelni, hogyan éltünk ekkoriban Kamenyec-Podolszkban – lehettünk hatan, tízen, tizenhárman-tizennégyen is egy szobában, és mindannyian a padlón aludtunk, és nem volt konyhánk sem, ahol főzhettünk volna. [...] Úgy éltünk ott, tudja, mint az állatok. Pont mint az állatok. A padlón aludtunk, ágyunk se volt, semmink se volt."[9]

Bármennyire is szörnyűnek látszott érkezéskor a helyzet, az új jövevények nyomban megpróbáltak rendre emlékeztető állapotokat létrehozni. Felállítottak három bizottságot: az egyiket azért, hogy kapcsolatot tartson „a német katonai parancsnoksággal, a másodikat azért, hogy a magyar katonai parancsnoksággal,

a harmadikat pedig azért, hogy a saját ügyekkel foglalkozzon".[10] Ahogy teltmúlt az idő, a helyzet tovább romlott, olyannyira, hogy a német hadsereg is aggódni kezdett a fertőző betegségek terjedése vagy egy széles körű járvány lehetséges kitörése miatt. A tífuszjárvány különösen közelinek tűnt a fertőzött víz miatt. A német aggodalom nem volt alaptalan, a beszámolók szerint a deportáltak között gyorsan terjedt a fertőzés miatti hasmenés. A Berlinbe küldött izgatott jelentések hangsúlyosan szóltak ezekről a körülményekről, nemcsak Kamenyec-Podolszkijban, hanem a román szektorban is. Egy magyar tüzércsapat hadműveleti naplója 1941. augusztus 18-án és 19-én drámai színekkel festi le a deportáltak kétségbeesését és a németek aggályait. A – korábban már idézett – augusztus 18-i bejegyzés szerint a városban „A polgári lakosság kolduszegény, piszkos és éhes. Igen sok a zsidó, ezek tömegesen vándorolnak, természetes kísérettel. Mintha az emberiség élő szemetét látná az ember a vesztőhelyre menni. [...] Egyesek az arcukról lerívó végső kétségbeeséssel számolják lépteiket, mások fáradtságtól és éhségtől összeesve vonaglanak az úton, mások kisebesedett lábukat kötözik ruhájukról letépett rongydarabokkal. Egészen kis gyermekek sírnak, s a fáradtságtól összeesnek." A másnapi bejegyzés általánosabb tartalmú, és leírja a Dnyeszter menti helyzetet is: „A város zsidó negyede tele van internált zsidókkal, közöttük igen sok budapesti: kimondhatatlan és leírhatatlan piszokban élnek, hiányos öltözetben járnak-kelnek, az utcák bűzösek, egyes házakban temetetlen hullák bűzlenek. A Dnyeszter vize fertőzött, a parton itt is, ott is kivetett emberi hullák. Legénység a táborhelyet el nem hagyhatja, víz ivása megtiltva, polgári lakossággal érintkezés tilos."[11]

A súlyos járvány fenyegetése megmagyarázza, miért ijesztette meg annyira a német katonai hatóságokat a nyilvánvalóan nehezen kezelhető helyzet a városon belül, és a nincstelen, kóborló deportáltak ezrei a városon kívül. A zavar egyértelműen megjelenik a német katonaság belső jelentéseiben, melyeket közvetlenül a főhadiszállásra, Karl von Roques tábornoknak,[12] a Dél Hadseregcsoport hátországi parancsnokának küldtek. Közbenjárását kérték a magyar kormánynál, hogy állítsák le a deportálásokat, és vigyék vissza a kitoloncoltakat. 1941. július 28-án ezt írták Von Roques-nak: „Magyarországi zsidókat hoztak tehergépkocsikkal magyarországi koncentrációs táborokból Bucsacs, Csortkiv és Kamenyec-Podolszkij körzetébe. Nyugtalanság az ukrán lakosság körében. Ezeknek a zsidóknak feltétlenül vissza kell innen menniük. A 444/a hadosztály kéri, hogy adjanak ilyen értelmű utasításokat a magyaroknak."

A kérésnek megfelelően Kurt Himer altábornagy (Generalleutnant),[13] aki 1941-ben az OKW (Oberkommando der Wehrmacht – a német haderő főparancsnoksága) budapesti összekötőjeként szolgált, fölvette a kapcsolatot a magyar hatóságokkal. Magyar partnerétől azt a választ kapta július 30-án, hogy „a szóban forgó zsidók esetében olyan nem magyar állampolgárokról van szó, akik két évvel ezelőtt menekültek Északkelet-Magyarországra a szovjetek elől, és akiket most saját helyükre visszavisznek" – ezt az üzenetet továbbította Himer Von Roques-nak. Ez volt akkoriban a szabványos hazug válasz.

Az üzenetváltás ezzel még nem ért véget. Kozma Miklós naplójában egy jellegzetesen kurta bejegyzés tudatja, hogy jóval később, 1941. szeptember 16-án találkozott Himer altábornaggyal, és vélhetően arról tárgyaltak, hogy a magyar fél folytatni akarja a deportálásokat.[14] A mögöttes területeket biztosító 444. hadosztály 1941. július 31-én kelt – az előző napi választ követő – izgatott hangú, a főhadiszállásnak küldött üzenete még aggasztóbb volt: „[...] a zsidók létszáma a Magyarországról kitoloncolt zsidók beözönlésével tovább nőtt, ezekből csak az elmúlt néhány napban 3000 érkezett. Élelmezésük igen nehéz feladat, a járványveszély is fennforog. Haladéktalanul parancsot kérünk az evakuálásukra."[15]

Augusztus első hetére több ezer új száműzött érkezett a városba. Az egyik deportált 1941. augusztus 4-én Magyarországra küldött levele szürreális helyzetről számol be, amennyiben a német hatóságok mindent megtettek, hogy megszabaduljanak a magyar zsidóktól, viszont a magyar kormány következetesen elzárkózott a visszafogadásuktól. A levél rámutat a németek dilemmájára: „Ma reggel 5 napi rettenetes szenvedés után megérkeztünk Kamenic Depolski [Kamenyec-Podolszkij] nevű városba, majdnem az orosz határon. Alighogy leraktak bennünket, a német parancsnok kijelentette, hogy innen holnap reggel elmegyünk. [...] A legnagyobb kétségbeesésben vagyunk, pénz nélkül, élelem nélkül, gyalog induljunk el. [...] Egész érthetetlen, hogy amikor a magyar hatóság ide internál bennünket, ugyanakkor a német kiutasít. [...] kérlek benneteket, azonnal kövessetek el mindent, mert végünk van 2000 emberrel együtt."[16]

A szálláshely és bármiféle ellátás nélküli nagy embercsoport számára a gettó felállítása valóságos katasztrófa volt a német katonaság kivitelezésében; lassított halálos ítéletet jelentett mind a magyar deportáltak ezrei, mind a helybeli zsidók számára. Meiler városparancsnok két héttel későbbi jelentése szinte

szó szerint a 444. hadosztály helyzetképét ismétli meg, megtoldva a fenyegető éhínség lehetőségével: „Mint már jelentettem, máris 3000, nemrég kitoloncolt magyarországi zsidó lakik az óvárosban, akiknek az eltávolításáról még mindig nem született döntés. Élelmezésük különösen nagy, nemkívánatos tehertétel a városnak. [...] a polgármester apróbb, közérdekű napi feladatok elvégzésére [kizárólag takarításra] használja a zsidókat."[17]

Súlyosbította a válságot, hogy a város közigazgatását – az újonnan elfoglalt területek általános átszervezésén túl – a tervek szerint a német katonai vezetés 1941. szeptember 1-jén át akarta adni a civil irányításnak. Ettől még inkább sürgetővé vált a gettó helyzetének megoldása. A kamenyec-podolszkiji tömeggyilkossághoz vezető sokféle tényező megerősíti azt a véleményt, hogy a népirtás nem légüres térben következett be.

Orinin, a halál előszobája

Német különítmények már a kamenyec-podolszkiji gettó lerombolása előtt vagy nagyjából akkor megkezdték a magyarországi zsidók ezreinek szórványos, véletlenszerű kivégzését. Az egyik ilyen esetben, amelyről a holokauszt annalesei sem igen tudnak, szándékosan magyar zsidókat választottak ki. 1941. augusztus 26-án történt Orininban. Magyar és galíciai túlélők tanúságtételei alapján – melyeket megerősítenek az Orinin környéki náci bűntetteket vizsgáló szovjet Rendkívüli Állami Bizottság megállapításai – az ekkor meggyilkolt magyar zsidók száma 2000-nél is többre tehető. Ekkor a helybeli zsidósághoz nem nyúltak; az irtó hadjárat célpontjai kimondottan a magyarok voltak.[18] A tömeggyilkosság mintegy előrevetítette az egy nappal későbbi, kamenyec-podolszkiji mészárlást.

Egy akkor tizenhárom éves fiú, Zvi (Hermann) Zelikovits a háború után felidézte tekervényes és drámai útját Galícián át egy zsidó csoporttal, akiket főleg Kárpátalján, Máramarosban szedtek össze. Orininba érkezve egy nagy pajtában, illetve ottani zsidó családoknál helyezték el őket. Egy napsütötte reggelen a hosszú vándorlást követő pihenés hirtelen véget ért. Egy festői mező mellett kellett gyülekezniük, és azt ígérték nekik, hogy visszatelepítik őket Magyarországra. Az emlékeit felidéző akkori fiú öröme azonban nem tartott sokáig:

„Egyszerre csak felbukkant három-négy teherautó. Nagyjából hatvan vagy hetven, pisztollyal felfegyverzett német katona mászott le a teherautókról. Ekkor láttam életemben először német katonát. Mind az SS-hez tartoztak, de ezt csak később tudtam meg.

[...] megállt három személygépkocsi. Ott álltunk az út mellett a réten, nem messze az autóktól. Egyedül bámultam őket, mert nem a szüleim mellett álltam. A katonák azonnal alakzatba rendeződtek, és tisztán emlékszem rá, hogy tetszett nekem az az alakzat.

Aztán egyik pillanatról a másikra sikolyokat hallottam. A katonák felugráltak a teherautókra, géppuskákat kaptak elő, és én még akkor sem értettem meg, hogy mi történik. Másodpercek alatt zajlott le az egész. Csak álltam és néztem, hogy megtöltik a fegyvereket. Egyszerűen eszembe se jutott, mi következik.

Elkezdődött a borzalom, a gyilkos borzalom. A német katonák tüzet nyitottak. Mindenfelől rettenetes sikoltozást hallottam. »Smá Jiszráél, smá Jiszráél« – hallatszott több ezer zsidótól, hogy pontosan hányan voltak, meg nem tudnám mondani."[19]

Négy tizenéves fiúnak – köztük Zelikovitsnak – sikerült elmenekülnie a kukoricásba. Így nem voltak szemtanúi a tömeggyilkosság második, fő szakaszának, amelynek rekonstruálásában egy kárpátaljai falusi fiú, az akkor tizenhat éves Max Solomon tanúságtételére támaszkodunk. Az első sortűznek nem az összegyűlt zsidók azonnali megsemmisítése volt a célja, hiszen semmiféle árkot vagy tömegsírt nem ásattak meg előtte. A cél csak az volt, hogy a markukban tartsák a rettegő emberek ezreit, akiket a szép mezőről 300 fős csoportokban irányítottak át jó néhány kilométerrel arrébb, a visszavonuló szovjet erők által felrobbantott katonai erődítményekbe. Solomon leírása szerint a deportáltak módszeres legyilkolása délelőtt tíz órától este nyolcig tartott – törött vezetékek vizével teli mély gödörbe lőtték őket. A túlélő szavaival: „Két német ült egy nagy géppuskánál, az egyik töltött, a másik lőtt... Egy hatalmas acéllap feküdt a gödör fölött." A gyilkosságok közben „az emberek nem látszottak embernek... Ilyenkor csak árnyakat lehet látni, az embereknek nincs arcuk. Egyszerre 50-100-150 embernek kellett arra a nagy acéllapra állnia. Volt, akit eltaláltak, volt, akit nem, volt, akit megöltek, volt, aki csak megsebesült, de mindenki eldőlt, és egyszerre csak azt lehetett látni, hogy mindenki esik bele

a vízbe... Víz, víz, víz, mindenütt csak víz." Solomonból szaggatottan törtek elő a szavak, amíg lefestette a vízi sírt fokozatosan megtöltő holttestek szürreális képét. Szavainak költői erejük van – a tömeggyilkosság ars poeticáját fejezik ki.

2000 magyar zsidót öltek meg tíz óra leforgása alatt. Ahogy a kivégzőhelyre leszállt az este és a csend, a kába tizenhat éves, aki csak könnyű sebesülést szenvedett a fejét horzsoló golyótól, átbukdácsolt a holttesteken és a többi sebesültön, akik addigra teljesen megtöltötték a vizes gödröt. Emlékei szerint egy ukrán nő talált rá, és ellátta tanácsokkal, hogy forduljon balra, és tűnjön el a kukoricaföldön – sőt még a blúzát is odaadta neki. A megdöbbent és összezavarodott fiú azonban jobbra fordult, és szembe találta magát 200 ukrán fegyveressel, akik csöndben utat nyitottak neki. „Talán azt hitték, kísértetet látnak."[20]

Orinin – a korábbi szovjet katonai erődítmény több mint 2000 magyar deportált tömegsírjává vált. 1941. augusztus 26.

A legfontosabb kérdés: miként kapcsolódik az orinini mészárlás a sokkal súlyosabb kamenyec-podolszkiji vérontáshoz, illetve hogyan sejteti előre a másik eseményt? Mi volt az értelme ennek a tömeggyilkosságnak egy nappal Kamenyec-Podolszkij előtt? Orinin – ez a szürke podóliai *stetl* jelentős arányszámú zsidó lakossággal – alig több mint 20 kilométerre található Kamenyec-Podolszkijtól északnyugatra. Katonai iratok nem maradtak ránk, de a tömeggyilkosság végrehajtását felgyorsíthatta a német katonai parancsnokság félelme attól, hogy a sok ezer zsidó Orininból a máris túlzsúfolt Kamenyec-Podolszkij felé folytatja

útját, ami tovább bonyolítaná az ottani gettó tervezett felszámolását. Lehet, hogy „megelőző mészárlásról" kell beszélnünk a kamenyec-podolszkiji fő esemény előtt? Mint látni fogjuk, a kamenyec-podolszkiji gettó felszámolásáról született augusztus 25-i határozat egy nappal előzte meg az orinini vérontást. Friedrich Jeckeln nem volt jelen az öldöklésnél – ekkor éppen Berdicsivben tartózkodott –, de a tanúságtételekből tudjuk, hogy az elkövetők egy SS-különítmény tagjai voltak. Ha áttekintjük a közvetlenül Jeckeln parancsnoksága alatt álló 1. SS-törzsszázad helyzetjelentéseit, valószínűnek látszik, hogy részt vettek a mészárlásban.

Létezik azonban egy információs hézag 1941. augusztus 15. és 25. között. Jeckeln rádióüzenetei megerősítik, hogy ebben az időszakban a törzsszázad folyamatosan lőtt le zsidókat ezen a területen.[21] Vagyis korántsem véletlen, hogy az orinini mészárlást augusztus 26-ra időzítették. A magyar deportáltak módszeres kiirtása kivégzőosztagok által már a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosság előtt vagy azzal szinte egy időben elkezdődött. Ez az előre eltervezett vérengzés határozott elmozdulást jelzett a náci politikában a magyar deportáltkérdés megoldását illetően – a szovjet zsidóság teljes megsemmisítésének keretein belül. Az orinini és a kamenyec-podolszkiji mészárlás közös motívuma – a két város és a két kivégzőhely földrajzi közelségén túl – a magyar száműzöttek mint célcsoport és természetesen a mindenütt jelen lévő Friedrich Jeckeln.

A tömeggyilkosságról szóló döntés és indoklása

Három dokumentumcsoport mutatja a kamenyec-podolszkiji mészárlás megkezdését és befejezését, mindegyik kapcsolódik Jeckeln személyéhez. Az első egy 1941. augusztus 25-i tanácskozás jegyzőkönyve, melyet két nappal később küldtek el Berlinbe. Ez az egyetlen ránk maradt forrás, amely rögzíti a német katonaság és a polgári hatóságok megállapodását a deportáltak problémájának drasztikus – vagyis tömeggyilkosság általi – megoldásáról, egyúttal dokumentálja a Wehrmacht bűnrészességét (és jóváhagyását) is. A másodikban három jelentés található a kivégzések naponta összeszámolt áldozatairól – ezt a főtettes, Jeckeln küldte közvetlenül Heinrich Himmlernek. Végül rendelkezésünkre áll egy rövid mondat egy hosszadalmas hadműveleti helyzetjelentés végén. Ezt az Einsatzgruppe C küldte 1941. szeptember 11-én, a biztonsági szolgálat

(a Sicherheitsdienst, vagyis az SD) főnöke fogalmazta, és utal az éppen lezárult időszak végkimenetelére: „Kamenyec-Podolszkijban a [déli] SS- és rendőri parancsnok kommandója három nap alatt 23 600 zsidót lőtt le."[22]

Az első dokumentum, a tanácskozási jegyzőkönyv az óvárosi gettóba zsúfolt deportáltak sorsának tragikus fordulópontját rögzíti. Dátuma a magas rangú német tisztek és a polgári hatóságok embereinek vinnicai megbeszéléséhez, 1941. augusztus 25-hez köthető. Az eseményt az OKH (Oberkommando des Heeres, főparancsnokság) főhadiszállásán tartották, és fő napirendi pontja az újonnan létrehozott Ukrajnai Birodalmi Komisszariátus (Reichskommissariat Ukraine) irányításának küszöbönálló átadása volt a katonaságtól a polgári közigazgatásnak.[23]

Ha a résztvevők összetételéből indulunk ki – köztük voltak a Dél Hadseregcsoport vezető tisztjei Karl von Roques tábornok, hátországi parancsnok képviseletében, valamint a polgári közigazgatás magas rangú beosztottjai a Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériumából (RMfdbO) –, a találkozó mérföldkő volt a háborúban. Az ülésen Hans-Georg Schmidt von Altenstadt vezérőrnagy (a hadi közigazgatás vezetője a főszállásmester hivatalában) elnökölt. Részt vett továbbá Ernst-Anton von Krosigk ezredes (a Dél Hadseregcsoport hátországi parancsnokának vezérkari főnöke), Justus Danckwerts másodtitkár (a katonai közigazgatás igazgatási osztályának vezetője), Paul Dargel (az Ukrajnai Birodalmi Komisszariátus politikai osztályának vezetője, egyúttal Erich Koch birodalmi komisszár személyes képviselője), két tanácsos, dr. Walter Labs és dr. Otto Brautigam százados az RMfdbO-ból és egy bizonyos Wagner őrnagy.[24]

Az egyik legmeglepőbb tény a tanácskozással kapcsolatban, hogy nem hívták meg Josef Meilert, Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnokát. Sőt, az ülés határozatairól sem tájékoztatták a gyilkosságok tényleges megkezdéséig. A napirenden szereplő vitapontok között egyetlen bekezdés volt, amely tömören foglalkozott a magyar transzportok érkezésével, az ezzel járó humanitárius és egészségügyi vészhelyzet fenyegetésével, valamint a probléma megoldására tett javaslattal. A találkozó jegyzőkönyve, melyet 1941. augusztus 27-én továbbítottak Berlinbe, ezt a vészjósló bekezdést is tartalmazta: „Wagner őrnagy kifejtette, [...] hogy Kaimenez-Podolsk [sic!] közelében a magyarok nagyjából 11 000 zsidót tettek át a határon. Tárgyalásainkon ez idáig semmiféle előrehaladást nem sikerült elérnünk a zsidók visszavételét érintő intézkedésekkel kapcsolatban. Az SS- és rendőri parancsnok (Jeckeln SS-Obergruppenführer)

azonban reménykedik, hogy *ezeknek a zsidóknak a likvidálását* 1941. 09. 01.-re befejezzük."[25]

A rövid bekezdés egyértelműen a magyar deportáltakat szemelte ki „likvidálásra". A szigorúan titkos jegyzőkönyvet valószínűleg csak a náci hierarchia csúcsain helyet foglalók olvashatták, így a szöveg mellőzte a végső megoldásra oly jellemző eufemizmusokat. Nem kendőzték el a valóságot a bürokrácia szépelgő szavaival, amilyen az „átszállítás", az „áttelepítés", az „átköltöztetés" vagy a „különleges bánásmód" *(Sonderbehandlung)*, hogy sterilebbé tegyék vele a gyilkolást. A „likvidálás" szó nem bízott sokat a fantáziára. Ugyancsak hiányzott az ártatlan civilek megölésének szokásos igazolása, például „a judeobolsevik fenyegetés" megszüntetése, „a kommunikációs vonalak elleni partizántevékenység" elhárítása vagy „a menekültek ellátásának megoldhatatlan feladata". Mindez a gettó falai közötti lassú haldoklás végét is jelezte – a nyomor, a járványos betegségek és az éhezés tarthatatlan állapotának végét. A jegyzőkönyv egyúttal megmutatta a Wehrmacht tisztjeinek fokozhatatlan cinizmusát: így oldanak meg egy problémát, melyet saját maguk okoztak. Csak akkor érthetjük meg a végzetes dokumentum utolsó mondatát, ha a kamenyec-podolszkiji mészárlást a gyorsan változó náci politika kontextusába helyezzük – nem mint öncélt, hanem mint a teljes megsemmisítés kibontakozó irányvonalának részét. Más szóval ez a tömeggyilkosság nem kivétel, hanem az ukrajnai zsidó népesség általános és módszeres kiirtását célzó politika lényegi fejezete.

Érdemes utánajárni, milyen tényezők vezettek ehhez a tanácskozáshoz és tragikus következményeihez. Az egyetlen személy, aki nem volt jelen – bár a szöveg említi a nevét –, és aki megígérte a későbbi tömeggyilkosság végrehajtását, az Jeckeln. A jelentés tárgyszerű hangja azt is sejteti, hogy a gettólakók likvidálását már az ülés előtt elhatározták, és az összes érintett féllel tisztázták. Ennél is fontosabb, hogy bizonyosnak látszik: az egész nem történhetett volna meg, ha nem egyeztetnek közvetlenül Karl von Roques tábornokkal és talán a hadsereg főszállásmesterének, Eduard Wagnernak a hivatalával. A döntés mindenesetre illeszkedett ahhoz a tényhez, melyet így jellemez Timothy Snyder: „1941. augusztus végén, a háború kilencedik hetében a vezetést komolyan aggasztotta a hátország élelmiszer-ellátása és biztonsága. A zsidók kiirtása élelmiszert szabadított fel [...]."[26]

Közvetlen kapcsolat található a náci élelmezési politika és a gettólakók kiirtása között. Az ellátási helyzet mind Wagner tábornokot, mind Von Roques

tábornokot, a Dél Hadseregcsoport hátországi parancsnokát erősen aggasztotta. Von Roques tábornok egyetértett azzal, hogy a zsidók kiirtandók, hiszen ez a „kötelező vezérelv". 1941. szeptember 1-jén megismételte, hogy a tömeggyilkosságot teljes mértékben helyesli, amennyiben a Wehrmacht nem vesz részt aktívan benne, minthogy a lakosság bizonyos részei (különösen a zsidók) ellen „végrehajtandó intézkedések" kizárólag az első számú SS- és rendőri vezető hatáskörébe tartoznak, az alárendelt parancsnokságoknak pedig nincs tiltakozási joguk az SD-különítmények intézkedései ellen.[27]

Ami a küszöbönálló kamenyec-podolszkiji mészárlást illeti, Von Roques külön is utasította Meiler városparancsnokot, hogy ne avatkozzon bele az SS dolgába, még csak ne is segédkezzen. „A Wehrmachtnak semmi köze az egész akcióhoz." A logisztikai támogatást illetően az SS a hadsereg „alárendeltje" volt, és műveleteit az adott terület katonai parancsnokával kellett egyeztetnie. Ez az utasítás azonban azt mutatja, hogy a civil lakosság megsemmisítésében a Wehrmacht alárendelt helyzetben volt az SS rendőrfőnökségével szemben.[28]

Nem ez volt az egyetlen tömegmészárlás a Von Roques által felügyelt területeken, amellyel összefüggésbe hozták a nevét a háború után. Persze lehet, hogy Wagnernak még fontosabb szerep jutott – inkább gazdasági, mint ideológiai értelemben. Bár a végzetes vinnicai találkozón valószínűleg nem volt jelen, a Reinhard Heydrichhel közösen, 1941 márciusában felvázolt rendelkezései tökéletesen egybecsengenek a találkozó határozataival. Azok a rendelkezések gondoskodtak arról, hogy a hadsereg és a különleges kivégzőosztagok együttműködjenek a szovjetunióbeli zsidók kivégzésekor. A megállapodás szerint a német fegyveres erők legfelső parancsnoksága beleegyezik, hogy „az utasításoknak megfelelően és saját felelősségükre a Sonderkommandóknak jogukban áll intézkedéseket végrehajtani a polgári lakosság ellen".[29] Ezzel létrejöttek a tömeges megsemmisítés keretei, melyeken belül a Harmadik Birodalom különféle biztonsági szervezetei – és nem kizárólag az Einsatzgruppék –, valamint a Wehrmacht megosztották egymás között a „rendteremtés" feladatait az újonnan meghódított területeken.

A német erők gyors északi előrehaladása miatt egyetlen Einsatzgruppe C sem működött Galícia déli részén. Helyettük a tömeggyilkosságokat sokkal ütőképesebb és erre szakosodott mechanizmusra bízták: a HSSPF hivatalára, melyet kiegészítettek rendőrzászlóaljakkal és helyi tartalékos erőkkel. A dél-oroszországi (Jeckeln vezette) HSSPF alá rendelt hat zászlóalj lényegesen

több ukrán zsidót ölt meg, mint az Einsatzgruppe C és D együttvéve.[30] Wagner felelőssége a civil lakosság, valamint az orosz hadifoglyok millióinak megtizedelésében abban állt, hogy az ő vállára helyezték mindenféle hadianyag-utánpótlás terhét – beleértve az élelmezést is –, amikor a beszerzési források korlátozottak voltak.[31] Az utánpótlás biztosítása érdekében Wagner a legteljesebb mértékben alkalmazta az éhségtervet *(Hungerplan)* – ez a rendszer az élelmiszer-ellátásban a német fegyveres erőknek adott elsőbbséget a németek által megszállt szovjet területek lakosságának rovására. A terv azon az előfeltevésen alapult, hogy a német hadsereg a keleti végeken és a Szovjetunióban elfoglalt területeken a helyben fellelhető ennivalóból fogja megoldani saját élelmezését.

Wagner rendelkezései a civil lakosság és a hadifoglyok élelmiszer-tartalékainak csökkentéséről milliók halálához vezettek a háború idején. A legkönyörtelenebb ezek közül a zsidók ellátásának csökkentése volt, hiszen őket a tojás-, vaj-, tej-, hús- és gyümölcsvásárlástól is eltiltották.[32] Ennek fényében derül ki a már idézett, 1941. augusztus 24-i plakát szövegének értelme (ez tiltotta meg, hogy a kamenyec-podolszkiji gettólakók élelmiszert vásároljanak), ami lényegében egyenlő volt a halálos ítélettel. A német hatóságok jól átgondolt terve volt ez a lakosság megtizedelésére. Kamenyec-Podolszkijban a tömeggyilkosság alkalmazása – mi több: a *felkérés* tömeggyilkosságra – nyomatékos kiterjesztése volt a népirtási mechanizmusnak, és korai példa a Wehrmacht-tisztek és az SS együttműködésére. Az eset rámutat a Heinrich Himmler és a Wehrmacht vezetése közötti alapvető egyetértésre a „zsidókérdés" megoldását illetően, akár ideológiai, akár gazdasági szemszögből nézték a dolgot.[33]

Himmler közvetlen hatását a deportált zsidók sorsfordulójára napnál világosabban mutatja július 20-i, lembergi tanácskozása a katonai felső vezetéssel. Útja során tárgyalt Von Roques-kal, hogy közösen dolgozzák ki fellépésük általános elveit a népirtásban – különös tekintettel a Jeckeln parancsnoksága alatt álló SS-törzsszázadra.[34] Mindez tükrözte a megszállt területeken szokásos népirtási folyamat kiszélesedését – a zsidó férfiak és a „bolsevik rendszert támogató emberek" (nagyjából ugyanaz a csoport) ellen elkövetett szórványos gyilkosságoktól eljutottak férfiak, nők, gyerekek nagybani, válogatás nélküli, tömeges kivégzéséhez. Bár nem tudjuk pontosan, aznap mit vitattak meg, mégis valószínű, hogy Von Roques szóba hozta a magyar zsidók kérdését.

Augusztus elején Himmler mint az SS birodalmi vezére (Reichsführer-SS) tárgyalt az SS és a rendőri erők három parancsnokával – Hans-Adolf Prützmann

SS-altábornaggyal (SS-Gruppenführer), a balti államok és Észak-Oroszország (Rußland-Nord) HSSPF-jével, Erich von dem Bach-Zelewski SS-altábornagygyal, Belarusz (Rußland-Mitte) HSSPF-jével és Friedrich Jeckeln tábornokkal, Ukrajna és Dél-Oroszország (Rußland-Süd) HSSPF-jével –, méghozzá Hitler azon „óhajáról", hogy gyorsítsák fel és szélesítsék ki a népirtási folyamatot. Történészek máig nem tudtak megegyezni abban, adott-e Hitler valaha is írásos parancsot, *Führerbefehl*t ebben az ügyben. Azt viszont tudjuk, hogy Himmler és a bizalmát élvező pribékjei között kizárólag a szóbeli utasítás járta. Rigai bírósági tárgyalásán Jeckeln azt vallotta, hogy Himmler szó szerint így beszélt: „Ez a parancsom, egyúttal a Führer óhaja." Jeckeln és a megsemmisítő mechanizmus alsóbb szintjein álló náci funkcionáriusok számára a *Führerbefehl* lecsillapított mindenféle „jogi" vagy „erkölcsi" aggályt.[35]

Jeckeln felelőssége a gettó lakóinak kiirtásában megint csak olyan darabja a mozaiknak, amelyet összefüggésbe kell helyezni. Egy olyan sokszintű

Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezére Alfred Wünnenberg SS-tábornokkal beszélget. Himmler jobbján Friedrich Jeckeln

bürokráciában, amilyen a náci rendszer volt, testvérharc dúlt a különféle biztonsági erők, fegyveres testületek és személyiségek között. Jeckeln a Reichsführer-SS személyes képviselőjeként szolgált Dél-Ukrajnában, és közvetlenül irányított egy parancsnokságot (Kommandostab), amelyben az SS szinte összes fegyvernemét és ügyosztályát képviselte valaki. Szükség esetén a különféle biztonsági szervezetek csoportjaira is támaszkodhatott, amilyen például az Ordnungspolizei (ORPO, melyet gyakran tartalékos rendőrzászlóaljként említenek), a Geheime Staatspolizei (Gestapo, titkos államrendőrség), a Sicherheitsdienst (SD, azaz biztonsági szolgálat, voltaképp hírszerző szolgálat), a Sicherheitspolizei (Sipo, avagy biztonsági rendőrség), a Schutzpolizei (Schupo, a voltaképpeni városi rendőrség) vagy az éppen elérhető SS harci egység (az 1. SS-törzsszázad). Az SS harci egységei a közvetlen szolgálati úton kapott utasításokra reagáltak, és csak vészhelyzetben vette őket igénybe az SS- és rendőri parancsnok. Ezeknek az erőknek a kiegészítéseként Jeckeln és sok más, a megsemmisítő mechanizmusban részt vevő tiszt a kifejezetten erre a célra toborzott népi német (vagyis kisebbségi német, azaz Volksdeutsche) egységekre, a kiegészítő rendőrségre (Hilfspolizei, röviden Hipo), a helyi lakosságból szervezett segédrendőrségre (Schutzmannok), sőt még a határőrségre (Grenzpolizei) és a szerény vasúti rendőrségre (Bahnschutzpolizei) is támaszkodhatott.

A megsemmisítő mechanizmus számbavételekor nem szabad elsiklanunk afölött, micsoda könnyedséggel használták fel saját céljaikra a mindenféle rangú SS-tisztek az összes említett egységet, sőt ezeken túl a helyi közigazgatás polgári részlegeit is. Jeckeln népirtó tevékenységének legfőbb ereje azonban a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj (Ordnungspolizei-Bataillon) volt, a közvetlenül a személye alá rendelt öt zászlóalj egyike, melynek kimondottan a foglyok Jeckeln által elrendelt megnyomorítása és megölése volt a feladata. A zászlóalj tagjainak kezdetben az jutott feladatul, hogy összeszedjék azokat, akikre halál várt, és körbevegyék a kivégzőhelyet. Ez aztán gyorsan odáig fejlődött, hogy aktívan is részt vettek a gyilkosságokban.

A kamenyec-podolszkiji mészárlásig a dél-galíciai népirtás tempója lassúbb volt annál, mint ami a többi régióban zajlott. A Galíciába került magyar zsidók sorsát s főleg a kamenyec-podolszkijiak lemészárlását nem lehet elkülöníteni – Peter Longerich találó megfogalmazásával – „a német *Judenpolitik* (zsidópolitika) 1941 augusztus–szeptemberi általános radikalizálódásától".[36]

A kibontakozó dráma tempójának hirtelen megugrása mind az egymással versengő személyiségek, törekvések közötti dinamikára, mind az aktuális állapotok diktálta szükségszerűségekre visszavezethető.

Egy 1941. augusztus 12-i találkozón Himmler arra utasította Jeckelnt, hogy a zsidó férfiak mellett a nőket és a gyerekeket is le kell lőni – ezzel pszichológiai gátat szakított át a hóhérmunka végrehajtóiban. Ami ennél is fontosabb: Himmler lehordta Jeckelnt, mivel „termelékenysége" elmaradt a kívánatostól, az SS és a rendőri erők többi parancsnoka – így a középső területeken Erich von dem Bach-Zelewski, a Baltikumban pedig Hans-Adolf Prützmann – egyaránt több kivégzést hajtatott végre.[37]

Albert Hartl, aki kihúzta magát a tömeggyilkosságból, a háború után megjegyezte, hogy a tömeges mészárlással megbízott tisztek egyike-másika „nagyon ambiciózusan végezte a feladatát, és minél magasabb számokról akart jelentést küldeni Berlinbe".[38] Nem meglepő, hogy a brit hírszerzés elemzői, akik elfogták a napi öldöklésekről szóló üzeneteket, ugyanerre a következtetésre jutottak: „[...] a három szektor vezetői [a három HSSPF] egyfajta versenyben állnak egymással, hogy melyikük ér el jobb »eredményt«." A következő fejezetekben látni fogjuk, hogy még a Galíciában állomásozó alacsonyabb rendfokozatú SS-tisztek is hevesen rivalizáltak egymással, hogy minél több áldozattal büszkélkedhessenek. Jeckeln vérszomjas, gyilkos személyiség volt, elszántan, lelkesen vetette bele magát az irtó hadjárat megtervezésébe. A háború négy hosszú éve alatt minden valószínűség szerint ő volt a legtalálékonyabb tömeggyilkos a keleti hadszíntéren. Klaus-Michael Mallmann történész meggyőzően fejti ki, hogy mivel a déli HSSPF 1941. augusztus 12-i jelentése alapján Himmler elégedetlen volt Jeckeln teljesítményével, lehetséges, hogy Jeckeln megoldásként felajánlotta a magyar zsidók tömeges meggyilkolását.[39]

Ez persze csak feltételezés, de amennyiben igaz, újfajta tartalmat ad a vinnicai találkozónak. A fentiek alapján kulcsfontosságú lépés lehetett az ukrajnai népirtás kiterjesztésében, amelyben a magyarok egyszerre voltak közvetlen áldozatok és egy ígéret biztosítékai. Christopher Browning arra gyanakszik, hogy Vinnica lehetett az *Endlösung* kiindulópontja.[40] A vinnicai tárgyalás után a mintegy 16 000 magyar, több ezer román és körülbelül 4000–5000 helyi zsidó addig példa nélküli, három napon át tartó lemészárlása 1941. augusztus 27-én, szerdán kezdődött. A túlélők és a magyar katonák emlékezései, illetve

az ukrán tanúk és az elkövetők bírósági vallomásai alapján szinte percről percre végigkövethetjük az egész eseménysort.[41]

Három augusztusi nap – a mélységes szakadék szélén

Miután megszületett a döntés a gettó felszámolásáról, a tömeggyilkosság tulajdonképpen csak logisztikai problémát jelentett. A mészárlás az első két napon elpusztítandó magyar deportáltak összegyűjtésével vette kezdetét. A vérfürdő előtti nap, augusztus 26. bepillantást enged a gyilkosok gondolataiba és abba is, mit érzékeltek az egészből az áldozatok.

A tanúk visszaemlékezéseinek apró ellentmondásai nem vonnak le semmit abból az igazságból, hogy előjátékul a félretájékoztatás jól bejáratott náci trükkje szolgált. Augusztus 25-én szűkszavú hirdetményt függesztettek ki az óvárosban, melyen az állt, hogy másnap, 26-án minden magyar zsidó gyülekezzen egy bizonyos helyen, hogy „áttelepítsék őket egy megfelelőbb helyre, vagy hogy a közeli jövőben visszaszállítsák Magyarországra".[42] Szándékosan terjesztettek megtévesztő és irreális pletykákat a Palesztinába költözés lehetőségéről. Mielőtt elhagyták a gettót, az ukrán rendőrfőnök 40 000 pengőt követelt a zsidóktól, „amit augusztus 26. reggelére kellett összegyűjteni". A pénzt azonnal összeadták.

1941. augusztus 26-án, kedden hajnalban a szemtanúk lassú menetet láttak haladni a vasútállomás felé, Kamenyec-Podolszkij újvárosi részén:

> „[...] két órát kaptak, hogy összeszedelődzködjenek az utazáshoz. Katonásan felsorakoztatták őket, és kivitték a lerombolt vasútállomáshoz. Elöl rabbik mentek tóratekerccsel, mögöttük anyák a gyerekeikkel, aztán a betegek meg az öregek, segítséggel. Mindenkinek nehezére esett a járás; és a legtöbben azt hitték, hogy innen majd hazautaztatják őket. Leromlott laktanyához vitték őket [az NKVD korábbi laktanyáihoz], az állomáshoz közel, és őrök vigyáztak rájuk. [...] azzal az ürüggyel, hogy az érkező vonatra várnak."[43]

Az éjszakát a romos laktanyában kellett tölteniük, ahová „bezárták őket", és halálbüntetés terhe mellett „senkinek sem engedték meg, hogy elhagyja az épületet". Pedig „egy nő megszült aznap éjjel", míg egy kassai férfit, aki odáig

merészkedett, hogy „kiment a barakkból vízért, lelőtték az őrök". Másnap „hajnali ötkor két német katona járta végig az épületeket, és megparancsolta, hogy mindenki gyülekezzen odakint, de a holmiját hagyja bent. Két másik német katona pedig azt parancsolta, hogy a német nemzetiségű zsidók maradjanak ott."[44]

A mészárlás előtti nap. „Minden magyar zsidót átszállítottunk az újvárosi részbe, a vasútállomás melletti laktanyába." 1941. augusztus 26.

A kivégzés helyszínére 1941. augusztus 27-én reggel indultak el. Napsütéses szerda volt; „egymástól tíz lépésre álltak a korbácsos német katonák, és ütötték a mellettük elszaladó zsidókat".[45] Ezt az első másfél napot kimondottan a magyarok elpusztítására szánták. A második nap késő délutánján jött el az idő, hogy a helyi zsidó közösséggel is leszámoljanak – a zsidó lakosság összegyűjtése és megölése már rutinszerűvé vált. Az igazság elkendőzésére sem volt már szükség. A felismerés, hogy a menet a halálba vezet, természetesen nem tette kevésbé rémisztővé a helyzetet az áldozatok számára. Többször is előfordult, hogy a hóhérok nem tudtak „feldolgozni" annyi halálraítéltet, amennyivel dolguk volt, és egyes csoportokat visszaküldtek a városba. Az öldöklés második napján sok helyi zsidót is belekényszerítettek a halálmenetbe. Egy akkor

tizenhét éves, kamenyec-podolszkiji lány elmesélte, micsoda rettegést érzett, amikor a kivégzőhelyre meneteltették, de azután visszaküldték, mert túl sokan voltak a kivégzendők. Órákkal később megint a kivégzőhelyre vezényelték.

„1941. augusztus 28. hajnalán elkezdték kikergetni a zsidókat a lakásaikból, és azt mondták nekik, vegyék magukhoz a legértékesebb holmijaikat. Kihajtottak bennünket a lakásból a térre, ahol németek és *magyarok* vettek körül minket. Aki valami csomagot vitt a vállán, azt megverték, és a csomagját félrehajították. Később hatosával-nyolcasával sorba állítottak minket, és közölték, hogy nehéz és hosszú út áll előttünk, emiatt semmi értelme sok holmit magunkkal cipelnünk. Először Polskie Folwarki [negyed] felé tereltek, ahol két csoportra lettünk osztva. Az egyik csoportot áthajtották a tanyán egy gödör felé, a másikat megállították egy nagy szikla melletti hídnál, és megparancsolták nekik, hogy feküdjenek a földre. Leültünk, illetve akik nagyon elfáradtak, azok lefeküdtek. Közben a németek felállították a géppuskáikat… Pár Schutzmann is velük volt. Miután mindezt megparancsolták, a németek körülvettek, és elkezdtek lefényképezgetni bennünket. *Utána visszavittek az óvárosba…*

Néhány perccel déli tizenkettő után megint gyülekeznünk kellett a városközpontban. Megkérdeztem az egyik rendőrtől: »Hová lettek azok, akiket már elvittek? Mert a szüleim is köztük voltak.« Azt felelte, hogy »magukat kirakják a városból«… Miután az embereket megint összegyűjtötték, Polskie Folwarkba tereltek bennünket. Akik nem bírtak járni, azokat megverték. Álltak ott német teherautók, és akiket megvertek, azokat fölkapták, a teherautókra rakták, és a kivégzőhelyre vitték. Útközben tudtam meg, hogy minket is ki fognak végezni, és akik velem együtt jöttek, azok is akkor tudták meg."[46]

Nem szabad elmennünk a mellett a tény mellett, hogy ebben a vallomásban történik először említés magyar katonák részvételéről a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkossággal kapcsolatban – bármennyire jelentéktelen volt is a szerepük. A szabadságos magyar katonák egykorú beszámolói és a túlélők 1944. május 15. és 30. között a szovjet Rendkívüli Állami Bizottság[47] előtt tett tanúvallomásai ismételten magyar fegyveres erőkről is szólnak a vesztőhelynél a sorfalállítási feladatok ellátása kapcsán. Azt azonban nagy bizonyossággal feltételezhetjük, hogy kezdetben fogalmuk sem volt róla, milyen sors vár a deportáltakra. Akárcsak a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj tagjai – akik részeseivé

váltak a népirtásnak –, a magyar katonák is azt hihették, hogy a magyar és a helybeli zsidókat más helyre költöztetik.[48]

A vérengzés második napján azonban már nehezen hihető, hogy bárkinek is illúziói lehettek az összegyűjtött zsidók sorsát illetően. A tanúk visszaemlékezéseit támasztja alá az egyetlen fennmaradt fényképsorozat: négy fotó, melyeket Spitz Gyula, a magyar honvédség zsidó gépkocsivezetője készített.[49] Ezek a szemcsés képek a maguk egyszerűségében és őszinteségében igazán döbbenetesek. A pusztítás három fázisát mutatják be: az összegyűjtést, a németek irányította menetet és a gyilkosságok előtti végállomást. A vonulók ruházatából ítélve ukrán zsidók láthatók a képen, ami azt is jelzi, hogy a felvétel valószínűleg a tömeggyilkosság második vagy harmadik napján készült. Az egyik fotón a német rendőrosztagok fenyegető jelenléte szintén megerősíti az eredeti leírásokat. Kirívó brutalitást nem lehet látni, és senki sem cipel csomagot, csupán a mindent megbénító, elkeseredett beletörődés érezhető. A város felszabadulása után a szovjet Rendkívüli Állami Bizottság előtt tett vallomásában egy keresztény vallású ukrán azt mondta: „Láttam az egyik szomszédomat, akivel ugyanabból az udvarból nyílt a lakásunk, bizonyos Schwarzmann-nét, a férjét, a két lányukat, Lizát és Bászját meg a rokonaikat, *mentek összekapaszkodva, egyetlen szó nélkül, mélyen lehajtott fejjel.* Liza észrevett, és odakiáltott nekem: »Szenya, nekünk végünk van.«"

Menetelés a tömeges kivégzés helyszínére. „Egymástól tíz lépésre álltak a korbácsos német katonák, és ütötték a mellettük elszaladó zsidókat." 1941. augusztus 27–29.

A kivégzőhelyre tartó menet utolsó szakaszát kegyetlenség és erőszak jellemezte, hogy eleve elfojtsanak bármiféle ellenállási próbálkozást: „[...] az öregeket, akik mozdulni sem bírtak és lemaradtak, halálra verték a németek, azután kordékra tették a holttesteket, húszat-harmincat egy kordéra, és, amennyire tudom, a kivégzőhelyre vitték."[50] Az áldozatokat a rendőrök vesszőfutásra kényszerítették, majd fokozatosan át kellett adniuk az értéktárgyaikat és a ruhájukat. A német és az ukrán tettesek egyaránt világos képet rajzolnak a történtekről. A begyűjtésben és a kivégzésekben közvetlenül közreműködő 320-as tartalékos rendőrzászlóalj egyik tagja így tanúskodott a rendőrök bírósági tárgyalásán, 1961. január 4-én:

> „Beszéltem egy-két zsidóval... Azt kérdezték, hová kell menniük. Meg voltak győződve róla, hogy új lakóhelyre telepítik őket. *Akkor még én magam sem tudtam, hogy a zsidókat le fogják lőni.* Abból, amit mondtak, én is azt hittem, hogy tényleg új helyre lesznek költöztetve. Kivittük őket a városból. Nagyjából egy kilométert vagy kicsivel többet mentünk kifelé a városból. Ma már nem tudnám megmondani, melyik irányban. Átmentünk valami áthatolhatatlan részen. Akkor aztán elértük a saját sorfalunkat. Már messziről láttuk, milyen sokan állnak arra. A távolból géppisztolyok lövéseit is hallottuk. Átvittük a zsidókat a rendőrsorfalon, aminek a túloldalán már sok ezer zsidó volt. Utána a parancsunk szerint mi is a sorfalat erősítettük."[51]

Valójában két kordont vontak a zsidók köré. A külső körben ukrán segédrendőrök álltak, s ehhez egy folyosón, egy úgynevezett „slagon" át kapcsolódott a második, belső sorfal, az ORPO tagjaiból. Az egyik ukrán Schutzmann, aki részt vett a zsidók összeterelésében és őrzésében, visszaemlékezésében részletes képet rajzol: „A kivégzés helyét kettős kordonnal védtük, a belsőben főleg csak németek voltak, rögtön a sírok mellett, és azt a területet vette körül, ahol a lelövendő emberek levetkőztek, a másik meg, amelyikben a 2. század Schutzmannjai voltak, a teljes területet fogta körbe, és nagyjából 100-150 méterrel volt kijjebb a belső körnél."[52]

A kivégzések helye, a végállomás némi távolságra volt a vasúttól és magától a várostól, északkeleti irányban, dimbes-dombos területen. Négy hatalmas kráter csúfította el a vidéket, ezeket a hátráló szovjet hadsereg lőszerraktárait ért robbanások hozták létre. Belőlük lettek a tömegsírok, „az átmérőjük

Szemben a tömegsírral. Magyar zsidók várják sorsuk beteljesülését. 1941. augusztus 27–29.

körülbelül 20-30 méter lehetett, a mélységük 5-6 méter". A kivégzések előtt ezeket a gödröket továbbmélyíttették kényszermunkásokkal. Több szemtanú állítása szerint a tömeggyilkosság egyik legmeglepőbb sajátossága az volt, hogy a gyilkosok nem titkolóztak, és meg se próbálták a mészárlást elrejteni a helyi lakosság szeme elől. Ami egyébként jóformán lehetetlen feladat lett volna, hiszen az ukrán segédrendőrök is részei voltak a gyilkos gépezetnek. A szomszédok, akik ismerték némelyik helybeli áldozatot, és a vérontás helyszínének közvetlen közelében éltek, saját házukból hallhatták-láthatták a megdöbbentő hangokat és jeleneteket. Szintén tudjuk, hogy magyar katonák is zavartalanul jöhettek-mehettek a kivégzőgödrök környékén. Vagy talán katonai minőségükben voltak jelen? Erről nincs információnk. A vérfürdő döbbenetes méretei

miatt a gyilkosságok szinte azonnal közismertté váltak szerte Galíciában, sőt kisvártatva Budapesten is.

A fentiek fényében eltűnődhetünk: miként lehetséges, hogy egy magyar tizedes, egy kétkezi budapesti hordár szemtanúja volt két nagybátyám végzetének? Tudjuk, hogy a végső pillanataikat is látta – de az alapvető kérdést is föl kell tennünk: milyen minőségben volt jelen? Csupán kíváncsi nézőként? Mai szóval: katasztrófaturistaként? Vagy parancsot kapott, hogy szedje össze a zsidókat – köztük Samut és Karcsit –, és terelje őket a vágóhídra? Vagy neki is sorfalként kellett szolgálnia a végső bűncselekmény előtt? Sajnos nem könnyű válaszolnunk ezekre a kérdésekre. Egyvalamiben biztosak lehetünk: szinte karnyújtásnyira volt tőlük, és közeli szemtanúként beszélhetett róluk. Látta, hogy Samuval egyetlen fejlövés végzett, és hogy Karcsi élve ugrott a gödörbe a testvére után. És a hordár mindezt közvetlenül a családomnak mesélte el. A szónoki kérdésre, hogy ebben a rettenetes pillanatban Karcsi végső cselekedetét vajon az vezette-e, hogy ellenszegüljön a hóhérának, a hírhozó már nem tudta a választ. Vagy a maga módján akart meghalni? Vagy csak Karcsi értette volna meg, hogy – egy náci tiszt szavaival – „a halál nem is olyan rossz dolog, rosszabb előtte a haldoklás"?[53]

Jeckeln vagy augusztus 26. késő délutánján, vagy másnap délelőtt repült berdicsivi főhadiszállásáról Kamenyec-Podolszkijba kis méretű Storch repülőgépén, hogy személyesen felügyelje a gyilkosságokat. Tapasztalt pilóta volt, gyakran ingázott a kivégzőhelyek és a parancsnoki központja között.[54]

Érkezésekor nem pazarolta az időt arra, hogy kilátogasson a közelgő tömeggyilkosság helyszínére, s ott felállítsa a főleg a saját beosztottjaiból álló kivégzőosztagokat. Inkább utasította a Kurt Dall őrnagy vezette 320-as tartalékos rendőrzászlóaljat meg az ukrán rendőröket és segédrendőröket, hogy álljanak sorfalat. A szoros határidő miatt csak az 1. század – parancsnok: Alfred Weber százados – és a 2. – parancsnok: Hans Wiemer százados – tudott időben megérkezni a mintegy 80 kilométerre található proszkurovi (ukránul hmelnickiji) támaszpontjukról, hogy részt vegyenek a zsidók összegyűjtésében és kísérésében. A 3. század Heinrich Scharwey százados parancsnoki vezetésével csak augusztus 28-án délután ért a mészárlás helyszínére, és úgyszólván azonnal be kellett kapcsolódnia az öldöklésbe.

A nagyjából 500 rendőrből álló 320-as tartalékos rendőrzászlóaljat 1941 februárjában állították föl Berlin Spandau kerületében, és június vége felé

helyezték át Galíciába. Sajnos senki sem végzett hasonlóan alapos kutatásokat a 320-as zászlóalj demográfiai összetételéről, ideológiai irányultságáról, motiváltságáról, mint például Christopher Browning a 101-es tartalékos rendőrzászlóaljról.[55] A zászlóalj tagjait érintő, szűk ismeretanyagunk az 1960-as bírósági tárgyalásukról származik.

A zászlóalj újoncainak összetétele és motivációjuk, amiért a rendőri erőkhöz csatlakoztak, tükrözi az ORPO teljes újoncállományáét. A legénység legnagyobb részéből hiányzott a nyílt politikai érdeklődés, és a náci ideológia lelkes híveinek sem lehetett mondani őket. Zsidógyűlöletük sem volt mély. Részvételük a kamenyec-podolszkiji és egy sor másik mészárlásban számos összefüggéssel segíti megértenünk „az egyszerű németek" hajlandóságát gyilkosságok végrehajtására.[56] Az első kivégzőegységeket kimondottan erre a feladatra állította össze Jeckeln a saját testőreiből, a Stabskompanie/HSSPF Rußland-Süd őrosztagából és kisegítő személyzetéből. „Munkaerőhiány" esetén nem volt szokatlan, hogy Jeckeln még a gépkocsivezetőit is megpróbálta rábeszélni, hogy szálljanak be egy tömeges kivégzésbe. Sokak számára ez volt a beavatás a tömeggyilkosságba, akár önként, akár kényszer hatására vettek részt benne.[57]

Hogy a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj pontosan mikor kapcsolódott be aktívan a vérengzésbe, arról a tanúvallomások tartalmaznak kisebb ellentmondásokat, azt azonban pontosan tudjuk, hogy a második napon már a 3. század tagjait is kivezényelték, hogy részt vegyenek a zsidók lelövésében. A zászlóaljból legalább tizenketten kerültek be a négyfős kivégzőosztagokba. Ők is részei voltak a háború idején Kelet-Európában működő német ORPO több mint negyedmilliós állományának. A Jeckeln parancsnoksága alá rendelt egységek Dieter Pohl véleménye szerint „lényegesen több ukrán zsidót öltek meg, mint az Einsatzgruppe C és az Einsatzgruppe D együttvéve".[58]

Ha figyelembe vesszük azt a célratörő lelkesedést, amellyel a nácik belevetették magukat a zsidók megölésébe, a viszonylag rövid idő alatt kiirtott másfél millió ember senkit sem érhet meglepetésként. Inkább azon csodálkozhatunk, milyen kevés közreműködőre volt szükség ahhoz, hogy elérjék ezt a számot. Christopher Browning megjegyzi, hogy „az SS és a rendőri vezetők (SSPF) a feladatot megkapták, de a végrehajtásához szükséges embereket már nem. Rögtönözniük kellett, amit ad hoc »magánhadseregek« felállításával oldottak meg."[59] Nem csoda, hogy Jeckelnnek folyamatosan túl kevés olyan

alárendeltje volt, aki szívesen vett részt a mészárlásban, amikor Erschiessungskommandókat – kivégzőosztagokat – toborzott. A kamenyec-podolszkiji vérengzés bőségesen bizonyítja, hogy Jeckeln a rögtönzés könyörtelen mestere volt. De az is igaz, hogy a helyi ukrán rendőrség és segédrendőrök, valamint – talán – a sorfalat álló magyar csapatok és a rendőrzászlóalj aktív részvétele nélkül egy ennyire hatékony, tömeges zsidóirtás kivitelezhetetlen lett volna.

A kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosság nem sima, tisztán lebonyolított ügy volt, nem nevezhető „higiénikus" akciónak. A tömeggyilkosság soha nem ilyen. Ellentétben azzal, amit a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj tagjai vallottak háború utáni bírósági tárgyalásukon, számos hiba és üzemzavar fordult elő közben, sőt, kaotikus pillanatok és belső konfliktusok is adódtak. A Jeckelnféle találmány, a *Sardinienpackung-*, azaz szardíniásdoboz-módszer a kivégzéseknél még „finomításra", „tökéletesítésre" szorult, hogy tömegméretekben is alkalmazható legyen. Teljes körű alkalmazása Babij Jarnál és a rigai Rumbulaerdőben történt meg, ahol az áldozatoknak megparancsolták, hogy feküdjenek rá a már meggyilkolt társaikra, és közelről végeztek velük.[60]

Vagyis ha összevetjük az áldozatok számát a kivégzéseket végrehajtók viszonylag csekély számával, a háromnapos mészárlást kaotikusnak kell mondanunk. „Nem voltak orvosok, akik igazolni tudták volna az áldozatok halálát – mondta az egyik hóhér a tárgyalásán. – Ma is emlékszem rá, hogy az egyik zsidó, aki nem kapott halálos lövést, elveszítette az eszméletét. Mikor magához tért, azt üvöltötte, hogy lelőtték. Azután kapta meg a kegyelemlövést. Az első napon a kivégzések délelőtt tíz órától délután négyig tartottak." Ez a tanú nem hivatásos katona volt, hanem a gépkocsizók főnöke Jeckeln törzsszázadában.[61]

A kivégzőhelyre érve az áldozatoknak át kellett menniük a sorfalak közötti szűk folyosón, miközben záporoztak rájuk az ütések; először a pénzüket és értéktárgyaikat kellett átadniuk, majd a cipőjüket, végül a ruháikat is leparancsolták róluk. Csoportokban hajtották őket a hatalmas gödrökhöz, és a tömegsírok szélén géppisztolysortűzzel terítették le őket. A síronként négyfős kivégzőosztagok váltásokban dolgoztak, eközben a rendőri egységek sorfallal zárták el a helyszínt. Jeckeln törzsének egyik tagja, aki személyesen vett részt a mészárlásban, gyilkossági perének tárgyalásán felidézte, hogy a végrehajtók »géppisztolyokkal voltak felfegyverezve, valószínűleg cseh gyártmányúval. A kivégzőosztagokban rendőrök és az SS emberei is részt vettek." Más források szerint a hóhérok az orosz géppisztolyokat részesítették előnyben, mert azoknak

nagyobb volt a táruk, ötven lőszert is ki lehetett lőni belőlük akár egyesével, akár sorozatban.[62]

Voltak áldozatok, akik azonnal meghaltak, de sokan csak kisebb sérülést szenvedtek, és voltak olyanok is, akik élve ugrottak be a gödörbe, vagy élve hajították be őket. Igen sok szemtanú írta le ezt a borzalmat – áldozatok és elkövetők egyaránt. Az egyik túlélő elmondta: „Láttam egy sírt, ami fölé deszkákat fektettek, és a gödröt körülállták a németek. A sírhoz közeledő embereket a németek végigkergették a deszkákon; botokkal és puskatussal verték őket, aztán élve zuhantak be a sírba." Megerősíti ezt a beszámolót egy másik szemtanú, egy magyar hadmérnök megjegyzése: „Dobogókat ácsoltak a gödrök szélére. A zsidókra ráparancsoltak, hogy másszanak föl a dobogókra, és fordítsanak hátat a gödröknek. Géppuskákkal céloztak rájuk. Így pusztultak el ezek a zsidók."[63]

Egy bátor ukrán nő a barátnőjével a lehető legközelebb lopódzott a szörnyű látványhoz: „Láttam, ahogy a gyerekeket, nőket és férfiakat arra kényszerítik, hogy levetkőzzenek, és tízes csoportokban beugorjanak a sírba. Olyan is volt közöttük, aki *ellenállt,* mert nem akart levetkőzni. Azokat megverték puskatussal, összeszurkálták a szuronyokkal, és a kezüknél-lábuknál fogva vonszolták oda a sírhoz. A kisbabákat kitépték az anyjuk kezéből, és őket is összeszurkálták a szuronyaikkal."[64]

Végül pedig a géppisztolyok egyhangú kattogásába belevegyültek az áldozatok jajkiáltásai, amit kilométerekkel távolabb is hallani lehetett: „Hallottam a gépfegyverek lövéseit és az emberek átható üvöltését, de ez mintha nem is emberek szájából érkezett volna." A kamenyec-podolszkiji vasútállomás közelében élő ukránok – nők és gyerekek –, akik egy pincében laktak, nagyjából 1 kilométerre a kivégzőhelytől, beszámoltak a messziről jövő, borzalmas jajgatásról és kiáltozásról. Egy magyar túlélőnek, aki az utolsó pillanatban menekült meg a kivégzéstől, egész életében a fülében csengtek ezek a zajok. „Az emberek üvöltöttek. Képzelheti – tizenötezer ember! Mindegyik üvöltött."[65]

Hogy az öldöklés nem ment simán, abból is látszik, hogy a kivégzőosztagokat először csak Jeckeln saját törzsszázadából (Stabskompanie) jelölték ki, ami komoly létszámhiányt okozott. Ha a gyilkosok állományát nem töltötték volna föl erőnek erejével a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj tagjaival, főleg a második és a harmadik napon, nehéz lett volna véghez vinni a rémtettet. A rendőrzászlóalj tagjai ekkor estek át a tömeggyilkosság tűzkeresztségén.

A nácik tömeggyilkosságra tett előkészületeiben volt valamennyi pszichológia is, aminek része volt az is, hogy a snapszadag megnövelésével párhuzamosan az utolsó percig visszatartották az információkat. Még az SS tagjait is csak ritkán értesítették előre arról, hogy hamarosan gyilkolniuk kell. Jeckeln törzsszázadának tagjaival például előző este közölték, hogy „kivégzést fognak végrehajtani". A kivégzőosztagokba beosztott rendőröknek valóban csak az utolsó percben mondták meg, hogy tömeggyilkosságban kell részt venniük. A 320-as tartalékos rendőrzászlóalj tagjai még a vérengzés reggelén „sem tudták, hogy zsidókat fognak lelőni", némelyik rendőrnek pedig fogalma sem volt arról, hogy a zsidókat az azonnali, borzalmas pusztulásba kísérik.[66]

1944-ben tartott bírósági tárgyalásán egy ukrán rendőr így írta le a népirtás dinamikáját: a hóhérok „több műszakban dolgoztak: amikor valaki elfáradt, az elment pihenni. Helyettesítették mással. Így váltogatták egymást a kivégzések egész ideje alatt. A pribékek, és nem csak azok, akik lőttek, folyamatosan snapszot kaptak erősítésnek... Bekaptak valami ennivalót, meghúzták a snapszot, elszívtak egy cigarettát, azzal indultak vissza dolgozni."[67]

Mivel a hóhérok a lövések leadásakor szemtől szembe kerültek az áldozataikkal, még a legkérgesebb szívű SS-tagok is nehéznek találták a feladatot. A tömeggyilkosság bonyolult erkölcsi kérdésein töprengő Michael Burleigh megjegyzi, hogy „a géppisztolyosok közül sokan hánytak, vagy a körülöttük fröcskölő vér és a röpködő agyfoszlányok miatt, vagy azért, mert túl sok snapszot vedeltek".[68]

A mértéktelen alkoholfogyasztás a gyilkosságok integráns részévé vált. Jeckeln egyik beosztottja, Hermann K. példája jól mutatja azt az ambivalenciát, amely a lövészeket az alkoholhoz vezette: „A zsidókat folyamatosan hozták [a tömegsírokhoz]. Egy részüknek le kellett feküdnie, másokat álló helyükben tarkón lőttek, úgy végeztek velük. Voltak köztük férfiak, nők meg gyerekek, *de én kizárólag a férfiakra lőttem.* Szünet nem volt. Gyakran eljöttem a sírtól, mikor *az idegeim már nem bírták tovább, és megpróbáltam kihúzni magam ez alól a feladat alól.*"[69] Tegyük hozzá, hogy ez az SS-katona még snapsszal is fokozta az elszántságát, mielőtt visszatért volna a kivégzőosztagához.

Annak érdekében, hogy rávegyék a rendőröket fegyvertelen civilek lelövésére, pszichológiai és mentális határokat egyaránt át kellett törni – vagyis végbe kellett mennie egy átalakulásnak. A tárgyalásukon ezek a rendőrök beismerték, hogy önként vettek részt az öldöklésben, ugyanakkor bizonyos kollektív

pszichológiai nyomásgyakorlásra volt szükség, hogy belépjenek a kivégzőhelyre, és ott is maradjanak.[70]

A zászlóalj rendőrei közül egyetlenegy akadt – a 3. századból –, aki tiltakozásának adott hangot a küszöbönálló gyilkosságokkal kapcsolatban. Míg a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj első két százada – ukrán segédrendőrökkel kiegészítve – sorfalat állt, a 3. század a megérkezése után a kivégzőosztagokhoz került. Az említett tiltakozó azt mondta a kihallgatásán 1960-ban, hogy Heinrich Scharwey százados antiszemita előadást tartott az embereinek, a zsidók megsemmisítésének igazolására. „Emlékszem egy beszédre, amit a századunk vezetője, Scharwey tartott az összegyűlt emberek előtt, akkor azt mondta, hogy az egész zászlóalj egy zsidó *Aktion*ban fog részt venni Kamenyec-Podolszkijban. A beszédéből egyértelmű volt, hogy a zsidókat le kell majd lőnünk. [...] Elég az hozzá, hogy meg akart győzni bennünket a sortüzek szükségességéről."[71]

Ezzel egyidejűleg Scharwey megadta a lehetőséget, hogy aki nem akar részt venni, az kimaradhasson az öldöklésből: „Egyes beosztottjainak külön-külön nem adhatott parancsot, hogy vegyenek részt a kivégzésekben." Ugyanez a rendőr volt az, aki a hágai egyezményre hivatkozva kért engedélyt, hogy kimaradhasson a tömeggyilkosságból: „Felhívtam Scharwey figyelmét, hogy a hágai egyezmény szárazföldi hadviselési szabályzata kiköti, hogy nem szabad védtelen emberekre lőni, továbbá megmondtam neki, hogy ezt a feladatot nem tudom összeegyeztetni a lelkiismeretemmel. Azt is közöltem vele, hogy Eilenburgban, ahol kiképzést kaptam, a hágai egyezményről is tanultam. [...] Nem tudok róla, hogy a századból más is kérte volna a felmentését."[72]

A dokumentumok következetesen azt mutatják, hogy azoknak, akik nem voltak hajlandók kivenni a részüket a mészárlásból, semmiféle negatív következménnyel vagy büntetéssel nem kellett szembenézniük emiatt. Adódik a kérdés, vajon miért nem kért még több katona felmentést? A máról visszatekintve imponáló, hogy Scharwey elfogadta beosztottja okfejtését, és fölmentette a mészárlás alól. Sajnos valószínűleg ez a rendőr volt az egyetlen, aki lelkiismereti okokból kimaradt a gyilkosságokból. A zászlóalj többi része – csupa középkorú, tartalékos és aktív rendőr, bármiféle azonosítható ideológiai vagy politikai indíték nélkül – a részvétel mellett döntött, és „hétről hétre folytatta az öldöklést".

Jeckeln beosztottjai számára viszont ez az opció nem létezett. A nyílt fenyegetéstől a megfélemlítésig különféle eszközökkel kényszerítette a kivégzések végrehajtására törzsszázadát. Egy éles szóváltás során így dörrent rá egy

vonakodó Einsatzgruppe-parancsnokra: „Ezt én nagyon alaposan átgondoltam és mérlegeltem, úgyhogy ha valakit rajtakapok, hogy tiltakozik [a tömeggyilkosság ellen], vagy összeomlik itt nekem, hát az is golyót kap."[73] Ezek után nem meglepő, hogy Jeckeln törzsszázadából a zászlóalj legalább tizenkét tagja csatlakozott a harminc SS-katonához és biztonsági rendőrhöz, s így alkották a kivégzőosztagok magját.

Bár Jeckeln nem kényszeríthette rá az akaratát a zászlóalj rendőreire, a gyilkolásban való aktívabb részvétel hangos követelése indulatos veszekedést robbantott ki közte és Kurt Dall őrnagy, a zászlóalj parancsnoka között. Szóváltásuk eredménye nem ismeretes, a vita azonban túlment egyes rendőrök lógásán vagy azon, hogy nem voltak képesek folytatni az öldöklést. Lehetséges, hogy a hatáskörök határairól esett szó. Miközben a felsőbb SS- és rendőri vezetést segítették, ezek a rendőrzászlóaljak formailag az SS-Oberst-Gruppenführer és a rendőrségi Generaloberst (mindkét rangfokozat: vezérezredes), vagyis Kurt Daluege parancsnoksága alá tartoztak, aki az egyenruhás, országos ORPO főnöke volt. Ennek értelmében Dall őrnagy teljhatalommal irányíthatta az alárendeltjeit.[74]

Végső soron mégiscsak Jeckeln kezében összpontosult a hatalom, melyet ő egy SS-tábornokhoz illő önkényeskedéssel és szeszélyességgel gyakorolt. A négy tömegsír a Jeckeln parancsnoki őrhelyéül szolgáló alacsony domb kanyarulatában volt. Erről a kilátópontról August Meier SS-Sturmbannführer (őrnagy), az Einsatzgruppe C képviselője, valamint Kurt Dall őrnagy, a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj parancsnoka társaságában figyelemmel tudta kísérni a vérengzést. Egyes beszámolók szerint Gerret Korsemann SS-Brigadeführer és Generalmajor der Polizei (SS- és rendőr vezérőrnagy) is jelen volt Jeckelnnel a tömeggyilkosság helyszínén, ezzel is új szerepére – kaukázusi HSSPF – készült volna fel.[75] Végül pedig ott volt jó pár Wehrmacht-tiszt is Von Roques törzséből, akik puszta kíváncsiságból tekintették meg a látványosságot. Mindeközben a három századparancsnok, Alfred Weber százados, Hans Wiemer százados és Heinrich Scharwey százados felügyelte a népirtást.

Saját kakasülőjén Jeckeln élet-halál ura volt, ő mondta meg, ki menekülhet meg, és kinek kell elpusztulnia. Egyik tisztje a parancsnoki századból, aki tagja volt az egyik kivégzőosztagnak, a tárgyalásán felidézte, hogy a mészárlás első napján „egy fiatal, húsz év körüli lány meg egy tizenkétéves-forma kisfiú kérlelték Meyer [sic!] Sturmbannführert, hogy kímélje meg az életüket, mert ők

nem is zsidók. Meyer ezt megbeszélte Jeckelnnel, mire mind a kettőt szabadon engedték. Ma is előttem van, ahogy a fiú felugrott határtalan boldogságában, mert visszakapta az életét. Az a lány is nagyon boldog volt."[76] Meyer Sturmbannführert minden bizonnyal azonosíthatjuk August Meier őrnaggyal, ami különös fénytörést ad ennek a történetnek. Meiert ugyanis az Einsatzgruppe C képviseletében irányították Jeckeln törzsszázadához, és az őrnagy maga is gyakorlott tömeggyilkos volt. De még egy SS-őrnagy sem adhatott kegyelmet senkinek Jeckeln beleegyezése nélkül.[77]

Fein Albert, az akkor tizenhárom éves ungvári magyar fiú visszaemlékezett, hogy ott állt Jeckeln előtt, és „a tábornok" döntését várta az életéről. A féktelen vérontás kellős közepén Fein Albert tanúságtétele egészen szürreálisnak hat. Az anyja szőke osztrák nő volt árja arcvonásokkal, aki tökéletesen beszélt németül. Sikerült is meggyőznie az egyik rendőrt arról, hogy ő valójában egy keresztény német asszony. Miután a fiú kapkodva lerángatta magáról a tálit kátánt (a hagyományos zsidó alsóinget), a négygyerekes családot odaterelték Jeckeln színe elé. „Odavittek bennünket. Volt két szőke nővérem, én is szőke voltam, anyukám is szőke volt, csak apának volt sötét haja, meg a fivéremnek. A tábornok végigmért bennünket profilból, ugye, azután oldalról és elölről. Beszélt anyával, nem is sejtem, mire gondolhatott. Egyszer csak azt mondta: »Vissza. Ezeket vigyék vissza.«"[78]

Valóban, utólag is nehéz kibogozni, mi vezette Jeckelnt, amikor életről és halálról döntött. Ami egyszerre volt hatásos és nyugtalanító benne, az a végtelen, érzelemmentes közöny. Tekinthetjük feladatorientált embernek, problémamegoldónak, aki maradéktalanul elvégezte, amivel megbízták, és aki egy pillanatig sem izgatta magát amiatt, hogy ez mivel jár. Gyilkolási hajlandóságában nehéz volna felismerni bármiféle átfogó filozófiai megalapozottságot. Viszont a másodperc törtrésze alatt meghozott döntései, melyek szerint a nem zsidókat nem szabad kivégezni, tisztán ideológiában gyökereztek – olyan ideológiában, amelyet már megfosztottak mindenféle erkölcsi, érzelmi vagy emberi dimenziótól.

A három napig tartó öldökléssel teljesítette azt, amiért Kamenyec-Podolszkijba jött. Mikor a sírgödrök zsúfolásig megteltek, és a holttestek között még mozogtak életben maradt emberek is, Jeckeln, mint aki jól végezte dolgát, beült a kis Storch repülőgépébe, és visszautazott berdicsivi főhadiszállására. Három évvel később egy elégedetlenkedő ukrán segédrendőr azt mondta a tanúvallomásában, hogy a német tettesek „magukkal vitték a lelőtt emberek

tulajdonát".[79] Egy utolsó teendő, ami elkerülte Jeckeln figyelmét – bár az is lehet, hogy nem óhajtott ilyen hétköznapi dolgokkal vesződni –, a tömegsírok befedése, letakarása volt. Ezt elvi alapon gyakran a zsidókra hagyták, akik úgyis maguk ásták ki a gödröket, melyekben ilyenkor már a családtagjaik holttestei feküdtek. Végül, biztos, ami biztos, a sírokat betemető zsidókat is lelőtték. Adam Gopnik újságíró éles meglátása szerint „ez volt a holokauszt igazi arca, sokkal inkább, mint az iparszerű elgázosításhoz és elégetéshez percnyi pontossággal érkező vonatok képe".[80]

Ebben az esetben azonban egy zsidó sem maradt életben. A közeli falvak parasztjait, gyári munkásokat, koncentrációs táborok foglyait gyűjtötték egybe kapkodva és erőszakkal, hogy befedjék a bűn színhelyét. Ez a munka valóban traumatikus hatású volt, kitörölhetetlen pszichológiai nyomokat hagyott a résztvevőkben. Egy ukrán rendőr napokkal később is éjjel-nappal hallani vélte az ijesztő hangokat a sírok felől. Aztán SS-ek arra kényszerítették a környező falvak parasztjait, hogy fedjék be a sírokat.[81]

A túlélőknek és a szemtanúknak nem volt könnyű szavakba önteniük a vérontás közvetlen következményeit. Egy akkor nyolcéves ukrán kislány, a bevezetésben már megidézett Valentina így emlékezett: „A németek lovakat hoztak, hogy letapostassák velük a talajt. Éjszaka hallottuk az élve eltemetett sebesültek jajgatását... A föld meg-megremegett."[82] Hazatérő magyar katonák és a kényszermunkaegységektől hazatérő zsidók tanúsították, hogy „a sírok fölött még napokon át föl-le mozgott a föld".

Ordnung muss sein!

A jelszó a német precizitás netovábbját fogalmazza meg: „Rendnek muszáj lenni!" A kivégzőhelyről közvetlenül Heinrich Himmlerhez eljuttatott Jeckeln-féle hadműveleti helyzetjelentés végösszegét alapul véve három nap leforgása alatt összesen 23 600 zsidót, köztük mintegy 14 000–16 000, Magyarországról deportált magyar zsidót (és jó néhány keresztény családtagot) gyilkoltak meg.[83] Ennek az utolsó jelentésnek 1941. augusztus 30. a dátuma. A pedáns SS-Obergruppenführer valójában napról napra tájékoztatta a Reichsführert a zsidóirtás előrehaladásáról. Ha elolvassuk az előző három – augusztus 27-én, 28-án és 29-én kelt – helyzetjelentést, és összehasonlítjuk az utolsó, összefoglaló

jelentéssel, számbeli eltérésekre bukkanunk. A változó számok sokat elárulnak Jeckeln hiúságáról, és arról, mennyire szomjazta a Himmlertől érkező dicséretet. A gyilkosságokról küldött napi telex- és rádióüzenetekben augusztus 27-én összesen 4200 áldozatot jelentett, 28-án 5000-et, 29-én pedig 7000-et. Az összegzés szerint „a kamenyec-podolszkiji akcióban likvidált zsidók száma mindösszesen 20 000 fő körüli".

A három jelentés Jeckeln sajátos fejlődését mutatja abban, ahogy szétosztja a tömeggyilkosság dicsőségét. Az első jelentés mind a 320-as tartalékos rendőrzászlóaljat, mind Jeckeln törzsszázadát megemlíti a végrehajtók között. Másnap kizárólag a 320-as tartalékos rendőrzászlóaljról ír mint a kivégzések felelőseiről. Végül pedig az utolsó napon csakis a törzsszázadát és saját magát mint vezetőt nevezi meg a rémtett elkövetőiként: „A dél-oroszországi SS- és rendőrfőnök törzsszázada Jeckeln SS-Obergruppenführer parancsnokságával befejezte a kamenyec-podolszkiji műveletet. [...] Sikereink: [...] A törzsszázad további 7000 zsidót semmisített meg, ezáltal a kamenyec-podolszkiji akcióban likvidált zsidók teljes száma körülbelül 20 000 fő. Módosítás a 41. 8. 26-i és 27-i helyzetjelentéshez: a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj helyett törzsszázad értendő; a 8. 27-i jelentésben 5000 helyett 11 000 a pontos adat. A 320-as tartalékos rendőrzászlóalj feladata csak annyi volt, hogy sorfallal kerítse el [a kivégzőhelyet]."

Jeckeln egyik későbbi, augusztus 30-i rádióüzenete azonban tovább változtat az előzőleg kiadott információn. A zászlóalj szerepe itt már említésre sem kerül, és az elpusztított zsidók létszámát 23 600 főben rögzíti. A tömeggyilkosságról küldött végső, 1941. szeptember 11-én kelt feljegyzés piszkozatát nem Jeckeln, hanem az Einsatzgruppe C SD-főnöke készítette el. A szokványos „Hadműveleti helyzetjelentés, SZU, 80. sz." ezt a tömör összefoglalást adta: „Kamenyec-Podolszkijban a [déli] SS- és rendőri parancsnok kommandója három nap alatt 23 600 zsidót lőtt le."[84]

A holokausztkutatók figyelmét nem kerülte el az áldozatokról eredetileg megadott 20 000-es szám és a sietve fölfelé kerekített 23 600 fő különbsége. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj a vérengzés után visszavonult a hadiszállására Hmelnickijbe (akkori orosz nevén Proszkurovba). Előtte azonban tettek egy kis kitérőt Minykivcibe (lengyelül Minkowice), Kamenyec-Podolszkijtól 60 kilométerre északkeletre. Ezúttal is hibátlanul működött Jeckeln kivételes logisztikája és szervezőkészsége.

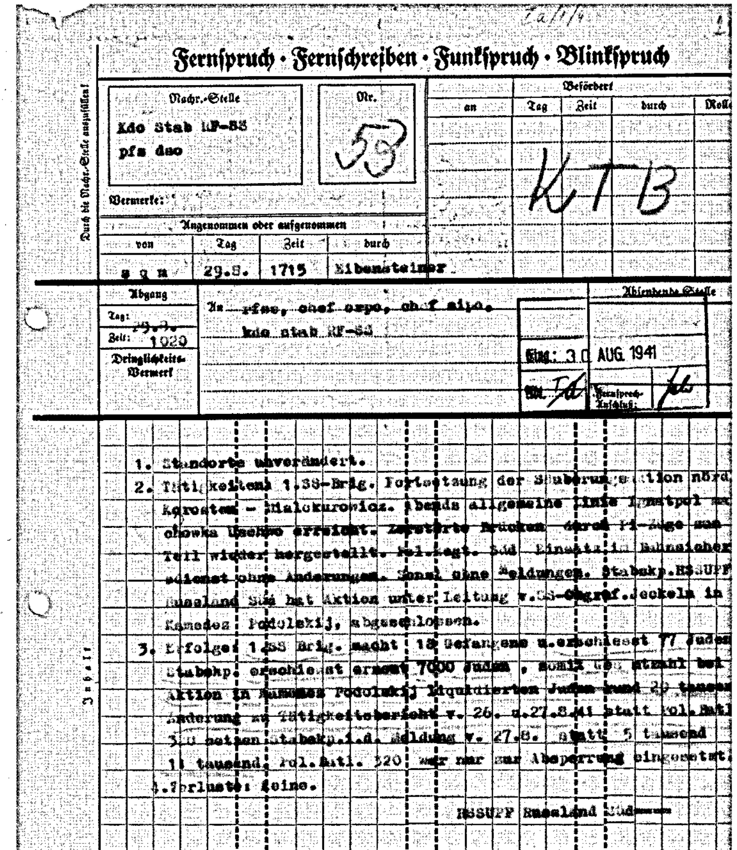
Fernspruch · Fernschreiben · Funkspruch · Blinkspruch

Nachr.-Stelle: Kdo Stab RF-SS pfs dso — Nr. 53 — KTB

Angenommen oder aufgenommen: 29.8. 1715

Eing.: 30 AUG 1941

1. Standorte unverändert.
2. Tätigkeiten: 1. SS-Brig. Fortsetzung der Säuberungsaktion nörd. Korosten – Malokurowicz. ... Stabskp. HSSPF Russland Süd hat Aktion unter Leitung v. SS-Ogruf. Jeckeln in Kamenez Podolskij, abgeschlossen.
3. Erfolge: 1. SS Brig. macht 18 Gefangene u. erschiesst 77 Juden. Stabskp. erschiesst erneut 7000 Juden, somit Gesamtzahl bei Aktion in Kamenez Podolskij liquidierten Juden rund 20 tausend. Änderung zu Tätigkeitsbericht v. 26. u. 27.8.41 statt Pol. Batl. 320 setzen Stabskp. i.d. Meldung v. 27.8. statt 5 tausend 11 tausend. Pol. Batl. 320 war nur zur Absperrung eingesetzt.
4. Verluste: keine.

HSSPF Russland Süd

A Himmlernek küldött Jeckeln-jelentés – a három napig tartó vérengzés összegzése. 1941. augusztus 30.

1941. augusztus 30. reggelén az összes minykivci zsidót összegyűjtötték a főtéren, a várostól 1,5 kilométerre keletre, három, előre megásott gödörhöz terelték, és 10-15 fős csoportokban lelőtték őket – mindehhez ukrán rendőrök nyújtottak segítséget. Jeckeln ezt követő, 1941. augusztus 31-i rádióüzenete kötelességtudóan értesítette az SS birodalmi vezetőjét a 320-as tartalékos rendőrzászlóaljnak erről az akciójáról, amely 2200 zsidó életét követelte. Másnap a zászlóalj tagjai mintegy 700 zsidót lőttek le Velikij Zsvancsikban (lengyelül Wełykyj Żwanczyk) és 380-at Szokilecben – mindkét község bő 30 kilométerre található Kamenyec-Podolszkijtól.[85]

Arról nincs információnk, hogy ezeknek az utólagos tömeggyilkosságoknak áldozatul estek-e magyar deportáltak. Kénytelenek vagyunk a német hadműveleti helyzetjelentésekre támaszkodni, melyek csak a lemészárolt emberek számát közlik, de ha figyelembe vesszük, hogy a terület milyen sok pontján követtek el gyilkosságokat, tekinthetjük úgy, hogy a végelszámolásban sok magyar élete is benne lehet. Vajon Jeckeln ezt a Velikij Zsvancsik-i és szokileci adatot is belevette a 23 600-ba a zárójelentésében? A városkák közel vannak Kamenyec-Podolszkijhoz, emiatt gyaníthatjuk, hogy ezeknek a mészárlásoknak is voltak magyar zsidó áldozatai.

Ami a rendőrzászlóaljat illeti, első, Kamenyec-Podolszkijban elkövetett tömeggyilkosságuk a nyitó lépése volt a Dél-Galícia-szerte sorozatban véghez vitt vérontásoknak. Miután átestek a tűzkeresztségen, a mészárlások második hullámát – Minykivciben és másutt – talán már könnyebben abszolválták, ami jelzi, hogy a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj menthetetlenül a népirtás bűnébe esett. Itt azonban még nem értek véget a zászlóalj dicső tettei. Néhány nappal később az egységet visszarendelték a kamenyec-podolszkiji tömegsírok őrzésére és a sírokból megszökött foglyok felkutatására. A szörnyű parancs mellé a fosztogató ukránok elintézését is rájuk bízták.[86]

Nyílt titok

Szinte ugyanakkor, amikor elküldték a Heinrich Himmler íróasztalára szánt jelentést, a brit titkosszolgálat sikeresen megfejtette Jeckeln üzeneteit, és értesítette a londoni kormányt a kamenyec-podolszkiji mészárlás példátlan méreteiről. De nem csupán Londonban tudtak ilyen részletekbe menően erről a szörnyűségről. Mint már szó volt róla, megdöbbent és traumatizált magyar tisztek, közkatonák és kényszermunkára fogott munkaszolgálatosok folyamatosan érkező, részletes beszámolói is bizonyították, hogy a Magyar Királyi Honvédség aktívan jelen volt a vérontáskor. A hóhérok teljes nyíltsággal végezték el borzalmas feladatukat, a magyar katonai egységek pedig zavartalanul jöttek-mentek az egész területen. Nem meglepő, hogy a német hadsereg Berlinbe továbbított üzenetei erőteljesen hangsúlyozták aggályaikat amiatt, hogy a szövetséges katonák Galícia-szerte jelen vannak, és hogy viselkedésük a „katasztrófaturistákéra" emlékeztet: fényképeket készítenek, és nyíltan tudósítanak a német hadsereg által elkövetett háborús bűnökről.[87]

Ennek nyomán fölvetődik a kérdés: milyen mértékben volt részes a vérontásban a magyar honvédség – akár közönyös szemlélőként, akár társtettesként? Arról már volt szó, hogy a magyar egységeknek volt szerepük a zsidók augusztus 28-i, óvárosi összegyűjtésében. További – vidéki levéltárakban őrzött – szovjet dokumentumok ezt megerősítik, és hozzáteszik, hogy magyar katonák sorfalat is álltak, sőt, az áldozatok lelövésében is részt vettek.[88] Tudjuk, hogy a 320-as tartalékos rendőrzászlóaljat Berlinben hozták létre. Egyes-egyedül Dieter Pohl német történész említi meg külön is azt a tényt, hogy „a 320-as tartalékos rendőrzászlóaljat még egy ORPO-századdal is megerősítették, melynek tagjai baltikumi németek voltak".[89] A német résztvevők a bírósági tárgyaláson elhangzott tanúvallomásaikban kiemelik, hogy a halálosztagok négy főből álltak: hárman a törzsszázad tagjai, továbbá egy rendőr halálosztagonként, s mind a négyen németek. A mészárlásban való közvetlen magyar részvételt cáfoló legjobb forrás mégis maga Jeckeln. Rigai büntetőperében egyértelműen jelezte, hogy kizárólag német legénységet alkalmazott, hiszen egy efféle vállalkozáshoz az SS szellemi szilárdságára és hatékonyságára volt szükség.[90]

Ez a nyilatkozat a magyar bűnrészesség kérdését epizódszerepre egyszerűsíti – jelesül a sorfalat álló katonákéra –, s a gyilkosságok gyakorlati végrehajtása föl sem merül. Van azonban egy részlet, amely tagadhatatlan: tisztek, katonák és – furcsa módon – a katonai egységek mellé beosztott zsidó gépkocsivezetők szintén jelen voltak a vérengzésnél, saját szemükkel látták, mi történik, a későbbiekben pedig részletes beszámolókat küldtek haza az érintett családoknak, zsidó szervezeteknek és kormánytisztviselőknek. Mermelstein Gábor, az egyik zsidó, aki tehergépkocsi-vezetőként szolgált a magyar hadseregben, ott volt a kivégzéseknél: „Több száz embert láttunk ott vetkőzni [...] egy juharfasor mellett haladtunk – gyakorlatilag a meztelen holttestek tömege felett. [...] hirtelen megpillantottunk egy négyzet alakú gödröt, amelynek mind a négy oldalán emberek álltak. Ártatlan emberek százait géppuskázták halomra. Sosem felejtem el, amit láttam és éreztem: a rémült arcokat, az ellenállás nélkül saját sírjukba vonuló férfiakat, asszonyokat, gyerekeket. Egyszerre volt bennem rémület, felháborodás és mérhetetlen fájdalom."[91]

A zsidó katonai gépkocsivezetők szerepe kulcsfontosságú a rémtettekről szóló információk továbbításában. Bár beszámolóik kissé vázlatosak, tartalmuk mégis beszivárgott a magyar katonaság hírszerzői jelentéseibe: „Katonai gépkocsivezetők elbeszélése szerint Magyarországról kiutasított nagyobb létszámú

zsidót Kamenes [sic!] Podolszkból a német katonák és ukrán nemzeti őrök tovább akartak kísérni. A zsidók a katonaságnak ellenszegültek. A katonaság géppisztollyal közélőtt a zsidóságnak, és több halott is lett."[92] Egy másik gépkocsivezető, Salzer Izidor részletesebb beszámolójából több is kiderül: „Az ott szolgálatot teljesítő magyar katonáktól megtudtam, hogy augusztus 27–28-án a németek által szervezett ukrán rendőrség, illetve magyar katonai alakulatok azzal terelték el a zsidókat, hogy Kamenecz Podolsk zsidótalanítva lesz, és elszállítják őket egy másik helységbe." A végzetébe menetelő, „tehetetlen, védtelen, őrjöngő tömeget" leíró Salzernak nem volt szüksége szuperlatívuszokra. Beszámolója megerősíti a helyi zsidó és nem zsidó szemtanúk vallomásait.[93]

Bár szerzője névtelenségbe burkolózik, egy 1941. augusztus 30-án kelt rövid jelentés annak halvány valószínűségét jelzi, hogy egy magyarországi zsidó szervezet képviselője ugyancsak ott volt a „terepen", mégpedig valahol a mészárlás közelében. A leírás az ukrán paramilitáris egységek Dnyeszter menti atrocitásaitól egészen a kamenyec-podolszkiji háromnapos vérengzés közvetlen elbeszéléséig terjed. Ez a forrás 15 000-re teszi a három nap alatt meggyilkolt áldozatok számát. Mind a szöveg stílusa, mind a narratíva és a fájdalmas részletek arról tanúskodnak, hogy a szerző valóban jelen volt az eseményeknél:

> „Az ukránok [...] puskatussal, korbáccsal zavarták őket oda, ahol a megváltás német automata pisztolygolyó formájában megváltotta őket a további szenvedéstől, de nem nézték, hogy meghalt-e már vagy sem, beleesett a gödörbe, a következő pillanatban rá egy másik következett, és így tovább, míg a gödör meg nem telt, ha megtelt, hiába volt köztük esetleg élő is, elföldelték, és a játék folyt a másik gödörnél tovább. A géppisztoly pukkanása most 3-4 nap múlva is az agyamat nyomja, és talán nem is felejtem el, amíg élek. Az 1941. VIII. 27–28. nagy jarceitje lesz a zsidóknak, mert 15 000 ártatlan ember veszett el ezen egy városban csak mert közülünk való volt, sajnos közöttük sok magyarországi is. Egész nap csak ez jár a fejemben. Isten irgalmazzon mindannyiunknak."[94]

Ez és sok másik beszámoló pontosan festi le a mészárlást, és pontos az áldozatok számát illetően is. A világnak szinte azonnal a tudomására jutott a Galíciában lezajlott vérengzés és annak magyar zsidó vonatkozásai. A Jewish Telegraphic Agency szalagcímei nem sokat bíztak a képzeletre: „Kórházakból rángatják ki a zsidókat Magyarországon, hogy a nácik megszállta Galíciába deportálják

őket", „Holttesteket visz a Dnyeszter" – és így tovább. Ezek a cikkek magyar katonatiszteket idézve számoltak be az amerikai olvasóközönségnek a vérontás mértékéről: „Zsidó hullák ezrei úsznak a Dnyeszter vizén a nácik által megszállt Ukrajnában, mivel német katonák ukrán bandákkal együttműködve tömeggyilkosságokat követtek el a zsidók ellen. [...] A rettenetes látványtól megdöbbent tisztek becslései szerint zsidók tízezreit mészárolták le Kamenyec-Podolszkij környékén. [...] A halottak között legalább 15 000 a magyar." Az egyik tiszt úgy véli, „a kamenyec-podolszkiji áldozatok között 8000 galíciai zsidó lehet".[95]

A végső szám pontosan megfelel annak, amit Jeckeln is megadott. Egy 1943. október 20-án kelt, Palesztinába küldött levélben az írója hasonló statisztikával szolgált: „Eszerint abban az időben 25 000 zsidót végeztek ki Kamenyec-Podolszkijban."[96] A New Yorkban és Londonban megjelenő angol, jiddis és magyar nyelvű zsidó sajtó szintén közölte a hírt.[97] A deportálások egyik fő kitervelője, Pásztóy Ámon népbírósági tárgyalásán 20 000-es számot említettek. Az előző tanúságtételből azt is láthatjuk, hogy a katonai jelentések és a KEOKH személyzetének vallomásai szerint a hivatalt a folyamatos vérengzések és a kamenyec-podolszkiji végső tömeggyilkosság alapján is értékelték. Siménfalvy Sándor, aki hivatalosan a KEOKH vezetője volt, azonnal jelentette a Kamenyec-Podolszkijból érkező híreket a belügyminiszternek.[98]

Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának ránk maradt iratait áttekintve nyilvánvaló, hogy a budapesti amerikai követség és elsősorban Herbert C. Pell rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter tudatában voltak annak, hogy mi zajlik Galíciában. Következésképpen az amerikai Külügyminisztériumban is tudtak a részletekről.[99] Legalább 1942 elejéig amerikai részről sok riporter, valamint diplomáciai és katonai személyzet is tartózkodott Budapesten, hogy összegyűjtse az információkat a nácik erőszakos cselekményeiről. A magyar politika egyik nehezen érthető furcsasága az volt, hogy háborítatlanul engedte működni az American Jewish Joint Distribution Committeet, pedig azon keresztül jutottak el a valós hírek Genfbe, Lisszabonba és Washingtonba. Ezzel szemben a mindig éber és körültekintő brit titkosszolgálat az információgyűjtés elektronikus eszközeit választotta, amikor Jeckeln és a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj Kamenyec-Podolszkijban és másutt végrehajtott rémtetteiről tájékozódott. Mint arról korábban már volt szó, a britek megfejtették a Jeckeln és közvetlen felettese, Himmler közötti titkosított üzenetváltást, és rutinszerűen értesítették Churchillt az öldöklés nagyságrendjéről. 1941 októberére a New

York-i és londoni sajtó is meglehetősen pontos részletekkel szolgált a Galíciában elkövetett vérengzésekről.[100]

A zsidó közösségek Galícia-szerte szinte azonnal értesültek a tömeggyilkosságokról, hiszen a bolyongó túlélők – egyikük-másikuk szó szerint a tömegsírból mászott elő – és a traumatizált szemtanúk idővel elérték a kisebb-nagyobb városokat és falvakat. A vérfürdő híre egyszerre józanította ki és aggasztotta a galíciai zsidókat, és rémület járta végig a településeket. Egy borscsivi feljegyzés jól tükrözi ezt a félelmet: „Erről [Kamenyec-Podolszkijról] rögtön tudomást szereztünk néhány túlélőtől. Ezeknek a zsidóknak a lelövése volt az első nagyobb akció ezen a vidéken, és borzalmas hatást tett ránk."[101] Sok településen, ahol magyarországi menekültek voltak elszállásolva, azt hitték, hogy a deportáltak beáramlása a „biztosítéka" annak, hogy a népirtás elmarad. Gyakran előfordult, hogy Galíciában a magyar katonák megfékezték az ukrán túlkapásokat, vagy leállították a zsidó közösségek elleni pogromokat. A kamenyec-podolszkiji gyilkosságok azonban vészjósló üzenetet küldtek a várható tragikus eseményekről. Egyes jelentések arról számoltak be, hogy a régióban különféle zsidó közösségek egynapos gyászt tartottak.

Német katonai szemszögből fel kell tennünk a kérdést: mennyi részlet szivárgott vissza Von Roques parancsnokságához Kamenyec-Podolszkijról? Nürnbergben, Von Roques háborús bűneinek tárgyalásán váratlan szempont merült fel, amely megvilágíthatja, mennyit is tudott a tábornok a tömeggyilkosságról. Az nyilvánvaló, hogy teljes mértékben elfogadta a biztonsági erők szerepét a – megszépítő kifejezéssel – „pacifikáló akcióban" (vagyis a népirtásban). Az 1941. szeptember 1-jén kelt utasítás ezt napnál világosabban bizonyítja. A tárgyalás során azonban nem kerülte el a vád figyelmét az a különös tény sem, hogy Jeckeln „parancsnoksága rendszerint ugyanott volt, ahol a vádlotté, és Jeckeln gyakran étkezett együtt a vádlottal és tisztjeivel". Az ügyészek szembesítették Von Roques-ot azzal, hogy alaposan ismernie kellett a gyilkosságok részleteit, hiszen 1941. „szeptember 2-án Von Roques vezérkari főnöke [Ernst-Anton von Krosigk ezredes] értekezletet tartott a Dél Hadseregcsoport főhadiszállásán, ahol a »kamenyec-podolszkiji zsidókérdés rendezésére vonatkozó« számadatokat vitatták meg".[102] Arról, hogy Von Roques-nak tudomása volt a népirtásról, további kulcsfontosságú bizonyítékot szolgáltatott a város katonai parancsnoka, Josef Meiler alezredes. 1959-es kihallgatása során felidézte, hogy – mint már szó volt róla – a tábornok tisztában volt a küszöbönálló akcióval.

Mindezen dokumentumok révén gyakorlatilag biztosra vehetjük, hogy Von Roques-ot aprólékosan tájékoztatták: hadműveleti területén tömeggyilkosság zajlik.[103]

Kamenyec-Podolszkij leírhatatlan események egész láncolatát szabadította el. Az itt lezajlott vérontás olyan lépcsőfok, amely a szórványos tömeggyilkosságok különálló eseteitől a szervezett genocídiumhoz vezetett. Olyan mérföldkő, amely jelezte az átlépést az úgynevezett *Judenpolitik*ból (a zsidópolitikából) a *Vernichtungspolitik*ba (a megsemmisítés politikájába). Amit nem csekély mértékben segített elő a Wehrmacht vezetésének hallgatólagos együttműködése – jobban mondva a tiltakozás elmaradása. Ez döntő lépés volt az *Endlösung*hoz, a végső megsemmisítéshez vezető úton.

„Az *Endlösung* specialistája"

Richard Breitman Jeckelnről szóló írásának címe jól jellemzi annak az embernek a személyiségét, aki odaadóan szolgálta küldetését: „Az *Endlösung* specialistája a keleti hadszíntéren".[104] Jeckeln nem hétköznapi gyilkos volt. Bárhogy nézzük is, őszintén és megszállottan hitt a tömeges emberirtás náci doktrínájában. Amint előrehaladt a náci ranglétrán, fontos mérföldköveket hagyott maga mögött. Az SS-ben üstökösként tört előre. Elvégre személyesen ismerte Hitlert, számos alkalommal neki kellett gondoskodnia a Vezér biztonságáról, sőt még vacsorázott is vele. Azt is tudjuk róla, hogy Himmler a legmegbízhatóbb tábornokai közt tartotta számon Jeckelnt, aki híven ülteti át a gyakorlatba politikáját a megszállt Kelet-Európában. G. H. Bennett jellemzése, mely szerint Jeckeln volt „a zsidókérdés végső megoldásának egyik legfőbb *gyakorlati lebonyolítója*", szintén találó megfogalmazás.[105] Tükrözi, hogy a tábornok az egyik legkegyetlenebb, legbecsvágyóbb és legeredményesebb tömeggyilkos a Harmadik Birodalom történetében.

Erőteljes felépítésű férfi volt, átható tekintetű kék szemekkel. Több mint 100 000 ember golyó általi halálának elrendelése és megszervezése szárad a lelkén. A kamenyec-podolszkiji sortüzek még csak a szárnypróbálgatást jelentették a pályáján. Egy 1941. szeptember 25-i összefoglaló jelentés megállapította, hogy Jeckeln emberei augusztusban és szeptemberben négy hét alatt elképesztően nagyszámú zsidót öltek meg, pontosan 44 125 személyt.[106] Ezt követték

további nagy vérengzések Babij Jarban, a rigai Rumbula-erdőben és másutt. És lám: 1946-ban, a rigai bírósági tárgyalásán még csak számon se kérték rajta kamenyec-podolszkiji cselekedeteit. Az ügyészek akkoriban még nem ismerték fel, hogy főszerepet játszott a magyar zsidók 1941 nyarán történt elpusztításában. A tárgyaláson Jeckeln semmiféle érzelmet nem mutatott. Válaszai világosak és pontosak voltak – mindent elismert, amit felróttak neki. 1946. február 3-án akasztották fel a Rigában elkövetett bűnei miatt.[107]

Friedrich Jeckeln tábornok. Egy tömeggyilkos arcképe

Jeckeln gondolatait, érzéseit vagy a cselekedeteivel kapcsolatos erkölcsi fenntartásait tartalmazó „egodokumentum" nem került elő 1946-os rigai kihallgatása során. A tárgyalási jegyzőkönyv a rideg tényeken túl alig valamit árul el az egyénről. Ha elolvassuk a Bennett-féle rövid életrajzot, valamint a rigai per kirendelt tolmácsának és Jeckeln egykori bajtársainak 1965-ös visszaemlékezéseit, az a benyomásunk támad, hogy az érzelmek nem voltak részei a tábornok pszichéjének. Teljesen átadta magát aktuális feladatának: „a Harmadik Birodalom ellenségei" megölésének. Lebonyolította az érzelmektől lecsupaszított, erkölcsi normáktól független kegyetlenkedést. Egyik SS-beli tiszttársa, Fritz Blaschek arra is célzott a tárgyaláson, hogy „Jeckeln nem egyszerűen parancsot teljesített – belső motivációja is azt diktálta, hogy tömegével ölesse meg a zsidókat".[108] Mikor megkérdezték tőle, miért érezte, hogy személyesen is jelen kell lennie

a tömeggyilkosságnál, Jeckeln szó szerint így felelt: „Több ezer ember lelövése [...] mindig nagyon megterhelő a végrehajtók számára, emiatt a vezetőjüknek is ott kell lennie." Ugyanakkor a tolmácsa egy dokumentumfilmben azt is megjegyezte, hogy Jeckelnnek „valamiféle varázsát is érezte az ember [...], ezt leszámítva teljesen hidegvérű volt [...], olyasvalaki, aki embereket küldött a halálba".[109] Törzsszázadának egészségügyi tisztje találóan „valódi pszichopataként" jellemezte a tábornokot.[110]

A náci népirtó gépezetben működő számos kortársához hasonlóan indítékai és törekvései hátterében a teljes középszerűség állt. A holokauszt tömeggyilkosainak sorában talán Jeckeln volt a legkevésbé iskolázott ember, egyetlen félévet végzett csak el az egyetemen. Más korban talán nem lehetett volna belőle több egy unalmas irodában üldögélő szürke apparatcsiknál, vagy éppen megmaradt volna ismeretlen mellékszereplőnek. A saját korában azonban élet és halál megfellebbezhetetlen ura vált belőle. Ehhez a náci párt biztosította számára a kereteket, és – akárcsak számos más tömeggyilkos esetében – az áldozatai puszta statisztikai adatok maradtak. Az emlékezetes kép, melyet Hannah Arendt festett Eichmannról, a hétköznapi emberről, nem illik Jeckelnre. Korántsem nevezhetjük üresfejű funkcionáriusnak, aki mindössze a kötelességét hajtotta végre. Kiindulópontja egy sor elszántan vallott náci hittétel volt. Tudatosan kidolgozott fajvédő „etikát" követett, amely végső értéknek a saját vérei fennmaradását tekintette a zsidók rovására.[111]

Jeckelnnek ugyanakkor meg kellett birkóznia saját bizonytalanságaival, büszkeségével és nagyravágyásával. Első, félzsidó feleségének – akitől keserves körülmények között vált el – zsidó volt az apja, árja az anyja, és talán ez magyarázza zsigeri antiszemitizmusát. Ebből a házasságából három gyereke született, akik a *Mischling* (keverék) kategóriába tartoztak – ez volt a lekicsinylő náci megnevezés –, és akik szintén a Wehrmachtban szolgáltak.[112] Jeckelnnek nemcsak a többi Höhere SS und Polizeiführerrel kellett versenyeznie Himmler figyelméért és jóindulatáért, hanem a sokrétű biztonsági és katonai felépítmény rivális intézményeivel is. Miközben a Szovjetunió megszállt részeiben elkövetett gyilkosságok egyik élharcosa volt, másodrendű SS-ek hozzá hasonlóan sok-sok emberéletet kioltva élték ki népirtó hajlamukat, még ha az áldozatok számában és a kegyetlenkedésben nem is lehetett őket Jeckelnhez mérni. Elég, ha felidézzük a Gestapo első főnökének, Rudolf Dielsnek a szavait, aki „megbízott" Martha Doddban, Amerika berlini nagykövetének, William Doddnak

a lányában. Az 1930-as évek derekán ezt mondta neki: „a náci hierarchiában senki sem bízik meg senkiben, na és ahogy Göring meg Goebbels rühelli egymást, és kémkedik a másik után… »Hatalmas méretű és bonyolult besúgórendszer, terror, szadizmus és gyűlölet, ami elől senki – akár hivatalos, akár magánszemély – nem menekülhet el.«"[113]

Valószínű, hogy – számos SS-beli társához hasonlóan – Jeckeln is totálisan és feltétel nélkül behódolt Himmlernek, és kapcsolatukban folytonos megerősítésre volt szüksége. Peter Longerich véleménye szerint Himmler egész alakulatot gyűjtött maga köré tőle függő és hozzá személy szerint is hűséges emberekből. Ezek a tisztek „azért kötelezték el magukat Himmler mellett, mert apróbb ajándékokkal kecsegtette őket – melyek elnyeréséhez mindössze a könyörtelenség volt nélkülözhetetlen –, egyedülálló lehetőségekkel, melyek révén kiemelkedhettek viszonylag szerény körülményeik közül".[114] Lehet, hogy Jeckeln ugyanannyira szomjazta Himmler dicséretét, mint Himmler Hitlerét. Felix Kersten, a nagy hatalmú Reichsführer masszázsterapeutája följegyezte naplójába, hogy „Hitler egyetlen, Himmler intézkedéseire tett rosszalló megjegyzése elég volt, hogy Himmler teljesen elveszítse a fejét, és erőteljes reakciókat váltson ki belőle, melyek komoly gyomorfájdalmakban nyilvánultak meg".[115] Kersten diagnózisa szerint Himmler hasadt személyiségű, gyáva ember volt, teljes függőségben Hitlertől.

Jeckeln is éppen így vágyakozott feljebbvalója tiszteletére és elismerésére. Mint már szó volt róla, az 1941. augusztus 12-i találkozó kézzelfogható eredményeképpen Jeckeln nyomban kapott egy tüskét Himmlertől – a Reichsführer a tömeges kivégzések nem eléggé energikus végrehajtását hányta a szemére. Himmler nyilvánvalóan elégedetlen volt Jeckeln tempójával. A Himmlernek küldött augusztus végi üzenetek a mészárlás összesített eredményéről arról akarták meggyőzni az SS főnökét, hogy Jeckeln „kézben tartja az eseményeket, és hogy »kommandója« végrehajtotta a feladatot".[116]

Ha ismét felidézzük, hogyan viselkedett Rigában a bírósági tárgyaláson, megint csak az az érzésünk, hogy Jeckeln önként ismert be minden vádpontot, és vállalt felelősséget mindenért, ami történt. Nem keresett mentségeket; a tolmácsa szerint „nagyon tiszta gondolkodású, hozzáértő ember volt". Ugyanennek a tolmácsnak az utolsó vallomása valószínűleg jól összegzi, ami Jeckelnről tudható: „Lehet valaki kulturált, de Jeckeln nem volt az, ám lehet, hogy valaki magas szinten kulturált ember, és mégis így viselkedik… Viszont

sem a kulturáltság, sem az iskolázottság vagy a művészi hajlam nem zárja ki az ilyen viselkedést."[117]

Következtetések egy vérfürdő után

Az 1941. augusztus 25-i, sorsdöntő vinnicai találkozó eredeti dokumentuma egyértelműen tartalmazza, hogy Jeckeln „likvidálni" akar 11 000, számukra terhes magyar zsidót. A tömeggyilkosság egyik résztvevője, Hans Wiemer százados visszaemlékezése szerint Jeckeln hasonlóképpen nyugtatta meg a rendőrzászlóalj tisztjeit a vérengzés előestéjén; azt állította, hogy kimondottan a magyar zsidók lesznek a küszöbönálló népirtás célpontjai. Ezt még azzal erősítette meg, hogy a kivégzendők a jövőben úgyis partizánnak állnának, és egyébként is, a megölésükkel a nemzetközi zsidóság sorait fogják ritkítani.[118] Ígéretéhez híven az első két napot teljes egészében a magyarországi és romániai zsidók kiirtására fordították. Logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a több ezer helyi zsidó megölése rögtönzött döntés nyomán történt, mely mögött Jeckelnnek az a törekvése állt, hogy az ő jelentése tüntethesse fel a legtöbb áldozatot, s ezért személyesen arathassa le a babérokat az elöljáróinál. Elvégre nemcsak termelékeny, hanem a lehetőségeivel élni is tudó gyilkosról beszélünk.

Amikor a vérontás emberi dimenzióinak kérdésével foglalkozunk, nem szabad leragadnunk a puszta statisztikai adatoknál – ahogy az tömeggyilkosságok esetében gyakran megesik. A megölt áldozatok döbbenetesen magas száma és a mészárlás nagyságrendje nem fejezi ki jól az elveszített életeket vagy az elviselt szenvedést. Ha pedig a túlélők tanúságtételeiben keresünk vigaszt, hát édeskevés, ami a rendelkezésünkre áll. Azoknak a többségét, akik a sötétség leple alatt képesek voltak kimászni a sírgödrökből, levadászták a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj járőrei. De egy-két eredményesen küzdő túlélő, köztük egy tizenhárom éves fiú elmondta a maga szívszaggató történetét a helyi zsidó közösségeknek.

A vérontás utolsó napja 1941. augusztus 29-re, péntekre esett. Mikor a nap lassan leszállt Kamenyec-Podolszkij kivégzőhelye fölött, harminckét támolygó túlélő bújt egymáshoz ijesztő hangok és kiáltozás közepette – hiszen sokan még életben voltak a tömegsírokban. A túlélők között volt Fein Albert és családja is, akik mind kereszténynek adták ki magukat. Azon kevesek közé tartoztak,

akiket megmentett a találékonyságuk, gyors gondolkodásuk, a sors szerencsés fordulata meg egy rendőr a 320-as tartalékos rendőrzászlóaljból. A Fein családot, ahogy már szó volt róla, azután küldték el a tömegsírtól, hogy maga Jeckeln vizsgálta meg őket, röviden és nem túl alaposan. Megmenekülésük tovább erősíti azt a vélekedést, hogy a holokauszt túlélése tökéletesen megjósolhatatlan dolog volt, és gyakran ugyanakkora szerepet játszott benne a vakszerencse, mint a gyors gondolkodás. A Feinéket a sorfalon átkísérő rendőr, miután megkapta Jeckelntől a parancsot, hogy „ezeket vigye vissza", azzal hárított el minden kérdőre vonást, hogy röviden kijelentette: „A tábornok azt mondta, vissza kell őket vinni." Utasította a családot, hogy délután csak üljenek le a mező szélén, de nem közölte velük, megkímélik-e az életüket, vagy sem. Nemsokára Feinék mellé telepedett tucatnyi gyergyószentmiklósi zsidó, majd mások is, és mind azt állították, hogy keresztények. Fein Albert így kiáltott fel, amikor egy interjúban a megmenekülésükről beszélt: „Történnek még csodák! [...] Ott ültünk és vártunk. Emberek jöttek oda, érti, és kérdezték tőlünk, »Maguk mire föl üldögélnek itt? No, ha ez a helyzet, akkor mi sem vagyunk zsidók. Mi sem vagyunk azok« –, s azzal letelepedtek mellénk. Így lettünk ott harmincketten... Azok gyergyószentmiklósiak voltak. [...] Volt ott egy repülőgép – egy egészen kicsi gép –, abban ült a tábornok, és elrepült. Úgyhogy a parancsokat ez az egy szál katona adhatta ki, ennek a kezében volt a sorsunk, ő meg azt mondja: »Én visszaviszem magukat a barakkba.« – És vissza is vitt. Először is hát mindannyian farkaséhesek voltunk. Egész nap nem ettünk egy falatot se, úgyhogy ez az ember hozott nekünk a konyháról ennivalót. Hozott nekünk enni, és megmondta a nevét is, Josef Swinteknek hívták. És azt mondta, Berlinbe valósi."[119]

Jó volna megkérdezni Josef Swintektől, valóban elhitte-e, hogy ez a harminckét ember nem zsidó. Ez szinte elképzelhetetlennek tűnik, mindenesetre mi szeretnénk azt hinni, hogy tudta: ezek bizony zsidók – és ennek ellenére meg akarta menteni őket. Jeckeln hadműveleti helyzetjelentését olvasva azonban világos, hogy az egész mészárlás fő szervezőjét ez a kérdés nem foglalkoztatta. A szemtanúk beszámolóiban van egy visszatérő jelenet: az áldozatok élve ugranak be a tömegsírba, és élve hajítják bele a gyerekeiket is. Evvel talán a halálfélelmüket fejezték ki, egyúttal tagadták gyilkosaik jogát az öldökléshez. Az ugrással az áldozat maga döntött a saját sorsáról. Itt sem lehet megkerülni a kérdést: vajon mi késztette idősebb nagybátyámat, Karcsit, hogy élve

ugorjon be a tömegsírba? A félelem vezette, vagy talán makacsul ellenszegült a hóhérainak? Végül sokan választották utolsó cselekedetükként az ugrást. A Kamenyec-Podolszkijtól nem messze, Plebanyivkában (tarnopoli járás) talált tömegsírok felnyitásakor a szovjet törvényszéki orvosbizottság megállapította, hogy az áldozatok 15 százalékát élve temették el.[120]

Miután Kamenyec-Podolszkijt 1944 tavaszán visszafoglalták, és több, az 1941-es és 1942-es vérengzésekből származó tömegsírt feltártak, a szovjet hatóságok alapos vizsgálatokat folytattak, és az áldozatok utolsó pillanatait is szemléletesen rekonstruálták. Ha gondosan átolvassuk azoknak az egyszerű ukránoknak a vallomásait, akiket a németek 1941-ben arra kényszerítettek, hogy ismételten befedjék a tömegsírokat, és akik 1944-ben is jelen voltak a sírok felnyitásánál, egyértelművé válik, hogy az emberi képzelőerő kevés ahhoz, hogy fölfogjon egy tömeggyilkosságot. Az ukrán keresztény Nyikolaj Tyupenko, akit társaival együtt fegyverrel kényszerítettek arra, hogy az egyik gödörnél eltemesse az áldozatokat, egészen borzalmas részletességgel, ugyanakkor megindítóan beszélt erről a szovjet Rendkívüli Állami Bizottság előtt 1944. május 19-én:

> „1941 augusztusában a hóhérok bejöttek a sörfőzdébe, ahol dolgoztam, és kiválasztottak tizennégy embert, köztük engem, hogy fedjük be a sírokat. Fegyvert szegeztek ránk, úgy tereltek oda bennünket. A Magyarországról érkezetteket a korábbi lengyel temetőnél lőtték le. Minket egy árokba parancsoltak, és addig őriztek, míg az összes magyart [magyar zsidót] is odavitték a sírokhoz. A lövéseket nem láttam [...], csak az automata fegyverek ropogását hallottam. Mikor a lövöldözést befejezték, minket átvezényeltek ahhoz a gödörhöz, ahol a magyarokat megölték, és azt parancsolták, hogy temessük be őket. Rettenetes látvány volt, örökre bevésődött az emlékezetembe – ilyen a brutális fasiszták műve. A sírban voltak emberek, akik még éltek. Sose felejtek el egy nagyjából tizennégy éves magyar lányt, aki ott feküdt a sírban, pedig még élt. Egy középkorú férfi feküdt rajta, az is élt még. Akkor azt mondták nekünk, hogy takarítsuk le róluk a földet, és álljunk félre. Németek a kivégzőosztagból kirángatták őket, beléjük lőttek, és visszalökték őket a gödörbe. A középkorú férfi még ekkor is fel tudta emelni a fejét, és könyörgött, hogy öljék meg, ne temessék el élve. Nem voltam magamnál, míg a földet rájuk lapátoltam. Ha valamelyikünk félbehagyta a munkát a döbbenettől, azt puskatussal verték, hogy siessen, és fedje már be a testekkel teli sírgödröt. Mikor végeztünk a gödör

betemetésével, még hullámzott rajta a föld. Nyilván voltak benne emberek, akik még nem haltak meg, fulladoztak vagy a haláltusájukat vívták. Azután, hogy elküldtek bennünket onnan, még három ilyen sírgödröt töltöttek meg csak magyarokkal."[121]

A szemtanúk beszámolói a sírgödrök felnyitásáról megmutatják, milyen szörnyűséges szenvedéseken mentek át az áldozatok életük utolsó perceiben. 1944-ben a magyar zsidók egyik kivégzőhelye előtt állva a vizsgálóbizottság egyik tagja látott „egy anyát, aki olyan erősen szorította magához a gyerekét, hogy még az utolsó pillanat után sem váltak el egymástól"; „ez meg itt egy egész család összes holtteste: apa, anya, három gyerek".[122]

Siratóéneknek illik be a Kamenyec-Podolszkijban megöltek felett egy másik ukrán tanú vallomása, akit Nyikolaj Tyupenkóhoz hasonlóan arra kényszerítettek, hogy a vérengzés közben odamenjen a sírgödörhöz: „Engem, az öregembert odavittek egy ásóval annak a gödörnek a közelébe, amelyikbe a magyarokat belelőtték. Reszkettem, amikor felfogtam, hogy nekem kell betemetnem a gödröt. Különösen élesen emlékszem egy nőre, karján gyerekkel, nagyon erősen szorította a szívéhez, félt, hogy el kell válnia tőle. De odament hozzá egy német, kikapta a kezéből a gyereket, és nagy ívben behajította a gödörbe, mint egy labdát. A nő a két kezével eltakarta az arcát, és élve a gyereke után vetette magát."[123]

Az akaratlan résztvevő – bizonyos értelemben maga is áldozat – méltó megemlékezése ez az 1941 nyarán megölt 23 600 zsidóról. A kamenyec-podolszkiji vérengzést nem lehet egyszerű, saját logika szerint működő atrocitásnak tekinteni, csak egy nagyobb tragédia részeként értelmezhető, amely a rá következő években teljesedett ki. Háttérben a náci Németország és Szovjet-Oroszország háborújával ennek a mészárlásnak a réme mérföldkövet jelent a teljes megsemmisítés felé vezető úton. A legpontosabban s egyúttal a legtömörebben talán Dieter Pohl német történész összegezte az eseményt, amikor „az *Endlösung* fordulópontjának" nevezte.[124]

A magyar zsidók beözönlése, majd ebből következő meggyilkolásuk két szinten is meghatározó momentum volt: szerves részét képezte a kibontakozó holokausztnak, s ezzel egyidejűleg szikrát és biztatást adott a későbbi vérfürdőkhöz. Ezzel nem azt mondjuk, hogy Kamenyec-Podolszkij váltotta ki a Kelet-Európát átfogó megsemmisítési hullámot. Az ahhoz szükséges terveken

és lépéseken már lendületesen dolgoztak Berlinben, következésképpen addigra a Wehrmacht és a sok-sok kivégzőosztag egyesített erői is akcióba léptek. Inkább úgy mondhatnánk, hogy Kamenyec-Podolszkij példája pecsétet ütött a folyamatra, és föl is erősítette. Megmutatta, hogy a gyilkolás óriási méretekben is kivitelezhető, s ugyanakkor előre jelezte a Galíciára és a Keletre váró, ennél is nagyobb vérontásokat és emberi tragédiákat.

5.

Az öldöklés mámora

Galícia, 1941–1942

„A halál volt az eszközük, és az élet a játékszerük."

Ez a súlyos kijelentés a nürnbergi igazságügyi palota lambériával burkolt, csöndes tárgyalótermében hangzott el 1947-ben, az Einsatzgruppék huszonkét vezetőjének perében. Ők voltak felelősek zsidók, cigányok és mások ipari méretű legyilkolásáért a Szovjetunióban. A drámai pillanatban érvényesült a költői igazságszolgáltatás, ugyanis a mondat egy magyar születésű, a Harvardon végzett, huszonhét éves zsidó szájából hangzott el – ő volt a perben az amerikai főügyész. Benjamin Berell Ferencz Észak-Erdélyből, a Kárpátok egyik falucskájából származott, ahonnan sok zsidót küldtek 1941-ben Galíciába.[1]

Az Einsatzgruppék nem vettek részt a magyar zsidók megsemmisítésében, sem Kamenyec-Podolszkijban, sem másutt Galíciában. Az egyetlen említés arról, hogy találkoztak magyar deportáltakkal, egy német helyzetjelentésben szerepel, és azt írja le, hogy az Einsatzgruppe visszaszorított 1000 magyar zsidót a Dnyeszter túlsó partjára, a Kárpátok vonalába, miután a 10. határvadászzászlóalj áttette őket a Dnyeszteren.[2] A bevetési csoportok öldöklését azonban hitelesen foglalja össze a fejezet mottója: így bántak a magyar deportáltakkal és galíciai sorstársaikkal 1941-ben és 1942-ben.

Minden tömeggyilkosságnak megvan a maga dinamikája. Vitathatatlan, hogy a három napon át tartó kamenyec-podolszkiji vérontás meghatározó pillanat volt az ukrajnai holokauszt kezdetén, s egyúttal tetőpontja volt a magyar zsidóság 1941-es tragédiájának. Olyan bűntett, melyet a népirtások annaleseiben

addig meg sem közelített semmi – akár a számokat, akár a mészárlás kegyetlenségét tekintjük. Kamenyec-Podolszkij ennek ellenére nem számít kivételes jelenségnek a kibontakozó megsemmisítési folyamatban. Volt egy baljóslatú előképe, elvégre nem tarthatjuk puszta véletlennek, hogy a kamenyec-podolszkiji vérengzéssel úgyszólván egy időben, 1941. augusztus 26-án SS-csapatok vérfürdőt rendeztek Orininban (szintén Podólia területén), amely számos rejtett módon kapcsolódik Kamenyec-Podolszkijhoz. Mindkét tömeggyilkosságnak az volt a célja, hogy megsemmisítse a Magyarországról kiutasított zsidók vándorló hordáit. A két emberölési rohamon valószínűleg ugyanaz a valaki hagyta rajta a keze nyomát: Friedrich Jeckeln.

Orinin és Kamenyec-Podolszkij csak a startjelet adták meg a területen eluralkodó féktelen barbársághoz. Német becslések szerint legfeljebb 7000 magyar zsidó maradt életben a galíciai körzetben a két, mintául szolgáló mészárlás után. Az életben maradottak főképp a déli vidékeken voltak sokan, Nadvirnában, a körzet délkeleti részén található kisvárosban, valamint Kolomeában és Sztaniszlauban.[3] A tömeggyilkosságok jellege, dinamikája és tempója ennek megfelelően változott meg a következő hónapokban. A kulcsfontosságú kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságot „célirányos" vérengzésként sorolhatjuk be, melynek a „haszonelvűség" és a „problémamegoldás" volt az észszerű alapja – kulcsfontosságú volt a totális népirtáshoz vezető úton; mondhatni, hogy a „végső megoldás", az *Endlösung* motorjának berúgását szolgálta.[4] Tagadhatatlan, hogy a magyarok beáramlása tragikus szerepet játszott a szikra kipattanásában. Annyira „professzionálisan" lebonyolított tömeggyilkosság volt, amennyire ez egyáltalán lehetséges, legalábbis a régióban 1941 őszén bekövetkező többi vérontáshoz viszonyítva.

1941 októberében drámai változás állt be az emberirtási folyamatban, mikor is Jeckeln hideg és személytelen professzionalizmusa (Wendy Lower szavaival: „Jeckeln hírhedt volt arról, hogy ő aztán »elvégzi a feladatot«") öldöklési orgiának adta át a helyét, amely többször kis híján káoszba fúlt. Ebben az új szakaszban az *Endlösung* felé vezető „építőkockák" arra szolgáltak, hogy a gyilkosságok szabadjára engedésével megtizedeljék a zsidó közösségeket, nemcsak Galíciában, hanem szerte Ukrajnában. Ebben az időszakban egybemosódott a tömeggyilkosságok „öröme" a minden szinten jelen lévő korrupcióval. A hóhérok rasszista és politikai kifejezésekbe burkolták a vérengzést, de mindehhez könnyűszerrel illesztették hozzá zsigeri és beteges vágyakozásukat a brutalitásra, gyilkolásra és a leplezetlen lopásra.

Vagyis a helyzet zavartalan alkalmat kínált a személyes gazdagodásra, s arra, hogy ideológiába csomagolják a kapzsiságot. A mészárlás első számú szereplői, az ukrán szabadcsapatok és a náci biztonsági erők szadista örömmel estek neki a védtelen tömegeknek; kínozták és gyilkolták őket Galícia hosszú, porlepte útjain, a *stetl*ekben és a gettókban. Ezeket a cselekményeket nem a himmleri *örömtelenül ölni* elv alapján hajtották végre – tehát nem követték a professzionális, szadisztikus örömérzés nélküli gyilkolás előírását, az SS-ben meghonosodott, Himmler mondását idéző szóhasználat szerint az „ölni, de tisztességesnek maradni" parancsát.[5]

Gyülekező viharfelhők

1941 nyarán és őszén a galíciai helyzet bonyolult volt, és a magyar zsidók beözönlése csak tovább bonyolította. Bár a német biztonsági erők és az ukrán paramilitáris csapatok irtó hadjáratának elsőrendű célpontjai a zsidók voltak, korántsem ők voltak a kizárólagos áldozatok. Miután elbántak a zsidókkal, a náci vezetők figyelmének gyújtópontjába a lengyelek kerültek, meg mások is, akiket a Harmadik Birodalom ellenségeiként tartottak számon. Ugyanakkor nem csupán a németek gyilkoltak. Amikor kezdetét vette a magyar deportáltak és a helybeli zsidó közösségek megsemmisítése, módszeres etnikai tisztogatással súlyosbított véres háború lángolt föl lengyelek és ukránok, illetve Bandera ukrán nacionalistái és a „bolseviknak" címkézett emberek között. Eljött a magánterészetű leszámolások ideje. Adam Gopnik éles szemű megfigyelése szerint az 1941 őszén Kelet-Európában kibontakozó vérontás „egy olyan, régóta vitatott hovatartozású terület vonaglása volt, ahol mindenki gyilkolt mindenkit".[6]

Galíciában az 1941 szeptembere és 1942 márciusa közötti periódust nyugodtan nevezhetjük a golyó általi tömeggyilkosság időszakának. Ekkoriban vált a nácik népirtási terve rendszeres, következetes, előre eltervezett gyakorlattá. 1943-ra azonban már új és hatékonyabb eszközt vezettek be Bełżecben, a mérges gázt, és ez gyorsan elavulttá tette a népirtás korábbi formáját. A galíciai körzetben erőteljes lökést kaptak az *Endlösung* megvalósításának feltételei – ez határozta meg a magyar zsidók sorsát is –, amikor 1941. szeptember 1-jétől a német katonai irányítás helyett polgári közigazgatásra álltak át. Ezzel megkezdődött a létszámhiányos biztonsági erők és a német polgári közigazgatás

kivételesen leleményes együttműködése a holokauszt megvalósításában. Ahogy Christopher Browning megjegyzi, „a polgármesterek, városi tanácsok, lakásügyi osztályok és a tömérdek ügyintéző tevőleges támogatása nélkül a zsidó népesség azonosítása, kifosztása és gettóba zárása [...] meghaladta volna a német megszálló erők korlátozott logisztikai lehetőségeit".[7] Ebben az időszakban csökkent a Wehrmacht közvetlen vagy közvetett szerepe a népirtásban. A hadsereg helyett a polgári hatóságok vállalták a bűnrészességet, sőt gyakran a közvetlen részvételt a tömeggyilkosságokban. Sokszor ezek a hatóságok oldották meg az áldozatok átszállítását a tömegsírként szolgáló gödrökhöz. Sztaniszlauban a német városvezetés biztosította a vágányokat az új zsidótemetőhöz, hogy ott mészárolják le a foglyokat. Bucsacsban a kiutasított magyarokat és a helyi zsidó értelmiséget vágóhídra vivő vagonok sínjein ott volt a jel: *„Für die deutsche Winterhilfe"* – tehát a sínek költségeit a német *Winterhilfswerk*be (WHW), azaz a téli segélyprogramba évente befizetett adományokból fedezték. Kolomeában a Kreishauptmann (megyefőnök) ennél sokkal messzebbre ment: Claus Volkmann személyesen vett részt magyar zsidók kivégzésében.[8]

Azzal, hogy a területet polgári közigazgatás alá vonták, együtt járt, hogy a galíciai körzetet – ötödik kerületként – bekebelezte a Lengyel Főkormányzóság, és közvetlenül Lembergből irányították. A hatalmi központ áthelyezésével, illetve a magyar katonai felügyelet megszüntetése miatti hatalmi vákuum betöltésével párhuzamosan hétpróbás SS-tiszteket dobtak át csapataikkal együtt Lembergből Sztaniszlauba és Kolomeába.

A dél-galíciai zsidó közösségek – s velük a magyar deportáltak – *en bloc* megsemmisítését ezeknek a „másodvonalbeli", de helyi hatalommal bíró SS-eknek tulajdoníthatjuk. Mindannyian a galíciai körzet rendőri erőinek és az ottani SS parancsnokának, Fritz Katzmann SS-altábornagynak (Gruppenführer) a főhadiszállásáról érkező általános iránymutatást követték. A kibontakozó népirtás levezénylésében segédrendezőként működött együtt vele két kiválóan képzett, magas rangú SS-tiszt, dr. Karl Eberhard Schöngarth SS-vezérőrnagy (SS-Brigadeführer) és rendőr vezérőrnagy (Generalmajor), valamint dr. Helmut Tanzmann SS-alezredes (SS-Obersturmbannführer) – utóbbi 1941. augusztus 1-jétől a lembergi biztonsági rendőrség, a Sipo parancsnoka volt.

Jeckeln hírnevét a kamenyec-podolszkiji, Babij Jar-i és rigai tömeggyilkosságok megtervezése és végrehajtása szilárdította meg. Bár e három SS meg sem közelítette Jeckeln hatékonyságát az öldöklésben, azért őket is hasonlóan

könyörtelen és eredményes gyilkosként tartották számon. Fritz Katzmann kevésbé volt tanult ember, mint sok, vele egyidős tiszttársa, de párthűsége miatt gyorsan emelkedett a ranglétrán, és 1941. szeptember 26-án rendőr vezérőrnaggyá léptették elő. SS-szolgálata korai szakaszában az egyik parancsnoka azt mondta róla: „Szokatlanul becsvágyó, [...] harci szelleme töretlen, [...] fanatikus ember."[9]

Vele szemben Schöngarth és Tanzmann egyaránt elfuserált értelmiségi volt, mindketten jó családban születtek, és jogi diplomát szereztek. Schöngarth hozzáállása a gyilkoláshoz különösen tanulságos: alárendelt parancsnokait utasította, hogy kivégzéskor kövessék a példáját, és egyesével lőjék le a zsidókat – ezalól senki sem vonhatta ki magát. Egy ilyen eset után beszédet tartott. „Látták, hogy kell ezt csinálni. Ebben minden egyes katonának részt kell vennie. Aki nem hajlandó rá, azt lelövöm. Számíthat a támogatásomra minden SS-vezető, aki olyan embert lő le, aki nem teljesítette a parancsomat."[10]

A lembergi biztonsági erők vezetése azt tartotta legfontosabb feladatának, hogy stabilizálja a Kárpátaljával és Bukovinával szomszédos határövezetet. Ez a biztonsági erők tevékenységének gyors kiterjesztését követelte meg Galícia déli részén. Ami, miként azt később látni fogjuk, közvetlenül összefüggött a zsidók Galíciába toloncolását előíró magyar döntéssel. Ez viszont azt a sürgető kérdést veti fel, hogy mindez miként befolyásolta a magyar fél deportálással kapcsolatos intézkedéseit, továbbá hogy az új biztonsági erők mi módon hatottak a már Galíciába száműzött magyarországi zsidók sorsára.

A sebesen kiépülő közigazgatási rend és az ennek megfelelő népirtó politika világossá vált, amikor Hans Krüger százados (Hauptsturmführer), a galíciai holokauszt egyik fő felelőse vallomást tett a bíróságon. 1968-ban azt vallotta, hogy a határvédelemről, illetve a galíciai zsidóság (s velük együtt a Magyarországról deportált zsidók maradékának) elpusztításáról szóló döntést Lembergben hozták meg már 1941 júliusának elején. Mint a biztonsági erők Katzmann-nak jelentést tevő főnöke, dr. Schöngarth arra utasította Krügert, hogy a biztonsági rendőrség számára állítsa fel a területileg illetékes parancsnokság kihelyezett irodáját.[11] Két héttel Krüger érkezése előtt egy hatfős előőrsöt küldtek Sztaniszlauba Oskar Brandt parancsnoksága alatt, hogy a magyar katonaság távozásával egyidejűleg előkészítse a biztonsági erők jelenlétét.[12] Szeptember közepére rendőrőrsök, határállomások és biztonsági irodák egész hálózata jött létre igen gyorsan a Kárpátok vonulata mentén. Mindez Krüger

és nemsokára a helyszínre érkező alárendeltje, Peter Leideritz SS-főhadnagy (Obersturmführer) munkájának eredménye volt. Az elgondolás világos volt. Az előőrsök (Grenzpolizei-Kommissariat) felállítása Tatarivban (lengyelül Tatarów), Viskivben (lengyelül Wyszków), Sznyatinban (lengyelül Śniatyń), Verhovinán (lengyelül Żabie) és más helyeken a Kárpátokban azt jelezte, hogy rendkívüli fontosságot tulajdonítottak a galíciai települések és Magyarország közötti ütközőzóna létrehozásának.[13] A kimondott cél az volt, hogy megakadályozzák további magyar zsidók átszállítását a Lengyel Főkormányzóságba.

Így vált Galícia jelentős részén élet és halál vitathatatlan urává Krüger és Leideritz. Az ellenőrzés a Sipo[14] sztaniszlaui és kolomeai hivatali helyiségeiben összpontosult. A kolomeai műveletek támogatására szeptemberben harmincöt főből álló erősítés érkezett a bécsi Schutzpolizeitől. Kamenyec-Podolszkij mellett főleg ezekre a területekre (Sztaniszlau és Kolomea) áramlott be nagyszámú magyar zsidó. A határvidék lezárása mellett ezekből a parancsnoki állásokból irányítottak a holokauszt első galíciai időszakában. A különféle határállomásokról egyberántott, ide-oda vándorló kivégzőosztagokat, a biztonsági erőket és a helyi polgári közigazgatás embereit a kisebb városokba és a falvakba küldték, hogy pontot tegyenek az időről időre foganatosított tisztogató akciók végére. A kibontakozó galíciai népirtás e szakaszát a többszintes és a hatásköröket átfedő náci bürokrácia fémjelezte. Fentről kiadhattak ugyan utasításokat, de azt már nem írták elő, hogy ezek a vezetők mi módon hajtsák végre a gyilkosságokat. A helyi parancsnokok meglepően magas fokú önállósággal cselekedhettek. Egy történész megfogalmazása szerint: „Jórészt az egyes helyi vezetők megítélésére bízták, ki hogyan bánik el a »saját« zsidóival." A mozgó emberirtó egységeket felváltó biztonsági hivatalok az egész területen érvényesíthették saját *Judenpolitik*ukat és a hozzá tartozó emberölési gyakorlatot.

Nem a magyar zsidók ügye volt az újonnan létrejött biztonsági erők egyetlen gondja. Ha kisebb mértékben is, de a délről, Bukovina felől érkező zsidó menekültekkel is dolguk volt. Mivel Románia százezerszámra utasította ki a zsidókat Bukovinából és Besszarábiából, a német riadalom nem volt indokolatlan. A legégetőbb gondot mégis a sok magyarországi zsidó szakadatlan ideszállítása okozta. Emiatt aztán a határőrizeti erők egymást átfedő parancsot kaptak Tanzmanntól – Krügeren keresztül –, hogy haladéktalanul és automatikusan lőjenek le mindenkit, akit a magyar határőrség visszaküldött. Ezek között az áldozatok között akadtak olyanok, akiket szökési kísérlet közben kapott el és

küldött vissza a határ túloldalára a magyar határőrizet, továbbá olyan galíciai zsidók, akik a gettókból menekültek, és kétségbeesetten próbáltak biztonságba kerülni Magyarországon vagy Romániában. Az első menekültcsoport lelövésére, nagyjából „100 fiataléra harmincöt éves korig bezárólag – őket a magyar hatóságok adták át –, decemberben [1941] került sor a viskivi határátkelőnél". Hasonló utasításokat kaptak a román határállomásokon szolgálók is.[15]

A náci biztonsági apparátus egyik fő megbízatása – sőt létezésének értelme – kezdettől fogva az volt, hogy minél gyorsabban hajtsa végre az *Endlösung*ot, a végső megoldást. Ebben az összefüggésben a magyar zsidók beáramlása különleges helyet foglalt el. 1941 ősze a galíciai területen minőségi változást hozott a „zsidókérdés" megoldásában. Ahogy a népirtás ritmusát felpörgette az öldöklés gyors eszkalációja, úgy a jellege is elmozdult az önfeledt öldöklléstől a zsidó népesség megtizedelésének módszeres, haszonelvű irányába. Emiatt zárták a zsidókat az újonnan létesített gettókba, s emiatt gyűjtötték őket össze a nagyobb városokban.

A zsidópolitika végrehajtásának vezérelve ezúttal is az volt, hogy – amint azt Krüger a bírósági tárgyalása előtti kihallgatásán, 1962. június 26-án elmagyarázta – „mikor az új lembergi parancsnok, [Helmut] Tanzmann SS-alezredes felállíttatta a különböző ágazatok biztonsági hivatalait, mindegyiknek különféle reszortokat jelölt ki, azután került sor az alapelvek lefektetésére. [...] Azokat a zsidókat, akik nem voltak alkalmasak munkára, rendszeresen le kellett lőni, mert már nem maradt több helyünk."[16]

Anélkül, hogy megfeledkeznénk a zsidók (és az orosz katonák) kiirtásának alapját jelentő rasszista rövidlátásról, 1941–1942-ben ugyanolyan súlyú tényező volt a németek élelmiszerhiány okozta aggodalma. Általában az volt a szokás, hogy a meghódított területek lakosainak élelemhez jutását drasztikusan korlátozták. A zsidókat keményen éheztették, később már rögtön megölték. 1942. március 31-én például a sztaniszlaui *Großaktion*t kiváltó egyik német aggodalom az volt, hogy „túl sok zsidót kell etetniük. Eldöntötték, hogy csak 8000 zsidónak jut élelem."[17] Mellékesen jegyezzük meg, hogy a Rudolf-malomban – a halálba küldendők „tárolójában" – elhelyezett magyar menekültek addigra már naponta haltak bele a módszeres éheztetésbe. A gettó irányítói a saját népességüknek sem tudtak kellő mennyiségű élelmet adni. Christian Gerlach meggyőzően érvel amellett, hogy az élelmiszerhiány erősen felgyorsította a tömeggyilkosságokat.[18] Ezek az aggodalmak azonban nem

voltak elsőleges kiváltó motívumai a gyilkosságoknak, csupán a cselekmények megerősítéséül szolgáltak. S mivel rájöttek, hogy az ilyen kivégzéseket nem lehet egyik napról a másikra megszervezni, azzal a tervvel álltak elő, hogy a zsidóknak kijelölt lakóterületeket fokozatosan szűkíteni kell. Ez persze magával hozza a kérdést, hogy a magyar zsidók ezreinek beözönlése miképpen hatott a különféle galíciai települések ingatag közösségi egyensúlyára.

Menekültek a „kárpátorosz" területekről

A német polgári közigazgatás bevezetésével 1941 végéig csak Galícia körzetében hozzávetőleg 30 000–40 000 zsidót gyilkoltak meg.[19] Az ebben a hullámban megöltek között a magyar zsidó áldozatok száma több mint 5000-re tehető. Ezek a bolyongó, városról városra űzött, a helyiek által „kárpátorosznak" nevezett magyarok az újonnan alakuló biztonsági szervezetek szemében kiiktatandó kellemetlenségnek tűntek. Egyúttal ez volt az a pillanat, amikor a kiutasított magyar zsidók sorsa összefonódott a galíciaiakéval. S talán itt kell keresni a választ a történészeket régóta foglalkoztató kérdésre: a Lengyel Főkormányzóság területén miért épp a galíciai körzet volt az első, ahol a teljes zsidó lakosságot kiirtották?

A polgári hatóságok megalakításával egy időben nem csekély számú magyar túlélővel történt meg, hogy hosszú és tekervényes, gyalog megtett vándorút után valamelyik eleve zsúfolt zsidó *stetl*ben találták magukat, tovább növelve a nagyobb városok zsidó népességét. Ennek megfelelően ezek a nincstelen tömegek igencsak túlterhelték a zsidó közösségek humanitárius forrásait, hiszen a jövevények nélkül is gazdasági nehézségekkel küszködtek. Amikor Galícia-szerte követjük a kiutasított magyarok sorsát, újra meg kell vizsgálnunk a Kamenyec-Podolszkij utáni időszakot, az ukrajnai népirtás végrehajtásának második és harmadik hullámát.

Az egymást követő hullámok idején egyedülálló változás zajlott le a náci igazgatási hierarchiában: a központosított rendszerből diffúz hatalmi szerkezet jött létre. 1941 őszére, mint azt Richard J. Evans éles szemmel észrevette, a náci hatalom megszűnt vertikálisnak lenni. Nem vártak mindig részletekbe menő utasításokra Berlinből. Ahogy a német katonák, rendőrök és polgári hatóságok rátelepedtek a megszállt területekre, a biztonsági erők középszintű tisztjei saját

maguk értelmezték a szerepüket és a megbízatásukat, és viszonylag önállóan irányították az alájuk tartozó területeket.[20]

A galíciai zsidók szánalommal és nem csekély félelemmel nézték, ahogy a „kárpátoroszok" lassan végigmennek a városaikban, menetoszlopuk két oldalán az ukrán paramilitáris alakulatok furkósbotjukat lengető, lőfegyverüket kézben tartó emberei. Szkala-Pogyilszka volt az egyik város, melyen keresztül a magyar zsidókat Kamenyec-Podolszkij felé terelték. Július végén „a szkalai zsidók végignézték az ukrán őrök felügyelete alatt gyalogoló kárpátaljai zsidók ezreinek szívszorító menetét; az orosz határhoz és onnan Kamenyec-Podolszkijba vitték őket. A szkalai zsidók élelmet és ruhaneműt gyűjtöttek nekik, és szekereket adtak, hogy a kimerült embereket azokon szállíthassák. Ezek az emberek azután mind elpusztultak a Kamenyec-Podolszkij melletti öldöklés során."[21] Nem mindenki jutott el azonban Kamenyec-Podolszkijba. Ezreket irányítottak át Kolomeába, Horodenkába, Csortkivba, Nadvirnába, Deljatinba, Koszivba, Zabolotyivba, Jaremcsébe, Kutiba, Bucsacsba és más helyekre, ahol sorsuk elválaszthatatlanul eggyé vált helyi hitsorsosaikéval. Egy 1941. november 13-án kelt levél szókimondóan tájékoztatta a budapesti rokonokat: a halál mindenütt jelen van, annyira, hogy „úgy megszoktuk a halálfélelmet, már föl se vesszük". A német katonaság által dolgoztatott levélírónak különleges munkaigazolványa volt, amely átmenetileg megvédte, de azért tudatában volt, hogy „a Gestapo is itt van, amikor eszükbe jut, egy-egy utcát kiürítenek, ahol zsidók laknak, és az embereket elviszik, és nem tudjuk, hova. Állítólag kivégzik őket."[22]

A – főleg Máramarosból – odahurcoltak többsége augusztus elején ért Sztaniszlauba. A menekültek összetömörülése megnövelte a helyi lakosság lélekszámát. Ez rendszeres mészárlásokhoz vezetett, s 1941. október 12-én mindez a Lengyel Főkormányzóság egyik leghírhedtebb tömeggyilkosságába torkollott. Mikor a galíciai körzet zsidó népességének megsemmisítéséről írt, Thomas Sandkühler rendszert vett észre abban, hogy a megtervezett gettók „eleve sokkal kisebbek voltak annál, hogy a város zsidó lakossága elférhessen bennük. Ami éhezést és betegségeket vont maga után. *Ehhez jött még a széles körű éhínség, melyet az áradások és a területre deportált magyar zsidók okoztak, akiknek csak egy részét hurcolták Kamenyec-Podolszkij ukrán városba, és lőtték ott le őket.*"[23]

Az 1941. őszi népirtási hullám teljes erővel söpört végig Kelet-Európán, és október–novemberben csúcsosodott ki, amikor a naponta elkövetett emberölések száma meghaladta Kamenyec-Podolszkijét. Ami persze nem csak

a galíciai körzetre volt hatással. Kitapintható a központosított tervezés, amely Berlinből eredt, és Kijiven keresztül terjedt szét. Valószínűleg nem volt véletlen, hogy a körzetben elkövetett mészárlásokkal úgyszólván párhuzamosan október közepére hirtelen számos helyen megugrott a tömeggyilkosságok száma, még sok száz kilométerrel távolabb is, például Dnyipropetrovszkban (ma Dnyipro), Krivij Rihben és másutt Kelet-Ukrajnában. A galíciai holokauszt azonban augusztusban és szeptemberben kezdődött, hamarabb, mint más területeken.[24]

A következő fél évet egymást érő tömeggyilkosság-hullámok jellemezték, melyek lassan a zsidó közösség végső megsemmisítése felé mutattak. Ezeknek több típusa létezett. Egyes településeken a német polgári közigazgatás bevezetésének első hetében elpusztították az értelmiségi réteget *(Intelligenzaktion);* másutt időről időre „selejtezést" hajtottak végre a zsidó közösség bizonyos csoportjaiban, főleg a Magyarországról és más kelet-európai országokból kiutasítottak körében; és október közepétől november elejéig nagyszabású, szakmájuk díszére váló tömeggyilkosságokat követtek el, amelyek irányt mutattak a Lengyel Főkormányzóságban zajló népirtásnak.

A német uralom testi-lelki megpróbáltatásai közben a magyarok beáramlása a különféle településekre megzavarta az ingatag csoportközi dinamikát. A jövevények érkezésekor a helyi zsidó közösségek spontán módon segítséget nyújtottak a kimerült és traumatizált sokaságnak: ideiglenes támogatórendszert hoztak létre, mely ételosztással, elszállásolással és árvaházak felállításával foglalkozott. Az árvaházak nagyon fontosnak számítottak, hiszen rengeteg család maradt csonkán a Galíciába szállítás közben vagy az ukrán gyilkosságsorozatok után.

A támogatások rendszere hamar széthullott a folyamatos élelmiszerhiány és a gettók zsúfoltsága miatt. A sok menekült lényegében csak terhet jelentett a gettók vezetésének.[25] Baruch Milch jól összegezte ezt a folyamatot: „A megmaradt [magyar] zsidók, akik így vagy úgy, de képesek voltak letelepedni a helybeliek között, rettenetesen nélkülöztek. Csak a legnagyobb nehézségek árán tudtak kommunikálni az anyaországgal, hamar elfogyott a tőkéjük és minden értéktárgyuk, amit magukkal hoztak, és idegen elemként mindig elsőként voltak kitéve a legkülönfélébb veszedelmeknek – legyen az kényszermunka, lágerlétszám feltöltése vagy valamiféle akció *(Aktion)*. A saját zsidóságunk éppen eléggé el volt foglalva a belső ügyekkel, úgyhogy a bizottságok, melyek

kezdetben segítséget nyújtottak a jövevényeknek, gyorsan felhagytak a tevékenységükkel."[26]

A németek kényszermunkásigényei, majd a háború utolsó szakaszában a zsidók módszeres beterelése a mészárszékbe a közösségeken belüli egységnek még a látszatát is aláásta. A kiutasított magyar zsidók sorsa láttán támadt közösségi szolidaritás széthullása apránként történt, de elkerülhetetlen volt. A sztaniszlaui Elsa Binder leírta naplójában, mennyire frusztrálja, hogy nem tud rajtuk segíteni: „[...] hatalmas gyűlölet támad bennem. De főleg ezek miatt a magyar zsidók miatt. Egyébként pedig hát nem az az igazság, hogy nap mint nap húsz éhen halt áldozatot tesznek közös sírba?"[27] Mivel a betelepülteknek nem voltak szervezeteik, és nem volt semmijük, amivel megvesztegethették volna a hivatalos személyeket, a Zsidó Tanács őket küldte a nácik egyre növekvő kényszermunkásigényeinek kielégítésére, vagy egyszerűen csak meghalni. Egy túlélőt, aki a magyar határt szerette volna elérni, külön is figyelmeztettek, nehogy jelentkezzen a horodenkai Zsidó Tanácsnál, hogy segítséget kérjen, mert „azok a magyar menekülteket német munkatáborokba küldik". Az egyik kirívó példa a mintegy 2200 kilométeres „transzukrajnai autópálya" volt, a hírhedt *Durchgangsstraße IV* (DG-IV), melynek építésében a magyar deportáltaknak is kiemelkedő szerep jutott.[28]

Végezetül a különféle nemzetiségű közösségek közül a magyar volt az első, melyet kiirtásra jelöltek ki. A gettókban működő zsidó rendőrségnek feladatul adták, hogy a rutinszerűen végrehajtott tizedelésre – az *Aktion*ra – töltsön fel zsidókból egy kvótát, különben a rendőrök családtagjait viszik a kivégzőhelyre. Ilyen rendkívüli körülmények között a közösségek együttműködése vagy bizonyos erkölcsi színvonal fenntartása lehetetlenné vált. A bolehivi gettó (lengyelül Bolechów) egyik túlélőjének szavai jól összegzik a zsidó rendőrségről alkotott általános véleményt: „Jobban féltem tőlük, mint bárki mástól."[29] Ezek a rendőrök gyakran a „kárpátorosz" terület zsidó száműzöttjeit vitték magukkal elsőként. A gyorsan szétmorzsolódó zsidó közösségek koncentrikus körein belül a „külföldiek", vagyis a németek által 1939-ben elűzöttek, illetve a magyar internálótáborokból odaszállítottak voltak talán a legvédtelenebbek, hiszen a társadalom gazdasági ranglétráján nekik jutott a legalsó fok. Ugyanezek a „külföldiek" voltak azok, akik a „szegény" és „vallásilag elmaradott" galíciai zsidókat bizonyos fokú kulturális felsőbbségtudattal lenézték, sőt megvetették. Ebben az összefüggésben különös élességgel szól Blanca Rosenberg véleménye:

„De még ezek után sem akartak velünk, a többiekkel [szegény lengyel zsidókkal] bármit együtt csinálni."[30] Míg ezeknek a „külföldi" zsidóknak alig volt közös témájuk vagy kapcsolatuk a magyarokkal, még ennél is mélyebb volt az őket és a helyi zsidó közösségeket elválasztó kulturális szakadék. Ennek következtében szinte semmi esélyük nem maradt a túlélésre.[31]

A deportáltak selejtezése – az *Intelligenzaktion*ok

A német polgári közigazgatásra való áttérés, továbbá a biztonsági szervezet kiépítése a népirtás augusztus végén, szeptember elején kezdődő második hullámát jelezte. Ez a fázis kivétel nélkül mindenütt a zsidó közösségek értelmiségi és politikai vezetésének megtizedelésével indult, és – kisebb lendülettel – a lengyel értelmiség megritkításával; innen a név, az *Intelligenzaktion*, a hajtóvadászat az értelmiségre. A galíciai körzet számos városában ez a sortűz adta meg a startjelet a megsemmisítés folyamatához.[32] És ez az az eljárás, amelyet Hans Krüger SS-százados alkalmazott a galíciai holokauszt megindításakor.

Krügernek komoly szerepe volt a körzetben egymást követő gyilkossági hullámokban. Egyes becslések szerint egy személyben volt felelős több mint 70 000 zsidó megöléséért és további 12 000 haláltáborokba deportálásáért tizenhat hónap leforgása alatt. Ami ennél is döbbenetesebb, hogy ezt csekély erőforrással és egészen szűk legénységi kerettel volt képes elérni, olykor csak 25 embere volt. A saját csapatát persze emberi erőforrások széles körével tudta kibővíteni a sokféle biztonsági szervezetből, beleértve a nagy létszámú ukrán segéderőket,[33] a népi német (Volksdeutsche) etnikai kisebbség csapatait, a vasúti rendőröket (Bahnpolizei), sőt a náci ifjúsági szervezet, a Hitlerjugend suhancait is. Nevezetesen Krüger rendelkezésére állt egy Magyarországon összeverbuvált Volksdeutsche-egység, amely rutinszerűen vett részt a megsemmisítő akciókban. Szintén alkalmazott egy Romániában összeállított egységet.[34] Az egymás utáni sok *Judenaktion* fő ereje azonban a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj volt, amely a zsidók összegyűjtéséből, mozgatásából, a sorfalak felállításából és az öldöklésből egyaránt kivette a részét. Végül a német polgári közigazgatás logisztikai támogatása is segítette Krügert. Ki kell mondani, hogy népirtásban elért eredményei még a sokkal nagyobb létszámokkal működő Einsatzgruppékkal összevetve is hátborzongatóan jelentősek.[35]

Krüger áthelyezése Sztaniszlauba, hogy megszervezze a galíciai *Endlösung*ot, egybeesett a magyar zsidók beáramlásával. Jól kitervelt intézkedés volt ez felettese, dr. Schöngarth részéről, aki nem is választhatott volna odaadóbb náci tisztet egy ilyen feladatra. Néhány héttel később csatlakozott Krügerhez Peter Leideritz SS-főhadnagy, aki átvette a kolomeai Grenzpolizei-Kommissariat (határőrkerület) parancsnokságát. Mint arról már szó esett, a két tiszt imponáló eredményeket ért el a népirtásban. Tapasztalt gyilkosok voltak, és az önéletrajzukban addigra szerepelt már néhány tömeggyilkosság.[36] Ennek megfelelően hamarosan mindkettő a legtermelékenyebb hóhérrá vált a galíciai körzetben, sőt talán az egész Lengyel Főkormányzóságban. Irányításuk alatt a sztaniszlaui, kolomeai és más határállomások biztonsági csapatai legyezőszerűen elhelyezkedve elérték azokat a falvakat és városokat is, ahol csak német polgári hatóságok állomásoztak az időnkénti kisebb mészárlások végrehajtására. A két tiszt között elszánt rivalizálás folyt a gyilkosságok számát illetően. Mindkettejükben lángolt a lelkesedés a fosztogatás művészete iránt. Köztudott volt róluk, hogy szemérmetlenül kiüríttették zsidó és lengyel áldozataik otthonait, amikor letartóztatták, majd kivégeztették őket, és elhordták az összes értéküket.[37]

Krüger 1941. augusztus 1-jei érkezése Sztaniszlauba párhuzamosan történt a magyar zsidók ezreinek beözönlésével, és semmiképp sem nevezhető eseménytelennek. Nem vesztegette az idejét, azonnal öldöklést rendezett: már másnap, 1941. augusztus 2-án *Intelligenzaktion*t indított.

Krüger érkezése előtt, július 29-én a Gestapo kiadott egy parancsot a Zsidó Tanácsnak, hogy készítsen el egy szakmánként csoportosított listát a zsidó értelmiségiekről (orvosok, jogászok, tanárok, vallási vezetők). A művelt, diplomás lengyeleknek és zsidóknak jelentkezniük kellett a rendőrségen, azzal az ürüggyel, hogy munkához juttatják őket. A Zsidó Tanács nem volt hajlandó elvégezni ezt a szelekciót, és nem adott listát a németeknek. A kiválogatás közben a százados a rémült értelmiségiek fölötti teljhatalmát fitogtatta – néhányan egyúttal a Zsidó Tanács tagjai is voltak –, ugyanis így mutatkozott be: *„Ich bin der Herr von Euer Leben und Tod!"* (Én vagyok itt élet és halál ura!)[38] És beváltotta burkolt ígéretét. Tizenhat hónappal később, amikor innen is áthelyezték, Sztaniszlau már *judenfrei* (zsidómentes) város volt, amibe csaknem 3000 magyar zsidó elpusztítása is beleértendő.

Augusztus 4-én, bemutatkozásához híven, körülbelül 500 zsidót és 99 lengyelt lövetett le egy erdőben, Pavlivka (lengyelül Pawełcze) község közelében.

A gyilkosok az SS kipróbált forgatókönyve szerint dolgoztak, átvették az ellenőrzést a város működése fölött. Rövid és halálos bevezetés volt ez a „golyó általi holokauszt" második szakaszához, amely általában elkerülte a történészek figyelmét. A sok *Intelligenzaktion* fő célja az volt, hogy lefejezzék a zsidó – és részben a lengyel – közösségek vezető rétegét, a mellékes cél pedig az, hogy bevezessék a testi és pszichés terrort a közösségekben.

Miután Hans Krüger 1942-ben letartóztatta Karolina Lanckorońska lengyel grófnőt, a földalatti lengyel ellenállási mozgalom tagját, egy beszélgetésük során őszintén elmondta neki, miben is áll a Gestapo munkamódszere. Szavai igen tanulságosak. „Mikor bevonulunk egy városba – dicsekedett Krüger –, mindig van egy előre elkészített névsorunk azokról az emberekről, akiket le kell tartóztatnunk." És ebben a ritka őszinte pillanatában azt is büszkén bevallotta a grófnőnek, hogy részt vett az egyik leghírhedtebb *Intelligenzaktion*ban, a vezető ukrán értelmiségiek kivégzésében, a lembergi professzorok megölésében.[39] Elképzelhető, hogy ez a „vallomásos" pillanat azért jött el, mert Krüger azt gondolta, a grófnő úgysem hagyja el élve a börtönt, hiszen ez soha senkinek nem sikerült. A beismerés mindenesetre taktikai hibának bizonyult, mivel a grófnő – az olasz királyi ház beavatkozásának köszönhetően – megmenekült. Krüger indiszkréciója részben hozzájárult a bukásához és azt követő áthelyezéséhez; vétke persze nem maga a gyilkosság volt, hanem a „titkos információ elárulása".[40]

Az *Intelligenzaktion* alapelgondolására emlékeztetett, ahogyan – továbbra is a második hullám keretében – kifejezetten magyar zsidókat pécéztek ki (s velük együtt más európai országok menekültjeit, akik közül sokan magyar internálótáborokból érkeztek). Ezeket a gyilkosságokat 1941 utolsó hónapjaiban és 1942 tavaszán követték el. Lehet ezeket „selejtezési" vagy „tisztogatási" akcióknak nevezni, a céljuk mindenesetre az volt, hogy csökkentsék a gettók népességét s egyúttal az élelmezendők számát.

A sztaniszlaui Rudolf-malomba zárt magyar zsidók egy részének heti rendszerességgel történő meggyilkolása szertartássá vált Krüger és más Sipo-beosztottak számára. Csortkivban az eljárást jobban titkolták. Pnina Kaufman-Blum, akit családostul deportáltak Kassáról Csortkivba, emlékezett az 1941–1942 telén kiragasztott felhívásra, mely szerint mindenki, aki „nem a város állandó lakója" (vagyis hazájából kiutasított magyar), köteles jelentkezni a Zsidó Tanács épületében. Öt magyar család rájött, hogy az utasítás valójában

az engedelmeskedők szinte biztos elpusztításához vezet, úgyhogy még aznap éjjel nekivágtak a veszedelmes útnak a magyar határ felé. Félelmük indokoltnak bizonyult, mert akik jelentkeztek, azokat valóban megölték.[41]

Kolomeában a biztonsági szolgálatok rendkívüli igyekezettel fürkészték ki az „idegen nemzetiségű" embereket. Meglehet, ezt az általános elnevezést abból a célból használta Peter Leideritz, hogy kibújhasson a magyar honvédség városi parancsnokságával szembeni jelentési kötelezettsége alól, amikor magyar menekülteket irtott ki. Mint a Sipo-helyőrség vezetője, a parancsnok rutinszerűen vezényelt efféle „selejtező akciókat"; az egyik elkövető bírósági vallomása szerint „háromhetes időközönként". Leideritz december 23-i parancsa szerint „minden zsidó, aki külföldi útlevéllel rendelkezik, köteles a Gestapo parancsnokságán »nyilvántartásba vétetni« magát". Hogy mindenki engedelmeskedjen, az utasítás kilátásba helyezte, hogy minden külföldi nemzetiségűt visszatelepítenek a „hazájába".[42] 1200 zsidó komolyan vette ezt a trükköt, őket bebörtönözték, megkínozták, a Separivci-erdőbe (lengyelül Szeparowce) hurcolták, és ott megölték.[43] Bár ennek az akciónak elsősorban magyarországi kiutasítottak voltak a célpontjai, német, amerikai, brazil, osztrák, cseh, kubai, sőt perui áldozatokról is történt említés.

Egy helybeli túlélő, a már említett Blanca Rosenberg visszaemlékezett egy beszélgetésére egy német zsidóval, aki, néhány magyar társaságában, önként ment a Gestapóhoz. A dialógus dermesztő módon mutatja meg a „külföldi" zsidók kiszolgáltatottságát – akik egyébként sem kulturális, sem politikai közösséget nem éreztek a helyi zsidó közösséggel, vagy akár Magyarországról deportált társaikkal. A német kultúrába, jogrendbe és tisztességbe vetett hit német-zsidó dilemmája, továbbá az arra való képtelenség, hogy akár a szakadék szélén is beilleszkedjenek az „alternatív" valóságba – mindez megpecsételte a sorsukat. „Ránéztem. – De maga nem megy oda, ugye? –, kérdeztem tőle. – Az biztos halál. – Ne aggódjon, nem lesz semmi baj. Elvégre mi német nemzetiségűek vagyunk. Nem tehetik meg, hogy csak úgy likvidálnak bennünket. *De hát mindegy is, hiszen ez a parancs.*" Rosenberg hozzátette: „Ennek az embernek a szemében a nácik nem voltak németek", de még ez a büszke német zsidó is „végül hű maradt egy fikcióhoz". A pillanat keserű iróniája, hogy sem a magyarok, sem a német zsidók nem fogták fel, hogy ez a Németország már nem Goethe vagy Schiller Németországa többé.[44]

Az efféle havi selejtezőműveletek 1942-ben is zavartalanul folytatódtak a kolomeai gettóban: „1942. január 24-én 400 zsidó értelmiségit börtönöztek be, kínoztak meg és végeztek ki." Közöttük 30 magyar és 4 román is volt, akiket Koszivban tartóztattak le, és onnan szállítottak át Kolomeába. Végül 1942. március 9. és 16. között a megmaradt 2000 külföldit – köztük 600 magyart, továbbá osztrák, cseh, szlovák és német zsidókat – irtottak ki.[45]

Nem kevésbé jelentős a számos, akkor már szinte Galícia-szerte zajló, de csak kisebb pusztítást okozó népirtó akció. A tudatos náci politika, amely *judenfrei* határsávot akart Magyarország és Ukrajna között, kiemelten kezelte az etnikai tisztogatást ezen a vidéken. A határ mindkét oldalán sok magyar zsidó akadt fenn ezen a halálos hálón. A feltételek helységről helységre változtak, de a magyar zsidókra a kolomeai és sztaniszlaui körzetben vadásztak a legádázabbul. Nem könnyű megbízható becslést mondani a selejtező műveletek áldozatául esett száműzöttekről a kisebb településeken. 1941. október elejétől fogva azonban jól megfigyelhető elmozdulás történt a megsemmisítési politikában a zsidó népesség még szélesebb körű megtizedelésének irányába. Mikor hozzáfogtak a zsidóság gettókba zárásához, létszámuk csökkentése céljából a selejtezést már a gettók kijelölése előtt megkezdték. Október elején ennek megfelelő utasításokat küldött ki Helmut Tanzmann SS-alezredes hivatala Lembergből a sztaniszlaui és kolomeai határállomásokra. Azt parancsolta meg Krügernek és Leideritznek, hogy október közepére készüljenek fel egy olyan széles körű és nagyszabású irtó hadjáratra, amely mellett eltörpülnek a korábbi gyilkosságsorozatok.

A tömeggyilkosság főpróbája – a *Probeaktion*

A galíciai holokauszt következő szakasza október első hetében kezdődött egy jellegtelen, Sztaniszlauhoz közeli kisvárosban, Nadvirnában. A tömeggyilkosságban mint a védtelen emberek ezrei fölött gyakorolt abszolút hatalom egyik formájában olykor nem könnyű nem részt venni. A hatása részegítő, hiszen az elkövető élet és halál urának érzi magát. Krüger és számos, nála alacsonyabb rangú tiszttársa belekóstolt a gyilkosság nyújtotta hatalomba, és függőségük még akkor is tartott, amikor már szinte egy zsidó sem maradt, akit megölhettek

volna. De Krüger ugyanilyen zsigeri gyűlölettel üldözte a sztaniszlaui körzet lengyel közösségét is. „Különleges bánásmód" ürügyén válogatta ki azokat a lengyeleket, akik magyar tisztekkel barátkoztak össze. Lanckorońska grófnő észrevette a szabályszerűséget: „[...] szinte mindegyiküket [mármint a lengyeleket] azzal vádolták, hogy »kapcsolatuk volt a magyarokkal«."

Tekintetbe véve, hogy a magyarok szoros szövetségesei voltak a Wehrmachtnak, csak találgatni lehet, mi volt az oka ennek a gyűlöletnek. Az egyetlen hitelesnek tűnő magyarázatot Krüger hadműveleti helyzetjelentéseinek egyik visszatérő témájában találjuk – lengyelek barátkozását a magyar katonasággal. „Magyarellenes" komplexusának másik forrása az a megaláztatás lehetett, melyet Szombathelyi Ferenc altábornagy miatt kellett elszenvednie Kolomeában – e később tárgyalandó fontos közjáték miatt Krüger kénytelen volt szabadon engedni egy csoport elpusztításra szánt zsidót.[46]

Krüger és SS-beli tiszttársai számára a zsidók megsemmisítése maradt az első számú cél. 1941 októberéig az öldöklés szórványos tömeggyilkosságokra korlátozódott, zömmel *Intelligenzaktion*okra. Október közepén félelmetesen nagy megbízás várt Krügerékre: drasztikusan csökkenteniük kellett a zsidó népesség létszámát. A százados korábban épp elég gyilkosságban vett részt, de tiszttársai nem voltak felkészítve ilyen nagyszabású *Judenaktion*ra.

Emberek ezreinek megölése bonyolult feladat. Megköveteli az előzetes tervezést, a logisztikai összehangolást, az emberi erőforrások átcsoportosítását a többi biztonsági szolgálattól és mindenekelőtt a mentális felkészítést. A megszállt lakosság aktív vagy passzív együttműködése legalább ennyire fontos volt a küszöbönálló kivégzéshullámok megszervezése szempontjából. Végül pedig a színtiszta német eltökéltség volt a legfőbb biztosítéka annak, hogy a galíciai – s az odakerült magyar – zsidóság kiirtása sikeresen lebonyolódjék.

Krüger nem felejtette el a sztaniszlaui *Großaktion*t, és levonta a következtetést: a jól megtervezett népirtási programhoz elengedhetetlen, hogy főpróbát tartson. Az 5000 zsidónak otthont adó Nadvirna alkalmasnak tűnt az első vérontáshoz. A teljes zsidó lakosság 25 százalékát magyar menekültek alkották: „1000 zsidó menekültet hoztak Nadwórnába kárpátorosz területről [Kárpátaljáról], ők magyar állampolgárok voltak. A nadwórnai zsidók segítő kezet nyújtottak feléjük, közösségi konyhát nyitottak nekik, és a zsinagógában, illetve családoknál helyezték el őket."[47] Ők váltak az ezután következő irtó hadjárat elsődleges célpontjaivá.

A tömeggyilkosságot „kiképzési gyakorlatnak" tekintették a későbbi nagyobb mészárlásokhoz. A művelet nagyságrendje miatt Krüger további embereket hozott a határőrségtől, az ukrán segéderőktől és a 133-as tartalékos rendőrzászlóaljtól. A kivégzések előtt különleges súlyt helyeztek a bajtársi érzület ápolására és a csapatszellem erősítésére. Az esemény előtti este a tisztek nagy díszvacsorát rendeztek, és bőségesen leöblítették snapsszal. Egy ilyen estén semmiféle rendkívüli dolog nem történt; az egész az SS szolgálati szabályzatának ama rendelkezésein alapult, melyek leírták, hogyan kell felkészíteni a hóhérok elméjét egy tömeggyilkosságra.

Október 6-án, a szukkot ünnepének első napján Nadvirnában teljes lendülettel beindult az emberirtó gépezet. 2000 zsidót, köztük 500 magyar és néhány osztrák deportáltat gyűjtöttek össze a főtéren: „A németek meg az ukrán rendőrök berontottak a zsidók otthonaiba, és elkezdték összeterelni őket a templomhoz közeli téren. Sokat azok közül, akik már odafelé ellenálltak, vagy megpróbáltak elmenekülni, megöltek. Délután teherautók jelentek meg, és a zsidókat a Bukovinka-erdőbe szállították", ahol ráparancsoltak az áldozatokra, hogy vetkőzzenek le a kivégzésük előtt.[48]

Figyelemre méltó a német polgári közigazgatás részvétele; a megyefőnök adta a teherautókat. A 133-as tartalékos rendőrzászlóalj, melynek első és második százada Sztaniszlauban állomásozott, szintén fontos szerepet játszott a vérfürdőben. A Gustav Englisch alezredes parancsnoksága alatt működő zászlóaljat októberben helyezték át Nürnbergből Galíciába, és szinte azonnal bevetették egy tömeggyilkosságban.[49]

A mészárlás kora délután kezdődött, és megszakítás nélkül folytatódott estig. Egy városi tisztviselő megjegyzése szerint „csak a parancsnokukkal, Krügerrel érkezett sztaniszlaui SS-ek lőttek". Igen, akárcsak Schöngarth, Krüger is személyesen mutatta be, hogyan kell eredményesen lőni. Egy szemtanú felidézte, hogy „az öldöklés közben sokat [mármint zsidót] kegyetlenül megvertek, és a nácik meg a segítőik is főleg az öregeket, a nőket, a gyerekeket és a nyomorékokat gúnyolták és bántalmazták. Voltak zsidók, akiket elevenen temettek el." Több mint 2000 nadvirnai zsidót öltek meg az *Aktion* során, de a környező falvak lakói közül is áldozatul estek zsidók: „A meggyilkoltak között kárpátorosz területről menekültek [vagyis magyar zsidók] is voltak."[50] Nem ez az egyetlen visszaemlékezés, amely magyar zsidók megölését is említi. A legmegindítóbb leírás egy galíciai túlélőtől származik, akinek később sikerült elhagynia Galíciát,

és Budapesten talált menedéket. Nyolc hónappal a nadvirnai gyilkosságok után azt parancsolták neki, hogy ismét fedje be a tömegsírokat, mert az erre kényszerített falusiak nem végeztek megfelelő munkát. Az illető megemlítette, hogy „mindenfelé szétszakadt imakönyvek hevertek ott; volt köztük magyar nyelvű is; biztosan azoké a magyar zsidóké (több száz emberről van szó), akik ott vesztették el az életüket, és a könyveket még Magyarországról hozták magukkal".[51]

Miután elhallgattak a fegyverek, megkezdődött a hátborzongató szertartás: az éppen elpusztított zsidók kupacokba rakott e világi javainak szétosztása. Persze hierarchikus rendben. A németek, a rendőrzászlóaljak tagjai válogathattak elsőként, és ők vitték el a legértékesebb tárgyakat, utánuk az ukrán segéderők is összegyűjthettek ezt-azt az eldobott ruhaneműből. Még nyilvános árverést is szerveztek a maradéknak.

Este az SS-tisztek visszavonultak, hogy elköltsenek egy fényűző vacsorát a helyi étteremben, a Kazia Hanusban – visszatértek a kiindulópontra, ahonnan elindulva aznap reggel hozzáfogtak a nadvirnai zsidóság felének likvidálásához. Lehet, hogy ez volt az első, de biztosan nem az utolsó alkalom, hogy ezek a tisztek lakomával koronáztak meg egy tömeggyilkosságot. Ünnepi hangulat volt a levegőben. Edward Westermann, a téma kutatója az efféle eseményeket „közösségi estnek" vagy „gyilkossági bankettnek" hívja, ahol nem csupán megünnepelték a végrehajtott mészárlást, hanem a bajtársi szellemet is erősítették, és – Himmler megjegyzését visszhangozva – „meg akarták előzni azt, hogy ezek a »nehéz kötelességek« »tegyenek kárt az elmében«, amikor a tömeggyilkosság jár valakinek a fejében".[52]

Krüger cinikus poénnal foglalta össze a nap eseményeit: „Az esküvő jól sikerült, de nem voltunk felkészülve ilyen rengeteg vendégre"[53] – amit úgy értett, hogy bár kifogyóban volt a lőszerkészletük, és a leszálló este megakadályozta, hogy az SS befejezze a munkát, az *Aktion* mégis „sikeres" volt. Az este során nemcsak a diadalt ünnepelték, hanem értekezletet is tartottak, melyen értékelték a műveletet. A szokásos kemény ivással teljes este bizonyos vonásaiban egy üzleti vállalkozás kedélyes „igazgatótanácsi ülésére" emlékeztetett, melyen a gyilkosság a téma. Az eszmecsere a napi tapasztalatokból leszűrhető tanulságokra koncentrált, megbeszélték, mi az, amin változtatniuk kell, és konstruktív javaslatok hangzottak el az előttük álló tömeggyilkosságokkal kapcsolatban.

A nácik, ahogy atrocitásaik után szokták, ez esetben sem törődtek a tömegsírok befedésével. Nadvirnában a zsidó közösségre hagyták a feladatot:

„Másnap reggel körülbelül 200 zsidót szedtek össze az otthonukból, köztük engem is. Odavittek bennünket a kivégzőhelyre. Lapátokat és meszet is hoztak, és megparancsolták, hogy fedjük be a tömegsírokat. Egészen borzalmas volt a látvány. Sietve elvégeztük a munkát, utána hazaengedtek benünket."[54] Ami ezt a tömeggyilkosságot megkülönböztette a többi *Aktion*tól, az a művelet célja volt: a hóhérok felkészítése. Ez a mészárlás nem csupán az egy héttel későbbi, lényegesen nagyobb méretű sztaniszlaui öldöklés „próbaüzeme" volt, hanem egyúttal az *Endlösung* kezdete a Lengyel Főkormányzóságban.[55]

„Wer noch lebt, kann nach Hause gehen, der Führer hat Euch das Leben geschenkt" (Aki még él, hazamehet, a Führer ajándékozta maguknak az életet) – ez volt Hans Krüger záró mondata 1941. október 12. estéjén, jelezve, hogy a Lengyel Főkormányzóság területén elkövetett leghírhedtebb és addigi legvéresebb tömegmészárlás véget ért.[56] A véres vasárnapon *(der Blutsonntag)*, ahogy később a holokauszt történelmében nevezték, a becslések szerint 12 000 embert gyilkoltak meg egyetlen rövid, hideg, havas délután alatt a sztaniszlaui új zsidótemetőben. A hatalmas méretű vérengzés után Krüger kifutott az időből, és nem tudta teljesen befejezni szörnyű feladatát. Az utolsó pillanatban haladékot kapó, kábult és traumatizált túlélők fülében keserű iróniaként hangozhatott, hogy az öldöklés félbeszakadt, ők pedig szabadon hazamehetnek. Mikor leszállt az este, a kapkodva kiásott gödrökbe dobott halottak között több mint 2000 magyar zsidó is volt.

Számos olyan kérdés merül fel, melyekre ha választ kapnánk, talán megértenénk, hogyan alakulhatott így ezeknek az áldozatoknak a tragikus sorsa. Miként fordulhatott elő, hogy ezek a magyarok Sztaniszlauban végezték? Mi az oka, hogy a helyi zsidó közösség, amely szívélyesen fogadta őket, az idő előrehaladtával ennyire drámaian változtatott a viselkedésén? Hogyan tekintett rájuk a náci vezetés? S ami még fontosabb: miért épp a magyarokat választották a vérontás első áldozatainak? A magyar deportáltaknak ez a csoportja – összlétszámuk egyes becslések szerint 3000 körül lehetett – a második legnépesebb volt a kamenyec-podolszkiji után. Az elsősorban Máramarosból és Észak-Erdélyből deportált első nagyobb kontingens július végén és augusztus elején érkezett ebbe a vidéki városba. Életük és haláluk Sztaniszlauban különösen szörnyű emléke lett az 1941-es deportálások történetének. Megérkezésük a városba szánalmas látványt nyújtott, komolyan megrázta az ott élő zsidó közösséget:

„Gyalog jöttek, elöl a nők, egyik-másik csecsemővel a mellén, és volt, aki ágyneműt cipelt, az öregek a botjukra támaszkodva lépkedtek. Tragikus látvány, amikor megelevenedik az örökké bolygó zsidó… Gyalog vándorolva tettek meg 300 kilométert, és megérkeztek Stanisławówba, hogy megosszák a tragédiát az ottani zsidókkal. A *Judenrat* először imaházakban meg a zsinagógában helyezte el őket, azután át kellett költözniük a Rudolf-malomba. A malom azelőtt lisztet őrölt, de a neve a halál házára változott. Attól fogva, hogy odaköltöztek, sorsuk az állandó éhezés és didergés lett; nem volt annyi ruhájuk, hogy az egész testüket befedje; ki voltak téve mindenféle betegségnek, tífusznak, vérhasnak; mindenből hiányt szenvedtek, alig lehet valaki hasonló helyzetben a földön."[57]

Időről időre további magyar transzportok érkeztek Sztaniszlauba. Az, ahogyan a Gestapo fogadta őket, és ahogy rögtön bánt velük, talán az addigiaknál is rettenetesebb volt. Egy magyar fogoly elmondása alapján, mihelyt megérkeztek Sztaniszlauba, az ukrán őrség azonnal a Gestapo börtönéhez vezette őket, ahol Krüger SS-századossal találkoztak: „Ekkor láttam életemben először németet. Addig csak ukránokat. […] Ez volt az első német tiszt, Krügernek hívták. Nagy kutyával érkezett. Szóltak nekünk, hogy álljunk vigyázzban – minden férfi levette a kalapját. Illetve volt valaki, aki nem vette le… Nagyon öreg, reszketeg bácsi volt… Erre a német tiszt, a Krüger ráuszította a kutyáját, és az állat darabokra tépte ezt az embert. Ilyen volt ott a fogadtatásunk."

Mi tagadás, a jelenet mindennél világosabban mutatta meg a Krüger által létrehozott disztópikus világot. A Gestapo börtönében – másik helyi kifejezéssel a „zsidóudvarban" vagy „haláludvarban" – eltöltött tíz napon ezt a magyar transzportot a szabad ég alatt tartották, és nem adtak nekik enni. Amikor arról kérdezték, hogyan tudtak megküzdeni az éhséggel, Marion Samuel bevallotta: „Nem éreztünk mi semmit, csak egymáshoz dőltünk. Nem is beszéltünk, azzal se akartuk elpocsékolni az energiánkat."[58] Némelyik férfitól megkérdezték, akar-e dolgozni, őket ismeretlen helyre szállították – soha többé nem hallottak felőlük. A maradékot, főleg nőket és gyerekeket, a Zsidó Tanácshoz meneteltették, amely aztán a Rudolf-malomba irányította őket.

A malomban csatlakoztak több ezer másik magyarhoz, akiket már korábban ide zártak. Nagy, lakatlan, sok emelet magas, vörös téglás épület volt a malom a Halicka utcán. Ide és a szomszédos épületbe, a korábbi Schutzmann-gyárba 3000 zsidót zsúfoltak össze. A legtöbb magyar később is itt maradt, amikor már

felállították a gettót. A Zsidó Tanács, valamint önzetlen önkéntesek hiába próbáltak segíteni a rettenetes helyzeten: „Óvodát indítottak, […] megmosdatták a foglyokat, tetvetlenítették őket. Összes munkájuk azonban csak csepp volt a tengerben a nyomorúságosan szűk hely, az élelmiszerhiány és a katasztrofális higiéniai állapotok miatt. Alig két héttel az első áldozatok betelepítése után járványok törtek ki. Az éhezés és a fertőző betegségek miatt naponta tíz-húsz holttestet vittek ki a malomból."[59] Krüger ezért brutális módszert talált ki: megparancsolta, hogy az összes beteg zsidót öljék meg helyben, a malomban. 1942 tavaszára a Rudolf-malom a Gestapo rendszeres kivégzőhelye lett, itt tizedelték meg a gettó lakosságát, és itt irtották ki a korábbi vérfürdők magyar túlélőit.[60]

A sztaniszlaui Zsidó Tanács Weiss Edith bárónőnek küldött leveléből tudjuk, hogy 1941. augusztus végén 2300 magyar száműzöttet jegyeztek be a zsidó közösséghez. A sürgős üzenetben hangsúlyozták, hogy a város a helyi lakosság igényeivel sem képes megbirkózni – nem beszélve az újonnan érkezett, nincstelen magyarországi menekültekről.[61] A náci közigazgatás számára ezek a magyarok – akárcsak Kamenyec-Podolszkijban – csak bonyodalmakat okoztak. Kellemetlen bosszúságot. Emiatt azután a Zsidó Tanács gondjaira bízták a menekülteket. Kora ősszel azonban a sztaniszlaui zsidó közösségnek – akárcsak egész Dél-Galíciának – elviselhetetlen emberi és higiéniai állapotokkal kellett szembesülnie. A magyarok beözönlése Sztaniszlauba – megint csak úgy, ahogy Kamenyec-Podolszkijban történt – hatott az öldöklés folyamatára, és fel is gyorsította a menetét. Sok történész látja úgy, hogy a magyarok magas száma csak súlyosbította az amúgy is bizonytalan helyzetet, hozzájárult az éhínség és a betegségek megjelenéséhez, s ezáltal közvetve a későbbi gyilkosságokhoz is.

A dilemma feloldására a nácik a jól bevált forgatókönyvet alkalmazták: példátlan vérfürdőt rendeztek. Hogy a zsidók létszámát a rendelkezésre álló helyhez és élelemhez, illetve a végső gettósításhoz igazítsák, Fritz Katzmann, az SS és a rendőri erők vezetője, egyetértésben Helmut Tanzmann-nal, a biztonsági hivatal főnökével, „elrendelte a »fölös létszámú« városi zsidóság lelövését". Mind a zsidó rendőrség, mind pedig a náci biztonsági erők számára a legközelebbi és legegyszerűbben hozzáférhető és kiirtható népcsoport a Rudolf-malomba zsúfolt magyarok voltak.

A döntést követő, 1941. október 12-i vérontás az egyik zsidó ünnep, a szukkot hetedik napján (hósáná rábá) történt az új zsidótemetőben, s megint csak

meghatározó pillanatnak bizonyult a deportálások és a holokauszt történetében. Ez volt az addigi legnagyobb tömeggyilkosság a galíciai körzetben, és tulajdonképpen nyilvánosan követték el. De volt még egy összetevője a gyilkos gépezetnek: Galíciában a német polgári közigazgatás irányítása alatt ilyen méretű öldöklés korábban soha nem fordult elő.

Snapsz és tömeggyilkosság – a „véres vasárnap"

A kivégzések délben kezdődtek. A Zsidó Tanács egyik tagja, Juliusz Feuerman szinte azonnal észrevette: „Ahogy véghez vitték az *Aktion*t, láttam, hogy nem most csinálják először, hanem már korábban gondosan elpróbálták."[62] A Nadvirnában megtanult leckét Krüger SS-százados megfelelően hasznosította. Naplók és a túlélők tanúságtételei részletes képet festenek a tömeges kivégzés közbeni testi-lelki brutalitásról. Azt sem mulasztják el megemlíteni, hogy lövöldözés közben a gyilkosok gyakran kaptak elő vodkásüveget. Az alkohol mind szó szerinti, mind átvitt értelemben kenőanyaga volt az erőszakos cselekményeknek. Westermann megjegyzi, hogy „az alkoholfogyasztás része volt a rituálénak, amely nemcsak az elkövetőket fogta össze, hanem előhívta a »cselekvő férfiasságot« is – az olyan fajta férfiasságot, amely kifejezetten fizikai vagy szexuális erőszakban nyilvánul meg".[63]

Abraham Liebesman leírja a naplójában, hogy az *Aktion* előkészületei október 10-én vagy 11-én kezdődtek, amikor az építési szolgálat *(Baudienst)* azt parancsolta az ukrán rendőröknek, hogy ássanak óriási gödröket a temetőben. Mivel a nácik aggódtak, hogy két gödör nem lesz elég a küszöbönálló mészárláshoz, sebtiben kiástak egy harmadik sírgödröt is, amely közvetlenül a kivégzések megkezdése előtt készült el. Bár ezeket a műveleteket úgy magyarázták, hogy légvédelmi óvóhelyeket készítenek, a zsidó közösség jól sejtette, hogy valójában egy *Großaktion* előkészületei zajlanak. Liebesman szenvtelenül megjegyezte: „Október 11-én Krieger [Krüger] végiglovagolt [egy fehér lovon] a zsidónegyeden. Akkortól fogva ha *Aktion*ra került sor, előtte mindig végiglovagolt a zsidónegyeden."[64]

Szintén szokásban volt, hogy az *Aktion* előtti estén Krüger emberei nagyszabású vacsorán vettek részt, s ekkor tartották meg az utolsó parancsnoki értekezletet is a másnapi eseményekre kiadandó utasításokról. Reggel különféle

biztonsági erőkből álló szedett-vedett vegyes csapat – amelyben Krüger saját biztonsági osztaga mellett egy népi német egység, továbbá ukrán rendőrök, a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj tagjai és vasúti rendőrök is jelen voltak – zsidók ezreit rángatta ki erőszakosan az otthonukból, azzal a paranccsal, hogy az értéktárgyaikat is vigyék magukkal. Az áttelepülés reményében bizakodva ezt sokan meg is tették. A város közepi piactéren, a Ringplatzon gyűjtötték őket össze, innen erőltetett menetben vagy nyitott teherautókon jutottak el az új zsidótemetőbe, amely már sejteni engedte, mi is a menetelés célja. Még a helybeli zsidók átszállítása előtt, kora reggel a Rudolf-malomban összegyűjtött magyar zsidókat, valamint a Gestapo börtönébe előző éjjel érkező nagy csoportot szintén a temetőbe küldték, válogatás nélkül.

Brenner Cipora hiteles beszámolója a vesztőhelyről talán a legátfogóbb leírás a kibontakozó dráma egyik résztvevőjétől, aki tanúja volt mindannak a borzalomnak, aminek kitették a helybeli és a magyar áldozatokat. A részletek dermesztőek. Brenner Cipora csoportja a mészárlás előtti napon érkezett teherautókon Deljatinból. Akik túlélték a kínzásokkal és gyilkosságokkal teli éjszakát a Gestapo börtönében, azokat a hajnali órákban közvetlenül a temetőbe terelték. Mivel ők voltak ott elsőként, a „korán kelőket" végig a temetőfal tövében ültették le, a tömegsíroktól balra. Brenner Cipora szerint ez mentette meg az ő és az édesanyja életét. A nővére azonban megfulladt a fölé tornyosuló sok száz test alatt. Egyik csoport a másik után érkezett a városból, hogy megtöltse a falnál ülők és a hatalmas gödrök közötti teret, Brenneréket egyre inkább a temető falához szorítva. Középen, két nagy gödör között több, kolbásszal és alkohollal megrakott asztal állt a németek és az ukránok számára. Brenner Cipora becslése szerint az ötszáz frissen odaszállított magyarból csak öt élte túl a vérengzést.[65]

Fritz Katzmann, a galíciai körzet SS- és rendőri parancsnoka döntő szerepet játszott a vérengzés előtti döntéshozatali folyamatban. Mielőtt még megkezdődtek volna a kivégzések, telefonhívás érkezett Sztaniszlauba közvetlenül Katzmanntól, aki hivatalosan jóváhagyta a zsidók tömeges lelövését. A Zsidó Tanács tagjait és a családjukat megkímélték. Krüger személyes parancsára elkülönítették őket, és a tömegsír szélére kellett ülniük, így kényszerítették őket arra, hogy végignézzék a rémálomba illő jeleneteket. Vajon ez az „én vagyok itt élet és halál ura" fixáció folytatása volt, a mindenhatóság fitogtatása? Vagy Krüger ebben a formában akarta megkínozni és megalázni a Zsidó Tanács magasan képzett tagjait?

A temetőbe érve az áldozatokat felszólították, hogy adják át összes értéktárgyukat, ezeket nyomban össze is gyűjtötték. A levetkőzés után a lövöldözés egyéni kivégzésekkel kezdődött déli egy óra körül. Mivel az áldozatok hullámai egymást érték, az „egyenkénti gyilkolás" tempója nem bizonyult elegendőnek, olyannyira nem, hogy Krüger ráparancsolt a zsidókra, „menjenek be az árokba az előző áldozatok fölé [...], és géppuskatűzzel kaszálta le őket. Nem mindenki pusztult el azonnal. A halottak és a sebesültek együtt feküdtek. A kisgyerekeket nem lőtték le, simán csak behajigálták őket a gödörbe [...], egyszerűen megfulladtak a holttestek alatt."[66] Az egyik túlélő azt mondta: a mészárlás közben „láttam Krügert ide-oda szaladgálni, buzdította az alárendeltjeit, hogy dolgozzanak [gyilkoljanak] *»schneller, schneller!«* [gyorsabban, gyorsabban!]. Az egyik kezében egy pisztoly, a másikban egy üveg snapsz... A németek és az ukránok [sic!] szünet nélkül ittak, lőttek, ittak, lőttek."[67]

A lövöldözést hol leírhatatlan drámai jelenetek, hol nagy csöndek kísérték. Mikor egy anya könyörgött, hogy szánják meg a hároméves kislányát, „a Gestapo azt mondta, életben maradhatsz, de a lányodnak meg kell halnia. A nő a szívére szorította a gyerekét, azok meg mindkettőjüket megölték."[68] Brenner Cipora csak az ijesztő csendre emlékezett: „Egyenesen mentek az emberek, csendben. Nem hallottál sírást. Egyenesen a gödör felé, két sor között botokkal ütötték az embereket még a sírig is."[69]

Az öldöklés este is tartott. Mikor sötétség borult a temetőre, Krüger, aki mindenáron be akarta fejezni az akciót, teherautókat rendelt a járműtelepről, hogy a reflektoraikkal világítsa meg a kivégzőhelyet. A Gestapónál azonban komolyan aggódtak, hogy esetleg a saját embereiket lövik le, mert a hóhérok addigra már túl sokat ittak ahhoz, hogy pontosan tudjanak célozni.[70] Hat óra tájban a temetőbe érkezett a város polgári közigazgatásának vezetője, Heinz Albrecht megyefőnök, leállította a vérengzést, és az életben maradottakat hazaparancsolta. Meglepő fejlemény volt, hogy a körzet civil vezetője hozott döntést az öldöklés befejezéséről.

Krüger kijelentette: „A Führer megkegyelmezett nektek." Hisztéria tört ki, fékezhetetlen nevetés, zokogás, a szeretteik elvesztése miatti jajveszékelés. Addigra azonban a temető tele lett egymáson heverő holttestekkel, mármint azokéval, akikkel nem golyó végzett, hanem az összezsúfolódott tömeg nyomta őket agyon a temető falánál. Miközben a hóhérok egyre több embert küldtek

a tömegsírokhoz, „mindenki próbált a falhoz húzódni, távolabb a gödröktől". Megpróbálhatjuk magunk elé képzelni a temetőben sarokba szorított tömeg rettegését ezekben a szörnyű pillanatokban. A képzeletünkben azonban működik egy természetes szűrő, amely megakadályozza a félelem és a pánik valós képének megalkotását.

A felfordulásban és pánikban több száz embert tapostak, nyomtak halálra, sokan pedig a rájuk nehezedő emberi testek súlya alatt fulladtak meg. Tanúságtételében Brenner Cipora vérfagyasztó, szürreális képet festett a rémálom utolsó pillanatairól: „Akkor az egyik a másikára esett, és megfulladtak sokan. [...] És ott fulladt meg a testvérem, a Gizi. Leestünk, és miránk a holtak. [...] Amikor anyukámnak a hangját hallottam, hogy hív bennünket, akkor kezdtem húzni magam felé a holtakat. [...] Amikor anyukámat élve találtam, kezdtük a testvéremet keresni. Megtaláltuk őt. Felemelte a kezét, és megforgatta a szemét, és kész volt. De nem sírtunk. [...] De amikor vége volt – már este volt [...] –, akkor feküdtem rá a testvéremre, és akkor nagyon sírtam. [...] Anyuka húzott engem. »Te nem tudod, hogy mit jelent egy anyának egy gyereket elveszteni. De menjünk, menjünk, hogy tudjunk mesélni.«" És ebben a pillanatban valakiben váratlanul megcsillant az emberség. Valaki, talán a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj egyik tagja odament Ciporához: „És egy német katona odajött hozzám. Megfogja a karomat, és húz fel. [...] »Gyermekem, hát élve maradtál *(du bist leben geblieben)*, neki már nem segíthetsz semmit. [...] Menj oda egy zsidóhoz, egy szakállas ember, biztos, hogy zsidó, és ő majd hazavisz téged«."[71]

A Zsidó Tanács tagjai, akiket arra kényszerítettek, hogy elejétől a végéig nézzék a mészárlást, bizonyára elviselhetetlen kínzásként élték át a kivégzéseket. A Zsidó Tanács egyik tagját, Juliusz Feuermant és családját később Krüger személyes parancsára engedték szabadon, de a tömegsír szélén ültek a tanács többi tagjával együtt. Feuerman a naplójában írta le gyötrelmeit:

> „A földön ültünk mozdulatlanul, elgémberedett tagokkal, közönyösen. Gyorsan olvadó hó hullott ránk. Végignéztem, mi történik velünk. Többször is minden akaraterőmmel kényszerítenem kellett magam, hogy felfogjam, nem valami rossz álom ez, hanem a tényleges valóság. Hiszen terhes nőket dobáltak a sírba, szoptatós anyákat gyerekkel a mellükön, és folyamatosan lőtték őket. [...] Este hat felé leállították a kivégzéseket, és a többieket hazaengedték. Alig

tudtam feltápászkodni a földről. Ez alatt az egyetlen nap alatt öregember lett belőlem. [...] Addig úgy tudtam dolgozni, mintha húszéves lettem volna. Egy árva ősz hajszálam sem volt. Aznap mindkét halántékom körül megőszültem."[72]

A nap záróeseményét nem volt nehéz megjósolni. Krüger ünnepi lakomát adott a város egyik divatos éttermében. Nem maradt ránk beszámoló arról, hogy miről szólt az ünnepi pohárköszöntő. A tömegsírokat csak másnap fedték be. Néhány túlélő, aki csak megsebesült, sikeresen kimászott, és a sötétség leple alatt hazatért. Az egyik tanú azonban tisztán emlékezett, hogy egy erőtlen hangot hallott a sírból: „Magyar orvos vagyok... Még élek."[73]

A népirtás könnyed folytonossága

A zsidók Galícia-szerte végrehajtandó kiirtására közvetlenül Lembergből érkezett a parancs, de a tervezést és a végrehajtást a hóhérokra hagyták. 1943-ig az irtó hadjáratok rendszeres időközönként követték egymást egész Galíciában. Az öldöklés lendülete 1941. október közepén volt a legintenzívebb. Bár a legsúlyosabb mészárlás Sztaniszlauban történt, az irtó hadjárat kulcsfigurái a véres vasárnappal egyidejűleg is városról városra jártak, megosztva egymással erőiket és szakértelmüket. A 133-as tartalékos rendőrzászlóalj szerepe különösen jelentős volt a Galícián végigsöprő gyilkosséghullámban. A zászlóalj Nadvirnában kezdte, majd átment Sztaniszlauba, Kolomeába, Deljatinba, Jaremcsébe, Drohobicsba (lengyelül Drohobycz), Bolehivba és más városokba, és mindenütt szétvert közösségek maradtak a nyomában. A rendőrzászlóalj a gettók végső felszámolásában is segédkezett, és 1942-ben előkészítette a Bełżecbe induló sztaniszlaui és kolomeai transzportokat, mikor az *Endlösung* már áttért a golyó általi holokausztról a foglyok elgázosítására.[74]

Hosszú azoknak a településeknek a listája, melyekbe nagyszámú magyar zsidót is deportáltak, szinte az összes dél-galíciai város szerepel rajta. Van köztük néhány jelentősebb hely, az áldozatok magas száma, illetve a gyilkosságok különös kegyetlensége miatt. Ami jellegzetes volt a népirtás egymást követő hullámaiban, hogy még az alacsony rangú SS-ek is élet-halál urai lehettek. Tanulságos a tatarivi határőrség vezetője, Ernst Varchmin példája. Bár csak

alacsony rangú Hauptscharführer (törzsőrmester) volt, mégis ő szervezte meg a deljatini és a jaremcsei zsidó közösség elpusztítását 1941. október 16-án. Mindkét városban jelentős számú magyar zsidó tartózkodott. Mindössze két alárendeltjével, továbbá a Kripo (Kriminalpolizei, bűnügyi rendőrség) néhány lengyel és ukrán tagjával együtt szüksége volt még a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj 3. századára és ukrán segédrendőrökre is az 1950 zsidó lelövéséhez. A mészárlásban döntő szerep jutott a földrajzi elhelyezkedésnek, amennyiben ezek voltak a legdélebbre fekvő zsidó települések a környéken.[75]

Pár nappal később a Sztaniszlautól nyugatra található Dolina zsidó lakossága következett, ahol Rudolf Müller, a viskivi határátkelőhely őrmestere parancsolt egy osztagnak, amely 3500 zsidót gyűjtött össze. A piactéren szelektáltak, majd 2000 embert átirányítottak a helyi temetőbe, ahol a szokásos módon lelőtték őket. Ezek persze olyan helyi kezdeményezések voltak, melyeket magasabb rangú tisztekkel kellett jóváhagyatni. A régióban végrehajtott számos *Aktion* közös nevezője egyetlen SS-tiszt volt, a kolomeai Peter Leideritz főhadnagy. Neki volt rangja és hatalma ahhoz, hogy fenntartsák ezt a terrort. Előzőleg már Koszivban és Horodenkában is volt szerepe. A helybeli túlélők mindkét helységben pontos statisztikát vezettek a gyilkosságokról: „[Koszivban] 2088 zsidót lőttek le az előző két napon, köztük 149 magyarországi

A 133-as rendőrzászlóalj Kolomeában

menekültet." A dátum: 1941. október 18. Máshol a szerző arról számol be, hogy „az első *Aktion* Horodenkában 1941. december 4-én történt. A 4000 fős zsidó lakosság felét lelőtték, és velük a 400 Magyarországról és Romániából érkezett zsidó menekültet is."[76]

Október közepén körülbelül 900 embert – mind helybelieket, mind Magyarországról deportált zsidókat – lőttek le halálosztagok Jablunicjában (lengyelül Jabłonica).[77] Ezzel párhuzamosan tömeggyilkosságokat követtek el Verhovinában, Zabolotyivban, Jaremcsében, Kutiban és Bucsacsban. Általánosságban elmondható, hogy elsősorban a határvidéken akartak gátat vetni a magyarok beözönlésének, így próbálták megvédeni a Galícia és Kárpátalja közt húzódó határt. A magyar deportáltakat a német biztonsági erők ellenirányú nyomása egyre közelebb szorította vissza a Kárpátokhoz. A magyar áldozatok nem csekély részét kapták el ezen a vonalon, majd gyilkolták meg a kisebb településeken végrehajtott tisztogató *Aktion*ok során.

A magyar száműzöttek sorsa Kolomeában a szokásostól eltérően alakult. A város a végtelen sorokban kanyargó deportáltak tranzitállomása volt vándorlásuk végpontja, Kamenyec-Podolszkij felé. Ugyanilyen fontos volt az a tény, hogy átmenetileg itt működött a magyar honvédség főhadiszállása. Hogy ez mennyire befolyásolta a náci hierarchia műveleti szabadságát a magyar zsidókkal szemben, az nem világos. Míg a magyar zsidók osztozni kényszerültek hitsorsosaik közös végzetében, Kolomeában is – miként mindenütt – „idegen" zsidókként kiszemelték őket, hogy megsemmisítésüket egy, a többitől független, „különleges akció" keretében hajtsák végre 1941. december 23-án. Ezt a cselekményt Claus Volkmann Kreishauptmann-nak, a megyefőnöknek tulajdonítják, aki ekkor 1200 magyar és osztrák zsidót öletett meg. Ezt egy hónappal később, 1942. január 24-én követte a második hullám. A meggyilkolt áldozatok száma több mint 2000-re tehető.[78]

A magyar hadsereg jelenléte csöppet sem hátráltatta a náci biztonsági szolgálatok fejét, Leideritzet abban, hogy levezényelje ezeket az öldökléseket. A selejtezéseken és az *Intelligenzaktion*okon túl az első nagyszabású mészárlás időben egybeesett a sztaniszlauival. 1941. október 12-én, úgyszólván Krüger SS-századossal versenyezve 3000 zsidót öltek meg Kolomea mellett, a Separivci-erdőben. Ez az *Aktion,* amely Leideritzet hírhedtté tette, nem érte el a véres vasárnapi esemény méretét, brutalitásában azonban a sztaniszlaui mészárlás mellé állítható: „Egy kislány, aki éjszaka megszökött a tömegsírból

(csak megsebesült), azt mesélte, hogy a kivégzések közben a Gestapo emberei röhögtek: »Gyorsabban, gyorsabban, elkésünk az esti színielőadásról«... És patakokban folyt a vér."[79] Az október 12-i tömeggyilkosságban magyar zsidókat is elpusztítottak. Egyiküknek sikerült kikecmeregnie a sírgödörből – sebesülten, de élve –, és vissza tudott jutni a városba.[80]

Összességében Leideritz áldozatainak száma a kolomeai és a környékbeli ismételt irtó hadjáratokkal megközelíti Krügerét. Egyes becslések szerint 1941 és 1943 között Leideritz operatív irányításával 70 000 és 100 000 közötti zsidót öltek meg. Amikor az amerikai hatóságok kihallgatták Leideritzet és tiszttársait, továbbá a később Varsóban lefolytatott perében számos kulcsfontosságú részlet került napvilágra, amelyek világos képet festettek kolomeai tevékenységének módszereiről és kiterjedéséről. Két beosztottja, Alfred Kiefer, Kriminalsekretar (bűnügyi felelős) és Albert Warmann Kripo-főnök – mindkettő SS-Oberscharführer (törzsőrmester) – vallomásai egyértelműen mutatják, hogy a gátlástalan brutalitást ravaszkodással ötvözték, amikor megnyugtatták a zsidó közösséget, hogy „a legutóbbi művelet már az utolsó volt a sorban, és a megmaradt zsidókat semmiféle baj nem éri".[81]

Egyébként Leideritz közismert volt arról, hogy a kivégzések előtt vagy akár a kivégzések idején is könyörtelenül verte az áldozatait. Az egyik tanú elmondta, hogy „egyik kedvelt módszere volt, hogy addig ütötte lovaglópálcájával ezeket a szerencsétlen embereket, míg teljesen lefoszlott róluk a bőr. A gettóban a legmagasabb fokú szadizmussal hajtotta végre a sok *Aktion*t, például bezárta az embereket a házukba, és az ablakokon keresztül felgyújtotta az épületeket. Ezeket a jeleneteket Leideritz és a katonái le is filmezték." A vallomásokból az is megtudható, hogy Leideritz minden kivégzést személyesen felügyelt, és gyakran maga is részt vett bennük. „Az ilyen alkalmakkor a Sicherheitspolizei, a Kripo és az Ordnungspolizei [a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj] voltak jelen." A kivégzőosztag a Gestapo négy emberéből állt, és „egy 1000 fős kontingens lelövése általában négy órát vett igénybe".[82]

A részletek arról árulkodnak, hogy kínosan ügyeltek a hatékonyságra. Akárcsak Krügernek, a kolomeai Gestapo-főnöknek is létszámhiánnyal kellett megküzdenie, miközben kiemelkedő eredményeket mutatott fel a gyilkolásban. Viszont Krügerrel ellentétben Leideritznek volt egy elkötelezett, bár sokat veszekedő és vele versengő szövetségese a gyilkolásban és a fosztogatásban egyaránt, Claus Volkmann. Mint megyefőnök, ő képviselte a polgári hatóságokat

a körzetben. A dél-galíciai polgári közigazgatás többi irányítójával szemben Volkmann lelkesen és aktívan közreműködött a tömeges kivégzésekben. Szintén személyesen vett részt a helybeli és a magyar zsidók deportálásában Kolomeából Bełżecbe. 1947-ben Bécsben, a háborús bűnökkel foglalkozó bírósági tárgyaláson több túlélő tanú is személy szerint Volkmannt vádolta a kolomeai magyar zsidók likvidálásának elrendelésével. A tömeggyilkosságok vezetői között is Peter Leideritzével együtt említették a nevét.[83]

A háború utáni vizsgálódások mutattak rá, hogy Leideritznek még egy, meglehetősen valószerűtlen együttműködő partnere volt Kolomeában: a felesége, Anneliese Leideritz. Wendy Lower írta meg lebilincselő kötetében, a *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields* című könyvben, hogyan váltak az öldöklés bűnrészeseivé a keleti területeken – rendszerint a megszálló hatóságoknál különféle közigazgatási munkakörökben dolgozó – német nők. Lower állítása – mely szerint ezek a nők nemcsak büszkén felnéztek a „kemények dolgozó férfiakra", hanem maga a népirtás vált „női munkává" – ráillik Kolomeára is, ahol néhány nő lelkesen ragadta meg a lehetőséget, hogy fosztogasson és gyilkoljon.[84] A szerző kutatásai szerint Anneliese Leideritz gátlások nélkül zabrálta el a zsidók tulajdonát. Egy kolomeai tiszt 1946-ban ezt mondta a vallomásában: „Meg kell említeni, hogy Leideritz és a felesége olyan hatalmas mennyiségű tárgyat (civil ruhát és egyenruhát), valamint cipőt és csizmát szerzett meg, hogy ez a csoportunk legtöbb tagjából irigységet váltott ki."[85]

Zsidó tanúk szerint azonban Peter Leideritz neje jóval tovább ment annál, mint hogy felnézzen a férjére, és fosztogasson. 1946-ban gyilkossággal vádolták meg. Anneliese Leideritznek nem volt semmiféle hivatalos rangja vagy beosztása a náci hierarchiában. Gyakorlatilag ő volt a jellegzetes német *Hausfrau*. A holokauszttúlélők tanúvallomásai azonban igen sötét képet festenek erről a „háziasszonyról", aki túlbuzgó önkéntese volt a gyilkolásnak. Élethű portrét adnak „az ördög feleségéről" (*Satansfrau* az egyik túlélő szavával), aki rutinszerűen vett részt a zsidók megkorbácsolásában és lelövésében, a gettóban és a Separivci-erdőben pedig lóháton közlekedett: „Tökéletesen mindegy volt neki, hogy nőkre vagy gyerekekre lő. [...] Soha nem ment be a gettóba revolver vagy lovaglópálca nélkül, és ezeket minden különösebb ok nélkül használta. [...] Az említett utcai akció közben felügyelőként működött közre."[86]

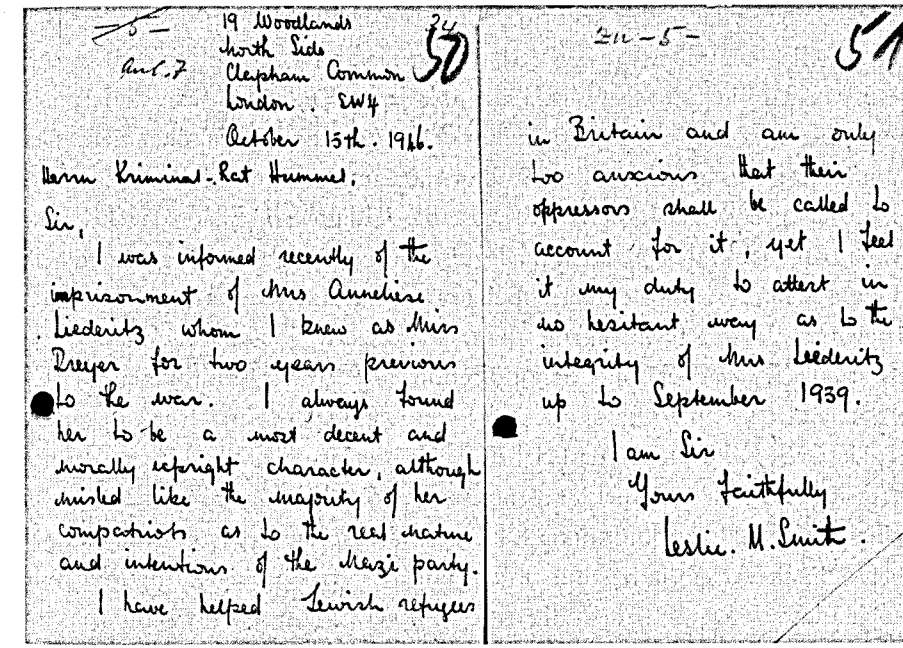

19 Woodlands
South Side
Clapham Common
London . SW4
October 15th. 1946.

Herrn Kriminal-Rat Hummel.

Sir,

I was informed recently of the imprisonment of Mrs Anneliese Leideritz whom I knew as Miss Dreyer for two years previous to the war. I always found her to be a most decent and morally upright character, although disliked like the majority of her compatriots as to the real nature and intentions of the Nazi party. I have helped Jewish refugees in Britain and am only too anxious that their oppressors shall be called to account for it, yet I feel it my duty to attest in no hesitant way as to the integrity of Mrs Leideritz up to September 1939.

I am Sir
Yours faithfully
Leslie. M. Smith.

A védelem egyik tanújának levele Anneliese Leideritz ügyében

Hummel bűnügyi felügyelő úr részére

Tisztelt Uram,

Nemrég értesültem Mrs. Anneliese Leideritz bebörtönzéséről, akit még mint Miss Dreyert ismertem meg két évvel a háború előtt. Mindig nagyon rendes és tisztességes személynek találtam, bár – akárcsak honfitársai többségét – őt is félrevezették a náci párt valódi természetét és szándékait illetően. Magam is segítettem zsidó menekülteket Angliában, és én is drukkolok, hogy az elnyomóikat felelősségre vonják, ugyanakkor kötelességemnek érzem, hogy a leghatározottabban tanúsítsam Mrs. Leideritz tisztességét 1939 szeptemberéig.

Maradok őszinte híve

Leslie M. Smith

Talán a legvisszataszítóbb neki tulajdonított cselekmény – mint az egyik beszámoló írja – a zsidó árvaház megsemmisítése volt 1942. szeptember 9-én. Az árvaházban mintegy 400 gyerek lakott, főleg magyarok, akiknek a szüleit már meggyilkolták, vagy egy vagonban várták, hogy „áttelepítsék" őket Bełżecbe. Az árvaház a 2-es gettóban állt, s amikor ezt a gettót felszámolták, úgy tervezték, hogy a gyerekeket átköltöztetik az 1-esbe. Addigra a nagyobb gyerekek már a vonatban voltak. Reggel, mielőtt a legkisebbek átköltöztetése megtörténhetett volna, a Schupo számos emberrel behatolt az intézménybe. A végzetes reggel hirtelen átváltozott a galíciai tragédia talán legszörnyűbb pillanatává. A főtettes, Friedrich Knackendöffel Schupo-rendőr a tárgyalása során keresztkérdések súlya alatt beismerte, hogy személy szerint ő kapott parancsot a gyerekek megölésére.[87] Kiküldte őket a kertbe – szám szerint tizenötöt. A csecsemőket egy szemtanú szerint Anneliese Leideritz hurcolta ki. A gyerekeknek egymás mellett hasra kellett feküdniük a földön. Knackendöffel egyesével, fejlövéssel végzett velük. Az említett tanú szerint Peter Leideritz felesége végig jelen volt a mészárlásnál.[88]

Az asszonyt 1946. július 31-én tartóztatták le lakóhelyén, Kirch-Beerfurth faluban. Három kolomeai túlélő a vallomásában összefüggésbe hozta személyét a tömeggyilkosságokkal; a gettóból is ismerték, és a kolomeai zsidók kivégzőhelyéül szolgáló szomszédos erdőből is. Nem említették azonban részvételét az árvaházi zsidó gyerekek megölésében. A szembesítéskor mindhárom tanú egyhangúlag azonosította válogatás nélküli gyilkosságok elkövetőjeként. Kihallgatásakor Leideritz felesége minden vádat tagadott, és kijelentette: „Soha nem voltam ott, ahol embereket lőttek le, akár zsidók voltak, akár más vallásúak. [...] Tagadom továbbá, hogy akár egyszer is zsidókat ütöttem volna a lovaglópálcámmal, vagy hogy zsidó transzportok nyomában lovagoltam volna."[89]

Önként bevallotta, hogy volt egy kis méretű pisztolya, egy 6,35 milliméteres Browning. 1943-ban kapta ajándékba a férjétől, egy évvel a gettóbeli mészárlás után, de kitartott amellett, hogy soha nem használta. A védelem tanújaként szólalt meg két titkárnő, aki a kolomeai SS-irodában dolgozott, továbbá egy cégvezető és a lánya, akik zsidó munkásokat alkalmaztak a gettóból. A fő érv a téves személyazonosítás volt, és végül dr. Herbert Gorgon megyefőnök titkárnője, Herta (Hertha?) Abicht bűnösségét állapították meg.[90] A német polgári közigazgatásból beidézett többi tanú is ezt támasztotta alá, mivel vallomásuk szerint „az a viselkedés, melyet a túlélők leírtak, nem volt jellemző rá".

A védőügyvéd, Franz Haus pedig odáig merészkedett, hogy a túlélőket vádolta bosszúhadjárattal, mondván, a feleséget akarják megbüntetni a férje bűneiért.[91]

A jelek szerint az amerikai katonai hatóságok nem hittek Anneliese Leideritznek, mert 1947. december 10-én kiadták a lengyel hatóságoknak, hogy bíróság elé állítsák. Ebben is férjét követte, akit 1946. december 18-án adtak át Lengyelországnak.[92]

Versengés a gyilkolásban – két SS-tiszt története

Christopher Browning találóan összegzi a galíciai atrocitásokat: „[...] a hatalmas méretű öldöklések központja a terület déli részén volt, és a zömét mindössze a biztonsági rendőrség két parancsnoksága – a stanisławówi [sztaniszlaui] és a kołomyjai [kolomeai] – hajtotta végre."[93] Nem meglepő, hogy a két parancsnokságot Hans Krüger SS-százados és Peter Leideritz SS-főhadnagy vezette, akik szoros versenyt vívtak egymással a népirtásban, s ugyanennyire a lopás és fosztogatás terén. Ezenközben alárendeltjeikből saját sleppet gyűjtöttek maguk köré, akik bűntársként vettek részt a tömeggyilkosságokban és előtte a zsidók teljes kifosztásában. Leideritz egyik munkatársa nyíltan bevallotta a kihallgatójának: „Az volt az általános szabály, hogy a Kripo és a Gestapo is azt rekvirál a zsidó vagyonból, amit csak akar. Ez megmagyarázza, honnan volt az az iszonyatos mennyiségű elzabrált holmi, amit az az illető saját használatra hazaküldött a feleségének, a lányának meg a rokonainak."[94]

Megint felidézhetjük Jeckeln személytelen és már-már szenvtelen gyilkolási stílusát, melyben az érzelmeket az elme rejtett zugaiba száműzték. De Krügert és Leideritzet meg a többi, később felbukkanó, mindenféle rendű-rangú gyilkost más fából faragták. Ezeket közös tulajdonságaik fűzték össze: mindenben a saját számításukat kereső, korrupt, a kisstílű tolvajlástól sem visszariadó és csillapíthatatlan gyilkolásvággyal megvert alakok voltak. Talán egy ismeretlen lengyel orvos összegzése beszél a legpontosabban erről a tapasztalatról: „Mintha olyan országban éltünk volna, ahol az összes tolvajt és gengsztert szabadon engedték."[95]

Tömeggyilkosságok, teljhatalom védtelen emberek ezrei fölött – minderről nem könnyű lemondani, hiszen a hatalomnak részegítő hatása van. Mind Krüger, mind Leideritz belekóstolt az öldöklésbe, és a rabja maradt azután is,

mikor már egyetlen zsidó sem maradt körülöttük. Ugyanolyan buzgalommal üldözték a náci Németország többi ellenségét, például a lengyeleket. A magyar zsidóknak azonban kitüntetett szerep jutott a galíciai *Endlösung*ban. Az elpusztítandók hierarchiájában ők álltak legelöl. Mindkét náci tiszt csak nyűgnek érezte őket: nem volt mit elvenni tőlük, semmit sem tudtak felkínálni az életükért. A magyar katonaság, a későbbiekben pedig az ukrán különítmények gondoskodtak róla, hogy ezek a foglyok, bármelyik végállomásra érkezzenek is, legyenek teljesen nincstelenek, földrajzi értelemben legyenek elvágva mindenféle kapcsolattól, és ne találjanak gyökereket a befogadó közösségben, ahová kerültek. Vagyis ebben az életre-halálra zajló sakkjátszmában nyugodtan levehették őket a tábláról.

A holokausztnarratívákban gyakran lehet olyan katonákkal vagy SS-ekkel találkozni, akik úgy találtak ideológiai igazolást viselt dolgaikra, hogy érvelésüket a nácizmus, illetve az ördögi judeobolsevizmus között dúló, az életben maradásért vívott, világrengető küzdelemre alapozták. Az egyik gyilkos a feleségének írt levelében azzal mentegette magát, hogy bár lelőtt sok „nőt, gyereket és számos csecsemőt, miközben tudtam, hogy otthon két saját kisbabám van, de ez a csürhe ugyanígy bánna velük, vagy talán tízszerte rosszabbul".[96] A többségnek azonban nem volt szüksége ideológiai igazolásra. Tovsztéban (lengyelül Tłuste) „Élve hajigálták a gödrökbe a gyerekeket, és a holttestekkel takarták le őket. Az egyik német a nyakánál fogva a markába kaparintott egy gyereket, és azt ordította: *»Nimm das Dreck und schmeiss herein!«* [Fogd meg ezt a szart, és dobd be!] A gyerekek a többiek vérében úsztak azokban a gödrökben."[97]

Krüger és Leideritz ilyen könyörtelenül disztópikus holokausztvilágot teremtett, és ebben uralkodott. Naplókból, túlélők visszaemlékezéseiből, majd Leideritz bírósági tárgyalásából és Krüger (sokkal későbbi) peréből mindketten a gonosz megtestesüléseként rajzolódnak ki, észrevehető politikai indíttatások nélkül. Nem mintha hiányzott volna belőlük az ideológiai ösztönzés. Összeegyeztették a náci ideológiát és a kielégíthetetlen gyilkolási vágyat a brutalitás iránti lelkesedésükkel és fosztogatási hajlamukkal. Az amerikai megszállási övezetben lefolytatott kihallgatásán Leideritz bűnlajstromában szerepelt egy külön bekezdés, amely arról szólt, hogyan „kobzott el sok zsidó vagyontárgyat a saját céljaira. Hatalmas vesztegetési összegeket és ajándékokat fogadott el a zsidó tanácsoktól Kolomeában és más városokban."[98]

Miközben Leideritz sok galíciai kollégáját hadbíróság elé állították kielégíthetetlen vagyonéhségük miatt, izgalmas kérdés, hogyan kerülhette el maga Leideritz az SS hatóságainak élénk figyelmét. Tiszttársai háború után tett vallomásai valamelyest megvilágítják ezt az ügyet. Nagyon ügyelt rá például, hogy csomagot soha ne küldjön a saját lakcímére. Kényelmes megoldással a felesége családját szervezte be a keletről érkező javak elrejtésére. Albert Warmann, a Kripo főnöke 1946-ban elmondta amerikai kihallgatójának, hogy Leideritz „időről időre nagyon nagy méretű csomagokat küldött Németországba, egy részüket Leideritz nevű, kölni illetőségű címzetteknek". Kolomeai tiszttársa még ennél is őszintébb volt: „Leideritz elsősorban is rengeteg dolgot fogadott el a zsidóktól. A feleségét Anneliesének hívják, az asszony szüleinek családneve Heim. A szülők – akik valójában nevelőszülők – frankfurtiak, és kertészetük van." Igen sok csomagot nekik címeztek.[99]

Leideritzben olyan fokú cinizmus volt, hogy az még a szürreális holokausztvilágban is ritkaságszámba ment. Haszonleső magatartása még a gyilkolási folyamat során is közvetlenül mutatkozott meg. Rendszert csinált abból, hogy a különféle zsidó közösségeknek kiszámlázta az éppen zajló népirtás költségeit. Ezzel új koncepciót vitt a tömeggyilkosságok annaleseibe, ami azután általános gyakorlattá vált Galíciában: ez volt az „önfinanszírozó öldöklés". Az érintett zsidó közösség mindegyik tömeggyilkosságot követően megkapta a gyilkosságok számláját. Miután Horodenkában személyesen vezényelte le 2000 zsidó megölését, köztük 400 magyar és romániai deportáltét, „Leideritz bement a Zsidó Tanácsba, és letette az asztalukra a költségszámlát – üzemanyag, lőszer, járművek amortizációja stb. –, melynek végén tekintélyes, 10 000 złotys summa állt, tízórás fizetési határidővel". 1941. december 22-én Zabolotyivban (lengyelül Zabłotów) 1000 ember (köztük 600 magyar zsidó) legyilkolása után, és Tovsztéban, ahol 3400 személyt lőttek le, ugyanezt követelte. Tovsztéban azonban még azt a bort is a közösségnek kellett kifizetnie, „ami közben elfogyott".

Hogy ez a gyakorlat széles körben elterjedt, azt jól láthatjuk a bucsacsi helybeli és magyar zsidók meggyilkolása esetében. Még egy alacsony rangú Gestapo-tiszthelyettes, Kurt Köllner őrmester is bevezethetett egy rendkívül részletes könyvelési rendszert, amikor kötelezte a Zsidó Tanácsot, hogy „az *Aktion* során kilőtt minden egyes töltényért 20 złotyt fizessen. A kifizetett összeg bekerült a Zsidó Tanács számadáskönyveibe, [...] és Thomanek [az új tizedes] markába nyomták a számlát."[100]

Ezek után nem okozhat meglepetést, hogy a zsidók kiirtásához nem csupán a létszám volt kevés, hanem a tervet is alulfinanszírozták. A legtöbb áldozat, ha épp nem elevenen temették el, „bizonyos értelemben egyesével halt meg, egyes lövésektől, melyet hátulról kaptak a fejükbe vagy a nyakukba, és nem géppuskasortűztől, mert a gyilkosok a lehető legbiztosabbra akartak menni, nehogy elhibázzák a célt, és ne vesztegessenek el egyetlen töltényt sem". Minden golyóval el kellett számolniuk. Krüger is pontosan ugyanezzel a módszerrel dolgozott. Sztaniszlautól nyugatra, a bolehivi tömeggyilkosságok után a Zsidó Tanács kénytelen volt „megfizetni a felhasznált lőszerek árát, [...] [és] ezenfelül kifizettették velük 3 kg darált kávé árát bérköltség címén". Peter Hayes ezt úgy kommentálta, hogy „a holokauszt nemcsak önfinanszírozó, hanem [...] nyereséges vállalkozás volt".[101] Leideritz, Krüger s velük együtt a galíciai körzetben működő biztonsági erők csaknem teljes állománya szigorúan betartotta ezt az elvet, és az áldozatokra hárította a gyilkosságok anyagi terheit.

Azt persze nyugodtan feltételezhetjük, hogy a rutinszerűen begyűjtött pénz, bor, kávé és szőrme nem került hiánytalanul és kötelességtudó módon a Harmadik Birodalom államkincstárába, úgy, ahogy azt Himmler elrendelte. Általában is a fosztogatás volt a náci hierarchia védjegye a Lengyel Főkormányzóságban – csupán az elzabrált javak mennyisége és minősége különböztette meg Hans Frank főkormányzót, aki, mielőtt elmenekült Krakkóból, egy Leonardo da Vinci-festményt is ellopott, illetve Hans Krügert, aki kabátokat és bútort kobzott el. Karolina Lanckorońska grófnő tanúvallomása Krüger erőteljes – a kisstílűtől a nagyszabásúig terjedő – tolvajlási hajlamáról nyomatékosítja a teljes galíciai SS-tisztikar korrupt mivoltát. A jómódúak soraiba tartozó foglyokat „személyesen, saját kezűleg szokta letartóztatni, és ott, a szemük láttára vitette el az otthonuk értékesebb darabjait – mindenekelőtt teljes ruhásszekrényeket tele férfiruhával, de élelmiszert is, és persze az ezüstneműt meg az ágyneműt sem vetette meg".[102] Ez a viselkedés fölveti a kérdést, hogy hol húzódik a választóvonal a politikai vagy rasszista ideológián alapuló tömeggyilkosság, illetve a személyes élvezetet szerző fájdalomokozás, öldöklés és rablás között. Saul Landau amerikai dokumentumfilm-rendező és író éles szemű megfigyelése szerint „a nácizmus lényege nem elsősorban az ideológia volt, hanem a korrupció bonyolult hálózata, és a náciknak ahhoz volt szükségük ideológiára, hogy fenntarthassák a korrupciót". A gondolat jól foglalja össze a Galíciában történteket.[103] Krüger és Leideritz szeme előtt az ideológia és a korrupció

közötti határ teljesen elmosódott. Az SS velejéig korrupt hierarchiájában a kötelességteljesítés nem volt elég – aki magas polcra akart kerülni, annak a hatalmát minden szinten ki kellett terjesztenie, és vissza kellett élnie vele.

Galíciai szolgálatuk idején sok hasonlóság mutatkozott Krüger és Leideritz viselkedésében, hozzáállásában, sőt még kommunikációjuk jellegében is. Mindketten embercsoportokat akartak megfosztani attól a joguktól, hogy embernek tekintsék őket. Miközben a két SS-tiszt egymással folytatott versengése napnál világosabb volt, nyelvezetük, vagyis az SS-nyelvezet meglepően egységes. Krüger bemutatkozó szavai a zsidó közösség előtt ezek voltak: „Én vagyok itt élet és halál ura!" Ezt a hatalmat a legmesszebbmenőkig kihasználta. Tanúságtételében Brenner Cipora felidézte csaknem szürreális találkozását egy „német katonával", aki lóháton közlekedett az *Aktion* kellős közepén. A tiszt ráparancsolt, hogy kövesse. Brenner Cipora utánaeredt:

> „Mentem mellette, és tudtam, hogy hova visz engem. [...] És ránézek, és mondom:
>
> – Megengeded, hogy beszéljek pár szót?
>
> – Inkább arra gondolj, hogy hová viszlek!
>
> – Épp azért, mert gondolom, hogy halálra vagyok ítélve, az utolsó szavaimat kihallgathatod. – És akkor nem mondott semmit. [...] Beszélek, és akkor azt mondja:
>
> – »*Gehen nach Hause und versteck dich!*« [Indulás haza, és rejtőzz el!]"[104]

Brenner Cipora a halálraítéltek kétségbeesett monológját mondta el. Amit ez a húszéves nő akkor nem tudhatott, sőt talán 1994-es tanúságtételekor sem tudott: az életét nem más, mint a tömeggyilkos Hans Krüger hagyta meg, ő volt, aki fehér lovon közlekedett. Találkozásuk bizonyította, hogy a sztaniszlaui gettóban valóban Krüger volt a legfőbb instancia, ha életről vagy halálról volt szó. Nem működött ez másként Kolomeában és másutt sem. Blanca Rosenberg említi háború utáni emlékirataiban, hogy furcsamód Leideritz is hasonlóan kiabált egy szelektálás közben. Rosenberget visszarugdosták abba a sorba, ahol a munkavégzésre még alkalmasnak ítélt zsidók álltak – legalábbis akik kibírhatták a következő *Aktion*ig –, s közben Leideritz azt ordította: „Te életben maradsz, hogy gebednél meg! Itt én döntöm el, ki éljen, és ki haljon meg!"

A két SS-tiszt cselekedetei meghaladják az átlagember képzelőerejét. Különös tény, hogy egyikük tárgyalásán sem kerültek szóba a Magyarországról deportált zsidók. Névtelenek maradtak, akárcsak Kamenyec-Podolszkijban. Kettejük pere, illetve Anneliese Leideritzé érdekes kontrasztot mutat. Míg a Leideritz házaspárt átadták Lengyelországnak, és lengyel bíróság tárgyalta az ügyüket 1947-ben, Krügernek nagy szerencséje volt: az NSZK-ban bukott le, ott fogták perbe a hatvanas években, és addigra már eltörölték a halálbüntetést. Krüger és Leideritz viselkedése a tárgyalóteremben gyökeresen ellentétes volt.

Leideritz és a felesége eltűnt a háború után, majd 1946-ban az amerikai megszállási övezetben bukkantak fel. Letartóztatásukban nem volt semmi felemelő. Miután a nevét Peter Lewaldra cserélte, Leideritz letelepedett, beállt dolgozni a szomszéd falu egyik jellegtelen mezőgazdasági üzemébe, és időről időre felkereste szülőfaluját, Kirch-Beerfurthot. Arról nem tudott, hogy egy kolomeai túlélő a falucska utcájának túloldaláról türelmesen figyelte az ősi Leideritz-fészket, és amikor ott felbukkant, nyomban riasztotta a megszálló amerikai hatóságot. A házaspár letartóztatása után az amerikai katonaság kiürítette a házat, és elszállította a zsidóktól Galíciában elrabolt zsákmányt. Két teherautót is megtöltöttek vele.[105]

A letartóztatásba került Leideritz eleinte – még Németországban – dacosan állította, hogy „kolomeai tartózkodásom idején soha nem lőttem le vagy öltem meg senkit, és ugyanezt mondhatom el a feleségemről is". Varsóban, a bírósági tárgyaláson már alázatosabban viselkedett, mondhatni szervilisen. Többször is ellentmondott saját magának, amikor azt állította: „ez nem igaz", vagy hogy „ott se voltam". Ezeket az ügyészek könnyűszerrel megcáfolták. Azt viszont lehetetlen kisilabizálni a hivatalos dokumentumokból, hogy Leideritz őszinte bűntudatot érzett-e múltbeli tettei miatt. Tudta, hogy nem remélhet kegyelmet. A korábban a kolomeai Sipo, Kripo és a Gestapo kötelékében szolgáló tiszttársai is ellene vallottak – és egymás ellen is –, amikor bennfentes információkat osztottak meg Leideritz viselkedéséről, gyilkosságairól, zsarolásairól és fosztogatásairól. Sokatmondóan jellemzi a Kolomeában Leideritz idején uralkodó magatartást az amerikai katonai vizsgálótiszt 1946-ban tett záró megjegyzése a főhadnagy egyik alárendeltjéről: „Úgy beszél a brutalitásról, gyilkosságokról, emberek megveréséről, mintha egy zsúrról számolna be."[106]

Miután 70 000 ember megölésével vádolták meg, a lengyel bíróság 1947. november 17-én Peter Leideritzet halálra ítélte. Erre ő „igazságos ítéletért"

fellebbezett. Azt állította, „ő csak a Hitler-rendszer áldozata", ám ezt a bíróság azonnal visszautasította, mondván, hogy Leideritz maga is a „Hitler-rendszer" része volt.[107]

A záró felvonásra csaknem két évig kellett várni. Utolsó fellebbezésében, melyet közvetlenül Lengyelország elnökéhez intézett, arra hivatkozott, hogy négy zsidó életét is megmentette. Addigra azonban Lengyelországot már a Kommmunista Párt irányította. Bolesław Bierut, Lengyelország keményvonalas sztálinista elnöke – maga is zsidó – nem gyakorolt kegyelmet. Hivatalos válasza így hangzott: „Az elkövetett bűnök természete és a kegyetlenség mértéke világosan mutatja, hogy Peter Leideritz elítélt nem érdemel kegyelmet."[108]

A lengyel hatóságok Leideritzet 1949. február 22-én, Varsóban felakasztották.

Felesége viszont továbbra is határozottan fenntartotta, hogy ártatlan. Igaz, Anneliese Leideritz ügye kevésbé egyértelmű és sokkal bonyolultabb volt. Miközben a kolomeai zsidó túlélők szemléletesen és drámai részletezéssel írtak le egy nőt, akit Anneliese Leideritzként azonosítottak, elegendő ellentmondás gyűlt össze ahhoz, hogy kétségbe lehessen vonni a tanúvallomásaikat. Tény, hogy utólag áttekintve a védelem tanúi által előtárt bizonyítékokat – köztük egy angol nőét –, a vádlott bűnösségét nem bizonyították be kétséget kizáróan. Mint már szóba került, a „téves azonosítás" kísértete és Herta Abicht mint a valódi gyilkos képe lebegett a tárgyalás fölött. Vajon Leideritz feleségét összetévesztették ezzel a másik nővel? Vajon a zsidó árvaházban elkövetett förtelmes bűnöket is Herta Abicht számlájára kell írni? És a leginkább zavarba ejtő kérdés, melyet egy német történész öntött szavakba: vajon Anneliese Leideritzet „»vezekeltették« a férje súlyos bűneiért"?[109] A lengyel bíróság nem volt képes megválaszolni ezeket a kérdéseket, és súlyos kételyekkel küzdött a zsidó tanúk vallomásaival kapcsolatban. Kompromisszumként Leideritz felesége tíz évet kapott, azzal az indoklással, hogy „a körülmények miatt a bíróság kételkedik az állítólagos szemtanúk megállapításaiban a zsidók egyenkénti és tömeges megölését illetően vagy az említett gyilkosságokban történő részvétel kérdésében. Ennek ellenére, mivel a zsidók verése és a rossz bánásmód végső elpusztulásukhoz vezet, a bíróság a vádlott (Anneliese Leideritz) terhére felrótt bűncselekményeket bizonyítottnak találta."[110]

Anneliese Leideritz hosszú története azonban nem így ért véget. Fellebbezett az ítélet hatályon kívül helyezéséért, miközben az ügyész súlyosbításért nyújtott be fellebbezést, s végül a bíróság 1950. május 3-án meg is változtatta

a döntést: a vádlottat különös fordulattal halálra ítélte. Csakhogy később ezt is megváltoztatták, és 1951-ben visszaállították a tízéves börtönbüntetést.

Anneliese Leideritz negyvenéves korában, tuberkulózisban halt meg a grudziądzi börtönkórházban, mintegy 200 kilométerre Varsótól, 1955-ben.

Hans Krüger tárgyalása a Német Szövetségi Köztársaságban zajlott le az 1960-as években, és az egyik legváratlanabb tanú, Lanckorońska grófnő szavával kaotikusnak volt mondható. A grófnő úgy látta: a vádlottnak az eljárás során elhangzott harsány antiszemita kitörései azt a benyomást erősítik, hogy sem a meggyőződése, sem a viselkedése nem változott a sztaniszlaui időszak óta. Nem bánt meg semmit, és nem is tanult semmit. Csak egyetlenegyszer hallgatott el, de akkor csöndben is maradt: amikor Lanckorońska grófnő meglepetésszerűen benyitott a tárgyalóterembe. Szembesülésük egészen drámai volt. Krüger addig abban reménykedett, hogy senki sem tanúskodhat ellene – hiszen senki sem maradt életben. Azt hitte, a grófnő is meghalt a ravensbrücki női koncentrációs táborban. „A bíró a vádlotthoz fordult, és megkérdezte tőle, van-e valami mondanivalója azok után, amit a tanútól [a grófnőtől] hallott. Krüger csak hallgatott."[111] Franciaországban megúszta a büntetést, amikor 1953. október 6-án Lyonban a távollétében halálra ítélték. Az NSZK-ban kapott életfogytiglani büntetése már a kor büntetőjogi klímaváltozását jelezte. 1986-ban szabadult, két évvel a halála előtt.

A töredékes bizonyítékok alapján nem egyszerű mély pszichológiai megállapításokat tenni akár Krüger, akár Leideritz gondolkodásmódjáról. Hogy mi volt a gyökere zsidó- és lengyelgyűlöletüknek, azt csak találgathatjuk. Soha nem készült velük a nürnbergiekhez hasonló interjú, amelyből kiderülhetett volna a világképük és a meggyőződésük. Ha figyelembe vesszük a gyilkolásban elért „eredményeiket", nagyon meglepő, hogy a jelentősebb holokausztarchívumokban is alig lehet találni róluk valamit. Örökségüket ezek szerint a túlélők emlékezéseiből kell összeállítani, a tárgyalási jegyzőkönyvekből és néhány német történész kutatási eredményeiből.[112] E két tiszt és alárendeltjeik életrajzát gondosan átolvasva a legszembetűnőbb dolog a viszonylag alacsony rangjuk és a tanulatlanságuk. Krüger és Leideritz egyaránt kellemetlen és középszerű ember volt. Mégis olyan komoly, magas beosztást kaptak a megszállt területeken, amilyenről otthon nem is álmodhattak volna. Ami ezt a két embert és a beosztottjaikat összekapcsolta, az a gyilkolás élvezete volt, az, hogy megízlelhették a korlátlan hatalmat a gyengék fölött, és hogy lelkesen fosztogathattak.

Miként fordulhatott elő az, hogy ennyire sablonos, közönséges, nem éppen tehetséges emberek hatalmában állt tömeggyilkosságok elkövetésével életről és halálról ítélkezni? Peter Longerich véleménye szerint a nácizmus idején „viszonylag szerény körülmények közül érkező, behatárolt tehetségű emberek – akikkel szemben kizárólag a kegyetlenség volt szakmai követelmény – rendkívüli előmeneteli lehetőségekhez jutottak".[113] Dieter Pohl így foglalta össze a náci rezsim által a megszállt területek nyakára ültetett Lengyel Főkormányzóság lényegét: nem annyira „tökéletesen működő szuperbürokrácia", mint inkább „gyarmati közigazgatás, amely legalább annyira korrupt és bűnös, mint amennyire dilettáns".[114]

Miben különbözött Galícia?

A fenti vélemény nem segít magyarázatot találni a viszonylag alacsony rangú Gestapo-beosztottak viselkedésére, akiket a galíciai népirtás végrehajtásával bíztak meg. Fölmerül a kérdés, hogy fellépésük mennyire illeszkedett a holokauszt gyilkossági mechanizmusának normáihoz. Miben különbözött Galícia a Lengyel Főkormányzóság többi körzetétől, illetve más keleti régióktól? Tudjuk a ránk maradt bírósági dokumentumokból, hogy magatartásukkal megsértették a szabályzatot, amelyet az SS-nek, a Wehrmachtnak és a tartalékos rendőrzászlóaljaknak követniük kellett Galíciában.

Galícia sok szempontból nem volt az a tipikus mikrokozmosz, ahol a keleten zajló népirtás a szokásos módon végrehajtható lett volna. Kései hadszíntér volt – a második világháború csaknem a kitörése után két évvel terjeszkedett idáig –, és későn vált a Lengyel Főkormányzóság részévé. Ebből következik a kérdés: mitől volt a galíciai helyzet mégis ennyire alkalmas a visszaélésekre? Egy német történész vélekedése szerint Lengyelországban és Belaruszban „háromoldalú viszony" állt fenn a polgári hatóságok, az SS és a Wehrmacht között. Galíciában ez a kapcsolat kétoldalú volt, amennyiben a hadsereg távol tartotta magát a közvetlen gyilkolási folyamattól. Míg a Wehrmacht katonái Belaruszban és máshol is bűnrészeseivé váltak a zsidók golyó általi kiirtásának, addig Galíciában Von Roques tábornok parancsa kifejezetten megtiltotta a katonaságnak, hogy részt vegyen a népirtásban. S ellentétben Belarusszal, ahol a Wehrmacht bűnrészessége nagyfokú volt, Galíciában még a kivégzőhelyre

szállításban vagy az ottani sorfalállításban sem működtek közre. A galíciai vérengzés egymást követő hullámaiban még az Einsatzgruppék sem voltak jelen.[115]

A galíciai irtó hadjárat intézése egyfelől a területet ritkásan lefedő, létszámhiányos biztonsági erők vállán nyugodott, melyekben nem volt elegendő alacsony rangú beosztott a Gestapótól, másfelől a német polgári közigazgatásén. A feladat végrehajtásában a 320-as és a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj, valamint az ukrán segédrendőrök nyújtottak támogatást. Ezek az egységek messzemenően mozgékonyak voltak, nem volt egyetlen „székhelyük", gyorsan értek várostól városig, amikor napról napra kellett egy-egy közösségben intézkedniük – ez a fosztogatásra jutó idejüket is korlátozta. A rendőrök álltak sorfalat, míg a gyilkolás mesterei, a „specialisták" tömegével lőtték le az áldozatokat. A legjobb esetben is csak a zsidók kevéske tulajdonát lophatták el vagy oszthatták szét maguk között, nagy ritkán igazi értékeket is. Az öldöklés, illetve a belzeci transzportok összeállítása lázas tempóban folyt, s ahogy Christopher Browning leírta a 101-es tartalékos rendőrzászlóalj munkáját, a megszállt Lengyelországban sem igen jutott idő a jelentősebb értékek megtalálására.[116] Waltman Beorn úttörő munkája a Wehrmacht katonáinak atrocitásairól a német fegyveres erőket is felelőssé teszi a belaruszi népirtásban. De a közkatonák számára sem idő, sem lehetőség nem jutott a meggazdagodásra a háborúban. Megjegyzése, mely szerint „a zsidók megölésével való hosszú távú foglalkozás" előmozdította a fosztogatást, talán kulcsot ad annak megértéséhez, mi az oka, hogy a helyhez kötött állomány jóval több hasznot tudott húzni a népirtásból. Belaruszban, mint azt leírása bemutatja, a polgári hatóságoknak és a Gebietskommissaroknak (körzetvezetőknek) jutottak a zsidó tanácsoktól kizsarolt nagy összegek, s ezek a vagyon eltulajdonítása után menetrendszerűen ki is végezték a kifosztottakat.[117]

Bár a népirtásra vonatkozó központi utasításokat Lembergből küldték szét, a galíciai *Endlösung* foganatosítóinak viselkedését ráhagyták a terepen működő beosztottakra, akiknek számos lehetőségük nyílt a végrehajtásra. Az effajta cselekvési szabadság s hozzá a közvetlen felügyelet hiánya okozta az egyik döntő különbséget Galícia és a szomszédos területek között. Az itteni előőrsök tisztjei hosszabb időn át közvetlen kapcsolatban álltak a zsidó közösségekkel, és olyan szeszélyesen bántak velük, ahogy úri jókedvük diktálta.

A Gestapo és a kiszolgáltatott közösség közvetlen kapcsolata korlátlan lehetőséget nyújtott az erőszakra és a zsarolásra, vesztegetési pénzek követelésére és

átmeneti haladék felajánlására. A sorozatos lopások, mint korábban már láttuk, egészen képtelen szintekre jutottak el, amikor az erkölcs adásvétel tárgya lett a megszállók soraiban. Ne lepődjön meg senki azon, hogy Krüger lakások teljes berendezését tudta kiüríteni a lakók letartóztatása után. Viszont a tömeggyilkossággal megtizedelt zsidó közösségnek benyújtott kártalanítási követelés az üzemanyagért, lőszerért, a kávé- és a szokásos snapszfogyasztásért – ez már galíciai újítás volt, sőt, még a holokauszt egyébiránt disztópikus világában is különlegességszámba ment.

Magától értődőnek tűnik, hogy közös ideológiai, társadalmi és érzelmi motívumok működtek abból a célból, hogy egy „ember alatti" rasszt kiiktassanak a náci univerzumból. A Lengyel Főkormányzóság elkötelezett náci körzetvezetőit ezekkel a szavakkal jellemzi Peter Hayes: „gyakran a legalkalmatlanabb, legkapzsibb, botrányról botrányra élő" emberek.[118] A galíciai valóság mindenképpen „helyfüggő" volt, ahol a gyilkosság, a fosztogatás és a szexuális kizsákmányolás akadálytalanul fonódott össze a náci ideológiával. Nem lehet nem észrevenni a belső ellentmondást a csoporthoz való teljes alkalmazkodás és a bajtársiasság szüntelen hangoztatása, illetve a náci környezet kegyetlen versenyszelleme között. Erik Larson találó észrevétele szerint a hitleri Németországban nem csupán Göring, Goebbels és Himmler programjai és érdekei rivalizáltak egymással, hanem a biztonsági erők összes egysége is.[119] A fő játékosok Galíciában is ugyanilyen kiélezett versenyt vívtak egymással, akár az elpusztított emberek számáról, akár a zabrálási lehetőségekről volt szó. Az amerikai katonaság tényfeltáró jelentéseit olvasva az embernek az az érzése, hogy nem a bajtársiasság volt a nácikat összetartó elv. Lépten-nyomon gáncsoskodtak egymással, beleértve az egymás elleni tanúskodást is.[120]

A Gestapo tisztjei között elburjánzó féktelen vesztegetésre és rablásra talán az a tény világít rá a legjobban, hogy a Lengyel Főkormányzóság területén a legtöbb korrupciós SS-perre Galíciában került sor. Berlin szempontjából a fosztogatások eredményének a Birodalmat kellett volna gazdagítania. Egy 1942. március 18-án kelt és az SS meg a rendőrség soraiban terjesztett parancs szerint Himmler figyelmeztetett, hogy „a legcsekélyebb mennyiséget" sem szabad maguknál tartani. Mi több, egy évvel később, amikor Poznańban (akkor Posen) beszédet mondott az SS és a rendőrség vezetői előtt, halálbüntetéssel fenyegetett meg mindenkit az SS-ben, akit „akár egyetlen márka" eltulajdonításában bűnösnek találnak.[121] Ez a tény elárulja, hogy az „ideológia" hamar

olyan magatartási szabályoknak adta át a helyét, melyek nem fértek össze „az SS értékeivel". Talán nem véletlen, hogy 1943-ban Galíciában számos nagypályás játékost vetettek ilyen típusú vizsgálatok alá, melyeket maga Himmler kezdeményezett az ellopott zsidó vagyon ügyében. Ennek közvetlen következménye, hogy Krüger egyik lembergi elöljáróját, dr. Karl Eberhard Schöngarth SS-vezérőrnagyot, a náci biztonsági rendőrség főnökét elmozdították lengyelországi beosztásából, és áthelyezték Görögországba. Helmut Tanzmannt csak felfüggesztették. Ismét érdemes megjegyezni, hogy ez a két tiszt nem illik bele a primitív, tanulatlan, bűnöző proliból lett náci gonosztevő képébe. Mindketten a társadalom tanult, burzsoá rétegéből származtak, és a fiatal egyetemi emberek meglepően homogén csoportjához tartoztak, mielőtt azonosultak volna a *Volksgemeinschaft* (népközösség) náci elgondolásával, amely a zsidókat a nép ellenségének minősítette, és megindokolta, miért is szabad megölni őket.[122]

Ugyanakkor Hans Krüger számos vesztegetési és fosztogatási botrányba is belekeveredett. A vizsgálatot követő hivatalos jelentés megjegyzi: „[...] rengeteg készpénzt – aranyat is –, továbbá különféle valutákat, köztük 6000 amerikai dollárt is találtak nála. Értékes ékszereket [például gyémántokat] dobozszámra. Ezek egyike sem volt lajstromozva. [...] Hozzávetőleges pénzbeli értékük 584 195,28 złoty. Az ékszerek árát több mint 100 000 német márkára becsülték." A jelentésben az is olvasható, hogy a fosztogatással szerzett vagyon feltételezett forrása a zsidó közösség.[123]

Nem született még olyan tanulmány, mely a Krüger bukásához vezető körülményeket vizsgálná, de elképzelhető, hogy a döntő lökést az áthelyezéséhez házon belülről kapta. Lembergben a saját bajtársai is nyíltan megvetették, ahogy erre Lanckorońska grófnő is visszaemlékezett. Miután egy SS-bíróság elítélte, Krügert 1943-ban leváltották, és áthelyezték Dijonba. Megszégyenülését súlyosbította, hogy századosból hadnaggyá fokozták le.

Végül pedig, versenyben az SS tisztjeivel, még a polgári közigazgatás vezetőit is megvádolták a galíciai zsidó vagyon eltüntetésével, illetve színtiszta lopással. Galíciai polgári hatóságok vizsgálatakor a náci bíróság úgy találta, hogy a nadvirnai megyefőnök 880–900 darab esküvői gyűrűt és 5 zacskó ékszert tett el – egy részük magyar zsidók tulajdona volt – az 1941. október 6-i tömeggyilkosság után. Ennek következtében a megyefőnököt és titkárát elítélték és kivégezték. Az 1946-os amerikai katonai tényfeltáró jelentések megemlítették Peter Leideritz és Claus Volkmann kolomeai megyefőnök szintén legendás

rivalizálását. Őszintén utálták egymást. Konfliktusuk a népirtás ügyével kezdődött. Leideritz a zsidók azonnali kiirtását szorgalmazta. Volkmann először el akarta venni a zsidók vagyonát, és a tömeggyilkosság előtt még pénzt szedett volna a város zsidóságától. Azután már jöhetett a gyilkosság. Nem meglepő, hogy Volkmannt is hadbíróság elé állították, és áthelyezték Kolomeából a mindent elborító korrupció miatt.[124]

A végállomás – Bełżec

Az *Endlösung*, a végső megoldás, vagyis az iparszerű gyilkolás 1942-ben kezdődött el. Egyes becslések szerint Galícia zsidó lakosságának egyharmadát – köztük 2000–3000 magyar zsidót, akik még életben voltak a galíciai gettókban – hurcolták át Bełżecbe, és végezték ki. 1942 végére, 1943-ra nagyon kevés magyar zsidó élte túl a fegyveres vérengzéseket, tömeges kivégzéseket, az éhezést és a rabszolgamunkát. Az átmenet a tömeges lelövésből a gázzal történő emberölésig nem egyik napról a másikra történt. A golyó általi tömeggyilkosság csaknem addig létezett, míg Galíciát zsidómentesnek nyilvánították. A folyamatos kivégzések – főleg a megsemmisítő táborba indított transzportok összeállítása céljából végrehajtott razziák során, vagy amikor a gettólakók számát akarták csökkenteni – mindvégig nyitva hagyták a lőfegyveres gyilkosságok lehetőségét.

A két részletes tanúságtétel, amely a magyar zsidó odüsszeia utolsó hónapjait és a sztaniszlaui Rudolf-malomba bezsúfolt emberek mindennapjait mutatja be, két kárpátaljai túlélőhöz kapcsolódik, Brenner Ciporához és Marion Samuelhez. Szemléletes képekben mutatják be az éhezést, a fájdalmat és a halált. A táplálékmegvonás – bármennyire sovány lett volna is az az ennivaló – gyakorlatilag lassított kivégzést jelentett. Marion Samuel végignézte, ahogy hároméves öccse lassan, egykedvűen meghal. A foglyok csaknem két héten át semmit nem kaptak enni. S bár egyik emberélet sem egyszerűsíthető le egyetlen mondatra, Marion Samuel keresetlen szavai szívszorítóak: „Láttam [az öcsémet] [...], nem is sírt, csak feküdt ott, csöndben, és napokon át haldoklott." Az épület felső emeletén bujkáló Samuel volt a Rudolf-malom utolsó túlélője. Reggel lassan lemászott a földszintre, és ijesztően elhagyatott utcát talált. A malom kiürült, emberi rakománya sehol. A sztaniszlaui magyar

zsidó tragédia befejeződött. Feladata teljesítése után mind a zsidó rendőrség, mind az SS eltűnt. Eldobált ruhák hevertek az utcán. Az utolsó magyarokat is elszállították az új zsidótemetőbe, hogy lelőjék őket – köztük Marion Samuel édesanyját. Később tudta meg, hogy anyja leugrott a teherautóról, és szintén a gettóba menekült. Újbóli találkozásuk után egy hónappal megszöktek – hosszú, veszélyekkel teli út várt rájuk a magyar határ felé.[125]

Az utolsó sztaniszlaui magyar zsidók 1942. március 31-én (az 5702-es év pészachja előtti napon) történt megsemmisítésének helybeli tanúi is voltak. Abraham Liebesman gettóbeli orvos azt írja: „A Rudolf-malomban lakott néhány száz magyar zsidó. Nekik jutott a legnehezebb sors mind közül. Senki sem törődött velük, senki sem figyelt rájuk. Mikor valaki összeesett, elájult az utcán, az ukrán rendőrök meg az SS csak fölrakták a forgalmasabb utcákon cirkáló teherautók valamelyikére, és lelőtték őket. 1500 embert likvidáltak így."[126]

A gettó egyik fiatal naplóírója, Elsa Binder megható egyszerűséggel jegyezte fel utolsó utazásukat: „Március 31-én elkezdtek kutatni rokkantak és öregek után. A padlásról, ahol elbújtunk, láttuk az utolsó néhány magyar zsidóból álló szállítmányt, mikor elvezették őket a Rudolf-malomból. Láttam lepedőbe csavart gyerekeket, árvákat, és az egészet a gettóban égő házak világították meg."[127]

Brenner Cipora drámai hangon számolt be ugyanerről a pokolról, melyet búvóhelyéről, a padlásról figyelt: „Szép szörnyű látvány volt." Mint a Rudolf-malomban működő árvaház segítője, tanúja volt a gyerekek utolsó összegyűjtésének. A németek, hogy eleget tegyenek a deportálásra vonatkozó parancsoknak, ideszállítottak egy teherautónyi levest, kenyeret és lekvárt az éhező és csontsovány felnőtteknek és gyerekeknek, akik ennek fejében készségesen sorakoztak fel utolsó utazásukhoz. Nem volt ez más, mint a szokásos „mézesmadzag és furkósbot"-módszer, amely a holokauszt világában használatos volt: „Két nappal később fogták az összes gyereket – több százat –, és kivégezték őket az új zsidótemetőben." A sztaniszlaui gettóból márciusban deportált 6000 zsidó közül a még életben lévő 1000 beteg és gyenge magyar zsidó volt az első, akit ebben az *Aktion*ban megöltek – vagy lelőtték, vagy Bełżecbe küldték. Ezek a nyomorult magyarok, akik már testben és lélekben is megtörtek, „lassan meneteltek a várakozó vonathoz", amely életük végállomására, a bełżeci gázkamrákhoz vitte őket.[128]

Amikor létrehozta a gyilkosságok „tárolóját" a Rudolf-malomban, Krügernek sikerült a magyarországi zsidókat egy központi helyre betuszkolni,

elválasztva őket a gettótól. Hasonló gyűjtőpontok nem léteztek sem Kolomeában, sem más gettókban. A magyar menekülteket máshol, például Csortkivban szétosztották a helyi zsidó családok közt, s így elegyedtek velük. Ennélfogva az egymás után Bełżecbe küldött helyi zsidó transzportokba automatikusan bekerültek magyar zsidók is. Például német dokumentumok tanúsítják, hogy 1942 márciusában 1000 magyarországi zsidót küldtek Kolomeából és Sztaniszlauból vonaton Bełżecbe. Más esetekben, például Csortkivban csak egy titokzatos cédula található a transzportnaplók között 1943 augusztusából, mely szerint a Bełżecbe küldött szállítmányban „sok magyar zsidó is volt".[129]

A néhány kivételes intézmény, melyet kimondottan a magyar menekültek javára hoztak létre, Kolomeában és másutt is mind árvaház volt. A kolomeai gyermekotthont eredetileg is a szüleiktől a transzportok összeállítása miatti káoszban elválasztott gyerekek, illetve az ukrán segéderőknél tartózkodó gyerekek számára rendezték be – ebből az otthonból 1942. október 11-én és 13-án 400 nagyobb gyereket deportáltak Bełżecbe. A gyerekekre vigyázó három szociális munkás – egyikük szintén magyar – hűségesen velük tartott utolsó utazásukon. Hasonló cselekedetről számolnak be Horodenkából, ahol külön otthont állítottak fel a magyar árváknak. Szokás szerint egy nappal az *Aktion* előtt a németek egy zsák almát vittek a gyerekeknek, hogy „azt higgyék a zsidók, nem fog történni semmi. [...] A reggelire megterített asztalokon kenyérszeleteket és vajat találtam, meg almadarabokat. De a gyerekek még belekóstolni sem tudtak a gyümölcsbe. Kora reggel elvitték őket, elvitték meghalni."[130]

Mila Sandberg-Mesner túlélte a kolomeai gettót. A háború után keletkezett emlékiratában feljegyezte annak a magyar családnak – és ötéves Éva lányuknak – a sorsát, akiket Miláék otthonában szállásoltak el. Mila feljegyzései egy teljes évet fognak át a galíciai magyar deportáltak tapasztalataiból – a kolomeai érkezéstől a Bełżecbe küldésükig. Éva és szülei mindennap odamentek ennivalót kérni. Éva „nagy, sötét, csillogó szemét hosszú pillák keretezték. Mindig mosolygott. Fekete haja szép lágy hullámokban borította be kis karjait. A kislány tele volt élettel, szaladgált, játszott, ölelte-csókolta a szüleit, szünet nélkül izgett-mozgott, csacsogott." 1941 telén azonban már csak apa és lánya jöttek a befogadó családhoz. Mikor az anyát egy náci *Aktion*ban megölték, Éva „csak csöndben állt. Nagy, sötét szeme rémületet tükrözött. Szorosan az apjához húzódott, és semmi pénzért nem mozdult volna el mellőle. Többé nem mosolygott, és nem szólt egy szót sem." Sandberg-Mesner azt írja, 1942 tavaszán

minden zsidót bekényszerítettek a gettóba, és hamarosan „az éhség kezdett mardosni minket belülről". Egy szürke őszi napon Éva apját is megölték. „Éva az ajtóban állt. Rémület és pánik ült az arcán."

Mivel minden gyilkosságsorozat után elhagyott gyerekek százai maradtak a gettóban, feltételezhetjük, hogy Évát is az egyik gyermekotthonban helyezték el. Addigra sajnos drámai változás vett erőt a kislányon: „Gyönyörű, fekete haja eltűnt, leborotválták a fejbőréig, de az arca ennek ellenére is szép maradt. Tágra nyílt szeme mintha az arca felét tette volna ki. Továbbra is rémültnek látszott. Felpüffedt az éhségtől, és alig tudott járni." Gyorsan elérkezett a vég, mikor az utolsó razziát tartották a Bełżecbe deportálandó zsidók között. 1942-ben „egy hideg októberi napon" Éva is fennakadt a rostán, 6000 másik személlyel együtt, akik „arra vártak, hogy elszállítsák őket a gázkamrákhoz. [...] Éva a ritkás, barna füvön ült, és didergett a hidegtől meg a félelemtől. Pánikban volt, és megértette, hogy valami rettenetes dolog fog történni vele. Meg fogják ölni, ugyanúgy, ahogy az anyukáját és az apukáját is megölték. Éva hangosan sírt."[131]

6.

A nemi erőszak mint háborús fegyver

> „Meg kell említeni, hogy a zsidók anyaszült meztelenül meneteltek a végzetükbe. Ez ugyanúgy érvényes a nőkre, mint a férfiakra."[1]

Alfred Kiefer, a kolomeai tömeggyilkosságok aktív bűnrészese szájából hangzott el a fenti mondat, amely a holokauszt irodalmában a deportálások és a tömeges kivégzések egyik legkevésbé megértett és elemzett részletére mutat rá. Kiefer ezt tényszerűen, bármiféle bűntudat vagy önmarcangolás nélkül jelentette ki vallomásában az amerikai nyomozó színe előtt 1946-ban. Tény, hogy Kiefert az amerikai tiszt az egyik leghidegvérűbb gyilkosnak tartotta, akivel valaha is dolga akadt. Vajon a levetkőztetés az „emberi méltóságtól való megfosztás" egyszerű intézkedése volt, ahogy az egyik emlékiratíró véli? Vagy csak ily módon lehetett hatékonyabban elosztani a halálra ítéltek e világi javait?

Kiefer valóban beszélt róla, hogy a ruhaneműt és az értéktárgyakat a hóhérok és ukrán tettestársaik rutinszerűen összegyűjtötték és elzabrálták. Ennek ellenére fölmerül a kérdés: volt-e valami mélyebb szándék is a gyilkosságok eme előjátéka mögött? A széles körben elterjedt gyakorlat, mely szerint az áldozatoknak le kell vetkőzniük a kivégzésük előtt, nem csupán a ruházatuk ellopásának és értéktárgyaik eltulajdonításának egyszerűbbé tételét szolgálta. Tudjuk, hogy az áldozatok teljes dehumanizálása és szexuális lealacsonyítása a népirtási folyamat integráns része volt, és ebben nem tettek különbséget férfi és nő között. Marta Havrisko észrevétele szerint „a zsidó testek szexuális megalázása szükségszerű következménye volt a nácik dehumanizáló faji elméleteinek". A megalázás, a lealacsonyítás beletartozott a perverz hatalomgyakorlásba, így

mocskolták be az egyént, így rabolták el az identitását a lágerekben, gettókban a Dnyeszter partján vagy a tömegsírok előtt.[2]

Talán érdemes újrakeretezni a meztelenül sorakozó, gyilkosaik előtt álló emberi lények képét. Nevezhetjük az eljárást „szexualizált gyilkosságnak"? Vagy „népirtó nemi erőszaknak", ahogy Havrisko írja? Értelmezhetjük persze úgy is, hogy egyszerűen ezen a módon fosztották meg a zsidókat a ruházatuktól és olykor a rejtegetett arany- és más értéktárgyaiktól – tagadhatatlan, hogy ezzel egyszerűbbé vált a fosztogatás. Akár így, akár úgy, nem merész a következtetés, hogy a zsidó férfiak, nők, kisfiúk és kislányok ellen elkövetett nemi erőszak nem pusztán a háború melléktermé volt, hanem a hadviselés részét képezte. A halálraítéltek efféle szexuális lealacsonyítása virágzott a teljes holokausztvilágban, gyakorolta a Wehrmacht katonája, a tartalékos rendőr, az SS legénye, az ukrán segédrendőr és a magyar katona – még olyankor is, amikor a dolog semmiféle anyagi haszonnal sem kecsegtetett, vagy ha nem is volt zsidó a cselekmény elszenvedője.[3]

Mindennek ellenére fájdalmasan keveset tudunk a holokausztnak erről a fejezetéről, különösen Galíciában.

Bármennyire hiányzik is ez az elem a második világháborús narratívákból, kötelességünk a figyelmünket a férfiak, nők, fiúk és lányok szexuális megalázására, a megerőszakolásukra, szexuális letiprásukra irányítanunk. Nincs abban semmi meglepő, hogy a témával mindig is nehéz volt szembenézni, főleg, hogy a háború győztese, a szovjet Vörös Hadsereg is követett el hasonló rémtetteket.[4]

Másfelől sok áldozat tanúságtétele úgy született meg, talán nem is tudatosan, hogy ezt a konfliktusokkal terhelt tárgyat inkább kerülte az illető, a csönd fátylába burkolta személyes rossz élményeit – az ilyen események amúgy is az „elmondhatatlanság" határán állnak. A férfiak szexuális alávetettsége – más megaláztatásaik közepette – még az előbbieknél is ritkább beszédtéma. David Cesarani hangsúlyozta, hogy ezek a vallomások „diszkréten hallgatnak [...] a zsidók szexuális kiszolgáltatottságáról a gettókban és a lágerekben, illetve bujkálásuk vagy menekülésük idején".[5] Az elkövetők – az SS fegyveresei, katonák, a tartalékos rendőrzászlóaljak tagjai – önös érdekből szintén nem emlegették ezeket a cselekedeteiket a kihallgatásokon, hiszen további vádpontokhoz szolgáltathattak volna alapot a háború után. Végül pedig számos elkövető esetében – a kihallgatók szexuális visszaélésekkel kapcsolatos kulturális attitűdjének megfelelően – nem tettek fel kérdéseket erről a kényes témáról.

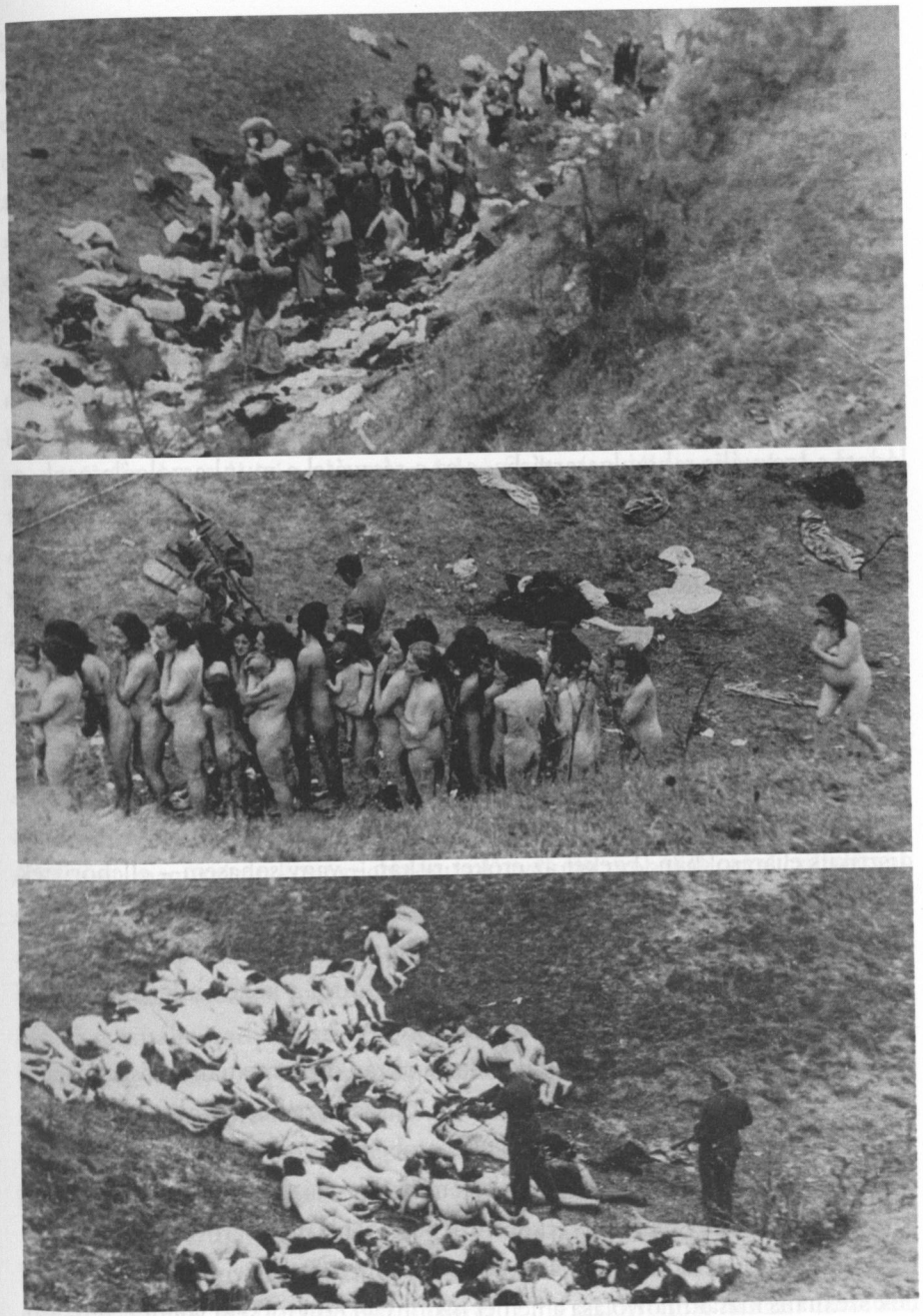

A nők és gyermekek tömeges megölésének három lépcsője: összegyűjtés, vetkőzés, kivégzés

Amikor keretbe akarjuk foglalni a galíciai szexuális tapasztalatok sokféleségét, megkönnyítheti a dolgunkat, ha áttekintjük a keleti területeken működő különféle intézmények, hatóságok hozzáállását és megközelítésmódját ezekben az ügyekben. Még a magyar zsidó nők deportálásának és gettólétének viszonylag rövid, másfél évig tartó időszakában is megkülönböztethetünk egy háromosztatú hatalmi szerkezetet. A folyamat az irreguláris ukrán szabadcsapatok nemi erőszaktételeivel kezdődött a hosszú bolyongás idején, ezt követte a gettólét, melynek során a nemi erőszak és a szexuális visszaélés rendszeresen jelen volt. Annyi volt a különbség, hogy a gettóban az erőszakos szexuális légkörre magán a gettóhierarchián belül is többféle hatalmi szerkezet nyomta rá a bélyegét. Végezetül, a gyorsan terjeszkedő náci biztonsági apparátus is bekapcsolódott a szexuális rabszolgatartásba, s ez a részvétel a munkaszolgálatosok, a Wehrmacht-katonák és az SS számára létrehozott bordélyokban mutatkozott meg. Az SS tagjai, mint a biztonság letéteményesei, egyéni kezdeményezéseikkel tovább bővítették a nőkkel szembeni garázdálkodás formáit.

A hosszú bolyongás

Az ukrán szabadcsapatok semmiféle ideológiai vagy politikai korlátozást nem ismertek a nők megerőszakolásában, szexuális jellegű kínzásában és más szadisztikus eljárásokban. Ezeket az erőket ritkán – vagy sohasem – ellenőrizték vagy regulázták meg, bármilyen kihágást követtek is el. A háború kezdeti szakaszában megmaradtak önálló, központi irányítás nélküli bűnbandáknak. Emiatt aztán kedvükre kegyetlenkedhettek, amiről a közelmúlt jugoszláviai vagy ruandai konfliktusai juthatnak eszünkbe.[6]

A magyar odüsszeia első időszakában az ukrán őrök szexuális erőszakossága szerves része volt a napi tapasztalatoknak. A szadisztikus hatalmat az ukrán paramilitáris erők gyakorolták a védtelen emberek fölött a hosszú menetelések közben. Keith Lowe megjegyezte: „[…] a második világháborúban ez a jelenség minden korábban ismert mértéken túllépett: több nemi erőszak történt így […], mint bármelyik korábbi háborúban az emberiség történetében."[7] A zsidó nők szexuális kizsákmányolása a német biztonsági erőktől sem volt idegen – ezt később még látni fogjuk –, mégis az ukránok voltak döntő többségben azok között, akik a nemi erőszak mentális és testi gyötrelmét a hosszú vándorlások

közben, a deportálások korai szakaszában Galícia-szerte az áldozatokra kényszerítették. Lowe észrevétele nagyon is igaz ebben az összefüggésben: a nemi erőszak sokkal gyakoribb és szélesebb körben terjed ott, „ahol mélyebb a kulturális megosztottság".[8] A kulturális megosztottság általában is feltűnő volt az ukrán–magyar kapcsolatokban. Sok zsidó beszámoló írja le az ukrán őrök mellverdeső önelégültségét a zsidók kínzása és meggyilkolása közben. Ekkor élték meg, hogy korlátlan hatalommal bírnak.

Vajon ugyanez a kulturális különbség vezérelte a bukovinai zsidók és a román katonák kapcsolatát? Utóbbiak elmondhatatlanul erőszakosan bántak az előbbiekkel. David Cesarani külön figyelmet szentelt a román katonák szexuális garázdálkodásának a zsidók Transznisztriába történt deportálása idején. Ha megpróbálunk a galíciai embertelenséghez foghatót találni, a román hadsereg Cesarani leírásaiban olvasható transznisztriai tettei állnak legközelebb az ukrán őrök viselkedéséhez. „A nők megerőszakolása, majd megölése magától értődő volt a román katonák számára – írja egy szemtanú. – Az éjszaka folyamán az új különítmények tagjai és segítőik kipécézték maguknak a lányokat a sokaságból, és hajnalig erőszakoskodtak velük. Nappal meg abból kerestek egy kis pénzt, hogy »eladták« valamelyik lányt egy parasztnak."[9]

Ha ezt a leírást a galíciai tapasztalatok mellé állítjuk, szembeötlő a sok hasonlóság. Így vált normává a fiatal lányok tömeges megerőszakolása. Elsősorban az ukrán őrök gátlást nem ismerő szexuális szadizmusa tette őket célponttá. A jelenség magyarázatakor pszichológusok gyakran próbálják azzal csillapítani a megerőszakolt áldozat traumáját, hogy „a nemi erőszaknak semmi köze a szexualitáshoz. A hatalomról szól az egész."[10] A döbbent magyar megfigyelő korábban már idézett, 1941. augusztus végi szavai megvilágítják a népirtást kísérő szexuális szadizmust: „A Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó hullákat, öreg-fiatal, sőt 3-4 éves gyermekeket, de *legfőképp fiatal lánykákat, megbecstelenítve, nyomorékká kínozva, hogy nem lehetett nézni őket,* a mi katonáink temették el őket jeltelenül […], végül már nem is szedik ki őket, csak ha a hídnál fennakad, kiigazítják, hogy tovább utazhasson."[11]

Miközben a magyar zsidó nők gyakran csak szűkszavúan közöltek részleteket az általuk Galíciában elszenvedett szexuális kínzásokról, a túlélők emlékezéseiben, ha visszafogott hangon is, de átszűrődött néhány történet. Marion Samuel 2000 társával kezdte meg végtelennek látszó vándorútját Galícián keresztül. Leírta hosszú, végeérhetetlen vánszorgásukat faluról falura,

és a rettenetes éjszakákat is, melyek megerőszakolt nők sikoltásaitól voltak hangosak – ezek a sikolyok kitörölhetetlenül belevésődtek az emlékezetébe. Védekezési reflexként a szülők megtettek mindent, ami lehetséges, hogy lányaikat megóvják az erőszaktól. Elbújtatták és rongyokba öltöztették őket, eltakarták vagy levágták a hajukat, összekormozták az arcukat, csak hogy csúnyábbnak tűnjenek. A tizenéves Marion Samuelnek azt tanácsolta az édesanyja, hogy mindig a menetoszlop közepén járjon, és egy nagy, vastag sállal takarja el az arcát, nehogy őt szemelje ki valaki – el kellett kerülnie a fiatal nőkre vadászó fegyveresek figyelmét.[12]

Egyúttal fiatalembereket is rendszeresen kirángattak a transzportból, „néha tízet, néha húszat", azzal az ürüggyel, hogy dolgozni viszik őket. De sohasem tértek vissza. Mint Marion Samuel megtudta, ukránok végezték ki őket az erdőben. Más tanúságtétel is megerősíti ezt, és megállapítja, hogy létezett ott szexuális rabszolgaság is. 1945-ben idézte fel egy túlélő, hogy amikor megálltak Csortkivban, „Nemsokára fiatal, felfegyverkezett parasztfiúk jöttek [az ukrán paramilitáris csapatok tagjai], és a férfiak nagy részét, de sok nőt is elvittek. Ezeket [a férfiakat] többé nem láttuk." A nőket azonban három héttel később elengedték. „Rongyosak voltak, cipő nélkül, csontig lesoványodva. A férfiakat, akikkel együtt indultak, mind agyonverték."[13] Lehetséges, hogy ez azért történt, mert meg akarták előzni a zsidó férfiak esetleges rivalizálását az őrökkel, vagy azt, hogy ellenállást szervezzenek. Samuel tömören utal a menetelés közben elszenvedett gyötrelmekre is: „Az első három napon sokan követtek el öngyilkosságot. [...] A stressz miatt szinte az összes nő egyszerre kezdett el menstruálni."[14]

Azt a kérdést, hogy hol húzódik a határ a nemi erőszak, illetve a nyílt szadizmusba csomagolt, szexuális természetű durvaságok között, soha nem vizsgálta s még kevésbé határozta meg a holokauszt szakirodalma. Az egyik 1000 fős, magyar és román száműzöttekből álló transzport tagja, Yaffa Rosenthal tanúja volt egy tizenöt év körüli, szép bukovinai lány értelmetlen megölésének. A lány fivérét már korábban beleölték a Dnyeszterbe. Az ukrán őr újra meg újra lenyomta a lány fejét a víz alá. Megtették ezt még számos lánnyal, és magával Yaffa Rosenthallal is. Az őr Rosenthal szeme láttára fojtotta vízbe a bukovinai lányt. A borzalmas jelenetet felidézve Yaffa Rosenthal alig hallható hangon, arcán látható fájdalommal beszélt az interjúban. Ötvenöt év elteltével is élénken emlékezett a lány „gyönyörű sötét hajfonataira, ahogy ott lebegtek a vízen".[15]

A magyar menekültek, főleg a nők, a gyerekek és az öregek voltak a legvédtelenebbek a nemi erőszakkal vagy a kegyetlen szexuális bánásmóddal szemben, ami a hosszú bolyongás közben és a lezárt gettóban egyaránt megtörténhetett. Brenner Cipora, aki az édesanyjával és a nővérével városról városra vándorolt Galíciában, tanúságtételében elmondta, hogy Deljatin mellett egy ellenőrző ponton megállították. Röviden kikérdezték, azután bevitték az őrbódéba, ahol – mint azt lassan bepárásodó szemmel fölidézte – „egyenesen a matracra dobtak engem. Nyolcan voltak, négy német és négy ukrán. [...] És megtették a magukét, és kiengedtek. [...] Kijöttem teljesen piszkosan, és akkor az anyám nem akarta, hogy meséljek előttük, akkor mondta, ugye, összevertek téged. És kezdett engem törülgetni." Videóra vett vallomásában – óvatos, a kameráról a kérdezőre és vissza ugráló tekintet, kurta, elharapott mondatok, összeszűkülő szem, gyakori, fájdalmas szünetek – az áldozat elmondta, hogy a megpróbáltatás után egész életében elkísérte ez a trauma, a háború után pszichológushoz kellett fordulnia.[16] Érdekes módon a Los Angelesben rögzített vallomást magyarul mondta el, nem jiddisül és nem ivritül. Talán szándékosan beszélt annak az országnak a nyelvén, amely száműzte őt?

Megpróbáltatásai ezzel még nem értek véget. Arra is visszaemlékezett, hogy 1942-ben, amikor elkeseredett próbálkozással el akart menekülni a magyar határ felé, rendkívül felkavaró esetet élt át, mert az egyik lepénzelt ukrán kísérő, aki mellesleg egy csempészbanda tagja volt, meg akarta erőszakolni. Miután panaszt tett a földalatti zsidó szervezetnek – a Galíciából való kimenekítést intéző egyik zsidó munkaszázadnak –, a csempészt rövid úton kivégezték: „Az a goj, aki engem vezetett, meg akart erőszakolni, de nem sikerült neki. [...] És megérkeztünk egy kis mezővárosba – Jablonka [Jablunicja] –, és mesélem, hogy mi volt. És lelőtték a gojt, mivel már nem hittek neki, hogy ha ő meg akart erőszakolni egy embert, akkor meg is ölheti."[17]

Nem lehet úgy írni a holokauszt nemi vonatkozásairól – legyen szó erőszakos vagy megegyezésen alapuló kapcsolatról –, hogy ne térnénk ki a homoszexuális viszonyokra. A szexuális kényszerítés nem korlátozódott heteroszexuális partnerekre. Ez talán a leginkább kerülgetett téma, igazi tabu a túlélők visszaemlékezéseiben. Ennélfogva véletlenszerű homoszexuális jellegű találkozásokról alig tesz említést a holokauszt irodalma. Egy budapesti túlélő nő a vallomásában tett egy óvatosan megfogalmazott megjegyzést leszbikus kapcsolatáról, amelyben a németek és zsidók közötti hatalmi helyzet volt

a központi, meghatározó elem. Takarítani jártak egy német tiszt lakásába, aki bántalmazta a takarítónőket. A felesége ugyanakkor „egész humánusan bánt a zsidó lányokkal. Ugyanis az volt a helyzet – nem tudom, szabad-e ezt megemlítenem –, szóval mindenből az látszott, hogy tulajdonképpen a lányokat szereti." Ahogy a deportált kifejezte magát: „Az volt a kérdés, kihasználja-e az ember ezt a helyzetet a maga javára, vagy ne használja ki. [...] Néha már ott tartottunk, hogy csak egyetlen dolog foglalkoztatott bennünket: az, hogy húszévesek vagyunk, és ha felnéztünk az égre, azt gondoltuk, talán jut még élet az ember számára." Finoman megválogatott szavak, kétségtelen. Vajon az késztette töprengésre a túlélőt, hogy igazolást találjon egy olyan élethelyzetben, amelyben nem tudhatta, mi vár rá másnap? Az ilyenfajta kapcsolat lehetséges motívumainak elemzése közben Beorn megjegyezte, hogy „amikor a zsidó nők maguk hozhattak döntést az efféle kapcsolatokat illetően, a motivációjuk szinte minden esetben a túlélés volt – egyszerűbb lehetőségekkel, de elkerülhetetlenül fájdalmasabb választásokkal".[18] Végül is ennek a túlélőnek valóban döntenie kellett, ahogy ő maga mondta: „Tegyünk meg bármit, amit lehet, csak ezt éljük túl. Úgy adódott, hogy az a nő sokat segített, hogy könnyebb munkát és több ennivalót kapjak, csak aztán a férje is színre lépett."[19]

A gettókban

Különösen érzékeny és fájdalmas téma, hogy a szexuális kizsákmányolást nem lehetett minden esetben a nácik és szövetségeseik rovására írni. Hajlamosak vagyunk elfelejteni – vagy éppen tudat alatt hárítani –, hogy a gettókon belül a zsidó rendőrség vagy a Zsidó Tanács is bűnrészessé válhatott az efféle kizsákmányolásban. A szexuális jellegű erőszakos cselekmények, illetve a szexuális természetű csereakciók sok esetben a holokauszt áldozatai között zajlottak le. Az utóbbi esetekben a szexuális találkozások gyakran nem tartalmaztak erőszakos elemet, inkább a hatalmi viszonyok alapján jöttek létre. Számos szerző említi például, hogy Varsóban, Łódźban és más gettókban széles körben terjedt a prostitúció – gyakran élelemért. Még a háború után is megtörtént, hogy egy óvatlan pillanatban az egyik túlélőből kibukott egy kellemetlen emlék, amely a kitelepítettek táborában történt, mikor zsidó férfiak „rajtaütöttek" a női részlegen, és szexuálisan közeledtek hozzájuk.[20]

A holokauszt idején az egyetértésen alapuló kapcsolatok vigaszt és menekülést nyújtottak. A Rudolf-malomban a sztaniszlaui gettó zsidó rendőrsége és tűzoltósága felügyelte a magyar zsidókat. Brenner Cipora visszaidézte éjszakai látogatásaikat, amikor őt és szobatársnőjét megpróbálták elcsábítani. Tanúságtételében hangsúlyozta, hogy mind a ketten ellenálltak a közeledésnek, csakhogy a kapcsolat még ebben az esetben is a hatalmon alapult. A dolog később sokszor élet-halál kérdésévé egyszerűsödött, amikor egy rendőr vagy tisztviselő a szexuális szívesség fejében meg tudta akadályozni, hogy valakit a haláltáborba deportáljanak. Érdemes eszünkbe idézni, hogy a különféle gettókból, ahol a külföldi zsidóknak nem volt támaszuk a helyi közösségben, elsőként éppen ezeket a külföldieket válogatták ki rabszolgamunkára, őket terelték oda elsőként áldozatnak valamelyik gyilkos *Aktion* végrehajtásakor, és őket továbbították elsőként Bełżecbe. S valóban, egy rendőr, akivel összebarátkozott, mentette meg Brenner Ciporát, és ő bújtatta, míg a magyarokat 1942-ben a Rudolf-malomból Bełżecbe deportálták. A rendőr lakhelyén Cipora több élelemhez jutott, és viszonylagos kényelemben élhetett. A kapcsolat egyenlőtlensége abból is látszik, hogy miközben Brenner Cipora a rendőr padlásán bujkált, öngyilkosságot kísérelt meg.[21]

Természetesen nemcsak a magyar deportáltakkal fordult elő, hogy megerőszakolták, megverték vagy szexuálisan kihasználták őket, hanem a helybeli zsidó nőkkel is. Wendy Jo Gertjejanssen óvatos becslést ad a nők szexuális rabszolgaságáról: „A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján nyugodtan feltételezhetjük, hogy a németek legalább 50 000 nőt taszítottak szexuális rabszolgaságba a második világháború folyamán, ugyanakkor a valós szám bizonyára jóval magasabb."[22] Nem tudjuk, ebből mennyi nő volt zsidó, de végül is az igazi vitakérdés az, hogy a fajtisztaság náci doktrínája – amely nyíltan megtiltotta az árják és zsidók közötti testi kapcsolatot – mennyire befolyásolta a mindennapi gyakorlatot. Ezúttal is Marta Havrisko szavai foglalják jól össze a problémát: „A zsidó nővel folytatott (erőszakos vagy beleegyezésen alapuló) nemi kapcsolat »fajgyalázás«-nak *(Rassenschande)* számított, ez mégsem nyújtott semmiféle védelmet a németek által elkövetett nemi erőszakkal szemben, ugyanis jó néhányan nem tekintették bűnnek." S valóban, a német katonai hatóságok százával létesítettek a Birodalomban bordélyokat, amelyekben zsidó nőket is szexuális rabszolgaságba vetettek.[23] A katonai kultúra a maga erőkultuszával, férfihegemóniájával, nők fölötti dominanciájával erősen hozzájárult ezekhez

a bűnökhöz, különösen amikor csoportos nemi erőszakra került sor. Feminista tudósok hangsúlyozzák, hogy egyes katonai csoportokban a közösen elkövetett nemi erőszakot a csapatszellem erősítése eszközének tekintették. Richard Evans erre a katonás viselkedésre mondta, hogy „a bíróságok kesztyűs kézzel bántak az efféle kihágások elkövetőivel". Árulkodó statisztikát is közzétett: „A fegyveres erők másfél millió tagja közül mindössze 5349 főt állítottak bíróság elé szexuális cselekmények miatt."[24]

Ez főleg a Wehrmachtra volt érvényes, az SS-ben ugyanis magasabb erkölcsi követelményeket támasztottak, Himmler pedig kerek perec megtiltotta a bordélyba járást: „1939 áprilisában Himmler a nép önbecsüléséről kiadott parancsában *(Befehl über völkische Selbstachtung)* világossá tette, hogy az SS és a rendőrség tagjainak bármiféle [nemi vagy egyéb] kapcsolat a nem germán népességgel tilos."[25] A parancs megszegőire lefokozás vagy elbocsátás várt.

Galíciában villámgyorsan elillant a nürnbergi törvényekben előírt összes faji és ideológiai gátlás, már amennyiben egy percig is működött ott ez a törvény. A megszállt területeken mindennapos gyakorlat volt az SS tisztjei által irányított szexuális rabszolgaság. Különösen érvényes volt ez a helyhez kötött biztonsági állomány esetében, ahol a nácik közvetlen kapcsolatban voltak a zsidó közösséggel. Egy buszki (Nyugat-Galícia) tanúval készített interjúban jegyezte fel Patrick Desbois atya, hogy az őrsparancsnok saját magának válogatta össze a legszebb zsidó lányokat. „Silvát, aki nagyon szép volt, nem ölték meg azonnal. Silvának együtt kellett laknia a német parancsnokkal." A parancsnok nem volt egyedül: „A németek harminc-egynéhány nagyon csinos zsidó nőt tartottak meg maguknak, akiket a Gestapo irodáiban dolgoztattak, de »szexuális tárgyként« is használták őket az [ukrán?] rendőrök meg a németek." Nem volt ez a szó valódi értelmében vett, hivatalos bordély. Persze a „szexuális tárgy" kifejezés is erős eufemizmus, hiszen ezek a nők a szó legszorosabb értelmében vett szexuális rabszolgák voltak. Ez mentette meg az életüket, legalábbis átmenetileg. A tanú később arról is beszélt, hogy mindegyik nő teherbe esett. Ekkor döntést kellett hozni. A németek, akiknek „nem volt annyi bátorságuk, hogy saját kezűleg végezzenek velük", még mielőtt elmenekültek volna a háború végén gyorsan közeledő szovjet csapatok elől, egy kivégzőosztagot hívtak a szomszéd városból, hogy lemészároltassák ezeket a nőket.[26]

Galícia déli részén, ahová a magyar zsidókat telepítették, az erőszakos szexuális magatartás a férfiakkal és a nőkkel szemben is meghonosodott. Mindössze annyi volt a különbség, hogy délen az elkövetők maguk ölték meg nemi erőszakuk áldozatát, nem sokkal a cselekedetük után. A nők és lányok eltüntetését a „szükségbordélyokból" az is gyorsította, hogy meg kellett szabadulni a szexuális bűnök lehetséges tanúitól. Egy másik, hasonlóan súlyos szempont – akárcsak Buszkban – az volt, hogy „mihelyt valaki teherbe esett, rögtön meg is ölték".[27] Szemléletes példa a sznyatini határállomás (Grenzpolizei), rögtön a magyar határ mellett. A Paul Elsner hadnagy (SS-Untersturmführer) parancsnoksága alatt működő határállomást azért létesítették, hogy megállítsa a magyar száműzöttek beözönlését – a megállításba letartóztatásuk és gyorsított eljárásban végrehajtott kivégzésük is beleértendő. A Peter Leideritznek Kolomeába jelentő Elsner 1941 szeptemberétől 1942 februárjáig szexuális rémuralmat vezetett be a határállomáson, amiben minden beosztottja részt vett. Rövid hat hónap alatt a tiszttársaival együtt megszervezett és fenntartott egy zsidó nőkből álló „magánháremet" a megfelelő orgiákkal, az esemény áldozatait pedig utóbb megölte. Szexuális perverziója jól láthatóan megnyilvánult, mikor a kutyáját ráuszította a csinos lányokra, akik a támadás előtt azt a parancsot kapták, hogy vetkőzzenek le. Mindehhez a rádióból bömbölt a zenei kíséret. „Az a vadállat először a lány ruháját szaggatta le, aztán húscafatokat harapott ki a testéből, míg el nem vérzett." Elsnert 1942 elején nem a deviáns szexualitása miatt mozdították el parancsnoki posztjáról, hanem mert rajtakapták a zsidó vagyon ellopásán, amiért hadbíróság elé kellett állnia.[28]

Sznyatin közelében, Melnicja-Pogyilszkában, ahol sok magyar száműzött talált menedékre, súlyosan részeg német határőrök járkáltak az utcán, „hangoskodtak, garázdálkodtak, és zaklatták a zsidókat, akik véletlenül szembejöttek velük. Éjszaka betörtek a házakba, és megerőszakolták a fiatal lányokat. Sok zsidó nem is vetkőzött le esténként, vagy hajnalig kint, a háza mellett aludt."[29] Ebben az esetben az alkohol gerjesztette az agressziót és a nemi erőszakot. Még a Gestapo egészen alacsony rangú beosztottja, Paul Thomanek tizedes is megtehette, hogy Csortkivban a Zsidó Tanácstól követelt italt és nőket a saját szórakozásához.[30]

Krüger Sztaniszlauban

Még csak utalás sincs egyetlen történelmi tanulmányban sem arra a kérdésre: mi lehetett Krüger SS-százados szerepe a Sztaniszlauban és környékén bevezetett szexuális terrorban? Továbbá Krüger deviáns szexuális tevékenységéről sem esett szó az 1960-as években lezajlott, meglehetősen kaotikus perében. Mindeközben az emlékiratok és a tanúvallomások pszichopata szexuális ragadozóként írják le a századost, aki valószínűleg még az SS soraiban is kivételesnek számított.

Három nappal azután, hogy Sztaniszlauban elfoglalta a Gestapo parancsnoki posztját, és talán a későbbi fejlemények bevezetéseként orgiát rendezett, ahol zsidó orvosnőknek és gyógyszerésznőknek meztelenül kellett felvonulniuk, majd a német katonák és az ukrán segéderők tagjai megerőszakolták őket. Abraham Liebesmant, a gettó jó nevű orvosát személyesen is bemutatták Hans Krügernek. A gettóbeli állapotok alapos megfigyelőjeként különösen éles szemmel állapította meg, hogy Krüger „rendkívüli módon gyűlölte a magasan képzett nőket". Az orvos szemléletes képet fest az augusztus 4-én, hétfő este lezajlott orgiáról: „[...] a zenekar játszott, amikor behozták a szorosan egymáshoz préselt, meztelen nőket [csupa orvost]. [...] Azután meztelen férfiak érkeztek, köztük Horowitz rabbi, leborotvált szakállal. Arra akarták kényszeríteni az öreg rabbit, hogy tapogassa dr. Zasławskit [a kiváló doktornőt], és amikor erre nem volt hajlandó, eszméletlenre verték."[31] Másnap az este résztvevőit – a közösség szinte teljes értelmiségét – elszállították a közeli erdőbe Pavlivka mellé, és ott megölték őket.

Az effajta esték, amikor meztelen nőket és férfiakat arra kényszerítettek, hogy táncoljanak egymással, a Gestapo bevett szórakozási formájává lettek a gettóban. Ezek mellett Krüger kulturális tevékenységet, színházi és zenei előadásokat is megkövetelt saját maga szórakoztatására, legalábbis 1942 tavaszáig, amikor az előadások legtöbb közreműködőjét elhurcolták Bełżecbe.

A kortárs beszámolókat olvasva az az ember benyomása, hogy a nőkkel – főleg a magasan képzett nőkkel – szemben mutatott szadista szexualitáson túl Krüger rendkívüli gyűlöletet táplált a rabbikkal szemben is. Sztaniszlaui időszaka alatt a százados megtehette, hogy ötvözi a kettőt, ugyanis ijesztően hasonló jeleneteket jegyeztek fel az első bolehivi *Aktion*ról is. Bolehivban jelentős zsidó népesség élt. A város közel esik a Kárpátokhoz, nagyjából 75 kilométerre

Sztaniszlautól. Míg az egyik sztaniszlaui *Aktion* szexualitással és erőszakkal terhes nyitó estéjére augusztus 4-én került sor, Bolehivban viszonylag későn, 1941. október 28-án zajlott le az első ilyen, a Galícián végigsöprő gyilkossági hullám részeként. Addig a várost többé-kevésbé elkerülték a náci atrocitások. Mikor azonban itt is elkezdték, az erőszakos *Aktion* kíméletlensége hasonló volt a már ismertetett sztaniszlauiéhoz, és Hans Krüger forgatókönyve szerint játszódott le.

Egy razziával, amely elsősorban a város zsidó értelmiségét célozta meg, csaknem 1000, mindenféle életkorú embert gyűjtöttek össze a Dom Katolicki (katolikus központ) épületében. Krüger reggel érkezett, hogy gyorsan szemrevételezze az előkészületeket. Fél óra elteltével távozott, és átadta a parancsnoklást „Schindler Gestapo-tisztnek".[32] Egy túlélő 1946-os tanúvallomása szerint – melyet Daniel Mendelsohn interjúi is megerősítenek – az aznap délutáni és esti jelenetek igencsak próbára teszik az emberi képzelőerőt. „Kilencszáz embert zsúfoltak be a terembe. Az emberek egymásra préselődtek. Sokan megfulladtak. Ott, a teremben ölték meg őket, volt, akit lelőttek, volt, akit furkósbottal vágtak fejbe."

A szórakoztató műsor délután négy óra körül kezdődött. A vallomás hangsúlyozza, hogy „elsősorban a rabbikat pécézték ki", és hogy a szexuális brutalitást nem korlátozták a nőkre. „Landau rabbinak az egyik gestapós megparancsolta, hogy álljon meztelenül egy székre, és mondjon el egy Németországot dicsőítő beszédet." Beszéd közben is verték, és később megölték. Míg egy vak zongorista játszott a színpadon, egy ismert ügyvéd feleségének „meztelenül kellett táncolnia a meztelen testeken". Egy másik rabbit, „akinek vérzett a szeme", arra kényszerítettek, hogy énekeljen és táncoljon egy meztelen zsidó lánnyal, és közben „az egyik gestapós" verte. A vérző szemű rabbi nem volt hajlandó engedelmeskedni a német parancsnak, és nem feküdt rá a meztelen lányra – erre megölték. „Állítólag a rabbik testét a latrinába dobták."[33]

Mi szükség volt arra, hogy válogatott antiszemita szexuális kínzásokat találjanak ki, eltervelten minél megalázóbbakat, amikor a másnap reggeli kivégzésre összegyűjtött zsidók sorsát úgyis eldöntötték már? Az egyik pszichológiai magyarázat szerint ahhoz, hogy meggyilkoljanak egy embercsoportot, meg kell alázni és dehumanizálni kell őket, egészen addig az állapotig, amikor az elkövetők már nem látják őket embernek.[34] Ebben az értelemben egyre brutálisabban kellett bánni az áldozatokkal, hogy az elkövetők megerősítsék

magukban saját antiszemitizmusukat, mely azután igazolta a foglyok kellőképpen vadállatias kiirtását.

Krüger rémtettei nyomán alapvető kérdéseket kell feltennünk arról, hogyan tükröződött bennük a náci ideológia és politika. S amennyiben nem tükröződött, mégis, miben különbözött Galícia? Heinrich Himmler SS-Reichsführerként kiadott irányelvei „az SS-katona kilenc erényéről" egyértelműen felsorolták a „tartózkodást az alkoholfogyasztástól" *(Alkohol vermeiden)*. Ráadásul dupla büntetést helyezett kilátásba azoknak, akik alkoholos befolyásoltság alatt követtek el bűnt.

Ami a kelet-európai nőkkel szemben tanúsított magatartást illeti, mint már említettük, Himmler megtiltotta a nemi érintkezést más rasszhoz tartozó nőkkel, elsősorban zsidókkal. Minden kihágást személyesen neki kellett jelenteni.[35] Bár a letartóztatottak legyilkolását megelőző, szexuálisan fűtött kegyetlenkedés Krüger személyes védjegye volt, a dél-galíciai SS-főnököknek nem kizárólag a szexuális bűnök elkövetése volt a szakterületük. Mindenesetre számos tanulmány bizonyítja, hogy a szexuális jellegű erőszak helyi sajátosságként az egész keleti hadszíntéren jelen volt. A közös nevezőt persze meg lehet találni. Közvetlen kapcsolat volt a mértéktelen alkoholfogyasztás, a tömeggyilkosság és a nemi erőszak között. Jól összegzi ezt Edward Westermann megfigyelése: „[...] az SS és a rendőri erők szexuális természetű erőszakos cselekedetei mindennaposak voltak, s ebben gyakran kulcsszerepet játszott a túlzott alkoholizálás." A szesz közösségi élményt nyújtott a cselekmény előtt, utána pedig elterelte a figyelmet a rémtettekről. Az alkoholtól fűtött szexuális ragadozók cselekedetei a voyeurizmustól a nemi erőszakon át a befejező gyilkosságig terjedtek.

Krüger munkamódszerének volt még egy tényezője, mely meglehetősen egyedülálló volt Galícia déli részén. A szexuális természetű erőszakos cselekményeibe kényszerített személyek száma még az SS mércéje szerint is rendkívül magas volt. Számos kutató rámutatott, hogy a Wehrmacht katonái barbár szexuális bűnöket követtek el Lengyelországban és Belaruszban – de ez nem volt gyakori. A tisztek pedig általában nem helyeselték és nem is kezdeményezték az ilyen magatartást.[36]

Az a tény, hogy Krügert soha nem vonták felelősségre az általa és biztonsági csapata által elkövetett szexuális bűncselekményekért, legalábbis rejtélyes. Talán a biztonsági erők köreiben szolgáló tiszttársai hallgatólagos bűnpártolására utal egy olyan bűnös esetében, aki homlokegyenest szembement az

SS magatartási kódexében írottakkal. Lehet, hogy a választ az efféle féktelen szexuális erőszak utóhatásaiban találjuk. Ezúttal is Abraham Liebesman visszaemlékezéseire támaszkodhatunk, mert ő a promiszkuus magatartás azonnali egészségügyi következményeit is leírta. A sztaniszlaui gettó orvosaként tudott a nemi erőszaktételekről, továbbá a német katonák és az ukrán rendőrök promiszkuitásáról is, hiszen mind a Gestapo tagjai, mind az áldozatok között járványszerűen terjedtek a nemi betegségek, jelesül a szifilisz és a gonorrhoea. Liebesman személyesen kezelte Krügert, akinek jó néhány zsidó és lengyel partnere volt, akiket meg is fertőzött. Következésképpen ezek a nők továbbadták a fertőzést a többi katonának, hiszen a partnerek cserélgetése bevett gyakorlat volt. A szexualitás zsidó áldozatainak sajnos nem volt szükségük orvosi kezelésre. Gyakran előfordult, hogy az SS-parancsnok gyorsan, rutinszerűen végzett velük. Liebesman följegyezte, hogy úgy hírlett, Krügernek volt egy fényképalbuma, benne meztelen lányok különféle testhelyzetekben, és egy fegyver csöve volt a fejükhöz szegezve – rendszeresen meg is ölték őket.[37] Az orvos emlékirata arra mutat, hogy Krüger és tiszttársai deviáns viselkedése egyrészt drámaian eltért az SS-ben Himmler által megkövetelt szabályoktól, másrészt viszont magával hozta a hallgatás törvényét.

Intézményesített szexuális rabszolgaság

A gyorsan terjedő nemibetegség-járvány egyik utóhatásaként a Wehrmacht és az SS vezetősége úgy döntött, hogy radikálisan intézi el a problémát. A leggyorsabb és legészszerűbb megoldás sok száz bordély létrehozása volt az egész Birodalomban és a keleti területeken is. Nem hagyhatjuk ki a számításból a bordélyok megalapításának további és eléggé nyilvánvaló okát sem: így lehetett kielégíteni a katonák nemi vágyait vagy – fogalmazzunk precízen – szexuális *követeléseit*. Egészségügyi szempontból azonban az SS tisztjei számára az volt a legnyomósabb indok, hogy így tudtak gátat szabni a nemi betegségek terjedésének.

Német katonai források szerint a háború idején birodalomszerte ötszáz bordély működött, s látta el a táborban lakó, valamint a Wehrmacht- és az SS-katonákat. Tüstént kerítettek nőket, akiket kényszerítettek, hogy a bordélyokban dolgozzanak – a szexuális erőszak intézményesítésének így váltak

bűnrészeseivé a biztonsági szolgálatok és a Wehrmacht. A galíciai körzetben négy bordélyról tudunk: Lembergben, Drohobicsban, Tarnopolban és Sztaniszlauban. Lehetséges, hogy a sztaniszlaui intézet ötlete a legmagasabb rangú tiszt, Krüger agyából pattant ki. Első nekifutásra – 1941 novemberében – még nem sikerült tető alá hozni a bordélyt, de tudjuk, hogy 1942 februárjára már teljes kapacitással üzemelt, mégpedig a német tiszti klubban.[38] Míg az adminisztrációt a Wehrmachtban a századirodák meg az egészségügyi ügyintézők szintjére degradálták, a bordélyok felelősei a helyi parancsnokok voltak. Valószínű, hogy a sztaniszlaui bordély Krüger felügyelete alatt állt.

Egy évvel később, 1943 elején, a gettó felszámolása után Krügert áthelyezték Sztaniszlauból. A várost *judenfrei*nak nyilvánították. Krüger elmozdítását nem az orgiákkal vagy szexuális kilengéseivel és a Birodalom faji törvényeinek áthágásával indokolták. Fő bűnének, mint az előző fejezetben rámutattunk, sokkal inkább az számított, hogy fosztogatási, rablási hajlamait szabadon kiélte a gettólakók kárára. Mindenesetre örökségét, a szexuális rabszolgaságot távozása után is megőrizték a zsidómentes Sztaniszlauban. A német tiszti klubot ékesítő bordély a Gestapo épületének harmadik emeletén kapott helyet. Addigra aki zsidó nő még élt a városban, az mind ebben a bordélyban dolgozott.

A Gestapo épülete Sztaniszlauban. Az SS bordélya a harmadik emeleten működött

Mint említettük, a katonai bordélyok szerves részei voltak a náci Birodalomnak, koncentrációs táborokban, városokban, katonai objektumokban egyaránt. A hálózat felállításának is megvoltak azonban a fontossági szempontjai. Gertjejanssen megjegyzi, hogy „a kevésbé csinos nőket a koncentrációs táborokban a férfi foglyok számára felállított bordélyokba küldték, a csinosabbakat a Wehrmacht intézeteibe, míg a legcsinosabbakat az SS bordélyaiba".[39] Joggal feltételezhető, hogy a sztaniszlaui német tiszti klubba egyenként válogatták össze őket, mert oda csak a helyi biztonsági erők tisztjei járhattak. Az idekerült rabszolganők jobb élelmezést kaptak, és jobb egészségügyi feltételek között dolgoztak, utóbbinak része volt, hogy hetente háromszor megvizsgálták őket, nem kaptak-e nemi betegséget.

Semmit sem tudnánk a bordély létezéséről és működésének részleteiről, ha nem állna rendelkezésünkre egy meglepő forrás. Michael Jackson (Jakubowics) kárpátaljai magyar zsidó, akit besoroztak a magyar honvédséghez tartozó munkaszolgálatos zászlóaljak egyikébe, 1943 decemberében érkezett Sztaniszlauba. 1941-es galíciai deportálásának emlékei filmbe illőek: Sztaniszlauban hontalan zsidónak számított, azután a Kárpátokon keresztül visszamenekült Magyarországra, majd két évvel később a munkaszolgálatos egység tagjaként visszaküldték a „bűn" helyszínére. Kegyetlen fordulata a sorsnak, hogy Galíciából történt elmenekülése után egy évvel besorozták, és visszavezényelték Sztaniszlauba.

Amíg a városban tartózkodott – csaknem hat hétig –, gyakran dolgozott a háromemeletes házban, ahol a német tiszti klubot is elhelyezték. Az volt a dolga, hogy takarítsa a lépcsőházat és a szobákat. A legfelső emeleten járva véletlenül egy zsidó és lengyel nőkkel teli bordélyra bukkant, amely a tisztek szolgálatában állt. A tisztek ezeket a fiatal nőket szexuális rabszolgának használták, a szó legteljesebb értelmében – a nők számára nem volt menekvés, csak az öngyilkosság. Tudjuk, „mert a lányok olykor eltűntek, és soha nem jöttek vissza. [...] A nőknek nem engedték meg, hogy elhagyják az emeletet [...], és egyik-másik lány inkább kiugrott az ablakon." Mire a németek rácsokat szereltettek az ablakokra, hogy véget vessenek az elkeseredett, traumatizált áldozatok öngyilkossági hullámának.

Mivel a kárpátaljai munkaszolgálatosok egymással jiddisül beszéltek, az egyik lány könnyek között odament Jakubowicshoz, és bizalmasan elmondta neki, milyen élete van a bordélyban. A felindult Jackson (Jakubowics) 1997-es

tanúságtételében fölidézte a zsidó lánnyal váltott utolsó szavait: „Ha túléli a háborút, mesélje el a történetünket, mondja el az egész világnak, amit ezek a szörnyetegek műveltek velünk." Michael Jackson később, a felvevőgép előtt így fejezte be – könnyezve – a vallomását: „Drága zsidó nővérem, most teljesítem a kérésedet. A szemedbe néztem, és láttam, átéreztem a fájdalmadat."[40]

7.

Vissza a szakadékból

Menekülés és túlélés

„Kérlek benneteket, azonnal kövessetek el mindent, mert végünk van 2000 emberrel együtt."[1]

A magyar holokauszt első fejezete nem ért véget sem a kamenyec-podolszkiji háromnapos mészárlással, sem az 1941–1942-ben egész Galíciát megrázkódtató népirtással. A túlélő száműzöttek kétségbeesett erőfeszítései, hogy hazatérjenek Magyarországra, ha szórványosan is, de 1943 közepéig folytatódtak. A deportálásokat hivatalosan 1941. augusztus 9-én függesztették fel, amikor Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kiadta rá az utasítást. Ezt azonnal szétküldték az összes megyébe, a polgári hatóságot és a rendőrséget is felszólítva, hogy hagyják abba a határon túlra történő kitoloncolásokat. A távirat hangja félreérthetetlen: „Állami zsidóknak Lengyelország [sic!] felé való eltávolítását azonnali hatállyal betiltom, lengyel és orosz vonatkozású zsidókról, akiknek lengyelországi eltávolításuk kívánatos, ide előterjesztés teendő és a jövőben csak itten[i] engedély alapján távolíthatók el."[2] Az eredeti táviraton, melyet nyomban kézbesítettek Kozma Miklós hivatalába, rövid, kézzel írt jegyzet erősíti meg: „Intézkedtem", ennek dátuma 1941. augusztus 10. – vagyis egy nappal az eredeti rendelet kiadása után. A Magyar Királyi Honvédség az egynapos lemaradás idején, sőt még utána is folytatta az ellenőrzés nélküli deportálást, további 3859 személyt szállítva át könnyen megjósolható végzetükbe Galíciába.[3]

Ez volt az első eset, hogy a belügyminiszter célzott közleményben, nyíltan megtiltotta a deportálásokat. Ugyanakkor azon sem kell meglepődnünk, hogy az utasítás végrehajtása halasztást szenvedett, és azon sem, hogy vidéken

jóval az utasítás kiadása után is időről időre folytatták a deportálást. Nem ekkor történt meg először, hogy a helyi hatóságok ilyen tudatos maszatolással bojkottálták a miniszteri intézkedést (néha közvetlenül a miniszter orra előtt). Keresztes-Fischer július 30-i rendelete, mely a kiutasításokat a lengyel és orosz származásúakra korlátozta – ezt a miniszterelnök kérte, és három nappal később továbbította az amerikai követnek is –, csupán „elméleti javaslat" maradt. Vidékről egyre-másra érkeztek a panaszok számos, a miniszteri utasítással szembeszálló engedetlenségről – ami arra utalt, hogy a környezet megérett az erőszak alkalmazására.[4] A deportálások leállítását előíró parancs arcátlan semmibevétele ugyanakkor azt is jelezhette, mennyire mélyen él a magyar hivatalosságban az ellenérzés amiatt, hogy nem távolíthatják el a teljes magyarországi zsidóságot. Egy 1942-ben kelt kárpátaljai dokumentumban egy csalódott megyei főtisztviselő sajnálkozott, hogy jóllehet „Az 1941 évben igen örvendetes kormányzati intézkedés volt a határsávban lakó idegen állampolgárságú zsidók kitelepítése [Galíciába]. Sajnos azonban ez az akció csak 8-10 napig [sic!] tartott, és így Kárpátaljának ez a legnagyobb kérdése nem lett megoldva."[5]

A parancs szabotálása persze lehetett annak az előjogokon és az egymást keresztező hatáskörökön alapuló, diszfunkcionális politikai és közigazgatási rendszernek a tünete is, melyben fékek és ellensúlyok a gyakorlatban nem léteztek. Utólag „fáradásos töréseket" is észrevehetünk a politikai rendszerben. Három elkülönült joghatóság működött egymással párhuzamosan, de nem voltak egyértelműen körülírva, illetve nem voltak tisztán elhatárolva egymástól. Kárpátalját Kozma Miklós irányította, aki, mint kormányzói biztos, láthatólag közvetlenül Horthy Miklós kormányzónak jelentett. Ennélfogva önállóan is hozhatott döntéseket, azzal a megkötéssel, hogy egyeztet Bárdossy László kormányával, és értesíti is a fejleményekről. Kozma hivatalából ránk maradt egy feljegyzés – három nappal azután kelt, hogy a belügyminiszter már felfüggesztette a deportálásokat –, amelyben Kozma máris azt puhatolta, miként volna lehetséges újrakezdeni további zsidószállítmányok küldését a német hatóságoknak augusztus 14-től.[6] Egyidejűleg javasolta a magyar miniszterelnöknek, hogy ugyanebből a célból vegyék fel a kapcsolatot a német hatóságokkal. A KEOKH vezetőjének augusztus 15-én és 17-én két utólagos rendeletet kellett kiadnia, hogy betartassa a miniszter korábbi utasítását.[7] Az előbbiekkel szemben a Magyar Királyi Honvédség teljesen önállóan intézkedhetett a Galíciában elfoglalt katonai területeken. Szintén a honvédség tartotta hatalmában

a Szovjetuniótól újonnan elfoglalt területekkel szomszédos határövezeteket – beleértve Kárpátalját és Észak-Erdélyt. A belügyminiszternek nem tartozott hatáskörébe a hadsereg. Például a határövezetben a kőrösmezei átmeneti tábor katonai ellenőrzés alatt állt, és zavartalanul működött tovább. Parancsnoka, Orbán Rudolf alezredes nyugodtan megtagadhatta a Budapestről érkező utasítás végrehajtását, abban a biztos tudatban, hogy neki úgyis a rendíthetetlenül németbarát vezérkari főnök, Werth Henrik vezérezredes a feljebbvalója. Így azután a katonai teherautók a miniszteri rendelet vétele után is hosszú ideig vitték emberi rakományukat a határon túlra. A belügyminiszter utólagos rendelkezésére – mely szerint a menekülteket vagy a szökevény galíciai zsidókat nem szabad átadni a német biztonsági szolgálatoknak, mert mindenképpen kivégzik őket – arcátlanul fittyet hánytak a határőrizeti és a katonai hatóságok.

A határőrök egészen október végéig, a Kárpátokban az évszakra jellemző hóban-fagyban is rutinszerűen visszafordították a menekülőket – a halálba. Kozma kétségbeesett októberi üzenete a belügyminiszternek, melyben sürgős közbenjárást kér a határ menti katonai vezetésnél a menekülő zsidók határon túlra szállításának megszüntetése céljából, süket fülekre talált.[8] Az intézkedési lánc túlsó végén található katonatisztek azonban életmentésre is tudták használni a hatalmukat. Az ilyen magatartás egyik ritka példája Reviczky Imre alezredesé, aki születési bizonyítványokat szerzett zsidók számára, megpuhította irányukban a helyi csendőrséget, valamint saját hatáskörében megállított és visszafordított számos, deportáltakkal zsúfolt, a kőrösmezei átmeneti táborba tartó vonatot.[9]

Végül a Magyarország eredeti határai közötti területek a Belügyminisztérium joghatósága alá tartoztak, de Keresztes-Fischer miniszteri rendeletei elvben az egész országra érvényesek voltak, beleértve a frissen visszacsatolt területeket is. Utólag hihetetlennek tűnik, hogy még a KEOKH viszonylag alacsony rangú tisztviselői és vidéki közigazgatási alkalmazottak is büntetlenül elgáncsolhatták a miniszter határozott utasítását. A galíciai deportálások motorja, Meskó Arisztid kárpátaljai rendőr főtanácsos nyíltan dicsekedett a helyszínre érkező, Slachta Margit vezette küldöttségnek, hogy „igen kívánatosnak tartja a zsidók minél erősebb megritkítását, mert Kárpátalján a zsidók mások, mint az anyaországban, ti. valamennyi magyarellenes és kommunista". Rezzenéstelen arccal hozzátette: „[...] a belügyminiszter rendelete csak az anyaországra vonatkozik, Kárpátalján egyedül a kormányzói biztos illetékes az ilyen

ügyekben, és az ő rendelete alapján bonyolódik le ott az akció. Különben is a kormányzói biztos idevágó utasításait ő (Meskó) fogalmazta meg, ő utasította ilyen irányban az elsőfokú rendőrhatóságokat, és ő gondoskodik arról, hogy a »tisztogatási akció« a legszigorúbban, *minden egyéni tragédiára való tekintet nélkül hajtassék végre.*"[10]

A deportálások azonnali leállítására utasító, augusztus 9-i eredeti miniszteri levél szándékos szabotálásának leginkább árulkodó jele az volt – mint már szó esett róla –, hogy a miniszternek két utólagos táviratot kellett küldenie (augusztus 15-én és 17-én) az összes rendőrhatóságnak és helyi KEOKH-kirendeltségnek. Augusztus 17-én Siménfalvy Sándor, a KEOKH vezetője így rendelkezett: „[...] az eltávolítás céljából őrizetbe vett lengyel és orosz származású külhonos zsidókat bocsássa szabadon, és állandó lakóhelyükön kötelezze őket hetenkénti személyes jelentkezésre." Ezenfelül heti jelentéseket kért az intézkedések haladásáról és a külhonos zsidók helyzetéről.[11]

A miniszteri táviratban volt azonban egy burkolt figyelmeztetés is. Az eredeti távirat még csak a határon keresztül történő transzportok leállításáról szólt, és nem tette fel a legalább ekkora súlyú kérdést: mi lesz a sorsa azoknak, akik ott rekednek a galíciai rémálomban, vagy akik mindenáron haza akarnak térni a Kárpátokon keresztül? S főleg hogy mi vár azokra, akiknek sikerült megszökniük, és visszajutni az anyaországba? Zobel László, a deportálás egyik túlélője tömören foglalta össze a kormány politikáját: „Azért zárták be őket, hogy annak a híréből, ami ott történt, minél kevesebb szivárogjon ki a lakosság közé, hisz nem a legteljesebb dicsőség övezi ezt a cselekedetüket." Emiatt vadásztak olyan kitartóan a szökevényekre, s küldték vissza őket Galíciába, vagy zárták őket haladéktalanul internálótáborokba.[12]

„Eleget hallottam!"

Ezt a felkiáltást Keresztes-Fischer belügyminiszternek tulajdonítják, akkor hangzott volna el, amikor meghallgatta, miféle atrocitások történnek Ukrajnában. Következésképp parancsot adott ki, hogy függesszék fel a zsidók határon túlra – Galíciába – szállítását a kőrösmezei átmeneti táborból. A magyar kormány állandó nyomás alatt volt, hogy mérsékelje kitoloncolási politikáját, és végképp szüntesse be a deportálásokat. Néhány vallási és politikai szervezet,

illetve bizonyos egyének kezdeményezései, a zsidó közösség erőfeszítései, az Egyesült Államok budapesti követének közbelépése, valamint az amerikai Külügyminisztérium tiltakozása eredményt hozott.

A döntés megszületéséről két verzió ismeretes, és lehetséges, hogy mindkettőben van valamennyi igazság. Az egyik alapja dr. Kern Aurél – közvetlenül a belügyminiszternek felelős miniszteri tanácsos – tanúvallomása az 1941-es deportálások egyik élharcosa, Pásztóy Ámon ügyének tárgyalásán. Kern azt mondta, hogy személyesen hozta a deportáltak tömeges meggyilkolásának hírét Keresztes-Fischer tudomására, „aki felindultan jelentette ki, hogy azonnal intézkedni fog, mégiscsak disznóság, lemészárlásra nem adhat ki embereket".[13]

Talán ugyanekkor történt, hogy a miniszter személyesen hallgatta meg egy Budapestre visszacsempészett deportált beszámolóját. Lehetséges, hogy ez volt az utolsó csepp a pohárban, amely meggyőzte a belügyminisztert, hogy fel kell függesztenie a deportálásokat. A miniszter informálásának és befolyásolásának terve egyéni kiszabadítási próbálkozásként kezdődött – vissza akartak csempészni két, Galíciába deportált személyt. A mentési akciót egy rendkívül bátor cionista női vezető, Hansi Brand kezdeményezte, akinek a nővérét és sógorát alig egy nap alatt Budapestről Galíciába deportálták. Hansi Brandnak a férje, Joel Brand volt a segítségére.[14] Joel az Eichmann-per tárgyalásán elmondta, Hansi ragaszkodott hozzá, hogy olyasvalakit találjanak, aki ki tudná szabadítani a nővérét. A főváros rengeteg kávéházának egyikében teljesen véletlenszerűen Joel Brand összefutott egy Krem József nevű kémelhárítóval, aki – jelentős összegért – hajlandónak mutatkozott megkeresni és visszahozni Hansi testvérét és sógorát; 10 000 pengő ugyanis hatalmas summa volt a „havi 200 fix" korában. Krem négyszer fordult, mind a négyszer olyan személyeket hozott haza, akik hajlandók voltak fizetni a kiszabadulásukért, míg végül a Brand rokonokat is sikerült megtalálnia. „A kocsiján ment értük. Csak egy fényképet tudtam adni neki. Mikor először jött vissza, nem találta meg a hozzátartozóimat. De volt benne annyi ügyesség és ravaszság, hogy más magyar zsidókat hozzon az ugyanoda deportáltak közül. Azok is rengeteg pénzt ígértek neki. Ezektől a zsidóktól hallottunk először világos beszédet a tömeges kivégzésekről és a rémségekről, úgyhogy megértettük, hogy itt egy módszeres akcióról van szó [...] addig a pillanatig igazából nem is akartuk elhinni."[15]

Joel Brand egy közvetítő segítségével személyes találkozót tudott szervezni Keresztes-Fischer Ferenccel, ahová Hansi Brand sógorát is magával vitte.

A közvetítő Springmann Sámuel volt, az 1940-es évek Budapestjének színes és titokzatos egyénisége. Befolyásos gyémántkereskedő volt, aki zsidó mivolta ellenére akadálytalanul bejutott a legmagasabb kormánykörökbe, sőt, bejáratos volt a német katonai hírszerzés, az *Abwehr* köreibe is. Brand az Eichmann-per tárgyalásán tett vallomásában megerősítette, hogy a találkozón mindössze négyen voltak jelen: a belügyminiszter, Joel Brand, Springmann Sámuel és Stern Lajos, a kimenekített sógor. Egyébként valószínűbbnek tűnne, ha a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája néhány vezetője is jelen lett volna. Stern elmondta Keresztes-Fischernek, mi a helyzet Galíciában. Miután részletesen elhangzott néhány eset a helybeli és magyar zsidókkal szemben elkövetett atrocitásokról és a tömeggyilkosságokról, a miniszter állítólagos felkiáltása, az „Eleget hallottam!" jelezte, hogy meghozta a döntést, és szünetelteti a deportálásokat.[16]

Természetesen más tényezők is fontos szerepet játszhattak Keresztes-Fischer döntésében. Először is nem tekinthetünk el Slachta Margittól, akit jó néhány kiemelkedő közszereplő és nemzetgyűlési képviselő is támogatott – az ő tevékenysége is hatással volt a belügyminiszter lépésére. Mint a Szociális Testvérek Társaságának befolyásos főnöknője és mint ügyes politikus, Slachta bejáratos volt a magyar kormány legmagasabb köreibe, s így a belügyminiszter ajtaja is nyitva állt előtte. Legalább ennyire fontos volt személyes barátsága Horthy Miklós kormányzó feleségével. Erőteljes szavakkal, a keresztény erkölcsre és a nemzeti büszkeségre hivatkozva könyörgött a hozzá írt levélben, hogy avatkozzon be a deportáltak érdekében. Sikerült is bejutnia Horthy Miklósnéhoz. Nem maradt fenn olyan dokumentum, amely tanúsítaná, hogy a kormányzó is beavatkozott volna az ügybe. Az eseményekről azonban volt tudomása, és folyamatosan érintkezett a kormánnyal. Ugyanennyire fontos volt, hogy 1941 végén Slachta Margit Genfbe, a Nemzetközi Vöröskereszthez is elküldte a jelentését, és humanitárius segítséget kért a Galíciába deportáltak számára.[17]

Herbert C. Pell, az Egyesült Államok budapesti követe is közbelépett, sürgette a miniszterelnököt, hogy szüntesse meg a deportálásokat – ez is nyomot hagyott a magyar gondolkodáson. A hírek eljutása Washingtonba és nyilvánosságra kerülésük az amerikai sajtóban tovább erősítette Budapesten azt a véleményt, hogy a balvégzetű akció politikai szempontból fenntarthatatlan.

Végül pedig a politikai és katonai realitás Galícia területén – nevezhetnénk a „reálpolitika" egyik elemének is – szintén befolyásolhatta a kormányzati gondolkodást. A magyar katonaság által ellenőrzött térség keskeny övezetre

zsugorodott, amely nem engedhetett át szállító konvojokat a Dnyeszteren. A kárpátaljai kormányzói biztos egyik megbízottja ezt elkeseredve közölte a belügyminiszterrel, állítva, hogy eladdig a deportáltak visszatérését könnyűszerrel meg lehetett volna akadályozni az átkelők őrzésével – mármint a Dnyeszteren. Ugyanilyen fontos volt a németek folyamatos és hajthatatlan tiltakozása a deportálások ellen, melyet tovább erősített a német katonai ellenőrzés bevezetése Galíciában, és a terület augusztus 1-jei beolvasztása a Lengyel Főkormányzóságba. Kétségtelen, hogy maradt némi magyar katonai jelenlét, és a korábban magyar megszállás alatt álló területeken továbbra is működtek az előőrsök, a műveleti irányítást azonban átvette a Wehrmacht, majd ennek nyomán a német biztonsági szolgálatok. Mindezt hamarosan követte a német polgári közigazgatás bevezetése. Ezek után nem meglepő, hogy a nemzetgyűlési viták során a belügyminiszter a nagy galíciai területek fölötti ellenőrzés elvesztését említette a deportálások leállításának egyik fő okaként.[18]

Érdekes mellékszála a deportáltak kimenekítésének, hogy a Galíciában állomásozó katonák soraiban virágzott az embercsempészet, csakúgy, mint a levél-, csomag- és pénztovábbítás. Krem József kémelhárító neve továbbra is időről időre felbukkant az 1941-es deportálások és mentőakciók krónikáiban. Rutinszerűen űzte titkos iparát az elegáns Savoy kávéházban, a gazdagok divatos törzshelyén. Zobel László vallomása szerint 1941. október 3-án Kolomeában felbukkant egy férfi sportkocsival, tökéletes szabású fekete bőrkabátban – nagy valószínűséggel Krem volt az. Azt az ügyfelét kereste, akinek a gazdag családja előre kifizette neki az illető hazahozatalát Budapestre. Minden elő volt készítve, a hamis kémelhárítási dokumentumok is, csak éppen a hazaszállítandó személy nem volt sehol. Mikor Krem rájött, hogy a deportáltat talán áthelyezték máshová, de nem akart üres kézzel hazatérni, a vállalkozó kedvű kémelhárító felajánlotta Zobelnak és az édesanyjának, hogy 5000 pengőért átviszi őket a határon. Zobel is kémelhárítónak álcázta magát, hogy a Krem hozta iratoknak megfeleljen, az édesanya pedig elbújt a kis sportkocsi csomagtartójában, és ügyesen, biztonságban haza is értek Budapestre.[19]

A történetek egy része nem ért ilyen jó véget. A magyar honvédség vállalkozó szellemű katonái újra meg újra megkeresték a deportáltak családjait, feltehetőleg azért, hogy segítsenek a Galíciába került embereken. Egy magyar kislány, Heyman Éva a naplójában megemlíti közeli barátnője, Münzer Márta kitoloncolását, akit a szüleivel együtt hurcoltak el Kamenyec-Podolszkijba.

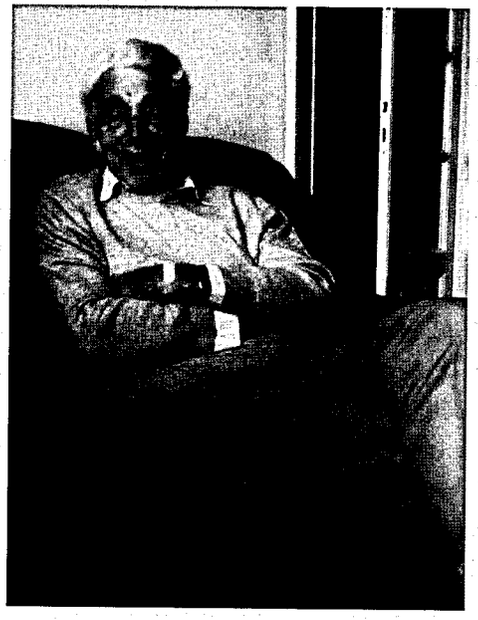

Zobel László huszonhárom éves volt, amikor édesanyjával együtt Galíciába deportálták

Éva följegyezte, hogy magyar katonák gyakran fölkeresték az elkeseredett nagymamát, és felajánlották, hogy pénzt visznek a deportált Münzer családnak: „Már többször voltak nála katonák, akik előbb pénzt kértek tőle, és csak aztán mondták el, hogy látták Mártát és az anyukáját is valami Kamenec-Podolszki nevű lengyel városban."[20] A nagymama minden alkalommal adott nekik pénzt, annak ellenére, hogy ebben az időben már köztudott volt, Kamenyec-Podolszkijban a magyar zsidókat – így a Münzer családot is – elpusztították.

A veszedelmes utazás

A menekülés lehetősége, a túlélés, a sikeres határátkelés, mint minden a holokausztban, csak sok szerencsével volt lehetséges. Ez különösen érvényes volt Galíciában, idegen földön, ellenséges érzelmű emberek között, ahol a fosztogatás és gyilkolás késztetése gyakran az együttérzés utolsó szikráját is kioltotta. A tágas galíciai mezőkön kóborló embereket gyakran feljelentették és elfogták,

ami azt jelentette, hogy éjjel kellett a határ felé menni, nappal pedig el kellett bújni a földeken vagy az erdőkben. Meghatározó része volt a sikeres hazautazásnak, hogy sikerült-e a sötétben találni egy zsidó házat. Számos elbeszélés írja le, ahogy a kimerült menekültek botorkálnak a sötétben, „ajtótól ajtóig" mennek, hátha látnak egy mezüzét[21] valamelyik ajtófélfán – ami azt jelzi, hogy zsidó otthonra találtak. Az ilyen ház ideiglenes védelmet jelentett, és gyakran életmentő volt. Persze akadt példa spontán segítségnyújtásra is, még a rettegett ukrán fegyveresek részéről is. Az utóbbi mégis inkább szabályt erősítő kivételnek tekinthető. A sikeres meneküléshez jókor kellett jó helyen lenni, s kellett hozzá jó adag szerencse és egyéni lelemény is. Akadtak, akik önállóan és a hosszabb úton indultak el a magyar határ felé. Másokat a zsidó munkaszolgálatos századok tagjai mentettek meg, vagy a budapesti rokonok, ha elég jómódúak voltak, és megengedhették maguknak a mentőakciót. Mint említettük, katonatisztek és vállalkozó szellemű kémelhárítók akadálytalanul jöhettek-mehettek a megszállt területeken, és csinos összegeket zsebeltek be a segítségnyújtásért.

A legtöbb menekültnek azonban sem anyagi eszközei, sem kapcsolatai nem voltak ahhoz, hogy magas rangú magyar katonatisztekre vagy a kémelhárítás ügynökeire támaszkodjanak. Az uralkodó politikai széljárás és a társadalmi viszonyok ismeretében csodaszámba megy, hogy egyes becslések szerint a deportáltak majdnem 10 százaléka, körülbelül 2000 túlélő képes volt rá, hogy a Kárpátokon átvergődve illegálisan hazatérjen. Valószerűbbnek tűnik azonban, hogy a száműzöttek túlélésének, illetve sikeres hazatérésének aránya jóval csekélyebb volt. A túlélők tanúságtételeit hallgatva egyértelmű, hogy nagyon kevesen voltak, akiknek valóban sikerült hazajutni. Például egy 40 tagú csoportból, amely Csortkivban szökött meg, csak 5 embernek lehetett a nyomára akadni. Egy másik, kijózanító példa egy kis kárpátaljai faluból azt mutatja, hogy több mint 217 zsidó deportáltból csupán egy 7 tagú család és még 2 személy tudott hazaszivárogni. Vagy vegyük egy 21 tagú család sorsát, akiket szintén egy kis kárpátaljai faluból száműztek – közülük mindössze egy személy jött vissza. Helen Dubról van szó, aki egy erdőben összerótt bunkerban bujkált, és a háború után tért haza.[22]

A menekülés egyéni elhatározásból fakadt, és a döntés gyakran járt tragikus következményekkel. Jelenthetett életet, jelenthetett halált. Max Solomon 8 tagú családjának szét kellett válnia, mert az embercsempészek féltek, hogy ilyen nagy csoport túlzott feltűnést kelt. Az első csoportban az édesanyát és

három lányát ukrán paraszti öltözékben vitték, és sikerült elérniük Magyarországra. A férfiakat azonban a második próbálkozáskor elkapták, és utána az orinini tömeges kivégzés áldozataivá váltak. Max volt az egyetlen, aki a három fivér és az édesapa csoportjából életben maradt. Csak a háború után tudta meg, hogy a család nőtagjai csodálatos módon túlélték az utazást és a háborút.[23]

Kissé más, de ugyanennyire szívszorító sors jutott egy budapesti családnak. Miután kétségbeesett kérés érkezett hozzájuk a lányuktól, aki a férjével és a két gyerekével együtt Galíciában nyomorgott, a budapesti szülők megnyugtatták őket: „Van megoldás, tartsatok ki még egy darabig." Három héttel ezután két hucul paraszt jelent meg náluk, és készek voltak a magyar határra kalauzolni a családot, de hogy megvédjék őket, ahhoz át kellett adniuk a gyerekeiket az embercsempészeknek. 1942. április 24-ét írtak. Mivel a férj nem volt olyan állapotban, hogy vállalhassa a fáradságos utat, a feleség úgy döntött, a két gyereket az embercsempészek gondjaira bízza, hogy elszállítsák őket Budapestre, ahová biztonságban el is értek. Amikor a férje betegsége miatt az asszony azt kérte, küldjenek értük egy autót, a szülők két hónappal később egy teherautót tudtak szerezni, amely a magyar határig vitte el a házaspárt. A határon az embercsempészekkel együtt, gyalog kellett átkelniük. Miután épségben megérkeztek Budapestre, 1942. július 22-én letartóztatták és börtönbe zárták a házaspárt, és azzal fenyegetőztek, hogy visszatoloncolják őket a határon át Galíciába. Vesztegetésekkel sikerült elérni, hogy az anya és a két gyerek kiszabadult. Az apát azonban újból kiutasították az országból, majd – a túlélő asszony szavaival szólva – „nyomtalanul eltűnt".[24]

Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a Budapesten maradt család képes volt összeszedni annyi pénzt, amennyi szükséges volt egy ilyen mentőakcióhoz. A kiutasítottak többsége viszont szerényebb körülmények között élt – főleg a vidékiek –, és nem tehette meg, hogy hazamenekítőket fogadjon fel. Egy Kolomeából írott levél kijózanító értékelést ad a gyerekes családok előtt tornyosuló akadályokról. A levélíró arról értesíti budapesti hozzátartozóit, hogy a helyzetük borzalmas: „Nekünk minden csomagot elloptak, csak a Rózsinak [az önként velük tartó pesztránaK] a holmija maradt meg, de ezt mind eladta, hogy enni tudjon adni a gyerekeknek, úgyhogy alig van mit felvennie." A gyerekeknek volt télikabátjuk, kesztyűjük és cipőjük azonban nem. Lényegében véve a család nyomorgott. A levél kelte 1941. november 13. – ekkor már naponként gyűjtötték össze a zsidókat, és a kivégzésük is a napirend ismert részének

számított Kolomeában. Az ismeretlen levélíró egy különleges munkaigazolvány birtokában megnyugtatta budapesti ismerősét, hogy a gyilkosságok ellenére nem kell megijednie, „mert én úgy érzem, hogy én megmenekülök ebből a pokolból és újra találkozunk Pesten és egy új életet kezdünk". Ezután a levélíró arra kérte a család Budapesten maradt részét, hogy írjanak egy kérvényt Horthy Miklósnak a hazautazásuk ügyében, és személyesen adják át a kormányzónak.[25]

Aki hátrahagyta a szeretteit egy galíciai gettóban, és a menekülés előtti utolsó percekben tisztában volt vele, hogy talán ez az utolsó alkalom, amikor láthatják egymást, annak nagyfokú érzelmi távolságtartásra kellett képesnek lennie. Lubell Erzsébet huszonhárom éves budapesti nő egy teljes évet bírt ki szüleivel együtt a kolomeai gettóban. Eredetileg több mint „20 000 ember [zsidó] volt Kolomeában". Mire elhatározta, hogy elmenekül a gettóból, „már csak pár százan maradtak". Erzsébet ösztönösen érezte, hogy ez az utolsó alkalom, amikor életben láthatja a szüleit. Anya és lánya szavak nélkül is megértették egymást:

„Tegnap éjjel, mikor már tudtam, hogy reggel elmegyek [...]. A túléléshez muszáj elveszíteni... szóval bizonyos érzéseknek el kell tűnniük az emberből. De hát ez volt az utolsó éjszaka, és anya épp hozzám ért, mert őt is lefoglalták

Lubell Erzsébet és édesanyja, Buchsbaum Brona

a saját gondolatai, és engem is az enyémek. Csak arra emlékszem, hogy nem akartam, hogy bárki hozzám érjen, vagy puszit adjon. Csak odébb toltam, mert még egy érintés vagy még egy puszi, és biztos, hogy nem megyek sehová. [...] Nem magyaráztam el neki, de remélem, hogy így is megértette. Mert amikor hozzám akart érni, én csak úgy eltoltam magamtól. Azért csináltam, hogy képes legyek elmenni."[26]

Soha többé nem találkozott a szüleivel, akiket pár héttel a távozása után Bełżecbe deportáltak, és ott megölték őket.

Bármennyire szomorú volt is számára ez az élmény, mégis személyes bátorságról, önfeláldozásról és mélységes hitről tanúskodott. Az anyagi korlátokon túl a magyar határ felé vivő utak hosszúak és veszedelmesek voltak – főleg, ha valaki a legfélelmetesebb természetes akadályon, a Dnyeszteren is át akart kelni. Hiszen a magyar politikacsinálók is éppen ezt figyelembe véve rakatták le a száműzötteket a folyó túlsó oldalán. A hajósok borsos áron voltak hajlandók átvinni a menekülteket a haragos folyón. És még mindig ott volt a jogos félelem, hogy az embercsempészek a pénz átvétele után a vízbe hajítják a menekülőket.[27]

Késő ősszel vagy a tél elején nekivágni a Kárpátoknak – ennek is megvoltak a maga veszélyei. A hideg és a hó mellett arról is egyre-másra érkeztek hírek, hogy ukrán kísérők teljes családokat koncoltak fel. Egyes becslések szerint a magyar és a galíciai szökevények felét gyilkolták meg a kísérők a határ felé vezető úton. Széles körben emlegették azt is, hogy a határ galíciai oldalán a magyar határőrök rutinszerűen kirabolták és megölték az általuk letartóztatott zsidókat.[28]

Marion Samuelt és anyját a határátkeléskor elfogta és bebörtönözte egy magyar egység. Olyan galíciaiak mellé rakták őket, akik szintén megpróbálkoztak a veszedelmes utazással a határon át. Nekik már semmiféle illúziójuk nem volt a sorsukat illetően, csak rezignáltan várakoztak. Velük ellentétben az anya és a lánya, miután meghallották az őröket, akik egymás között magyarul tárgyalták meg a teljes csoport küszöbönálló kivégzésének részleteit, kétségbeesett kísérletet tettek, hogy a galíciai zsidók segítségével megszökjenek. A galíciaiak a szó szoros értelmében emberi piramist építettek saját magukból, hogy a szökevények elérjék az ablakot, akiknek sikerült is elmenekülniük és biztonságba kerülniük.[29]

Itt kell megemlíteni, hogy egy ízben milyen váratlan helyen szólalt meg a lelkiismeret hangja – meglepő módon Kárpátaljáról. Kozma Miklós kormányzói biztos végül ráébredt, mennyire borzalmas emberi tragédia van kibontakozóban a határon. Utasította az összes beosztottját, hogy „ezekkel a zsidókkal szemben vonatkozó belügyminiszteri rendeletben foglalt rendelkezéseket szigorúan és teljes mértékben be kell tartani, és túlkapások ne forduljanak elő". 1941. október 22-én kétségbeesett hangú levelet küldött a belügyminiszternek, hogy járjon közben a hadvezetésnél. Tájékoztatta ugyanis Keresztes-Fischer Ferencet, micsoda szörnyűségek történnek a senki földjén, ahol „az anyák éhen halt gyermekeiket kezükkel kaparják el". Figyelmeztette a minisztert arra is, hogy a katonaság és a csendőrség rendületlenül „folytatja a menekülők visszatételét a határon".[30] Kozma ismerte Helmut Tanzmann SS-alezredes kijelentését is, aki a lembergi biztonsági rendőrség főnökeként elrendelte minden visszatérő lelövését, függetlenül attól, hogy magyar deportált vagy galíciai szökevény az illető. A német határőrség hiánytalanul teljesítette a parancsot. Lubell Erzsébet hazatérése Galíciából 1942 őszén azt mutatja, hogy Kozma figyelmeztetésének hitelt lehetett adni. A hazaigyekvők egyik csoportjának tagjai, a kolomeai gettó utolsó túlélői már látták a magyar határt, amikor valaki följelentette őket a német határőrségnél: „Tízen voltunk, akik a gettóból menekültünk – ezek meg, a német őrök, odajöttek, és aki csak a szemük elé került, azt lelőtték." Erzsébet négy nap, négy éjjel egy fatörzs odvába bújva várta, hogy megszabaduljon. Ő volt az egyetlen, aki életben maradt, hogy elmondja a történetüket.[31]

Akadtak esetek, amikor a magyar menekültek társultak galíciai hitsorsosaikkal, és együtt próbáltak meg átjutni a bukovinai határon, hogy eljussanak Csernovicba (ukránul Csernyivci, románul Cernăuți), már a román oldalon. Ismerjük az egyik melnicja-pogyilszkai csoport sorsát: néhány „helybeli zsidó és néhány magyarországi zsidó menekült megpróbált átmenni a határon Bukovinába ukrán embercsempészek közreműködésével, akik hatalmas összegekért vállalták, hogy segítenek nekik. [...] A legtöbb menekültet azonban elkapták a rendőrök, visszavitték őket a sznyatini határállomásra, és átadták a németeknek, akik rögtön megölték őket."[32] Más példák is ismeretesek arról, hogy a helyi zsidók segítettek a deportáltakon. A koszivi közösség sikeresen vesztegette meg a német határőröket, hogy 325 zsidót engedjenek visszaszökni Magyarországra. Néhányan szerencsével jártak, de 149 menekülőt a magyar hatóságok visszaküldtek Koszivba, ahol pár hónappal később osztozniuk kellett az egész közösség végzetében. A koszivi eset attól vált egyedivé, hogy a zsidó

közösség a verhovinai német határrendőrség követelésének tett eleget, amely ragaszkodott a magyar zsidók visszatéréséhez Magyarországra.[33]

Az út legfélelmetesebb része a határátkelés volt. Egy felkavaró, 1941. októberi beszámoló leírja, hogyan vadásztak a hazatérőkre a senki földjén a határőrök, a csendőrök, sőt még a felfegyverzett leventék is, és fordították vissza őket Galícia felé, akkor is, ha a menekülőknek rendben voltak a magyar állampolgársági papírjaik: „Ebben a tekintetben semmiféle kímélet nincsen. [...] Leírhatatlan azoknak az állapota, akik átjönnek. Félig megfagyva, tökéletesen legyengülve érkeznek, rongyokban, ruhátlanul. [...] a határ menti lakosság, erdőkerülők, erdészek közlése szerint a senki földje hullákkal van tele. Ezeket már nem temeti el senki, néha gallyakkal vannak befedve."[34] Szinte ugyanekkor keletkezett egy másik jelentés a magyar katonai parancsnokságtól, amely pontos számot ad meg a határátlépés közben október első két hetében elfogott és Galíciába visszadeportált, összesen 2000 zsidóról.[35]

Indokolt itt közbevetni egy rövid megjegyzést, amely megvilágíthatja a színfalak mögötti döntéshozatal folyamatát Budapesten. Szeptemberben egymást érték Pásztóy Ámon utasításai és javaslatai, melyek arról tanúskodnak, hogy mindenáron be akarta fejezni az 1941 júliusában elkezdett feladatot. Jól jelzi hajlíthatatlanságát, hogy telefonüzenetben arra utasította a kárpátaljai tisztviselőket: mind a zsidók, mind a keresztények hazatérését akadályozzák meg; „a kiutasított és orosz területre kiszállított külföldi állampolgárok és velük önként távozott keresztény hozzátartozóiknak rövid úton való visszatéréséről szó sem lehet, és ez irányú kérésük elintézésének egyetlen módja a német diplomáciai úton való szabályszerű lebonyolítás".[36] A felismerés, hogy a puszta katonai erő önmagában nem lesz elég a kétségbeesett hazatérők számának és határátlépési kísérleteinek korlátozásához, arra késztette, hogy közvetlenül a miniszterelnökhöz forduljon (aki egyúttal külügyminiszterként is funkcionált), és javasolja, hogy hozzanak létre egy 20–30 kilométer széles „zsidómentes" határsávot a galíciai oldalon.[37] Pásztóy üzenete, mellyel megkerülte a Keresztes-Fischerhez vezető szolgálati utat, egyúttal egy közös német–magyar kormánybizottság felállítását szorgalmazta, amely diplomáciai megoldást nyújthatna a visszaszökő menekültek problémájára. Miután azonban Berlinben összehívtak egy ilyen konzultatív testületet, működése kimerült a kölcsönös vádaskodásban és egymásra mutogatásban.[38] Míg az első puhatolózás a berlini magyar követségről 1941. október 3-án indult, november elejére kiderült, hogy a kérdésről semmiféle

határozatot nem sikerült hozni. A meglehetősen eredménytelen diplomáciai tárgyalásokkal párhuzamosan október 11-én Kőrösmezőn, a magyar–galíciai határon katonai szinten is megkezdődött a német–magyar kapcsolatfelvétel. Egy ehhez kapcsolódó, október végi sztaniszlaui találkozó, melyen Hans Krüger SS-százados is részt vett, már jóval gyümölcsözőbb volt. Arra jutottak, hogy jogellenes visszatérésük esetén „a zsidókat nem lehet átadni, hanem internálni kell őket, és később lehet megoldást találni átszállításukra a határon".[39] Mint láttuk, számos olyan eset történt – talán ez utóbbi „egyezmény" nyomán –, amikor az elfogásukat követően egész családokat küldtek internálótáborokba, s később visszavitték őket Galíciába, még 1943-ban is.

A hallgatás összeesküvése

A magyar menekültek mindent elkövettek, hogy visszatérhessenek Magyarországra – mégiscsak ez az ország volt az otthonuk, a számukra ismerős vidék. De a „külhonosok", akiket kirángattak a magyar internálótáborokból, vagy letartóztattak valamelyik razzia során, nem cselekedhettek ugyanígy. Nekik nem volt támogató ismerősökből álló hálózatuk, nem voltak barátaik, akik segíthettek volna, hogy illegalitásba vonuljanak. Még az a néhány magyar zsidó sem tudta normálisan folytatni az életét, akinek sikerült a határőröket elkerülve hazaszökni a saját falujába vagy városába. Hordozták a deportálás lelki vagy testi sebeit, és csöndben arra kényszerültek, hogy hónapokon át bujkáljanak, hiszen indokoltan féltek attól, hogy visszatoloncolják őket Galíciába. Ezek a félelmek be is igazolódtak. Gyakran előfordult, hogy egy deportált titkos hazatérését – érthető okokból – nem verték nagy dobra. Akadtak, akik évekkel később elmesélték vagy leírták galíciai tapasztalataikat. Mint egy túlélő felidézte, meglepő módon az egyik galíciai szökevény a közismert, színes egyéniségű ökölvívó, Adler Zsigmond volt – a magyar ökölvívó-válogatott és Papp László későbbi edzője –, akinek barátnője vesztegetéssel egyengette Adler útját hazafelé. Adler Zsigmond erről a részletről soha életében nem beszélt.[40]

Fájdalmas oldala a tragédiának az azt körülvevő „ne szólj szám, nem fáj fejem" mentalitás, mind a deportálás közben, mind utána. A magyar hatóságok érthető módon nem akarták, hogy szemtanúi is legyenek a bűneiknek. A hatalmi helyzetben lévő emberek közül senki sem óhajtott szembenézni

a kényelmetlen igazsággal, akár a politikai, akár a humanitárius kudarcról volt szó. A sajtónyilvánosság szintén bűnrészes volt ebben a hallgatásban. Leszámítva a Magyar Rádió szűkszavú bejelentését 1941. augusztus 3-án – és egy-két vidéki lap híradását –, a befolyásos sajtó csöndben maradt, vagy csak óvatoskodva szólt a galíciai deportálásokról és rémtettekről. A süket csend oka részben az 1939-ben bevezetett szigorú katonai cenzúra volt. Ugyanakkor működött az öncenzúra is, elsősorban a zsidó sajtó részéről.[41] Ez a sajtó a diszkrét diplomáciát választotta, a különféle kormányzati fórumokon történő közbenjárást s ezzel egy időben az amerikai követség tájékoztatását.

Az egyének szintjén a rokonok és barátok féltek, hogy letartóztatják őket szeretteik rejtegetése miatt, hiszen enélkül, saját jogon is üldözhette őket a hatalom. És ez nem csupán üres fenyegetés volt. Akiket Magyarország területén elfogtak, azokat vagy újból deportálták Galíciába, vagy hetente kellett jelentkezniük a csendőrségnél. Egy olyan családot, amelynek 1942-ben sikerült hazatérni, nyakatekert logikával börtönbüntetésre ítéltek „tiltott határátlépés" bűncselekményéért. Ennek eredményeképpen egy évre internálták őket. Egy másik esetben a következmények már halálosak voltak. Egy apát, aki nem volt hajlandó elárulni, hol bujkálnak a családtagjai, olyan brutálisan megvert két csendőr, hogy nem sokkal az internálótáborból való szabadulása után meghalt.[42] A hazatérők egy részét internálták, ezt követően pedig újra kitoloncolták őket Galíciába. Pásztóy Ámon tárgyalásán egy túlélő azt vallotta: „Visszatérésünk után az OMZSA hatóság utasítására ismét jelentkeztünk a KEOKH-nál, mert feketén nem lehetett élnünk Budapesten [...], de mindjárt internáltak bennünket. Anyámat és engem azonban elengedtek, apám és bátyám azonban ott maradtak, és őket 1942 szeptemberében kivitték Lengyelországba [Galíciába], ahonnan nem tértek vissza."[43]

Senki sem mert nyíltan beszélni a borzalmakról, melyeket megtapasztalt, vagy amelyeknek szemtanúja volt, a mindenütt jelen lévő besúgók miatt. Zobel Lászlót, amikor hazaért Budapestre, a házmester szinte azonnal feljelentette a rendőrségen. Letartóztatása után Zobelt is internálótáborba küldték. Mindenkit annyira megfélemlítettek, hogy inkább hallgatott. Még a zsidó közösség szervezeteinek képviselői is – akik kezdetben nem fogták fel a helyzet súlyosságát – hallgatólagosan beleegyeztek a kormány deportálási politikájába. Az OMZSA egyik képviselőjének lelkesítő szónoklata beleégett Zobel emlékeibe.

Az elkeseredett foglyok sorba álltak, hogy fölszálljanak a várakozó katonai teherautókra, s Kőrösmezőről Galíciába szállítsák őket, és Zobel szerint „ott bennünket elbúcsúztattak, és azt mondták, hogy új házat kapunk Lengyelországban, és csak jól emlékezzünk a volt hazára".[44]

Ennek fényében vészjósló ez a nagy hallgatás. A visszaszivárgó túlélők próbálták megosztani irtózatos történeteiket, de a zsidó szervezetek és egyáltalán a zsidó közösség sem hallgatta meg őket. Az egyik túlélő jellegzetes szavai – „senki sem akart hinni nekünk" – segítenek rekonstruálni a hazamenekültek Galícia utáni életét. Sem a rokonság, sem a zsidó szervezetek hivatalos képviselői nem akarták elfogadni, hogy ilyen események megtörténhettek. Az akkor kilencéves Mosheh Zelmanovits tisztán emlékezett arra, milyen erőszakosan fakadt ki egy nő Mosheh apját szidalmazva, amiért „egy ilyen hihetetlen, őrült történettel hozakodik elő".[45] Egy 16 fős csoportból csak ez a kisfiú és az apja maradt életben, beleértve saját családtagjaikat is. Egy tömegsírból mászták ki. Amit tanúságtételükben elmondtak, az meghazudtolja a józan észt, és meghaladja az emberi képzelőerőt. Még a zsidó közösség legtapasztaltabb tagjai is hitetlenkedve fogadták, amit hallottak. Zobel, akit a két legnagyobb zsidó közösségi szervezet, a MIPI és az OMZSA elnöke hívott meg, hogy megossza tapasztalatait, vegyes fogadtatásban részesült az előadása után. A jelenlévők többsége hitetlenkedve, szkeptikusan hallgatta részletes beszámolóját az Ukrajnában átélt atrocitásokról.[46]

Ahogy Elie Wiesel írta: „Az emberek pedig nemhogy hinni nem akartak neki, de még meghallgatni se voltak hajlandók" – főleg nem a társadalomba beágyazott zsidó közösség, amely becsukta szemét-fülét a hazaszököttek kérései előtt. Újra idekívánkozik a Samesz Mojséról rajzolt emlékezetes portré idézése, amely a Wiesel szülővárosából, Máramarosszigetről származó Mojse Lieberman igaz történetén alapul. Az Ec Hájim (Az élet fája) zsinagóga samesza lassan beleőrül abba, hogy szemtanúja volt egy tömeggyilkosságnak. „Ment, ment, éjjel-nappal, egyik zsidó háztól a másikig, s elmondta Malka, a fiatal lány történetét, aki három napig haldokolt, meg Tóbiásét, a szabóét, aki könyörgött, hogy előbb öljék meg, mint a fiait..." A tragédia lényege Mojse utolsó, elkeseredett kiáltása: „Egymagam vagyok. De vissza akartam jönni, hogy figyelmeztesselek benneteket. És tessék: senki sem hallgat rám!"[47]

A Wehrmacht, a Gestapo és a Magyar Királyi Honvédség

A magyar megszálló hatóságok és a német katonai, illetve polgári közigazgatás működése a megszállt területeken ellentmond minden előzetes elképzelésünknek a magyar deportálásokról. Vélhetnénk, hogy a teljes német katonai, biztonsági és polgári apparátus mással sem törődött, csak a magyar menekültek elpusztításával. Továbbá azt a reményt is táplálhatnánk, hogy a magyarok viszont csak a honfitársaik megmentésének lehetőségeit keresték – ám a terepen a helyzet sokkal bonyolultabb volt. A német hatóságok, saját érdekeiket szem előtt tartva, 1941-ben számos esetben valódi erőfeszítéseket tettek a magyar zsidók hazaküldésére – még az is előfordult, hogy az utazáshoz német katonai járműveket is felajánlottak nekik.

Eközben a magyar hatóságok ugyanilyen eltökéltséggel fordították vissza azokat, akiket elfogtak a határon – vissza a biztos halálba. Úti okmányok – amilyen a nagy becsben tartott *Passierschein* (ki- és belépési engedély) – a katonai hatóságok és a tartományi vagy megyei vezetők (Landkomissar és Kreishauptmann) aláírásaival egyértelműen arról tanúskodnak, hogy nem minden német volt gyilkos. A galíciai német határállomások és a Lengyel Főkormányzóság heves hangú üzeneteket küldtek Krakkóból és Lembergből Berlinbe, kérve, hogy járjanak közben a magyar kormánynál a deportálások leállítása és a deportáltak visszafogadása érdekében. Egy közvetlenül Berlinbe irányított feljegyzés azt állította, hogy 20 000 magyar zsidó kelt át Jablunicjánál a határon, és további 17 000 várakozik a határ magyar oldalán. Az utóbbi szám túlzás, erősen fel van nagyítva, az üzenet feladójának pánikba esése viszont nagyon is valós volt.[48] Fokozta a helyzet abszurditását, hogy a magyar fél makacsul tiltakozott a német hatóságoknál a hazamenekülőknek nyújtott segítség miatt. A magyar hatóságoknak semmi sem volt drága, hogy elvágják a határon átkelni akarók útját, és visszaküldjék őket a halálba. Egy galíciai orvos följegyezte a naplójába, hogy – mint korábban már szó volt róla – „1941-ben Rós ha-sána előestéjén [szeptember 21-én] 325 [magyar] zsidó érkezett Koszivba. [...] A magyar zsidók rövid ideig maradtak nálunk. *Azután a verhovinai német határőrség követelésére elintéztük, hogy a zsidók visszamenjenek Magyarországra.*" A zsidó közösség megvesztegette a németeket, hogy elősegítsék a magyarok menekülését. „Néhány zsidónak sikerült átjutnia

a folyón, másokat feltartóztattak a magyarok, és visszaküldték őket hozzánk. Sajnos bizonyítékaink vannak rá, hogy a visszaküldött zsidókat nem sokkal ezután kivégezték."[49]

A kamenyec-podolszkiji vérontás közepén egy meglepő dokumentum, amely arra utasít egy anyát és a fiát, hogy katonai szállítással menjenek a határhoz, jól mutatja a német tisztek hajlandóságát, hogy megkíméljék a magyar menekültek életét. Az 1941. augusztus 29-én kelt parancs aláírója Josef Meiler alezredes, Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnoka.[50] Szinte ugyanekkor írta alá Meiler és magyar kollégája, Darnay László őrnagy 18 személy úti okmányait – köztük volt a már említett Fein család is. Mindez zavarba ejtő ellentmondásra mutat rá. Miközben a kamenyec-podolszkiji főhóhér, Friedrich Jeckeln mohó lelkesedéssel vetette bele magát a tömeggyilkosságba, a meghódított területeken sok olyan német beosztott is tevékenykedett, aki papírokat és szállító járműveket adott a magyar határig. Visszatekintve nem könnyű eligazodni a Magyar Királyi Honvédségen belüli ellentmondásokon az ukrán erőszakhoz és a gyilkos német műveletekhez való viszonyban. A németek például komolyan aggódtak, nehogy a magyar erők – köztük a Kamenyec-Podolszkijban állomásozó 16. kerékpáros zászlóalj – beavatkozzanak a magyar zsidók lemészárlásába. Sajnos ezek a magyar katonák inkább a partvonalon maradtak, sőt, még a zsidók összegyűjtésében is segédkeztek. Ennek ellenére a magyar parancsnok egy zsidó családot bújtatott. Hogy megmeneküljenek, egy egész csoportnak a határig szóló úti okmányokat adott; a csoport tagjai között volt Fein Albert családja és még egy tucat magyar zsidó. Engedélyt kértek a magyar parancsnoktól, hogy

> „kereszténynként utazhassanak vissza Magyarországra. A magyar parancsnokkal is volt egy család – egy zsidó család. Vagyis egy asszony két fiúgyermekkel. A férje birkózóbajnok volt Budapesten. Ez meg a barátja volt – a tábornoké. Illetve nem tábornok volt, csak ezredes. Szóval azt mondja: »Jól van, tudom, hogy maguk keresztények, és csinálok mindannyiuknak – csinálok maguknak papírokat«, és tényleg meg is csinálta. [...] Miért csinálta azokat a papírokat? Mert el akarta küldeni őket – ezt a nőt a két fiával – egy csoporttal. [...] Csak hát nem lehetett átjutni, ha a németek nem engednek át. Ezért nekünk mindenképp ügyelni kellett rá, hogy a németek lebélyegezzék."[51]

Nem tudjuk, ki volt az anya és két fia, és mi lett a további sorsuk, de határátkelési esélyeik igencsak korlátozottak voltak. Fein Albert emlékezett rá, hogy mihelyt a határra érkeztek, a magyar határőrök azonnal visszaszállíttatták őket Kolomeába – hiába volt náluk a német és a magyar parancsnok közös dokumentuma arról, hogy ők keresztények, s mint ilyeneket, tovább kell engedni őket haza, Magyarországra.

A vallomásban két érdekes tényező bukkan elő. Ami nyomban magára vonja a figyelmet: a magyar parancsnok a német parancsnok aláírása nélkül nem tehette meg, hogy szabadon enged egy családot Kamenyec-Podolszkijból. A másik: a szabadon bocsátandóknak ki kellett jelenteniük, hogy ők keresztények. További ellentmondás, hogy Kamenyec-Podolszkij parancsnoka, Josef Meiler, aki a gettó létesítésének felelőse volt, hevesen tiltakozott a mészárlás ellen. Az egyik túlélő elmesélte, miként mentettek meg a parancsnok emberei egy 64 tagú, fiatal magyar zsidó munkásokból álló csoportot, köztük magát az elbeszélőt is, mégpedig úgy, hogy augusztus végén, a tömeges kivégzések idején bezárták őket a parancsnoki irodába. Meiler nyomatékosan visszautasította, hogy részt vegyen a három napig tartó tömeggyilkosságban, vagy akár csak megtekintse azt. Egy másik túlélő felidézte, hogy az egyszerű Wehrmacht-katonákat megdöbbentette, sokkolta a vérengzés: „Soha életükben nem láttak hasonlót."[52]

A fentiek megerősítik a sűrűn emlegetett paradoxont: a népirtáshoz sokféle módon viszonyultak a német katonaságban, néha még a Gestapón belül is – ami idejében riasztotta, sőt alkalmanként meg is védte a zsidó munkaerőt a küszöbönálló *Aktion*tól a gettóban. Közben persze tudjuk, hogy a német hadsereg támogatta, segítette a népirtást, mégis, néha mintha a katonaság lett volna a genocídium „emberi arca". A kisebb, meglehetősen elszigetelt „munkaközösségekben" sűrűn kerültek közeli kapcsolatba azokkal, akiknek a sorsa a hatóság együttérzésén, haragján, kedvességén vagy kegyetlenségén múlt – s olykor ez a kapcsolat ambivalens volt. Fritz Katzmann SS-rendőrfőnök, a galíciai mészáros keservesen panaszkodott, hogy „a Wehrmacht hatóságai intenzíven segítették a zsidó vérszívókat azzal, hogy különleges igazolványokat állítottak ki számukra megfelelő ellenőrzés nélkül".[53]

A háborús évek magyar kormányzati és katonai politikája, illetve mindkettő hozzáállása a galíciai zsidókhoz és a deportáltakhoz szintén tele volt ellentmondásokkal. Mint korábban már jeleztük, a vezérkari tisztek rendíthetetlen

nácibarátok és megveszekedett antiszemiták voltak. Werth Henrik vezérkari főnök utóda, Szombathelyi Ferenc vezérezredes ezt a kijelentést tette a honvéd vezérkarról: „A vezérkar teljesen németpárti volt a politikai elgondolásai alapján is. [...] Közvetlen környezetemben magas rangú tisztek és tábornokok teljesen németbarátok voltak [...]."[54] Többször is előfordult, hogy a helyszínen tevékenykedő magyar csapatok, elsősorban a tábori csendőrség kirabolta a deportáltakat, miközben Galíciába szállították őket. De ugyanígy viselkedtek az ukrán lakossággal is. A tisztikar és a közkatonák viszont sokkal inkább együttéreztek a deportáltak és a helyi zsidóság nyomorúságos helyzetével. Az a hat hét, amíg Dél- és Kelet-Galícia jelentős területe magyar irányítás alatt állt, egyfajta biztonságérzést adott a helyi zsidó közösségek számára a bősz zsidóellenes érzelmekkel és a helyi lakosság erőszakoskodásával szemben. Ez teljesen ellentétes volt a német politikával, amely biztatta a helyi lakosságot, hogy engedje szabadon fortyogó indulatait és csalódottságát, mégpedig úgy, hogy vad zsidóellenes pogromokat kezd szerte Kelet-Ukrajnában.

A helyi zsidók, akik nosztalgiával gondoltak vissza az emberséges Habsburg-időszakra, megkönnyebbüléssel vették tudomásul a magyar katonák érkezését, és gyakran fordultak hozzájuk oltalomért a zabráló ukrán fegyveresek ellen. Egy fiatal fiú emlékeivel össze lehet foglalni, általában milyen különbséget láttak a németek és a magyarok között: „Július 2. éjszakáján a magyarok bejöttek a városba [Tovsztéba]. Reggelre sok zsidó házat kiraboltak, de nem öltek meg senkit." Tény, hogy a magyar katonák rendszeresen behatoltak a zsidók otthonaiba, és a tisztjeik teljes jóváhagyásával elzabrálták, ami csak megtetszett nekik.[55]

Egy galíciai túlélő idillikusabb képet festett Kolomea magyar megszállásáról, egy békés pillanatot felidézve: „Egy szép nyári éjszakán közkatonák és tisztek üldögéltek a fűben tábortüzek körül. [...] Az egyik katona a kezébe vett egy hegedűt, és egy nagyon bánatos dallamot kezdett játszani, *Az utolsó levelet*. Én egy erkélyen álltam, és onnan jól lehetett látni, hogy a férfiak sírnak. Nekem is könnyek kezdtek csordogálni az arcomon."[56]

Összességében a magyar megszállás vihar előtti – feszültséggel is terhelt – csend volt, legalábbis az ezt követő náci világhoz képest. Zaklatott katonai szövetségről beszélhetünk, mivel a magyar politika helyi szinten gyakran vezetett összeütközésekhez a német katonákkal, mind személyes, mind szervezeti szinten. Egyrészt a magyar katonaság vezette be elsőként a zsidók

karszalagviselését; amint behatoltak valamelyik városba, kihirdették: „MINDEN ZSIDÓ FÉRFI ÉS NŐ, mindenki, aki elmúlt 12 éves, köteles egy 10 cm széles, élénksárga szalagot viselni a jobb karján és a felsőruházatán, utcán, úton, nyilvános helyen." A parancsot a zsidó otthonok hivatalosan szentesített kifosztása kísérte, elvitték az élelmiszer-tartalékokat, a rádiókat, egyáltalán mindent, ami érték.[57] Másrészt viszont a magyarok nem tűrték el a zsidó közösségekkel szembeni zabolátlan erőszakot. Ezt a német hadműveleti jelentések is tükrözik, melyek nemcsak a berlini náci hadvezetéshez jutottak el, hanem a német Külügyminisztériumba is. Eleinte a magyar csapatok viselkedése okozott konfliktust: „A magyarok elkobozták az összes élelmiszert, emiatt Kolomea és Sztaniszlau városának, továbbá a dolinai hegyi körzetnek nemsokára éhínséggel kell szembenéznie, még a magyar jelentések szerint is. Kolomeában kiderült, hogy a magyar katonák betörnek a boltokba, és kifosztják őket." Ennél is súlyosabb vád volt, hogy ezek a jelentések „zsidóbarátnak" nevezték a magyarokat.

1941. július 15-én például ugyanez a Berlinbe küldött jelentés egyértelműen a magyar katonaságra mutogatott, mert „azonnal közbelépett", amikor „az [ukrán] milícia akciókat hajtott végre a zsidók ellen". Ez talán amiatt következett be, mert ukrán küldöttség látogatott Zabolotyivból „a lembergi német parancsnokságra, és azt követelte, hogy távolítsák el a magyarokat, akik fraternizálnak a lengyelekkel és a zsidókkal".[58]

Az egyik ütközőpont a sok ezer magyar zsidó beözönlése volt Galíciába, akiket maguk a magyarok helyeztek oda hat-nyolc hét alatt. Az 1941. augusztus 25-i német hadműveleti helyzetjelentés világosan mutatja, hogy bizonyos tárgyalások lezajlottak a német és a magyar fél között, de ezek kizárólag a zsidók hazatelepítéséről szóltak. Egy két hónappal későbbi keltezésű magyar üzenet közvetve megerősítette, hogy azokat a deportált zsidókat, akiknek sikerült visszatérniük Magyarországra, nem szabad még egyszer visszalökni Galíciába, hanem magyar internálótáborokba kell zárni őket.[59] Ezt a megállapodást azonban soha nem alkalmazták a maga teljességében – valójában a magyar hatóságok folytatták a menekültek elüldözését – hónapokkal vagy akár egy évvel azután is, hogy szerencsésen hazaértek Galíciából. Így azután magát a deportálást nem egyeztették és nem hagyatták jóvá sem a megszállt Ukrajnában berendezkedő német katonai, sem pedig a politikai vezetéssel. A romániai zsidóknak a magyarokéval egy időben zajló kiutasítása Galícia

déli részébe – egészen Kamenyec-Podolszkijig, sőt annál is északabbra – még inkább megnehezítette a németek számára a tervezést.[60]

A fentiek adták meg a kínos találkozások és a feszült helyzetek alaphangját a két szövetséges között. Mint már szó volt róla, a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkossággal egy időben egy hadműveleti helyzetjelentésben azt írták, hogy „a 10. magyar határvadász zászlóalj katonái több mint 1000 magyar zsidót dobtak át a Dnyeszteren Galíciába. A tarnopoli Einsatzgruppe azonnal visszaszorította őket."[61] Ezeket a zsidókat azonban nem engedték be Magyarországra. Többségük a Kárpátokhoz közeli településekre menekült, ami akár életmentő is lehetett – átmenetileg legalábbis. Egy magyar katonatiszt összetalálkozott velük Tatarivban, közel a határhoz. 1941 októberében a tiszt ezt írta a naplójába: „Miután a németek terhesnek találták a bolyongó tömeget, visszazavarták őket a Kárpátok vonaláig. Most így vándorolnak, mint a nomádok, koldulva, ukránok által pusztítva, mindig tovább és tovább verve."[62]

A két hadsereg egyik azonnal kipattanó nézeteltérésének az volt az oka, hogy a magyarok vonakodtak közvetlenül együttműködni a népirtás politikájával – legalábbis a saját maguk által megszállt övezetben. Zsitomirban például 1941. július 15-én megállították az ukrán fegyveresek zsidóellenes akcióját.[63] Szinte ugyanekkor, de a magyar határhoz közelebb történt, hogy a magyar parancsnok, látva, milyen sok zsidót börtönöztek be a kis Ricska faluban, „azonnal szabadon bocsáttatta a zsidókat. Válaszképpen az ukránok panaszt tettek a németeknél a magyarok ellen a zsidók támogatása miatt. [...] Az eredmény az lett, hogy a németek a magyar tábori csendőrséget felváltották a sajátjukkal."[64]

Az efféle beavatkozások a helyi zsidók elleni ukrán, mi több, német műveletekbe nem kerülték el a német biztonsági erők figyelmét. Egy műveleti jelentésben szárazon megjegyezték: „A magyar hadsereg [...] feltűnően gyámolítja a lengyeleket és a zsidókat. [...] a zsidók ellen indított rendőrségi akciót a magyar hadsereg állította le."[65] Szombathelyi elvi alapon ellenezte az atrocitásokat a zsidókkal szemben, s főleg a magyar részvételt ezekben az akciókban. Meg volt győződve róla, hogy az ilyen cselekmények rossz hatást gyakorolnak a katonák harci szellemére és erkölcsére. Emiatt első számú feladatának tekintette, hogy fenntartsa a rendet a Kárpát-csoport által ellenőrzött területen – vagyis a magyar határtól a Kárpátokon át a Dnyeszterig húzódó sávban, ahol július 12-én vezették be a katonai közigazgatást.[66]

Egy különös találkozás – vagy inkább összecsapás – sokatmondó jelenete játszódott le Szombathelyi Ferenc, illetve a Sztaniszlauból frissen Kolomeába érkező Gestapo-főnök között, melynek visszhangja a kortárs zsidó dokumentumokban, Szombathelyi tisztjeinek naplóiban és a vezérezredes saját visszaemlékezésében egyaránt megtalálható. A jól bevált *modus operandi*hoz híven az épp megérkezett német biztonsági erők azonnali vérfürdőre készültek, egy külön *Intelligenzaktion*ra, melyet minden valószínűség szerint maga Hans Krüger tervelt ki július közepe táján. A cél a kolomeai zsidó értelmiség lefejezése volt. Az SS-különítmény látványosan semmibe vette, hogy a galíciai magyar katonaság parancsnoki főhadiszállása ugyanebben a városban van. Szombathelyi mintegy mellékesen említette meg az ügyet s benne a saját szerepét, amikor azt írta: „200 zsidót vettem ki a Gestapo kezei közül, kik halálra voltak ítélve, fenyegetésük [mármint a német fenyegetőzés] dacára."[67] Ez a csörte hamar legendássá vált a dél-galíciai zsidóság köreiben, s persze egyre jobban felnagyították azok számát, akik megmenekültek. Egy magyar altábornagy zsidókat mentett meg, akik már a saját sírgödrüket is megásták! Egy galíciai túlélő beszámolt róla, hogy mikor a magyar parancsnok a faluba érkezett, „rátalált erre a 200 emberre, akik már meztelenre vetkőztek, és így álltak a sírjuk előtt, melyeket nekik maguknak kellett megásni. [...] Az SS-parancsnok és a magyar parancsnok között rövid szóváltás zajlott le, majd az egyik német tiszt odafordult a sírjuk előtt álló emberekhez. »Hát jó. Szemét zsidók, öltözzetek fel, és kotródjatok innét!«"[68]

Szombathelyi két törzstisztje is megörökítette ezt a történetet – igaz, nem teljesen egybehangzóan. Személyi segédtisztje visszaemlékezéseiben az egyik áldozat felesége, aki franciául szólt hozzá, „kezeit tördelve fakadt sírásra, rimánkodó mozdulattal elém vetette magát a földre, átkarolta csizmámat, megcsókolta annak fényes orrát", és így könyörgött neki, hogy segítsen kiszabadítani a csoportjukat.[69] Amikor Szombathelyi értesült az esetről, azon nyomban egy másik törzstisztet, egy csapat magyar katonát, továbbá egy hadbírót küldött a Gestapo különítménye és zsidó foglyaik után. A fenti naplóbejegyzések élénk részletei megerősítik, hogy kivégzések voltak készülőben: „A zsidók az úttól mintegy 30-40 méterre, az út melletti sűrű bokroktól jól fedve, négyesével hason feküdtek. Homlokukat a földhöz kellett támasztaniok, kezüket a tarkójuk mögött összekulcsolni." Az időben érkező, erélyes beavatkozás eredményeképpen a zsidókat – akik már megásták a saját sírjukat, és a kegyelemlövésre

vártak – szabadon bocsátották. A magyarokkal együtt visszafordultak Kolomeába. Miközben Szombathelyi cselekedete tiszta együttérzésként is értelmezhető, presztízskérdésnek, parancsnoki rivalizálásnak is tekinthető. A személyi segédtiszt feljegyzései is az utóbbi motívumról árulkodnak, hiszen a magyar altábornagy azon dühöngött, hogy a német parancsnok nem jelentkezett nála, és nem is volt tudomása arról, hogy megjelent ezen a területen. Nem csupán a zsidó foglyok szabadon bocsátását követelte, hanem azt is, hogy az SS hagyja el a területet, mert az az ő fennhatósága alatt áll.[70]

Zobel László elbeszélése szerint lehet, hogy amikor magyar zsidók egy csoportját kimentették Jazlovec faluból, az ukrán fegyveresek kezéből, szintén nem az emberiességi okok voltak az első helyen. A magyar osztag jól időzített érkezése miatt leállították a csoport kivégzését. Az utolsó pillanatban érkező halasztás a miatt az aggodalom miatt következett be, mert a Dnyeszter hullámai már holttestek százait sodorták: „Nekünk az volt a szerencsénk, hogy a magyar katonaság észrevette, illetve tapasztalta, hogy a Dnyeszter folyóban hullák tömege sodródik lefelé. Volt egy pontonhíd, facölöpön épült híd Usztyecsko [lengyelül Uścieczko] területén, ott fennakadtak ezek a hullák, és veszélyeztették a híd létét."[71]

Amikor meg akarjuk ítélni, hogyan viszonyult a magyar katonaság a deportáltakhoz, nehéz összebékíteni az engesztelhetetlenül antiszemita hivatalos politikát – nem beszélve a vezérkar antiszemitizmusáról – az egyéni mentőakció-kísérletekkel a közkatonák és a tisztek részéről. Az utóbbiakat néha a nyereségvágy, de gyakrabban az együttérzés vezérelte. Szombathelyi Ferenc nézetei itt is megvilágító erejűek, ugyanis arról a folyamatos véleménykülönbségről árulkodnak, amely közte és a vezérkar között állt fenn a deportálások mértéke és értelme miatt. Az altábornagy már július 14-én megkongatta a vészharangot a tömeges kiutasítások miatt, hogy ez bölcs dolog-e, s nem inkább hiábavaló, különösen úgy, hogy nem épültek ki konzultációs csatornák a német hadvezetéssel. A vezérkarhoz intézett levelében Szombathelyi javasolta, hogy kérjék ki a német fél véleményét, „mielőtt ezen nagyszabású és hosszabb ideig tartó műveletbe belekezdenénk", mert „a zsidóknak a tervezett áttelepítése esetleg akadályba ütközhet, vagy talán nem találkozik a németek helyeslésével".[72] Az altábornagy látta, hogy Galícia ellenőrzése elkerülhetetlenül átcsúszik a németek kezébe, és az egyoldalú magyar intézkedésekre kapott német reakciók alapján szavait profetikusnak mondhatjuk.[73]

Ami a Galíciába kivezényelt katonákat illeti, a menekülteknek felajánlott segítség miatti ismételt figyelmeztetések azt jelzik, hogy a közkatonák jelentették a fő kommunikációs kapcsolatot a Galíciában foglyul esett száműzöttek és Magyarországon maradt családtagjaik között. A katonák az emberek megmentésébe is bekapcsolódtak. Dr. Deák Béla alezredest rajtakapták, amikor egy anyát és kisgyermekét próbálta meg kicsempészni, és hadbíróság elé állították. Esete azt jelzi, hogy a katonák soraiban létezett együttérzés a menekültekkel. Anya és gyermeke egy 1941. augusztus 21-én kelt engedélyben – ezt is Meiler városparancsnok írta alá – keresztényként szerepelt. Az alezredes megszervezte, hogy egy magyar katonai járművön eljussanak a határig. A határőrök alaposan átkutatták a járművet, és megtalálták a két utast. Deákot letartóztatták, az anyát és a gyereket ismét száműzték Galíciába. A hadbírósági tárgyalás dokumentumaiból kiderül, hogy a férj meghalt Galíciában, az asszonyt pedig annak ellenére küldték vissza a határ túloldalára, hogy már terhes volt második gyermekével.[74]

A Galíciába behatoló magyar honvédségi egységekhez rendelt zsidó munkaszolgálatos századok is létfontosságú információs csatornává lettek a deportáltak és Magyarországon maradt családtagjaik között. Egy, a honvédelmi miniszternek benyújtott jelentésben olvasható, hogy a családtagok híreket kértek a szeretteikről, és támogatást reméltek számukra a Galíciában állomásozó munkaszolgálatos egységek tagjaitól.[75] Ugyanakkor ezek a munkaszolgálatosok rémület és együttérzés elegyével tekintettek szerencsétlen hittestvéreik sorsára. Ellentétes érzelmekkel fogadták, hogy a magyar honvédségben szolgáló zsidó gépkocsivezetők, akik reguláris katonaként egyenruhát viseltek, parancsba kapták, hogy jelentkezzenek a kőrösmezei átmeneti táborban zsidó hitsorsosaik Galíciába szállítása céljából. Előfordult, hogy míg ezek a gépkocsivezetők katonai szolgálatukat teljesítették, a családjukat deportálták – a mentesítési kérvények ellenére is.

1941–1942-ben az egyik Kolomeában állomásozó munkaszolgálatos század, bár csak átmenetileg, de anyagi és pszichológiai támogatást is adott egy szorult helyzetben lévő zsidó közösségnek. Míg az együttérző századparancsnok félrenézett, élelmet osztottak meg a közösséggel, gyógyszert adtak nekik, és a nagyvilág híreivel is ellátták őket.[76] Deportált családtagok és munkaszolgálatos rokonaik összetalálkozása nem volt rendkívüli. Szívszorító epizódja a kiutasításoknak az átmeneti táborba küldött egyik család története, akiket

a honvédségben szolgáló rokonaik mindenütt kerestek – állomásról állomásra követve a deportáltakat szállító vonatot, mindig csak egyetlen lépésnyivel lemaradva.[77] Samuel Gottesman nővérét szintén Kamenyec-Podolszkijba vitték, miközben a férje a hadsereg katonájaként szolgált. A férj első kísérlete, hogy egy ruszin paraszt révén megtalálja a feleségét, és visszacsempéssze, nem sikerült. Másodjára a román határon keresztül haza tudták hozni az asszonyt. Visszatérése után azonban a nőnek hónapokig bujkálnia kellett, elszakítva kisgyermekétől.[78]

Mindebből látszik, hogy még egy sikeres kiszabadulás sem maradt következmények nélkül. Egy munkaszolgálatost, aki két deportáltat is visszacsempészett, később letartóztattak, és hadbíróság elé állítottak. Egy 1942. február 18-án kelt vezérkari feljegyzés egyértelműen a zsidó katonai gépkocsivezetőket okolta a menekültek visszacsempészéséért a határon. A feljegyzés megelőző intézkedéseket is bevetett a megszegésükért járó büntetésekkel együtt. Az atrocitások Magyarországra visszaszüremlő hírei gyakran ezeken a munkaszolgálatosokon vagy a besorozott katonákon keresztül érkeztek.[79]

Csöbörből vödörbe – a zsidó közösség válasza

A budapesti zsidó vezetőség tisztában volt a deportálás elkerülhetetlenségével. Nem az volt a kérdés, hogy *lesz-e* egyáltalán, hanem az, hogy *mikor,* és *hány embert érint.* A kormány bejelentésével ellentétben a két világháború között nem érkezett érzékelhető mennyiségű bevándorló Galíciából a Kárpátokon át. Ehelyett az 1930-as évek vége felé zsidók elsősorban Németországból, Ausztriából, Szlovákiából és a Cseh–Morva Protektorátus területéről települtek át Magyarországra, mert a szomszédos országokban „külföldi" állampolgárságukat nem tekintették érvényesnek. Nyilvánvaló volt, hogy ezekre a zsidókra bizonytalan jövő vár Magyarországon, hiszen magyar állampolgárságukat nem tudják a hatóságok által megkövetelt papírokkal igazolni. Ami a lépten-nyomon emlegetett „galíciánereket" illeti, a szó megmaradt a neurotikus fixáció régiójában, illetve mindig újra megrágható gumicsontként a magyar politikai diskurzusban – miután kitört a háború, egyre sűrűbben került elő. Csak egyetlen kérdőjel maradt: mennyire lesz általános a kiutasítás az országból?

A helyzetre reagálva az 1930-as évek végén létrehozott két zsidó szervezet, mint már szó volt róla, részben az állampolgárság megszerzéséhez nyújtott jogi támogatást (MIPI), részben a zsidótörvények miatt egyre szélesebb szegény réteg segélyezésével foglalkozott (OMZSA). A deportálás megkezdésével azonban mindkét intézménynek át kellett szerveznie és ki kellett terjesztenie mentő- és segélyezőtevékenységét. Az OMZSA-nak gyorsan magához kellett vonnia a deportáltak itthon maradt családtagjainak sorsát, különös tekintettel az öregekre és a betegekre. Ez a munka nem korlátozódott az idősek pénzbeli segélyezésére, hiszen szállásra és élelemre is szükségük volt azoknak, akik már nem tudtak dolgozni.[80]

Ha jellemezni szeretnénk a zsidó szervezetek kezdeti reagálását arra a jogtiprásra és önkényre, amellyel a zsidók összegyűjtését és deportálását vidéken végrehajtották, majd az ezt követő, gyorsan kibontakozó humanitárius katasztrófára, akkor a „körültekintő" a megfelelő szó. A helyzettel való szembenézést megzavarta a zsidó közösség és az uralkodó osztály terhelt viszonya. A „kettős lojalitás" talán enyhe kifejezés ebben az összefüggésben. Közvetlenül a második világháború előtt a kormánykörök folyamatosan és nyíltan vádolták az asszimilált zsidóságot azzal, hogy erősebb közösséget vállalnak a „jövevényekkel", mint az ország nem zsidó lakosságával.[81] 1941-re a kettős lojalitás, sőt talán már a lojalitás teljes hiányának vádja is beágyazódott a közbeszédbe. Mint láttuk, miniszterelnökként Teleki Pál is megfogalmazta ezt az integrálódott zsidósággal szemben.[82]

Hiba volna félresöpörni vagy bagatellizálni ezeket a kirekesztő jelenségeket, melyeket tovább erősített az asszimilálódott, illetve a hagyományosan vallásos réteg közötti megosztottság magán a zsidóságon belül.[83] A fentiek miatt a kiutasítást kezdetben a hivatalos zsidó körök is elfogadták mint szükséges rosszat. A deportálást megszépítő kifejezésekbe csomagolták, mint amilyen az áttelepítés vagy a repatriálás. A hontalan zsidók visszatérése a „hazájukba", valamint a biztos megélhetés és lakhatás ígéretének ismételgetése csak a zsidó és a nemzetközi tiltakozás tompítását szolgálták. A két vezető zsidó szervezet reakciói a kormányvonalat tükrözték vissza, a kiutasítás a hivatalos zsidó iratokban is úgy jelent meg, mint „áttelepítés", „eltávolítás", „repatriálás" vagy „külhonos zsidók visszatérése szülőhelyükre".

A zsidó tisztségviselők megnyugodtak, hogy az esemény jogszerűen és megfelelő szervezettséggel fog lebonyolódni. Hivatalos közleményeik óvatosak és

visszafogottak voltak, mivel attól féltek, hogy ha ellenszegülő hangot ütnének meg, azzal akadályoznák saját hatékonyságukat, amikor a kormány politikáját igyekeznek mérsékelni. A „mérséklet" volt a kulcsszó, ugyanis egyes zsidó körök, ha nem is támogatták, de belenyugodtak a „hontalan" zsidók áttelepítésébe. Hogy ez miként csapódott le a hétköznapi életben, jól látszik Nathan Blum akkori rabbinövendék emlékezéséből. Miután sikerült megmenekülnie a borzalmakkal teli galíciai fogságból, melynek egy időszakát munkaszolgálatosként kellett eltöltenie, újból letartóztatták, és a budapesti központi büntetés-végrehajtási intézetbe került. Egy zsidó rabtársával került közös zárkába, aki hasonló helyzetben volt, mint ő. Elképedve hallgatta, hogy zárkatársa nyíltan helyesli Blum kitoloncolását, azon az alapon, hogy nem igazi magyar. Blum ezek után hitetlenkedve tette föl a kérdést: „Hogy tehet ilyet egy zsidó egy másik zsidóval?"[84]

A zsidó vezetőség hangvétele gyorsan megváltozott, mikor a vidékről érkező drámai jelentések visszaszivárogtak Budapestre. Az égbekiáltó bántalmazások bűnlajstroma igen hosszú volt. A hírek a vidéki hatóságok törvénysértéseiről szóltak – a Budapestről érkező iránymutatásokat semmibe véve gyűjtötték össze és szállították el a zsidókat. A háborút követő bírósági eljárások során kiderült, milyen nyomást fejtett ki a zsidó közösség – egyénileg és kollektíven is – a deportálás fő irányítóira. A felelősök közül a legtöbbször Siménfalvy Sándort és Pásztóy Ámont vették célba, őket kereste fel többször is Weiss Edith bárónő és a MIPI több prominens vezetője. Egy Pásztóy Ámon és Slachta Margit között lejátszódott találkozó kiváltképp rossz szájízt hagyott maga után Slachtában – erre a háború után Weiss Edithnek írott levelében utal is. Kettejükhöz Rassay Károly és Bajcsy-Zsilinszky Endre csatlakozott a magyar nemzetgyűlés ellenzéki oldaláról, ők személyesen is beszéltek Keresztes-Fischer Ferenccel.[85]

A zsidó közösség egyik legbefolyásosabb hangadója, Stern Samu szintén közvetlenül a belügyminiszterhez fordult, kevesebb mint egy héttel a deportálások megkezdése után, július 17-én, és tudatta vele, milyen jogtalanságok történnek a zsidók letartóztatása és a keleti végekre szállítása közben. A sikeres üzletember, a megtisztelő magyar királyi udvari tanácsos cím birtokosa bejáratos volt a legmagasabb szintű konzervatív arisztokrata körökbe. Stern Samu rámutatott, hogy az önkényeskedő politizálás miatt „A legújabb kiutasítási intézkedéseket Kárpátalján és Kelet-Magyarországban [...] kiterjesztik oly zsidó vallású egyénekre, akik egyrészt még nem is kerültek jogerősen kiutasítási

eljárás alá, vagy akiket egyelőre csupán állampolgárságuknak okiratilag való igazolására szólítottak fel, de kiterjesztik másrészt olyanokra, akiknek a magyar állampolgársága a fennálló rendelkezés értelmében valószínűsítve van, sőt akik sok esetben állampolgársági bizonyítvánnyal rendelkeznek." Ezzel kapcsolatban az egyik fájdalmas pont, mint arra Stern felhívta a figyelmet, hogy a budapesti hatóságok (nem mondta ki a KEOKH nevét) szántszándékkal húzzák az időt, és lassítják sok ezer ember állampolgársági kérelmének átnézését és jóváhagyását. A miniszterrel történt találkozásának összegzéseként azt kérte, hogy mentesítsék a kiutasítástól azokat, akik „nem származnak sem Lengyelországból, sem Oroszországból [...], végül különösen semmiképpen se foganatosítsák azok ellen, akiknek magyar állampolgársága igazolva van, vagy igazolás alatt, illetve előtt áll".[86] A kiutasítások alapelveit azonban nem kérdőjelezte meg.

A sok találkozó kikötése nem az volt, hogy szüntessék meg a deportálást – mindössze annyi, hogy azokat ne gyűjtsék össze, akiknek rendben vannak a magyar állampolgársági papírjai, vagy már kérvényezték az állampolgársági igazolásukat. Ráadásul sehol sem volt megemlítve a munkaszolgálatos századokban szolgálatot teljesítők rengeteg, deportálást elszenvedő családtagja. Magánjellegű találkozókon persze ez a téma is előkerült, mint azt Pásztóy Ámon háború után lezajlott peréből tudjuk. A tárgyaláson tett tanúvallomásában Polgár György, a MIPI ügyvezető elnöke elpanaszolta, a vádlottal kapcsolatos legfőbb sérelme az, hogy munkaszolgálatosként dolgozó férfiak feleségeit is elvitette, továbbá olyan, külföldön született asszonyokat is, akiket magyar állampolgár vett feleségül.[87] Amiről egyik zsidó vezető sem beszélt – egyébként senki más sem –, az az olyan vegyes házasságban élő házasfelek (főleg férjek) deportálása volt, amelyekben a keresztény házastárs magyar állampolgár volt. Budapesten legalább a keresztény házasfél meg a gyerekek az itthon maradást is választhatták. Samu nagybátyám esetében is a felesége és a gyerekek maradhattak, vagy önként követhették zsidó családtagjukat a száműzetésbe.[88]

A következő néhány hétben jól észrevehetően tovább módosult a zsidók véleménye a deportálásokról. Az ok a Galíciából érkező sok riasztó beszámoló volt. Augusztus elejére a deportáltak anyagi ellehetetlenüléséről és a megszállt területeken mozgó ukrán szabadcsapatok pokoli atrocitásairól szóló információfolyam nagyobb aktivitásra sarkallta a zsidó vezetőket. A főleg vidéken tapasztalható erőszakos cselekmények miatti tiltakozástól a deportálás teljes

megszüntetésének kéréséig jutottak el, illetve a magyar állampolgárságnak a kőrösmezei rámpán történő igazolásától a Galíciában életben maradt magyarok szervezett anyagi megsegítéséig.

Egy július 23-án Galíciában kelt, már idézett feljegyzés arról tájékoztatta Budapestet, hogy „a visszamaradt ukrán lakosság máris tiltakozik az odaszállított zsidók helyben maradása ellen, sok helyütt kiverték őket a faluból, és az erdőkbe voltak kénytelenek menekülni. Egyes helyeken valóságos pogromok kezdődnek [...]."[89] A határon túl zajló rémségek érzékletes leírása kormányzati szinteken és nemzetközi csatornákon keresztül egyaránt terjedt, heves tiltakozások pedig más zsidó, sőt nem zsidó szervezetektől is érkeztek. Már esett szó Slachta Margit nagylelkű és bőkezű közreműködéséről, mellyel – mind erkölcsi, mind vallási alapon – igyekezett leállíttatni a deportálásokat. Az uralkodó körökkel fenntartott kapcsolatai folytán az általa írt, gyakorta idézett jelentés eljutott a legmagasabb kormányzati szintekre, sőt több nemzetközi szervezethez is. Slachta lankadatlan erővel írta le a kárpátaljai viszonyok pokoli részleteit általában, illetve konkrétan a kőrösmezei átmeneti tábort – s mindez tudomására jutott a zsidó vezetőségnek, a Magyar és később a Nemzetközi Vöröskeresztnek, mely fölismerte a helyzet súlyosságát.

A zsidók gondolkodásának megváltozását akkor a legkönnyebb megérteni, ha szemügyre vesszük a MIPI intézkedéseit a deportálások közben és után. 1941. július 27-én a szervezet körlevelet küldött szét, melyben tájékoztatást kért olyan deportált személyekről, akik magyar állampolgársággal bírnak, elmúltak hetvenévesek, vagy súlyos betegek, és jogtalanul hurcolták el őket. Így óhajtották kiküszöbölni a deportálásra kiszemelt zsidók összegyűjtésekor jelentkező visszaéléseket. 1941. szeptember 2-án a MIPI erőteljesebben lépett fel. Kárpátalján három területi képviselője jutott el Kozma Miklós színe elé, egész sor panasszal. Ezek részben azokról a hivatalnokokról szóltak, akik szándékosan akadályozzák az állampolgársági kérelmek intézését vagy továbbítását, részben arról, hogy önkényesen megtagadták a hivatali segítségnyújtást az efféle kérvényekhez szükséges alapvető dokumentumok beszerzéséhez.[90] Ez persze a kormányzói biztos hatáskörébe tartozott. Két további panasz viszont a határon túli kétségbeejtő helyzetre vonatkozott, amely már nem számított helyi ügynek. A kérelmezők vakmerően azt kérték a kormányzói biztostól, hogy szállíttassa haza azokat a magyar állampolgárokat, akiket jogtalanul tettek át a határon. A többi menekült dolgában a zsidóság képviselői engedélyt akartak arra, hogy

orvosokat és gyógyszert küldhessenek, valamint humanitárius segélyt nyújthassanak hittársaiknak. Kozma hivataloskodó ködbe burkolta az előre sejthető választ. Azt a tanácsot adta a három követnek, hogy a Belügyminisztériumba adják be a kérvényüket, de saját, kormányzói biztosi hivatalán keresztül.[91]

A budapesti zsidó vezetőség akkor váltott ismét taktikát, amikor eljutott hozzá a Galícián végigvonuló októberi vérfürdők híre, és az is kiderült, hogy Kamenyec-Podolszkijban szinte kivétel nélkül megsemmisítették a magyar száműzötteket és a helybeli zsidókat. Miközben még tartották magukat a hivatalos szóhasználathoz, és a deportált zsidókat kitelepítetteknek nevezték, a valóságban a megfelelő szó a „túlélő" lett volna. 1941 novemberében már kendőzetlenül szóltak azoknak az itt-ott szétszórt személyeknek vagy családoknak a szorongattatásairól, akik még életben lehettek – függetlenül attól, volt-e magyar állampolgárságuk, vagy sem. Eljött az idő, hogy küzdjenek a megmaradtakért. Egy 1941. november 9-én szétküldött körlevél a száműzöttek családjaitól tudakolja az általuk ismert „kitelepítettek" pontos címét. Ez esetben a személyek azonosítása és az anyagi segítség kiterjesztése volt a cél az összes galíciai menekült javára. Meglepő fordulat, hogy a MIPI-nek a Magyar Vöröskereszt és a Joint segítségével sikerült meggyőznie az uralkodó köröket, hogy engedélyezzék levelek, csomagok és pénz küldését a menekülteknek, amennyiben sikerül kideríteni tartózkodási helyüket. Így a következő körlevélben, november 17-én a MIPI arról értesíthette országszerte a vidéki kirendeltségeit, hogy hosszas erőfeszítéseik eredményeképpen sikerült rávenniük a Magyar Nemzeti Bank igazgatóságát, engedélyezzék 30 márka átutalását azoknak a hitsorsosoknak, akiket Kelet-Galíciába „telepítettek át".[92]

A nehezen kiharcolt humanitárius segélyezési rendszer 1941 hátralévő részében működésbe lépett, igaz, szűk korlátok között. A probléma egyik része az volt, hogy drámaian kevés deportált élte túl az egyre-másra bekövetkező vérfürdőket, melyeket hol ukrán szabadcsapatok, hol német kivégzőosztagok rendeztek szerte Galíciában. Novemberre a magyar „diaszpóra" becsült lélekszáma a legjobb esetben sem lehetett több pár ezer embernél, akik szétszóródtak, és különféle gettókban elvegyültek a helyi lakossággal. A probléma másik részét a szakadozó kommunikációs vonalak jelentették a deportáltak, illetve Magyarországon maradt családtagjaik között. Egy 1941. november 13-án kelt levél azt jelzi: jóllehet a postaszolgálat – az erőteljes cenzúra ellenére – működni kezdett Galícia és Budapest között, a menekültek és magyarországi családtagjaik

között az információcsere fő csatornáját mégis a hírvivő katonák vagy a munkaszolgálatosok képezték – pedig őket a katonai hatóságok határozottan eltiltották az ilyesmitől. Egy kétgyermekes, férjezett budapesti nő tanúságtételéből kiderül, hogyan sikerült 1942 tavaszán leveleket váltania a szüleivel, tudósítva őket szorult helyzetéről. Meglepődött, amikor a szüleitől megtudta, „engedélyt kaptak a magyar hatóságoktól, hogy havonta küldjenek neki 40 złotyt".

Jó esetben is nyitott kérdés, hogy az új kezdeményezés mennyire volt hatékony a galíciai életek megmentésében. Ekkorra, mint már szó esett róla, a még életben lévő deportáltak annyira szétszóródtak, és annyira kevesen maradtak, hogy tartózkodási helyük megállapítása túlment a MIPI lehetőségein. Elég az hozzá, hogy néhány hónap elteltével még ennek a havi támogatásnak a továbbítását is felfüggesztették. Míg ennek a nőnek és a családjának ez az összeg életmentő volt, a többi magyar menekült sorsa, ahogy levelében összefoglalta, kilátástalan volt: „Egymás után éhen halnak."[93]

A Magyar Vöröskereszttel folytatott üzenetváltások alapján arra gondolhatunk, hogy a szervezet tevőlegesen támogatta ezeket a humanitárius erőfeszítéseket. Bár a Vöröskereszt levéltárát az 1956-os forradalom alatt elpusztították, két fennmaradt levél – melyben a szervezet közbenjárását kérik a menekültek javára mind az átmeneti táborban, mind a határon túl, Galíciában – arról tanúskodik, hogy az együttműködés folyamatos volt. Tudjuk, hogy a MIPI – Weiss Edith bárónő biztatására – már július 31-én közvetlenül a szervezethez fordult, hogy bővítse a deportáltaknak nyújtott humanitárius segítségét. Az átmeneti tábor legégetőbb problémái között listázták az „egészségügyi és szociális gondozást". Azokra, akik már a határon kívül voltak, jóval hosszabb lista vonatkozott, beletartozott az „élelmezés, egészségügyi szolgálat, elhelyezés, az itteni hozzátartozókkal való érintkezés közvetítése, pénz- és csomagküldés".[94]

Ez az üzenet közvetlenül azután keletkezett, hogy Slachta felhívása eljutott a Magyar Vöröskereszt egyik befolyásos vezetőjéhez, Károlyi Józsefné grófnőhöz, aki a lengyel menekültekkel foglalkozó bizottságnak is tagja volt. A rangokra oly kényes akkori Magyarországra jellemző, hódolatteljes stílusba csomagolt üzenetben Slachta Margit nem szépítgette a valóságot. A grófné személyes részvételét kérte a Galíciába hurcolt magyar állampolgárok megmentésében, és emberibb bánásmódot azokkal szemben, akiket a törvény hatálya szerint deportálni lehetett. Weiss Edith neve ebben az összefüggésben is előkerült. Slachta nem mulasztotta el emlékeztetni Károlyinét két szervezet, a Magyar

Vöröskereszt és a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság felelősségére a feladat végrehajtásában.[95]

Azonban sem a MIPI, sem a Magyar Vöröskereszt nem volt képes nyomást gyakorolni a Galíciát ellenőrző katonai hatóságokra – azokról lepergett az efféle humanitárius aggályok emlegetése, akár az átmeneti táborról, akár Galíciáról volt szó. A magyar vezérkar még 1942. januárban is hadbírósággal fenyegette a katonákat és a munkaszolgálatosokat akár egyetlen levél továbbításáért is.[96] Az a tény, hogy a MIPI-nek sikerült néhány kiválasztott számára pénzt küldeni támogatásként – ha mégoly rövid időszakon át is –, komoly sikerként értékelendő. Egyebekben a polgári hatóságok tétlenségre voltak kárhoztatva, hiszen Galícia katonai területnek számított. Az Egyesült Államok Külügyminisztériuma a Joint központjába küldött, 1941. szeptember 26-án kelt üzenetében jól foglalta össze a Magyar Vöröskereszt tehetetlenségét: „A Magyar Vöröskereszt erőfeszítései, hogy enyhítse a helyzetet, meglehetősen eredménytelenek maradtak. Úgy véljük, hogy a helyzetet a Nemzetközi Vöröskereszt és más csoportok tudomására kell hozni."[97]

Hála Slachta Margitnak, Weiss Edithnek és Szapáry Erzsébetnek, mégsem ez volt az utolsó szó az ügyben. 1941. december elejére a genfi Nemzetközi Vöröskereszt már tisztában volt a túlélők szorongatott helyzetével, majd kézbe vette a galíciai deportáltak ügyét és a megmaradtak lehetséges támogatását – ha nem is a megmentésüket.

Nemzetközi dimenziók

1941. december 3. körül a Magyar Vöröskereszt küldöttje, Mary Dobrzensky találkozott a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjével, és megmutatott neki egy bizalmas jelentést. A megbeszélésen a menekültek létszámát „körülbelül 17 500-ra" becsülték. Abból a célból, hogy „segélyszállítmányokat küldhessenek ezeknek a deportáltaknak", a Magyar Vöröskereszt a nemzetközi szervezet segítségét kérte „a német hatóságok előzetes jóváhagyásának" megszerzése érdekében. A magyarok burkoltan azt is a szervezet értésére adták, hogy ehhez a küldetéshez a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjének kellene vezetni a küldöttséget, és egy magyar „társdelegátusnak" kell vele tartania. Végül Dobrzensky hangsúlyozta, szükség van „a deportáltak névsorainak és lakcímeinek

megszerzésére, hogy híreket küldhessenek a szüleiknek Magyarországra". Amikor nemzetközi befolyást akart szerezni, a magyar fél megértette, hogy a budapesti kormány jobban hajlítható, ha a humanitárius beavatkozás érdekében a Nemzetközi Vöröskereszt lép fel hangadóként. Ezek után az ügy sürgősségére való tekintettel az Egyeztető Bizottság azonnali intézkedésre kapta meg a magyar kérést. Sajnos azonban a két napon belül érkező válasz nem volt kedvező. A Nemzetközi Vöröskereszt vonakodott részt venni az akcióban – talán jogosan. Hivatalos válaszukban passzivitásukat azzal a ténnyel indokolták, hogy „Galícia háborús övezet, ahol a Nemzetközi Vöröskeresztnek sem jogosultsága, sem hatalma nincs a beavatkozásra. Kívül esik a szervezet illetékességi körén." A mentő- és segélyakciókban való részvétel visszautasításának magyarázatát ráadásul még azzal is megfejelték, hogy ez az óriási feladat elsősorban is meghaladja a szervezet erejét, és hogy a Nemzetközi Vöröskereszt elnöke „nem szívesen tenne olyan benyomást, hogy mi bármit is tehetünk itt. Egyébként pedig Magyarország Németország szövetségese. Talán könnyebben el tudnának érni valamit a németeknél, mint mi."[98]

A magyar próbálkozásoknak ezzel még nem volt végük. 1941. december 14-én bizalmas levél ment Budapestről a Nemzetközi Vöröskereszt egyik befolyásos vezetőjéhez, dr. Carl Jacob Burckhardt professzorhoz, melyben arra kérték, lépjen közbe a túlélők támogatása és megmentése érdekében. A négyoldalas folyamodvány kezdeményezője Lukács Sarolta, a Magyar Vöröskereszt elnökhelyettese volt, de az iraton mindenütt érezhető Slachta Margit keze nyoma. A szenvedélyes hangú kérvény azon a jelentésen alapult, melyet Slachta és a vele négy hónappal korábban Kárpátaljára meg a kőrösmezei átmeneti táborhoz látogató küldöttség tagjai szignáltak. A levél hangsúlyozta, mekkora szükség van „élelmiszer, meleg ruha, gyógyszerek és orvosi segítség küldésére a deportáltaknak, akik jelenleg mindenben hiányt szenvednek". Nagyon fontos továbbá „ellátogatni a helyszínre, és pontos névsort készíteni a deportáltakról, valamint hírt vinni nekik a családtagjaikról, akiktől elválasztották őket". A sürgős kérvény világosan leszögezi, hogy a kezdeményezésnek Genfből kell indulnia (ezt aláhúzással nyomatékosították is az eredetiben), mert pusztán Budapestről képtelenség intézkedni. Viszont ha a kezdeményezés Genfből indul, ahhoz már csatlakozhat a Magyar Vöröskereszt. Lukács Sarolta nyomban ki is nevezett egy küldöttet, „Végh Hannát, aki jól ismeri az ügyet, mert a Vöröskeresztnél kifejezetten a zsidó deportáltak kérdésével foglalkozott".

Sajnos a genfi levéltárban nem található meg a válasz. A levél baljós módon külön kitér arra, hogy a főszereplők neve maradjon titokban, mert megtorlás és „üldöztetés" is fenyegetheti őket, amennyiben rezsimváltás következne be Magyarországon. A levélíró utolsó kérése: „Őszintén remélem, hogy sikerül valamiféle segítséget nyújtani a szerencsétlen deportáltaknak, akik a legrettenetesebb kínzások áldozatai, és akiknek a helyzete arra figyelmeztet: a keresztényi kötelességtudás és az egyszerű humanizmus is azt mondja, közbe kell lépnünk." A levelet a magyar arisztokrácia színe-java írta alá, pedig ha tekintetbe vesszük, hogy a „m. kir. csendőrség központi nyomozóparancsnoksága 1941. okt. 21-én elrendelte [Slachta] »bizalmas és feltűnés nélküli megfigyelését«", akkor a „megtorlástól" való félelem egy új, szélsőjobboldali politikai párt hatalomra jutása esetén nem volt alaptalan.[99]

A deportálásról szóló hírek „nemzetköziesítése" nem a Magyar Vöröskereszt Genfbe küldött szenvedélyes felhívásaival kezdődött. A MIPI-vel együttműködő Joint összetett szerepe a kiutasítások kezdetétől fogva új dimenziót nyitott az 1941-es deportálások történetében. A két szervezet együttműködése az 1930-as évek végén kezdődött, s célja azoknak az ezreknek a segítése volt, akiknek állampolgársági iratokra volt szükségük. Ez gyorsan kibővült a mindenféle bántalmazásnak kitett zsidó közösség erősen rászoruló tagjai humanitárius és anyagi megsegítésével, mind Budapesten, mind vidéken. Végül pedig megpróbáltak a határon túlra is terjeszkedni, hogy megmentsék a magyar száműzöttek maradékát.

A MIPI, túllépve a humanitárius támogatás területén, más, nem zsidó csoportokat is igyekezett megszólítani, hogy elterjessze köztük az életbe vágó híreket, és gátat vessen az atrocitásoknak. Amint láthattuk, a MIPI közvetlenül és közvetve is kapcsolatba lépett kormányhivatalokkal s főleg a belügyminiszterrel. Ez persze roppant kényes akrobatamutatvány volt. A kezdeti tanácstalanság után a vezető zsidó körökben működő különféle szervezetek kezdeményezőleg léptek fel a vidékről – elsősorban Kárpátaljáról – érkező hírek továbbításában, hiszen arrafelé hallatlan önkény tombolt, és semmibe vették a kormányzati utasításokat. Ebből következik, hogy ezek a szervezetek adták tovább az első kézből érkező híreket is a megrendítő atrocitásokról, melyek a megszállt területeken kóborló száműzötteket érték.

Ugyanennyire fontos információs csatorna volt az is, amelyet a zsidó szervezetek a Jointon keresztül a budapesti amerikai követséggel és a washingtoni

Külügyminisztériummal építettek ki. Miközben az amerikai külügynek küldött jelentések titkosak voltak, a Herbert C. Pell követnek adott információkkal azt próbálták meg elérni, hogy Amerika a helyszínen avatkozzon be. Hála a megbízható és időben érkező hírfolyamnak, az amerikaiak tisztában voltak a magyar intézkedésekkel. A MIPI és a Joint egyesült erővel terjesztette a tényeket a magyarországi és a galíciai helyzetről, miközben arra is törekedett, hogy megmentse a deportáltakat, s ugyanakkor támogassa a rokonaikat.

Ha megpróbáljuk rekonstruálni az információfolyamot, azt látjuk, hogy a periférián található irodákból a zsidóság összegyűjtésének és száműzésének körülményeiről szóló jelentések a MIPI irodáiba folytak be. Másrészt a katonák és a Kárpátokban itt-ott szolgáló munkaszolgálatos zászlóaljak időben adtak hírt azokról a gyomorforgató viszonyokról, melyek közé a deportáltakat taszították. A szigorú katonai cenzúra ellenére arról is bőséges beszámolók érkeztek, hogy az ukrán szabadcsapatok és a német kivégzőosztagok gyilkosságok hosszú sorát követik el. Az információk részletesek voltak, gyorsan avulók, de rendkívül pontosak. Például a kamenyec-podolszkiji vérengzésről szóló egyik beszámoló dátuma 1941. augusztus 30. – egyetlen nappal a hírhedett tömeggyilkosság befejezése után. Ezek a hírforrások a magyar áldozatok számát is jól becsülték fel. A közvetlenül a kivégzőhelyekről érkező, naprakész híranyagot átküldték a MIPI közvetítésével a Joint budapesti irodájába, amely összegyűjtötte és kivonatolta az anyagot.[100] Észszerű feltételezés, hogy a MIPI borotvaélen táncolt, nehogy végül magyarellenes tevékenységgel vádolják meg.

Ugyanakkor a Joint budapesti képviselőit, Joseph Blumot, C. W. J. Newcombot és később S. Bertrand Jacobsont dicséri, hogy az információkat Pell követ tudomására hozták. Ezzel egy időben táviratokat küldtek a washingtoni Külügyminisztériumba, az Európai Ügyek Osztályára, azt kérve, hogy továbbítsák őket a Joint New York-i vezetőségének. Viszonzásul az Európai Ügyek Osztályának helyettes vezetője, Paul T. Culbertson az összes távirat „szerkesztett" változatát továbbküldte a Joint New York-i központjába. Az utolsó kérés tulajdonképpen fölöslegesnek bizonyult, mivel New Yorkban jól ismerték a budapesti és a galíciai események sorozatát, és minden erőfeszítést megtettek, hogy megfelelő választ adjanak rájuk. Végül ezeket a jelentéseket Cordell Hull amerikai külügyminiszter is olvasta.

Különös, hogy a Joint képviselői nem kommunikáltak közvetlenül sem a szervezet európai vezetőségével Lisszabonban, sem annak főnökével, Morris

C. Toperrel. Vele New Yorkból ismertették a helyzetet. A magyarországi és a megszállt területen uralkodó viszonyokról szóló, Washingtonba küldött jelentések sötét színekkel festik le a deportálások közben elkövetett atrocitásokat, valamint a Galíciába deportált emberek kétségbeejtő állapotát. Sürgetik a Jointot, hogy „létesítsen szükségkonyhákat, biztosítson szállást és egészségügyi ellátást". Ismétlődő motívum, hogy „járjanak közben minden lehetséges hatóságnál, beleértve az Egyesült Államokban megforduló magyar képviselőket, és igyekezzenek befolyásolni a közvéleményt". Az előzőekhez kapcsolódó üzenet 1941. augusztus 1-jéről hangsúlyozza, hogy „eminens fontosságú megismertetni a helyzetet a közzel, és nyomást gyakoroltatni a magyar kormányra abból a célból, hogy állítsa le a további deportálást". Egy héttel ezután egy üzenetben azt javasolták a Jointnak, hogy „írja össze azokat az Egyesült Államokban tartózkodó magyar személyiségeket", akik képesek befolyásolni a magyar hatóságokat.[101]

Szintén információs csatornaként működött az amerikai követség Budapesten, és maga Pell követ is. Az ő magyarországi hivatali ideje alatt az amerikai misszió a németellenes érzelmek központja lett, különösképpen az arisztokrácia erősen angolbarát köreiben, s főleg azután, hogy a brit követ távozott Budapestről.[102] Az amerikai követség emberei alaposan ismerték a Magyarország-szerte zajló eseményeket, kivált a zsidók összegyűjtését és deportálását a határon túlra, Galíciába. Az ukrán szabadcsapatok atrocitásairól és a magyar zsidók módszeres kiirtásáról az SS-különítmények által szintén tudtak a követségen dolgozók. A követ titkos úton is hozzájutott ezekhez az információkhoz.

Rövid szolgálati ideje alatt, 1941. február 11. és 1942. január 16. között Herbert C. Pell kiemelkedett az amerikai diplomaták közül széles intellektuális horizontjával, a magyar történelem mély ismeretével, ideértve az ország sajátos helyzetét Kelet-Európában és a magyar–német kapcsolatok eredendő belső ellentmondásait. Azonban ő is csak saját korának embere volt, az ezzel járó elfogultságokkal, előítéletekkel és csipetnyi antiszemitizmussal. Pell antiszemitizmusa nem a faji gondolatban gyökerezett, inkább a felső rétegek kiváltságtudatában, minthogy a követ a vagyonos és konzervatív osztály tagja volt. Társadalmi osztályának határain belül azonban internacionalista volt, és a progresszió híve. Korán felismerte a nácizmus veszélyeit, és az 1930-as, 1940-es években vezető amerikai szószólója volt annak, hogy törődni kell az európai zsidóság szorongattatásaival. Rövid budapesti szereplése alatt, 1941-ben első kézből ismerte meg az antiszemita politikát és következményét: a deportálásokat.[103]

Pell forrásai közé tartoztak a Joint bizalmas jelentései, de már korábban is megbízhatóan és körültekintően tájékozódott a deportálásokról – valójában a transzportok megindításától fogva. Szapáry Erzsébet grófnő, a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság egyik vezetője, aki Slachta társaságában Kőrösmezőn is járt, július 17-én azt tudatta az amerikai követtel, hogy a magyar kormány csaknem egy héten át lengyel zsidókat is deportált a Szovjetuniótól elfoglalt területre. Ráadásul az amerikai katonai attasé közeli kapcsolatban volt magyar katonatisztekkel, és a Galíciában zajló tragédiáról szóló bizalmas információkhoz is hozzáfért.[104]

A követ sem halogatta Cordell Hull külügyminiszter tájékoztatását arról, hogy „nagyszámú, jelenleg Magyarországon tartózkodó lengyel zsidót hurcoltak Galíciába, egy pillanatnyilag magyar csapatok által elfoglalt területre". Az amerikai Külügyminisztérium így azonnal tudomást szerzett a tömeges áttelepítésről. Július végére Pell követ tovább finomított az információn, közölve, hogy a kiutasított csoportban magyar állampolgárok és nyugat-európai menekültek is voltak.[105]

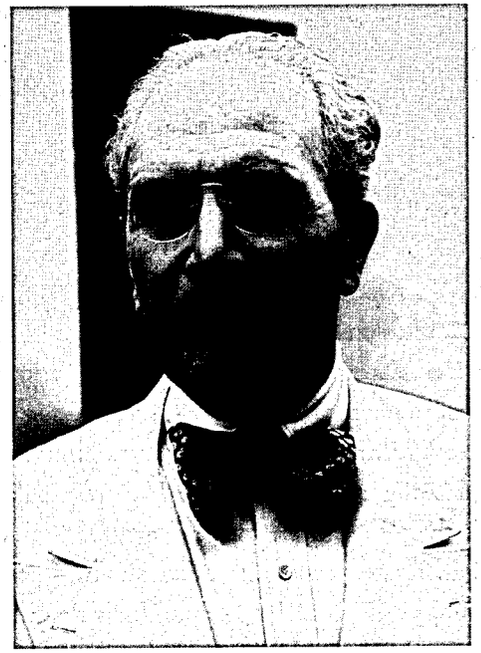

Herbert C. Pell, az Amerikai Egyesült Államok magyarországi követe

A Washingtonnal folytatott üzenetváltással egy időben, 1941. július 24-én Pell személyesen adott át egy diplomáciai jegyzéket Bárdossy László miniszterelnöknek. A hosszú, ötoldalas memorandumban az amerikai követ megosztotta aggodalmait Bárdossyval a Kárpátalján és a vele szomszédos területeken tapasztalható atrocitások, a galíciai helyzet és a nemzetközi konvenciókkal szembeszegülő politika – például a Nansen-útlevéllel rendelkező külföldi menekültek deportálása – miatt. A jegyzék jelentőségét az adta, hogy nemzetközi dimenzióba helyezte a humanitárius és politikai tragédiát, és közvetlenül kapcsolatba hozta a kettőt a deportálással. Bárdossy augusztus 2-án küldött válaszában biztosította Pellt arról, hogy a kiutasítási rendelet kizárólag a galíciai származású zsidókra vonatkozik, és minden intézkedést megtettek megfelelő ellátásuk érdekében. Hozzátette, hogy a betegekre vagy a hetven évnél idősebbekre nem vonatkozik a kiutasítás. A válasz azzal a megnyugtatással végződik, hogy szigorú utasítást kapott minden felelős hatóság, hogy teljes mértékben tartsa tiszteletben a kiutasítási rendeletet, és semmi olyan ne történjen, ami ellentétes a rendelet szellemével.

Utólag úgy tűnik, a miniszterelnököt vagy félretájékoztatták, vagy ügyetlen hazudozó volt, hiszen akkoriban már hasonló tartalmú jelentések – akár a MIPI-től, akár más forrásokból – eljutottak Keresztes-Fischer íróasztalára. Maga Pell is kételkedve fogadta a miniszterelnöki választ. A Külügyminisztériumba hazaküldött augusztus 7-i üzenetében úgy vélte, hogy Bárdossy válasza „érdemtelenül vet kedvező fényt a magyar kormány politikájára".[106]

Az amerikai követ tiltakozásának azonban váratlan hatása lehetett Keresztes-Fischer rendeletére, amely lengyel és orosz zsidókra szűkítette a deportálás hatályát. A rendeletet a KEOKH hozta nyilvánosságra július 30-án. A követ jelentései, melyeket közvetlenül a külügyminiszter kezéhez küldött, a magyar politika átértékeléséhez vezettek Washingtonban. Egy 1941. augusztus 13-án kelt, szigorúan titkos üzenetben a magyar királyi követség egy igencsak fagyos hangulatú megbeszélésről tájékoztatta a miniszterelnököt, melyen amerikai részről magas rangú külügyi tisztségviselők vettek részt, akik – a magyar diplomaták szerint – kedvezőtlen híreket kaptak az amerikai követtől. A vita során az egyik amerikai résztvevő nem kerülgette a forró kását, és a magyar fél tudomására hozta, hogy a deportálással kapcsolatos magyar intézkedéseket az amerikaiak nem fogadták jól, majd hozzátette, hogy ez a két ország kapcsolatára is hatással lehet: „A zsidók száműzése rossz benyomást keltett Amerikában.

[...] minden magyar politikai döntést annak fényében fogunk megvizsgálni, és a magyar–amerikai viszonyt is aszerint fogjuk megítélni, hogy ezeket a lépéseket a magyar kormány vajon önállóan tette meg, vagy a hatáskörén kívül eső körülmények kényszerítő hatására."[107]

Diplomáciai körökből az egyetlen tiltakozó hang Pell amerikai követé volt – ez helyezte nemzetközi dimenziókba a deportálás módját, s végül ez vezetett a deportálás felfüggesztéséhez. A követ szerepét a magyarokra gyakorolt nyomásban nem szabad alábecsülni. Érdekes adalék, hogy Pell kollégája, Dietrich von Jagow budapesti német követ nyílt gyanakvással figyelte az amerikai misszió tevékenységét – még a kémkedéstől sem riadt vissza.[108] Az amerikai diplomata ennek ellenére sem fogta vissza magát, mi több, a miniszterelnökkel folytatott párbeszédében erőteljesen tiltakozott, amivel magára is vonta Bárdossy figyelmét, sőt, a rendelkezés módosítására kényszerítette a kormányfőt abból a szempontból, hogy kikre lehet érvényes a kiutasítási határozat.

Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának ajánlása, melyben a „szilárd meggyőződésünk, hogy a magyar hatóságokra hatni fog az amerikai közvélemény" kitétel szerepelt, ébresztőt fújt a Jointnak, amely végre igénybe vette a sajtót. Minden közleményében ott állt a figyelmeztetés, hogy az amerikaiak ne tévesszék szem elől a magyar vidéken végbemenő tragédiát, a galíciai tömeggyilkosságokat, s ezek miatt gyakoroljanak nyomást a budapesti kormányra – ennek eredményeképpen sok leleplező újságcikk jelent meg Amerikában. A magyar lapok tudósításai a zsidók összegyűjtésének apró epizódjairól szóló beszámolókra szorítkoztak. Például a Jewish Telegraphic Agency (JTA) 1941. július 22-én közzétette, hogy „a budapesti rádió mai bejelentése szerint 500, »főleg keleti eredetű« zsidót letartóztattak egy nagyszabású rendőrségi razzia keretében". Ami a letartóztatás és a kiutasítás után történt, arról a budapesti rádió már nem ejtett szót. Így a JTA napi híradásai váltak a megbízható tájékoztatás fő forrásává a náci Európáról s főleg a Galíciában zajló gyilkosságokról. A közvetlenül a lövészárkokból érkező katonai beszámolók felhasználásával a JTA pontos képet rajzolt mind a magyar, mind a galíciai zsidók tömeges kiirtásáról.[109]

Az amerikai zsidó sajtó volt egyben az a csatorna, amelyből a kibontakozó holokauszt teljes spektruma közismertté vált zsidó körökben. Október végére a kivégzőhelyekről érkező információk a JTA híradásai nyomán a New York-i és londoni zsidó újságok címlapjaira kerültek. A jiddis, angol, sőt magyar nyelvű

sajtó főcímeiből – „Kórházakból rángatják ki a zsidókat Magyarországon, hogy a nácik megszállta Galíciába deportálják őket"; „Holttestek ezrei a Dnyeszterben"; „Képek a zsidók galíciai lemészárlásáról" – a magyar zsidók megsemmisítése széles körben ismertté vált. Míg Budapesten a kamenyec-podolszkiji vérfürdőről csak suttogva beszéltek, sőt, sokan el sem hitték, hogy ilyesmi megtörtént, New Yorkban közzétették az áldozatok pontos számát, és meggyilkolásuk körülményeit is nyíltan leírták.[110]

Milyen mértékben változtatta meg ez a nyílt információs kampány a budapesti vagy a galíciai események menetét? Ez a legjobb esetben is rejtély. Mire az említett cikkek kikerültek a New York-i utcára, a tömeges kiutasítás már megszűnt, a kamenyec-podolszkiji, sztaniszlaui, nadvirnai és a többi galíciai tömeggyilkosság pedig a kudarcba fúlt magyar politika fájdalmas emlékeztetőjévé vált. A deportálások leállításában amerikai szempontból sokkal fontosabb volt Pell fellépése. Azután, hogy Magyarország hadat üzent az Egyesült Államoknak, a Joint szerepe jelentéktelenebbé vált. S. Bertrand Jacobson és az amerikai diplomaták Pearl Harbor meg a magyar hadüzenet után elhagyták az országot, és visszautaztak az Egyesült Államokba. New Yorkban Jacobson végre kinyithatta a száját. Egy 1942. március 13-i, a városban tartott sajtóértekezleten aprólékos részletességgel számolt be a Szovjetunió területén végbemenő tömeggyilkosságokról. 1942. március 15-én a JTA részletet tett közzé erről a sajtótájékoztatóról. Joseph Blum, aki nem volt amerikai állampolgár, folytathatta a munkát a Joint budapesti igazgatójaként, egészen 1944 nyaráig, amikor Bergen-Belsenbe deportálták.[111]

Három nem hétköznapi zsidómentő

Magyarországon belül az események láncolatát megváltoztatni próbáló egyéni kezdeményezések igen fontosak voltak, mind a deportálások idején, mind pedig a leállításukat követően. Az ország kiemelkedő személyiségei közül (idértve ellenzéki képviselőket, egyházi és politikai vezetőket) a deportálás emberi tragédiái három kivételes nő valószínűtlen szövetségét kovácsolták össze – ők Slachta Margit, Weiss Edith bárónő és Szapáry Erzsébet grófnő. Mindhárman bátran nekimentek egy konzervatív társadalom politikai, szociális és erkölcsi *status quo*jának, annak érdekében, hogy megállítsák a deportálásokat, növeljék

a száműzöttek humanitárius támogatását, és segítsenek az áldozatok Magyarországon maradt, nyomorgó családtagjain.

Jóllehet a három nő társadalmi, gazdasági és vallási háttere igencsak különbözött egymástól, kellően fel voltak vértezve ahhoz, hogy belépjenek arra a küzdőtérre, melyen sok kortársuk nem mert mutatkozni. Ráadásul három különféle szervezetet és három területet képviseltek – mégis, szerepük és küldetésük összefonódott. Mindegyiküknek közvetlen bejárása volt a legmagasabb magyar kormánykörökbe, valamint olyan befolyásos szervezetek tagjaihoz, mint a Magyar Vöröskereszt, a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság vagy a MIPI.

Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társasága főnöknője, nemzetgyűlési képviselő, politikus, zsidómentő

A két világháború között talán Slachta Margit volt a félelmet leginkább megvető egyházi vezető Magyarországon. A magyar országgyűlés egyedüli – 1920-ban megválasztott – női tagjaként úgy emlegették, hogy ő „az egyetlen férfi" a nemzetgyűlésben. Habozás nélkül támadta az ország hatalmi szerkezetét, mind erkölcsi, mind jogi alapon.[112] A Szociális Testvérek Társasága női szerzetesrend

főnöknőjeként eleve vonzódott a társadalom elnyomottjaihoz, azokhoz, akiknek nem jutott szószóló. Slachtáé volt a zsidótörvényeket nyíltan ellenző, ritka keresztény hangok egyike. A köztudatban elsősorban azok a hősi erőfeszítései élnek, melyekkel 1944-ben zsidók ezreinek életét akarta megmenteni, érdemdús cselekedetei azonban jóval korábbra, az 1930-as évekig nyúlnak vissza. Szerény szereplőként kiállt a kifosztott zsidók mellett, akiket a harmincas évek végén Szlovákiából utasítottak ki a határon túlra – a nem szűnő „melyik ország tud több zsidót kitaszítani?" játszma keretében. Az 1941-es deportálások előtt egy évvel komoly szerepe volt abban, hogy fölhívja a magyar társadalom és a kormány figyelmét a zsidók kiűzésére Csíkszeredából. Az esemény mindenképpen a sokkal nagyobb léptékű galíciai száműzetés teljes körű főpróbájának tekinthető.[113]

Slachta a maga elszánt merészségével s hozzá borotvaéles eszével képes volt szembesíteni Horthy Miklósné Purgly Magdolnát azzal, hogy „mi lesz, ha nem a német győz". A kérdést mindössze egy hónappal azután tette fel, hogy Magyarország a hitleri Németország oldalán belépett a háborúba, s mind a német, mind a magyar hadsereg mélyen behatolt a Szovjetunió területére. Ekkoriban Hitler már koccintott a Szovjetunió bukására. Slachta nem habozott figyelmeztetni a kormányzót és feleségét, hogy megkerülhetetlen következményei lesznek ezeknek a joggal, az igazságossággal és a kereszténységgel szemben elkövetett bűnöknek.[114] Majsai Tamás megjegyzi Slachtáról: „Egyházi körökön belül 1941 júliusában is azon nagyon kevesek közé tartozott, akik tudják feladatukat."[115]

Kapcsolatait mind Magyarországon, mind külföldön ügyesen hasznosította. Szoros együttműködése Szapáry Erzsébet grófnővel, az egyik vezető arisztokrata család sarjával, és Weiss Edith bárónővel, aki zsidó nagyiparos családból származott, olyan hatékony frontot hozott létre, amely fel tudta venni a küzdelmet a kormányzati politikával, a merev katonai szemlélettel és a magyar hivatalosságot teljesen átitató antiszemitizmussal. 1969. február 18-án a Jad Vasem Intézet a Világ Igazai közé iktatta be Slachta Margitot.[116]

Szapáry Erzsébet grófnő az erősen angol orientációjú nemességet képviselte. Vezetőségi tagja volt a második világháború kitörésekor megalapított Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottságnak. Szintén vezető posztot töltött be a Magyar Vöröskeresztnél. Származása, melyet édesanyja lengyel grófnői státusa csak tovább fényesített, a magyar fővárosban megnyitotta előtte a diplomáciai

körök ajtóit. Szervezete, a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság a lengyel menekültek közül igen nagyszámú zsidót mentett meg – a becslések szerint nagyjából 5000-et. A Lengyelországból érkezett menekülteknek szállást, pénzt, ruhaneműt és orvosi ellátást nyújtottak, sőt hamisított keresztény papírokat is.[117] A politikailag aktív grófnő egy irodalmi körnek is tagja volt, s ez a kör magába foglalta a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság teljes vezetőségét is, köztük Weiss Edith bárónőt. A kör az 1940-es évek elején alakult meg, erős náciellenes orientációval. Heti összejöveteleikre gyakran meghívták a brit nagykövetet. Miután a diplomata elhagyta az országot, Szapáry közvetlen ismeretségbe került Herbert C. Pell-lel. Létfontosságú információkat osztott meg az amerikai követséggel a deportálás körüli ügyekről, melyeket továbbítottak is Washingtonba.

Szapáry Erzsébet grófnő, az egyik legelőkelőbb arisztokrata család sarja. Slachta Margithoz és Weiss Edithhez hasonlóan zsidómentő tevékenységet folytatott

Arisztokrata pedigréjének birtokában ugyanolyan rettenthetetlenül ütközött meg a kőrösmezei hatalommal is. Az átmeneti táborhoz utazó, Slachta vezette küldöttség tagjaként habozás nélkül magához rendelte az ottani csendőrség ezredesi rangú főnökét, kényszerítette, hogy velük tartson, és engedje szabadon azokat, akiknek rendben voltak a magyar állampolgárságukat bizonyító irataik. Sok tucat ember életét mentette meg így.[118] Humanitárius munkáját akkor is folytatta, amikor 1942-ben és 1943-ban egyre több zsidó menekült érkezett, mert a lengyel gettókat felszámolták, és Magyarország viszonylag biztonságosnak volt mondható.

Magyarország német megszállása után Szapáryt a tevékenysége miatt letartóztatta a Gestapo. A grófnő túlélte a fogságot, és a háború után Svájcba emigrált. 1968. április 19-én a Jad Vasem Intézet Szapáry Erzsébetet beiktatta a Világ Igazai közé.

A háromság harmadik tagja, Weiss Edith bárónő sok szempontból mindmáig rejtély. Annak ellenére, hogy az 1930–1940-es években kiemelkedő szerepe volt mind a budapesti zsidóság vezetésében, mind a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottságban, fájdalmasan keveset tudunk róla. Nagyon kevés írásos dokumentum vagy épp fénykép vészelte át a háborús éveket, hogy most tanúskodjon az általa végzett széles körű embermentő tevékenységről. Magyarország egyik leggazdagabb családjából származott – apja a nagyiparos Weiss Manfréd –, s bár családtagjai úgy látták jónak, hogy áttérjenek a keresztény hitre, ő megmaradt zsidónak, és felelősséget vállalt a magyarországi zsidóság sorsáért.[119]

A MIPI egyik vezetőjeként összeütközésbe került a deportálások fő felelőseivel, köztük Pásztóy Ámonnal, Siménfalvy Sándorral és további tisztségviselőkkel. Hatékonyságát nehéz lemérni. Neki is voltak kapcsolatai a Magyar Vöröskeresztnél, ahogy Slachta Margitnak és Szapáry Erzsébetnek is.[120] Felhívásaik, hogy a szervezet támogassa a megélhetés nélkül az országban maradt, nyomorgó családtagokat, és nyújtson segítő kezet a Galíciába deportáltaknak, azt eredményezték, hogy külföldi intézmények, mint az Egyesült Államok Külügyminisztériuma vagy a genfi székhelyű Nemzetközi Vöröskereszt is részt vettek a munkában.

Weiss Edith a teljes magyar politikai spektrumra befolyással volt, miniszterektől az egyházi vezetőkig, a Pásztóy Ámonnal való személyes találkozástól a Magyar Vöröskeresztnek címzett felhívásig. A bárónő levelezett is, és

Weiss Edith bárónő a magyarországi zsidó vezetőkkel együttműködve a zsidómentő tevékenység aktív résztvevője volt

találkozott is Ravasz László püspökkel, a Magyarországi Református Egyház fejével, ami azt jelzi, hogy igen széles értelemben fogta fel az embermentő munkát. Bár kikeresztelkedni nem volt hajlandó, mégis fesztelen viszonyban volt a püspökkel, aki politikai nézeteiben nem volt mindig zsidóbarát. Egyik levelében Weiss Edith rémisztő képet fest a püspöknek a *bona fide* német engedéllyel *(Passierschein)* megkísérelt határátlépésekről, és arról, hogy a határőrség könyörtelenül elutasítja és visszafordítja a menekülőket Galíciába: „[...] a határon és a no mans landban várakozó éhező, lerongyolódott kitelepítettek száma sok százra – pár ezerre – tehető." A keresztényi együttérzésre hivatkozva fordult a püspökhöz, hogy járjon közben a csekély számú túlélő hazatelepítése érdekében. Nem tudhatjuk, hogy a kérésnek volt-e valami hozadéka, mert nem maradt ránk válaszlevél az egyházfőtől.[121] Ami a magyarországi római katolikus, illetve evangélikus egyházat illeti, vezető személyiségeik nem emelték fel szavukat, és nem tiltakoztak a deportálások ellen.

A MIPI vezetőségének kulcsfigurájaként Weiss Edith ismerte a határon túlról érkező jelentéseket. Mint szó volt róla, a szervezet hamarosan felhagyott eredeti megbízatásával – jogi segítségnyújtás azoknak a zsidóknak, akiknek magyar állampolgárságukat kellett igazolniuk –, és 1941 nyarától új

céltevékenységet határozott meg a maga számára: a deportáltak itthon maradt családtagjainak támogatását, illetve életük megmentését. E küldetés végrehajtása közben meglehetősen spontán módon alakult ki a MIPI együttműködése a Joint képviselőivel. Ennek az együttműködésnek köszönhető Herbert C. Pell követ aktivizálódása is. Legalább ilyen fontos volt a jelentések becsatornázása Pellhez, illetve a követségen keresztül az amerikai zsidó sajtóhoz.

Weiss Edith és Slachta Margit barátsága a háború után még szorosabbá vált. A magyarországi kommunizmus előretörésekor, 1948 végén Slachta is, Weiss is elmenekült az országból. Mindketten az Egyesült Államokban telepedtek le, New Yorkban, illetve Buffalóban. Szoros barátságuk megmaradt. Ekkorra azonban már fordult a kocka: Weiss olyan hálózat része lett, amely kereszténye-ket csempészett ki, mégpedig épp a Szociális Testvérek Társaságának tagjait, akiket a kommunista hatóságok elkezdtek üldözni Magyarországon.

Válaszokra várva

A magyar holokauszt egyik legkiválóbb krónikása, Randolph L. Braham úgy fogalmazott, hogy az 1941-es deportálás legalább annyira nemzeti, mint amennyire zsidó trauma. Az esemény a két közösség együttélésének vízválasztója volt. Lehet, hogy hozzájárult Bárdossy László fél évvel későbbi lemondatásához is, a miniszterelnök ugyanis komolyan reménykedett a deportálások folytatásában, egészen a teljes zsidó közösség elüldözéséig.[122]

1941–1942-ben a zsidók mentése és védelmezése hősies tett volt mind az egyszerű segítőkész, mind a morálisan iránymutató személyek és a szervezetek részéről. Erőfeszítéseik sikere azonban mérsékelt volt. Az 1941 júliusában elkezdett galíciai deportálások csak több mint egy évvel később fejeződtek be. Ez alatt az egy év alatt, ha megszakításokkal is, de új transzportokat vagy elszökött és utána letartóztatott zsidókat vitetett Galíciába a KEOKH, illetve tőle függetlenül a határőrség.

1942. október 28-án Keresztes-Fischer elrendelte, hogy az összes hatóság fejezze be a lengyel születésű zsidók, valamint a többi hontalan idegen újbóli deportálását – ennek ellenére időről időre újabb transzportok érkeztek Galíciába, egészen 1943-ig. Egyes becslések szerint mindössze a deportáltak 10 százalékának sikerült hazatérnie és folytatnia „normális" életét. A zsidómentőkről

szóló történeteket, vagy azokat, melyek az önállóan elmenekültekről szólnak, az egyes emlékezésekből lehet összeszedegetni. A korai és részletezőbb „zsidómentő irodalom" szűkösségére talán az a legmeggyőzőbb magyarázat, hogy a kommunista időszakban a holokausztról való beszéd általában tabusítva volt. Másfelől az 1941-es zsidómentő akciók néhány főszereplője vagy egyházi körökhöz, vagy az arisztokráciához, vagy a burzsoázia felső köreihez tartozott – márpedig ők Kelet-Európában mind ki voltak átkozva a háború után, s emiatt hősies cselekedeteiket sem lehetett elmondani. Igencsak árulkodó tény, hogy Slachta Margit nevének és 1941-es tevékenységének első komoly említése csak 1986-ban, a magyarországi kommunizmus alkonyán történt meg.[123]

Miközben londoni és New York-i újságok nyíltan taglalták a Galíciában zajló tömeggyilkosságokat, a deportálásokra és utózöngéjükre nemzetközi reagálás csupán Amerika budapesti diplomáciai hídfőjétől és – hatástalanul – a Nemzetközi Vöröskereszt genfi székhelyéről érkezett. A nemzetközi elemet Pell követ tiltakozása vitte ebbe a humanitárius és politikai tragédiába. A követ és Bárdossy között folyamatos és közvetlen volt a kommunikáció a deportálásokról. Tudjuk, hogy Keresztes-Fischer rendelete, amely lengyel és orosz zsidókra szűkítette a deportálandók körét, július 30-án jelent meg. Az amerikai követ feljegyzése, amely értesítette a miniszterelnököt az atrocitásokról, és egyúttal értésére adta, hogy a magyar politika szembemegy a nemzetközi konvenciókkal, július 24-én kelt. Tisztán látszik az ok-okozati összefüggés.

A zsidó szervezetek – elsősorban a MIPI, az OMZSA és a Joint – szerepének értékelése már sokkal bonyolultabb. Míg a Joint megkapta az amerikai székhelyű nemzetközi szervezeteknek járó támogatást, és közeli kapcsolatban volt a budapesti amerikai követséggel meg a washingtoni Külügyminisztériummal, a MIPI-nek jóval szűkebb mozgástér jutott, hiszen a magyar politikai realitások között kényszerült cselekedni. Óvatosan kellett kormányozni a szervezet hajóját a magyar zsidó elit egymással viszálykodó csoportjai között. A deportálások előrehaladtával a MIPI reakcióiban fokozatos radikalizálódást lehet megfigyelni. A szervezet korlátozott manőverezési lehetőségei ellenére vitézül helytállt, és elsőként hívta fel a figyelmet hivatalos személyek törvényszegéseire. Később a deportálás leállítása érdekében dolgozott, végül pedig az itthon maradottak és a határon túlra taszítottak megsegítésén.

A szervezet számos kezdeményezése kudarcba fulladt, legalábbis 1942 végéig. Sohasem született olyan kormányhatározat, melynek hatálya alapján a magyar

állampolgársággal rendelkező zsidókat haza kellett volna küldeni Galíciából. Arra sem adott soha engedélyt a kormány, hogy hazatelepítsék azokat, akiket elkapott a katonaság vagy valamelyik rendőri szerv, és emiatt a galíciai határ túloldalán várták sorsuk jobbra fordulását. Egyes becslések szerint több mint 2000 zsidót másodjára is deportáltak Galíciába, a biztos halálba. Hogy ismét idézzük az egyik túlélő asszony szavait, ez a sok ember „nyomtalanul eltűnt".

8.

Régi sebek feltépése

Felelősség és következmények

„Wer wird für das alles bezahlen?"

„Ki fizet meg mindezért?" Az egyik magyar deportált, akit arra kényszerítettek, hogy tömegsírt ásson, véletlenül hallotta meg ezt a befelé forduló kérdést. Egy SS-tiszt tette fel magának a lelkiismeret-vizsgálat pillanatában – miközben tömegével lőtték le a magyar és a helybeli zsidókat a galíciai Bucsacsban. Az égbekiáltó bűn miatt a tiszt tűnődése különösen fájó, a kérdése pedig újra meg újra ott visszhangzik az 1941-es deportálások és tömeggyilkosságok történetében. Elég felidézni a 101-es tartalékos rendőrzászlóalj parancsnoka, Wilhelm Trapp őrnagy hasonló szavait: „Ha ezt a zsidóügyet valaha is megbosszulják a földön, az Úristen legyen irgalmas hozzánk, németekhez."[1] Függetlenül attól, hogy gyakran nem találjuk a választ, a holokauszt megértésének nélkülözhetetlen része a kérdések feltevése. A népirtás résztvevőjének ez a belátó pillanata azt sejteti, hogy lehetnek következményei ezeknek a gyilkosságoknak.

Trapp mondata átível határokon és kultúrákon. Egy magyar katona, az események tanúja, miután Iványi faluban (ukránul Ivanyivci) végignézte a kitoloncolt magyar zsidók százainak érkezését, föltette a megválaszolhatatlan kérdést: „A legmegrázóbb azonban megint a zsidókkal való találkozás volt. [...] Az elsőt [...] elhessegettem magamtól, hogy szinte szándékos feledésbe merült. Nem lehet valóságként elfogadni azt, ami annyira ellenkezik józan ésszel, logikával, jogérzékkel, emberséggel – az egész életvitelünkkel! Mindennapi magatartásunk, cselekedeteink – írta augusztus 18-án a zsidókkal szemben alkalmazott

bánásmódról – kerültek föloldhatatlan ellenkezésbe legbensőbb érzületünkkel. Mindegyikünknek az a kimondatlan kérdés zakatolt az agyában: *mit keresünk mi itt, ha otthon ez történhet a családunkkal?*"[2]

Végül álljon itt annak a küldöttségnek többször is idézett jelentése, amely azzal a céllal látogatott Kárpátaljára, hogy leállítsa a kitoloncolásokat. A delegációt Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társaságának főnöknője vezette. A szöveg érzékelteti a végletes különbséget atrocitás és keresztény erkölcs között. Slachta, a szüntelen razziák, a deportálások és a brutális bánásmód szemtanúja, egyben mélyen vallásos nő nem csupán a fő egzisztenciális kérdést fogalmazta meg, hanem ujját is vádlóan emelte föl:

> „Egy ilyen szállítmányt végignézni egyenlő a legsúlyosabb vádirattal elsőfokú hatóságainkkal szemben, amelyek vagy könnyelmű lelkiismeretlenséggel, vagy akarva, a puszta gyűlölettől hajtva és az általuk remélt »új rendszer« szemében érdemekre pályázva emberek ezreit dobják oda a kínszenvedések hosszú sorának és a valószínű pusztulásnak minden írott jogszabály és íratlan erkölcsi törvény ellenére. *Csak azon csodálkozik az ember, hogy ezek a magukat magyarnak és kereszténynek, valamint lelkiismeretes tisztviselőknek tartó emberek nem félnek a sorozatos törvénytelen intézkedéseiknek kijáró megtorlástól.*"[3]

A négyféle résztvevő – a végrehajtó, a túlélő, a tanú és a zsidómentő – kérdései tulajdonképpen összefoglalják a kibontakozó történelmi tragédia, a magyar deportálás négy fázisát: a kitoloncolást, a hosszú utat Galíciába, a tömeggyilkosságok hullámait és a megmenekülést. Ezek a reflexiók a történet megfelelő mottói is lehetnének, hiszen az 1941-es deportálás – és, mondjuk ki, népirtás – erkölcsi és etikai alapjai által kiváltott belső konfliktust tárják elénk. A szereplők szembesülése önmagukkal hozza el beszámolómba a hirtelen felismerést: ezek a gyilkos cselekedetek nem merülnek feledésbe, és messzire ható következményekkel járnak. Slachta Margit lelkiismeret-vizsgáló szavai és figyelmeztetése a magyar vezetés legmagasabb szintjeire is eljutottak. Hogy mennyire befolyásolták a történelem menetét, az persze újabb kérdést szül. Mennyire fogták fel e cselekedetek súlyosságát és árát azok, akik hatalommal és felelősséggel járó posztokat foglaltak el, és törődtek-e ezzel egyáltalán?

Hol itt a logika?

Az említett tanúk tűnődései fölvetik az 1941–1942-es deportálások és a rájuk következő népirtás értelmének kérdését. Bárcsak a magyar vezetés politikacsinálói is hasonló erkölcsi imperatívuszokkal viaskodtak volna, mielőtt a már ismert megoldás mellett döntöttek! Német részről nem nehezedett rájuk semmiféle politikai vagy katonai nyomás, és nem voltak védhető demográfiai vagy gazdasági indokaik sem ahhoz, hogy emberek ezreit a halálba küldjék.

Nyilvánvaló, hogy nem a büntetőjogi beszámíthatatlanság hétköznapi esetével állunk szemben. A magyar hatóságok dilemmája olyan kompromisszum volt, amely csak balul üthetett ki, s amely előfutára lett az 1944-ben bekövetkezett, teljes magyar holokausztnak – pontosabban: amely elvezetett oda. A Galíciában végrehajtott gyilkosságsorozat után a magyar vezetés tudatos politikával áldozatok ezreitől tagadta meg a hazatérés lehetőségét, miközben tudva tudták, hogy ezzel kimondták a halálos ítéletüket. És nem csak zsidó vagy amerikai forrásokból tájékozódhattak. 1941 szeptemberében közvetlenül a miniszterelnök hivatalába futott be egy katonai üzenet, amely nem kertelt: „A német csapatok úgy Galíciában, mint az oroszoktól elfoglalt területen igen sok zsidót végeznek ki."[4] A magyar vezérkar még ennek az információnak a birtokában is úgy döntött, fölállít egy német–magyar vegyes bizottságot, hogy mind a magyar, mind a galíciai menekülő zsidók „visszaszivárgását" megakadályozzák. A csendőrséggel és a rendőrséggel együttműködő katonaság ilyen jelentést adott: „Több visszaszökést kinyomoztunk, és a bűnösöket az eljárásra illetékes hatóságoknak átadtuk."[5] Ezt a lépést erkölcsileg igazolni vagy akár védeni lehetetlen volt – ami nem is kerülte el a Kárpát-csoport parancsnoka, Szombathelyi Ferenc altábornagy figyelmét. A Kárpát-csoport feladata volt a deportált zsidók Galíciába szállítása. A katonai felső vezetésben akadtak olyanok, akik Szombathelyit zsidóbarátnak tartották.[6] Ez talán túlzó megállapítás volt, de annyit ki lehet jelenteni, hogy semmiképp sem volt antiszemita. Amikor a „zsidókérdésről" a vezérkarnak írt levelére gondolunk, óhatatlanul egyik kijózanító megjegyzése ötlik fel. 1941 augusztusában papírra vetett szavai megmutatják, milyen ambivalens módon viszonyult a deportáláshoz és a gyilkosságokhoz, melyeknek Galíciában tanúja volt: „[...] ennek a politikának a sarkalatos kérdésében, a zsidókérdésben aránylag többet teljesítettünk, mint a németek tettek, de sajnos – mert őket akartuk utánozni – mindent

ostobábban. Ők megfejték a zsidókat, lefölözték a vagyonukat, mi pedig agyon akarjuk ütni őket."[7]

A vezérkari főnökkel és a honvédelmi miniszterrel ellentétben Szombathelyi kimondottan vonakodva teljesítette a deportálási parancsot. Az altábornagyban meglévő ambivalens érzéseket jelzi a vezérkarnak írt, 1941. július 14-én kelt levele is, amelyben elmagyarázta, hogy lehetetlen és nem éppen bölcs dolog belefogni nagy tömegek áttelepítésébe anélkül, hogy előzőleg egyeztettek volna a németekkel: „[...] a zsidóknak a tervezett áttelepítése esetleg akadályba ütközhet, vagy talán nem találkozik a németek helyeslésével." Jóllehet logisztikai szempontokat hozott fel érvként, egész pályafutása ismeretében mégis azt lehet mondani, hogy nyilván erkölcsi megfontolások is motiválták.[8]

Természetesen nem volt hiány olyan emberekből, akik örömest váltak bűntárssá a zsidók kiűzésében. A polgári és a katonai hatóságok politikájuk sikeres végrehajtásához biztosan számíthattak az állami bürokrácia középső szintjeinek elkötelezett támogatására. Sok ezer ember összegyűjtése, szállítása, majd végső utaztatása Galíciába nem lett volna lehetséges a végrehajtó szervek adminisztratív egységeinek lelkes közreműködése nélkül akár Budapesten, akár a nagyvárosokban, nem beszélve a kisvárosi, vidéki tisztviselőkről, akik önként kerülték meg az ország törvényeit, vagy mentek egyenesen szembe velük. Ez a réteg adta a bürokratikus alapot, amelyen a holokauszt felépülhetett. Az 1941-es esztendő deportálási annaleseiben számtalan példát lehet találni arra, hogy városi, megyei vezetők figyelmen kívül hagynak Budapestről érkező rendeleteket, vagy hogy rendőrparancsnokok nyíltan fittyet hánynak a Belügyminisztérium akaratára. A katonai vezetés tettei vagy épp tétlensége a legjobb esetben is bűnös hanyagság volt, a legrosszabban pedig szándékosan jogsértő. Nem szabad megfeledkeznünk az átmeneti tábor parancsnokáról, Orbán Rudolf alezredesről, aki túllépett a katonai szabályzaton, hogy földi pokollá változtassa a szenvedő sokaság életét, már azelőtt, hogy áttették volna őket a határon. Tovább súlyosbítva a helyzetet akadályozta Batizfalvy Nándor, a KEOKH-ból kiküldött rendőr százados írásos utasításban meghatározott munkáját. Batizfalvy elsősorban azért utazott a kőrösmezei lágerhez, hogy végrehajtsa a KEOKH direktíváját, és a deportálást a valódi „lengyel" és „orosz" állampolgárokra korlátozza. Azzal bízták meg, hogy küldjön haza mindenkit, aki magyar állampolgár, életkora magasabb, mint hetven év, vagy túlságosan beteg ahhoz, hogy továbbszállíthassák. A táborparancsnok folytonos beavatkozása,

Batizfalvy embermentő munkájának korlátozása, illetve a parancsnok leplezetlen ellenparancsai nem kerülték el Slachta Margit figyelmét. Például a rendőr százados ellátta a szükséges papírokkal a foglyok egy részét, akiket így másnap visszairányítottak volna a falujukba – csakhogy az éjszaka folyamán mindannyiukat elszállították a galíciai határon túlra.[9]

Ennek persze ellene lehetne vetni, hogy a magyar katonai hatóságok nem tartoztak engedelmeskedni a belügyminiszter intézkedéseinek. Ugyanakkor Orbán alezredes tevékenysége olyan rosszindulatot mutat, melyet nyugodtan nevezhetünk népirtásért lelkesedő antiszemitizmusnak. És az alezredes nem volt egyedül. Kozma Miklós kormányzói biztos ingerült hangon panaszkodott a miniszterelnöknek írt üzenetében, milyen nehéz elviselni, hogy az alacsonyabb beosztottak is szembe tudnak szállni a politikai kezdeményezésekkel.[10] Pedig nem kellett volna meglepődnie, hiszen a saját hivatala is számtalanszor fütyült a belügyminisztériumi utasításokra. Ezúttal is Slachta Margit előbb idézett megállapítása juthat eszünkbe: „Csak azon csodálkozik az ember, hogy ezek a magukat magyarnak és kereszténynek, valamint lelkiismeretes tisztviselőknek tartó emberek nem félnek a sorozatos törvénytelen intézkedéseiknek kijáró megtorlástól."[11] A jelek szerint nem kellett túlságosan nyugtalankodniuk, mert a deportálás történetében vagy utóéletében egyetlen árva példát sem sikerült találni arra, hogy valamelyik elkövetőt figyelmeztették vagy megfegyelmezték volna, netán bíróság elé állították volna függelemsértés, ne adj' isten bűncselekmény elkövetése miatt. Ehelyett inkább Slachtát helyezte „bizalmas és feltűnés nélküli megfigyelés" alá a Magyar Királyi Csendőrség budapesti központi parancsnoksága.[12] Külső, amerikai megfigyelőként Eleanor Perényi szavai kívánkoznak ide az akkori Magyarországról, ahol „mindenek fölött érvényesült a privilégium".[13]

Visszatekintve ez a holokauszt által keretezett tragédia csak részben tulajdonítható a belső feszültségektől terhes magyar politikai helyzetnek, amelyben a szüntelen bűnbakkeresés kiszabadította a szellemet a palackból. Az idegen zsidó képében rátaláltak a mitikus „galíciáner" szinte neurotikus fixációjára. Az előző fejezetekben részletesen láthattuk, miként hozták létre ezt a képzetet – a fajgyűlöletből fakadó politikai haszonszerző eszközt –, ami kapóra jött a magyar politikai jobboldalon. Ezután a második összetevő a parlament és a közélet radikálisainak sürgős semlegesítése volt. Volt azonban egy harmadik, legalább ekkora súlyú előidézője a deportálásoknak – ez idáig csak utaltunk

rá. Az 1941-es deportálás egész ötletét az etnikai tisztogatás köpenyébe burkolták, melyet a gazdasági észszerűség is nyomatékosított. Megint Götz Alyt kell idéznünk, aki szerint „a hét főbűn közül a legkevésbé kívánatos, az Irigység" tüzelte a deportálást.[14]

Márai Sándor, az ország társadalmi és politikai helyzetének éles szemű megfigyelője egyértelműen a kapzsi keresztény magyar középosztály vállára helyezte a felelősséget. Nem finomkodott: „Ez a gyökeréig romlott magyar középosztály még mindig nem akarja, nem meri látni a valóságot. Valamilyen titkos, új fegyverről ábrándoznak, mely rendbe hoz mindent, s ők kapnak ajándékba egy új, maradék zsidóbirtokot: ez minden, amit hisznek, értenek és remélnek."[15] Az 1943-ban papírra vetett, maróan éles megjegyzés a magyarországi „két középosztály" pusztító összecsapását írja le.[16]

Az „összecsapás" csúcspontját a magyar zsidóság szinte teljes elpusztítása jelentette 1944 tavaszán. De ahhoz, hogy megértsük a magyar holokauszt „lezárását", nélkülözhetetlen az 1941-es év vizsgálata. Ez az év már magában rejtette a végső leszámolás eszméjét ezzel a kellemetlen kisebbséggel. Erről árulkodik az az 1942. április 30-án kelt irat, amely az ungvári Városi Tanács igazságügyi albizottságában készült, s mely arcátlan módon a teljes helyi és a magyar zsidóság gettóba zárását, deportálását és maradéktalan kifosztását indítványozza – mégpedig a kereszténység nevében. A dokumentum nyugodtan tekinthető az 1944-es, tényleges deportálás tervezetének. Meghirdette egy központi szervezet létrehozását is, amely majd végrehajtja a kitoloncolást. A város polgármestere lelkesen támogatta a javaslatot, sőt, azt is szükségesnek tartotta, hogy az írást közvetlenül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kezéhez juttassa el.

A budapesti hatóságok becsületére legyen mondva, hogy kurta, kézzel írott, csípős hangú válasszal intézték el a kéretlenül tanácsot adó beadvány szerzőit: „A kérdés megoldása a m. kir. kormány feladata, kioktatásra nincs szüksége."[17] Ekkorra az 1941-es deportálások értelmetlensége és borzalmas következményei már ismertek voltak. Ugyanakkor a magyar politika nyugati orientációja is mozgásba lendült. Ez a dokumentum azonban tanulságosan mutat rá a kor ideológiai sokféleségére, a búvópatakszerű áramlatokra, melyek előre jelezték a magyar holokauszt utolsó eseményét, a vele járó teljes gazdasági kifosztással és a magyar zsidóság fizikai megsemmisítésével 1944-ben.

Miközben ez a konfliktus elsősorban Budapesten és a nagy lélekszámú településeken volt lényeges, ahol a két középosztály egymás mellett élt, vidéken,

ahol a zsidók jelentették a tulajdonképpeni középosztályt, a kitoloncolások előtt és alatt demográfiai átalakításra is szükség volt. Közös erőfeszítéssel igyekeztek az ország belsejéből a perifériára helyezni és letelepíteni szakképzett keresztény iparosokat és kereskedőket. Ez azonban nem mindig sikerült kormányzati támogatás nélkül.

A Máramaros vármegyei közigazgatási kirendeltség igazgatója, Hermann Miklós 1941-ben készített éves jelentésében hálásan írta: „Az 1941. évben igen örvendetes kormányzati intézkedés volt a határsávban lakó idegen állampolgárságú zsidók kitelepítése [Galíciába]." Hozzátette: „Mint az 1941 év legnagyobb jelentőségű közigazgatási tevékenységéről elsősorban kell megemlékeznem a Kárpátalja iparának és kereskedelmének keresztény kézbe való átállításáról." Valóban, a jelentésíró az ipar és a kereskedelem kereszténnyé tételét tartotta az esztendő legnagyobb vívmányának: „A hatóságom területére letelepített keresztény iparos[okkal] és kereskedőkkel elértük azt, hogy a zsidóság az ipar és kereskedelem minden jelentős területéről ki lett szorítva."[18]

Kozma Miklós – aki élete végén némi bűnbánatot tanúsított e balvégzetű kalandban játszott szerepe miatt – és mások is a sötétben tapogatóztak a dolgok észszerű fontossági sorrendjét illetően. Életüket egy olyan társadalmi réteg elpusztításának szánták, amely, bár zsidókból állt, mégiscsak a legproduktívabb része volt a társadalomnak. Kozma politikája – az egymást követő zsidótörvényekkel megerősítve – megtizedelte a régió eleve ingatag gazdaságát.[19] Azok az akkulturálódott és asszimilálódott zsidók – egyes becslések szerint nem több mint 6000–7000 ember –, akiket Budapestről és az internálótáborokból vittek el, nyilvánvalóan kisebbségben voltak a deportáltak között. Velük szemben az áldozatok többségét képviselő felvidéki, kárpátaljai és erdélyi zsidókat tartották a legelmaradottabbnak, mégis ők voltak a legszívesebben asszimilálódó csoport a magyarok, románok, ukránok (ruténok vagy ruszinok), szlovákok, németek és zsidók soknemzetiségű közösségéből álló keverékben.

Ellentétben Kárpátalja őslakosságával, például a ruszinokkal, akik mezőgazdasági munkákból vegetáltak vidéken és alig megközelíthető területeken, a zsidó közösség masszívan középosztálybeli többsége a kis- és nagyvárosokban élt.[20] Hasonló demográfiai eloszlás volt jellemző a többi periferikus területen is. Nem meglepő, hogy Hermann Miklós azt is javasolta, Kárpátaljáról deportálni kell a maradék zsidóságot is, és a városokban töltsék be a helyüket elszegényedett, falusi ruténokkal. „Hatóságom területének legnagyobb közigazgatási

problémái azonban csak a zsidóság kitelepítésével oldhatók meg [...]. A ruszin lakosságot a zsidóság eltávolítása esetén hatósági kényszerrel is a község[ek]be kell letelepíteni."[21]

Általánosságban szólva Hermann az – elsősorban vidéki – városi és területi közigazgatás nézeteit és gazdasági szempontjait képviselte. Arra sajnos nem adott semmiféle magyarázatot, hogy az említett, súlyos mezőgazdasági nyomorban élő falusi lakosság mihez kezdene, hogyan tudna megélni a városokban. Nathaniel Katzburg megjegyzése is ezt a gondolatot nyomatékosítja: „Kelet-Európában Kárpátalja volt az egyetlen olyan térség, ahol jelentős számú zsidó munkásság élt."[22] Cáfolva az állítást, hogy a „periférián" élő zsidó közösség ellenállt az asszimilációnak, az akkori statisztikák azt mutatják, hogy éppen ők voltak a leglelkesebb és legkitartóbb hívei a kormány magyarosító törekvéseinek. Az amerikai Eleanor Perényinek is feltűnt ez az ellentmondás: „A zsidók is magyar érzelműek voltak. [...] A magyarok sok butaságot elkövettek, de talán mind közt az volt a legnagyobb, hogy üldözték ezeket a hozzájuk oly kitartóan hű embereket."[23] Az 1941-es népszámlálás szerint a terület teljes népességében nagyjából ugyanannyi volt a zsidó, mint a kisebbségi, nem zsidó magyar, a zsidók túlnyomó többsége pedig magyarnak vallotta magát. Gyerekeik a kárpátaljai és egyéb magyar iskolákba jóval nagyobb számban jártak, mint más kisebbségek gyerekei, sőt, a távoli vidékek súlyos elmaradottsága és nyomora ellenére ez a réteg képviselte a kialakulóban lévő és jól képzett középosztályt, valamint a lábra kapó polgári társadalmat.[24]

Ez a látlelet éles ellentétben áll az „elmaradott és mélyen vallásos ortodox zsidóság" közfelfogásban élő képével, amely beleette magát a közigazgatási elit elképzeléseibe csakúgy, mint a társadalom nagy részének gondolkodásába, sőt, még az asszimilálódott zsidó közösség is elfogadta. A gyorsan erősödő antiszemita közegben a magyar politikai spektrum szélsőjobbjának semlegesítésében magától értődően kapott szerepet 1941-ben a deportálás. De ha átfogóbb magyarázatot keresünk, hozzátehetjük, hogy a virulens antiszemita hullámot tovább erősítette a kielégíthetetlen gazdasági bírvágy. Mivel Kárpátalja helyi rutén lakosságának zöme falusi volt, és rendkívül szegény, a hatóságok nem tudtak mást elvenni tőlük, csak a termőföldet. Így vált logikus célponttá az „érett gyümölcs", a zsidó középosztály.[25]

Az 1941-es deportálásnak három zsidótörvény és rengeteg zsidóellenes korlátozó rendelkezés ágyazott meg 1938-tól 1941-ig, ezek a zsidók szerepét voltak

hivatva visszaszorítani vagy teljesen kiiktatni a magyar gazdasági életből. A Kárpátaljáról és más vidékekről történő szervezett kivándorlás vágyképe folyamatosan napirenden volt a politikai közbeszédben. 1941-re azonban a politikacsinálók ráébredtek, hogy az európai határok bezárulása miatt nem tudnak életképes megoldással szolgálni az örökké jelen lévő „zsidókérdésre". Ezért a zsidók 1941-es tömeges kiűzése „gazdasági" érvek alapján végrehajtott kisajátítással történt meg, a zsidó vagyont és vállalkozásokat keresztény kezekbe helyezték át. A rendelkezések leghatékonyabb végrehajtója maga a katonaság volt, hiszen ez tartotta ellenőrzése alatt az újonnan megszerzett területeket. Werth Henrik vezérkari főnök nyíltan hirdette, hogy a zsidó vagyont keresztény tulajdonba kell adni.[26]

Ez totális pénzügyi-gazdasági kifosztást jelentett. Egy 1941. július 25-én, a kárpátaljai kormányzói biztos hivatalában nagy körültekintéssel felvázolt irat hitelt ad a fenti kijelentésnek. Csaknem 200 zsidó lakos nevét sorolja fel Kárpátalja déli részének határövezetéből, akiket deportálni kell. Nem meglepő, hogy kizárólag módos kereskedők és iparosok szerepelnek a listán, nyomban mellőzve az ürügyet, mely szerint kizárólag „lengyel és orosz vonatkozású zsidók" „áttelepítéséről" volna szó. Ehelyett a zsidóság teljes eltávolítását hirdeti a környékről, zsidómentes övezet létrehozása céljából, természetesen minden tulajdonuk elkobzásával. Az írás szerzőjének eszébe sem jut, hogy leplezze a tisztogatás szándékait és értelmét: fontos, hogy a környék „idegenforgalma fejlődésének biztosítása érdekében megszabaduljon az idegeneket kizsákmányoló és az idegenekben undort keltő zsidóktól", és hogy „megszabaduljon a zsidó parazitáktól, és a határ menti gazdasági előnyök teljes egészében a *keresztényeknek biztosíttassanak*".[27]

Két sereg regénye

A Magyar Királyi Honvédség szerepének és felelősségének értékelése, továbbá a magyar vezérkar sajátságos részvétele a kitoloncolásokban nem támaszt sok kétséget. A vezérkar egyetlen alkalommal sem állt elő olyan tervvel vagy műveleti utasítással, amely megszabta volna a katonáknak, hogyan, milyen szabályok betartásával telepítsék át a balvégzetű száműzötteket. 1941. július 1-jén Werth Henrik hazudott a kormánynak. A cél az volt, amint azt Kozma

Miklós tudatta a miniszterelnökkel, hogy „áttegyék" őket a Dnyeszter túlsó partjára, mert a folyó természetes határként állta el az esetleges hazatérni szándékozók útját. A hadsereg legalább napi ötven teherautót jelölt ki a deportáltak szállítására. A már említett teherautó-vezető katona, Somló Béla megállapítása szerint „a tehergépkocsik [...] semmi irányítást nem kaptak, [a katonák] megunták továbbvinni őket [a deportáltakat] beljebb Oroszországba".[28] A Galíciában, a határ közelében bolyongó sokaság nyomorát, éhezését és szenvedéseit látva Salamon Alajos tartalékos zászlós kaotikus állapotokról írt a naplójában. 1941 októberében följegyezte: „[...] ebben a kitelepítésben semmi rendszeresség nem volt."[29]

Két csendőr német katonák társaságában

Alighanem ezek az alacsony rangú katonák fogalmazták meg a leglesújtóbb értékelést a Magyar Királyi Honvédség 1941-es deportálásokban játszott szerepéről. Fölösleges újból végigjárni a soha véget nem érő, ismeretlen célú, ideoda tartó meneteléseket, melyeket csak az ukrán szabadcsapatok nemierőszakhullámai és öldöklései szakítottak meg. Annak sincs értelme, hogy újból megnézzük, a kísérő csendőrök és katonák hol rabolták el menetrendszerűen a deportáltak összes pénzét és értékes tárgyát. Ezt elsősorban a kárpátaljai zsidóknak kellett elszenvedniük. Budapestre küldött levelében az egyik deportált különbséget tett a fegyveres személyzet viselkedésében a „szegény, pajeszos zsidókkal szemben, akik nagyon jámborak, velük durván bánnak", illetve

a Budapestről kitoloncoltakkal szemben, akik irányában nagyobb tiszteletet tanúsítottak. Akárhogy történt is, az útmutatás jól elpróbált parancsként hangzott: „Na, gyerünk, előre indulj! Aki hátra mer fordulni, golyót kap a fejébe!"[30]

Egybehangzó vélemény, hogy a csendőrség magatartása durva volt, brutális és könyörtelen. A testület nem volt része a magyar katonai szervezetnek, de a tábori csendőrség a galíciai katonai hatóságoknak tartozott jelenteni. A csendőrök viselkedése a letartóztatások, deportálások közben, továbbá az, hogy eltulajdonítják a foglyok szűkös javait, és részvételük a gyilkosságokban egyaránt bőségesen dokumentálva van. Az egyik zsidómentő, Szapáry Erzsébet grófnő „elővette a fényképezőgépét, hogy dokumentálja, milyen embertelen módon rakják teherautókra a deportálások áldozatait: kétségbeesett, zokogó asszonyokat, rémült, síró gyerekeket".[31] Ez a túlélőkben is mély benyomást hagyott. Közkatonák és tisztek számos esetben mentették ki a magyar száműzötteket az ukrán martalócok kezei közül. Sok túlélő viszont arról számolt be, hogy a magyar honvédséghez csatolt tábori csendőrség magában az öldöklésben is részt vett. Mindenesetre a reguláris hadsereg tagjai nem húzták meg a ravaszt, Kamenyec-Podolszkijban legalábbis nem. Itt azonban nem voltak hajlandók akadályt gördíteni a népirtás elé, ami igen fontos volt német szempontból. Ugyanakkor cáfolhatatlan bizonyítékok igazolják, hogy a tömeggyilkosság második napján bűnrészesek voltak a zsidók összegyűjtésében és a kamenyec-podolszkiji vesztőhelyre kísérésükben. Legalább két magyar katonatiszt volt ott a záró vacsorán, amelyen a „háromnapi jól végzett gyilkolási munka" megünneplése folyt – ami szintén arra a tényre utal, hogy tanúként jelen voltak a népirtásnál.[32]

A határ galíciai oldalán feladatokat ellátó német határőrizeti egységek részvétele a tömeggyilkosságokban nem meglepő. A zsidók kiirtása a Szovjetunió elleni háború megindítása után hamar az állami politika szintjére emelkedett. Elmondható-e ugyanez a Magyar Királyi Honvédségről? Közvetett bizonyítékok és a túlélők emlékei alapján a magyar tábori csendőrség vagy a határőrök bekapcsolódhattak a németek véletlenszerű zsidógyilkosságaiba – néha a határ mindkét oldalán. Például Dolinában, ebben a galíciai határvároskában elterjedt a szóbeszéd, hogy a magyar csendőrök és határőrök kirabolják és megölik a galíciai településekről visszatérő, illetve menekülő zsidókat. A Dnyeszter mentén állomásozó egyik munkaszolgálatos zászlóalj tagja a háború után felidézte, hogy egy másik munkaszolgálatos bajtársának fivére a bizalmába fogadta,

és elmesélte, hogy – sok más kitoloncolthoz hasonlóan – a teljes családját magyar csendőrök gyilkolták meg.[33]

Az emberöléshez természetesen nem volt feltétlenül szükség arra, hogy valaki a tömegsír mellett húzza meg a ravaszt. Sok, egymástól független forrás szól a Dnyeszter menti atrocitásokról. Somló Béla följegyezte a naplójába: „Később olyat is hallottunk – ezt nem láttam! –, hogy nagyobb tömegüket magyar katonák tisztjeik parancsára belehajtották a Dnyeszterbe, hogy így keljenek át rajta, ami csak nagyon keveseknek sikerült." Az iratokban és a túlélők vallomásaiban rendre felbukkan egy utászszázlóalj parancsnokának, bizonyos Simon hadnagynak a neve, aki az említett atrocitások kezdeményezője volt. Ugyanezek a források szólnak a Dnyeszter hídjai körül sodródó férfi-, női és gyermekholttestekről.[34] Más magyar és galíciai szemtanúk is alátámasztják ezt a leírást. Egy munkaszolgálatos elmondta, hogy „Simon utászhadnagy" parancsára „egy nyíregyházi hadnagy, Király Jenő a Dnyeszternél 1941-ben Magyarországról deportált 17 embert a szemünk előtt vízbe dobatott". Sokan megfulladtak vagy lelőtték őket. A fentieket megerősítve és tovább részletezve egy galíciai túlélő naplója is említi ugyanennek a hadnagynak a nevét:

> „[...] egy közismerten rossz hírű magyar tiszt, Simon vezetéknevű, ott állt a hídon [...] állítólag valami gróf vagy herceg fia, és gyakran megígérte ezeknek az embereknek, hogy bizonyos összeg fejében átengedi őket, de mikor odaértek a hídhoz, elrabolta mindenüket, belökte őket meztelenül a folyóba, és rájuk lőtt. A hídtól távol, végig a folyóparton ukrán bandák kóboroltak, azok is ugyanezt csinálták [...], úgyhogy a Dnyeszter vize rózsaszínű lett a sok vértől, és úgy lebegtek a tetején a zsidó holttestek, mint a döglött halak."[35]

A magyar vezérkar és főnöke, Werth Henrik az egyik kezdeményezője és fő előmozdítója volt a deportálásoknak. 1941 őszén a vezérkar és a Kárpát-csoport parancsnoki szerkezetében bekövetkezett személycserék nem hoztak magukkal észrevehető változást a Magyarországra kétségbeesetten hazatérni próbáló zsidókkal szembeni fellépésben. Még azután sem, hogy a kamenyec-podolszkiji „eset" közismertté vált – a magas rangú tisztségviselők előbbre valónak tartották, hogy megakadályozzák a túlélők hazatérését. Egy 1941 októberében kelt jelentés pontosan fogalmaz: „A határon túl tovább folytatódnak ugyanazok a rémségek, mint amilyen a Kamenyec-Podolskij-i pogrom volt. Az átjövők azt

mondják, hogy számos helyen pusztítanak ki egész falvakat és településeket fegyverrel, minden válogatás nélkül, hogy megszabaduljanak tőlük."[36]

1941. szeptember 23-án és 27-én a Kárpát-csoport új parancsnoka, Farkas Ferenc vezérőrnagy egész sor parancsot adott ki, megtiltva az állománynak, hogy bármiféle segítséget nyújtson vagy akár felajánljon a deportáltaknak. A parancs kiterjedt levelek, csomagok és pénz továbbítására a menekültek és Magyarországon maradt családjuk között. Azon persze érdemes elgondolkodni, miként lehetséges, hogy „a jelenlegi súlyos közgazdasági helyzetben a zsidóság ezzel a ténykedésével is beláthatatlan károkat okoz" (mármint a levelezéssel), ahogy azt a vezérőrnagy a parancsában megfogalmazta. Fontosabb volt az a speciális rendelkezés, amely a vezérkari főnök hivatalából érkezett, és a kétségbeesetten hazatérni akaró zsidók visszacsempészésének leállítását célozta. Ennek hangvétele még eltökéltebb: „Midőn ennek az eléggé el nem ítélhető és az ország szempontjából felette káros, a honvédség tekintélyét a legsúlyosabban sértő körülményre [az embercsempészetre] a figyelmet felhívom, egyben utasítom, hogy ennek megakadályozására a legszigorúbb intézkedéseket foganatosítsa és a bűnösök ellen kérlelhetetlen és példás szigorral járjon el." A parancsot később kiterjesztették a zsidó munkaszolgálatos századok tagjaira is – akkor már az aggódó otthon maradottaktól érkező és a deportáltak hogylétét firtató leveleket sem volt szabad kézbesíteni.[37]

Túlélők tanúvallomásai és hadbírósági iratok egyaránt arra utalnak, hogy az embercsempészet gyakori volt, akár pénzbeli juttatásért, akár emberiességi okokból.[38] Ezzel együtt a magyar hadsereg bűnrészessége a népirtásban – és most egy pillanatra felejtsük el a tábori csendőrség közreműködését – vitathatatlan. A magyar egységek szerepe a kamenyec-podolszkiji vérengzésben – az, hogy a vágóhídra vitték a magyar és a galíciai zsidókat – fölveti a közvetett felelősség kérdését a deportáltak vagy a helybeli zsidó lakosság megölésében.[39] A vezérkari főnök szavai – melyek a Kárpát-csoport parancsnokán keresztül jutottak célba – baljós súlyt kapnak, mivel a „kérlelhetetlen és példás szigor" kivégzést jelentett, akkor is, ha valaki megpróbált átjutni a határon, és akkor is, ha valakit kiadtak a határátlépés után. A félreérthetetlenül meghirdetett politika, melyet mind a KEOKH, mind a határőrizeti szervek – a határőrség és a csendőrség – híven követtek, az volt, hogy a menekültek visszatérését minden lehetséges módon meg kell akadályozni. Azokat a magyar zsidókat, akiknek sikerült visszafelé átlépniük a határt, illetve azokat a galíciai zsidókat, akik

elmenekültek a gettókból, ahol kivégezték volna őket, automatikusan visszaadták a német hatóságoknak, melyek ezután megölték őket. Míg egy utasítás 1942 elején kereken megtiltotta a menekültek visszaadását – helyette internálótáborokba küldték őket –, minden bizonyíték arra mutat, hogy ezt az utasítást gátlástalanul semmibe vették.[40] Szerencsésebb esetben a magyar katonák Kolomeába küldték a foglyokat. Ez a politika a galíciai rémálomból hazatérni akaró nem zsidó családtagokat sem kímélte.

Magyar katonák nem követtek el olyan atrocitásokat, melyek a román hadsereg több mint 400 000 transznisztriai zsidó kitoloncolásakor végrehajtott cselekményeihez mérhetők. A magyar katonaság és a polgári hatóságok felelősségét összegezve megállapíthatjuk, hogy a zsidók Galíciába deportálása 1941-ben az összevissza rögtönzés jegyében történt, s kapcsolódott hozzá az a tudatos szándék, hogy a lehető legtöbb embert hurcolják el. Az előbbiekhez járult a végrehajtás következetlensége, mondhatni a bűnös hanyagság határán lévő hozzá nem értés, mind a csendőrség, mind a katonai vezetés részéről.

Ha a Wehrmacht szerepét vizsgáljuk a Galíciába száműzött magyar közösség végzetes sorsában, akkor árnyaltabb megközelítésre van szükségünk. Galícián kívül – elsősorban Belaruszban – a Wehrmacht közvetlen bűnrészessége a népirtásban nem is lehet vitás. A katonai szervezet aktív résztvevője volt a tömeggyilkosságnak, melyben háromoldalú kapcsolat épült ki a Wehrmacht, a biztonsági erők és a polgári közigazgatás között.[41]

Ezzel szemben Galíciában kétoldalú hatalmi szerkezet – az SS és a polgári közigazgatás – volt a népirtás támasza. A német fegyveres erők nem avatkoztak be közvetlenül a népirtásba. A felelősségük azonban tagadhatatlan a Kamenyec-Podolszkijba került magyar zsidók meggyilkolásának kezdeményezésében, sőt megrendelésében. Igencsak árulkodók annak a német katonai parancsnoknak a visszautasító szavai, aki a színe elé került egyik magyar deportált kérésére – javuljon a városban az elviselhetetlen helyzet – ekként válaszolt: „A zsidók háborút akartak – hát tessék, itt van, a maga teljes brutalitásában. Nekik kell viselniük ennek minden következményét."[42] Gyakran a Wehrmacht volt a gyilkosságok helyszíneinek teljhatalmú ura. Aktívan szorgalmazták a „zsidókérdés" megoldását, mint azt Von Roques tábornok Kamenyec-Podolszkijban játszott szerepe világosan mutatja. Elég eszünkbe idéznünk az augusztus 25-i, sorsfordító tanácskozást, melyet Hans Georg Schmidt von Altenstadt

vezérőrnagy, Von Roques tábornok vezérkari főnöke hívott össze és vezetett le – ekkor mondták ki a végső ítéletet a magyar deportáltakra és a helybeli zsidókra. Ezenfelül a népirtás végrehajtása szempontjából kulcsfontosságú volt a német hadsereg anyagi támogatása. Miközben Von Roques megtiltotta az aktív részvételt a kamenyec-podolszkiji vérengzésben, saját tisztjei szintén részesei voltak a gettó felszámolását hozó döntési folyamatnak, sőt, néhányan a kivégzéseket is végignézték, és a háromnapos öldöklést lezáró díszvacsorán is megjelentek. Von Roques parancsnoksága alatt a Wehrmacht katonái adogatták a géppuskáknak a lőszert az 1941-es és 1942-es tömeggyilkosságok közben.

1941 őszén, a népirtás különféle községekben és kisvárosokban lezajlott második fázisában a német polgári hatóságok a Wehrmacht egységeit lecserélték a biztonsági erők lelkesen jelentkező csoportjaira, és velük likvidáltattak teljes gettókat és munkatáborokat. Claus Volkmann megyefőnök szerepe a kolomeai gettó – s elsősorban a magyar zsidók – kiirtásában eklatáns példája annak, milyen mértékben válhattak a polgári intézmények is társtettessé a népirtásban. Passzívabb módokon is ki tudták terjeszteni segítő közreműködésüket az öldöklés folyamatában. Az Eichmann-per egyik tanúja felidézte, hogy Bucsacsban a polgári városvezetőség biztosította a teherautókat a magyar áldozatok vesztőhelyre szállításához.[43] Ugyanezt lehet elmondani viselkedésükről a véres vasárnapon.

A megszállók által használt harmadik fegyveres erőt a helyi paramilitáris csapatok képezték. Tekintetbe véve a német biztonsági szolgálatok szórványos elhelyezkedését, az ukrán segéderők, a Schutzmannschaft szerepe a teljes kelet-európai népirtási folyamatban tragikusan ironikus, ha ugyan ez a megfelelő kifejezés rá. Amint azt Gabriel N. Finder történész megjegyezte, „az ukrán rendőrség szerves része volt a zsidók elleni német irtó hadjáratnak".[44] Nélkülük kivitelezhetetlen lett volna a népirtás. Rémálomszerű sorozatgyilkosságuk, amikor deportáltak ezreit mészárolták le a zsidók végeérhetetlen vándorlásai idején meg a Dnyeszter partján, fennmaradt a túlélők emlékezetében. Mélységes rettegéssel beszélnek a *szicsak*okról, akik követték őket faluról falura tartó bolyongásaik során, a többségük egészen Kamenyec-Podolszkijig. Az ukrán közreműködés – lövészárokásás, az emberek összegyűjtése, őrszolgálat sorfalban állva, tömegsírok betemetése, a hóhérok élelmezése, a menekülő zsidók levadászása – mind lényeges összetevője volt a galíciai holokauszt

levezénylésének. Ezek az ukránok tették ki a résztvevők messze legnagyobb részét. Sajátos csavar a történetben, hogy csupán az a néhány ügyefogyott ukrán rendőr, aki nem tudott elmenekülni a hátráló német erőkkel, csak ők nem úszták meg, hogy az együttműködésükért felelniük kelljen a szovjet bíróságon. Esetükben nem volt könyörület, egytől egyig halálos ítéletet kaptak.[45]

Végül pedig a tartalékos rendőrzászlóaljak – ők voltak a népirtásban a „gyalogos közlegények", akik különösképp a magyar zsidók megölésével tüntették ki magukat –, nos, az ő tevékenységükről is bőségesen maradt dokumentáció. A két legfontosabb alakulat, a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj Délkelet-Galíciában és a 320-as Kamenyec-Podolszkijban[46] az egész holokauszt idején a népirtás – s így a magyar zsidók megölésének – egyik fő végrehajtója volt. Fölmerül a kérdés: vajon ebből a két zászlóaljból bíróság elé került-e bárki is a galíciai tömeggyilkosságokban való részvételért, s főleg Kamenyec-Podolszkijért? A válasz: nem. Sem a városparancsnokot, Josef Meilert, sem a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj közreműködő tagjait nem vonták felelősségre a törvény előtt 23 600 ember haláláért. A majdnem 400 fős alakulatból mindössze hárman voltak hajlandók vállalni, hogy maguk is meghúzták a ravaszt. S valóban, a 320-as tartalékos rendőrzászlóaljból sem tisztet, sem rendőrt nem ítéltek el a nyugat-németországi perekben. A bíróságok egy ellentmondásos jogelv alapján hozták meg a döntéseket, ez pedig az úgynevezett *Befehlsnotstand,* a feltételezett „parancsvégrehajtási kötelezettség", melynek alapján felfüggesztették a büntetőeljárást. Végeredményben a rengeteg elkövető közül egyedül Von Roques fizetett meg közvetett részvételéért a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságban, húszéves börtönbüntetéssel.[47]

A késztetés, hogy valaki tömeggyilkosságot kövessen el, nem függ az egyszerű származástól vagy a képzetlenségtől. A deportáltak brutális megölését kétségtelenül az ukrán szabadcsapatok kezdték, a száműzetés korai szakaszában. Elképzelhetetlen vadállatiassággal gyilkoltak. Őket követték a magyar zsidók összedolgozó tömeggyilkosai, Jeckeln, Krüger és Leideritz. Mindannyian viszonylag szerény háttérből származtak. Másfelől viszont szinte az összes magas rangú náci tiszt, aki a szervezett népirtást irányította, egyetemi diplomával rendelkezett. A doktori cím igencsak megszokott volt a holokauszt gyilkosai között. Viszont az is igaz, hogy mindegyik tömeggyilkos mögött ott állt a tevékenységüket minden szempontból lehetővé tevő és segítő rendszer.

A bűn súlya ezek szerint nemcsak magukra a hóhérokra nehezedik, hanem három másik intézményre is, melyek közvetlenül vagy közvetve bűnrészesek voltak a gyilkosságok folyamatában – a magyar polgári közigazgatásra, a Magyar Királyi Honvédségre és a Wehrmachtra (közösen a megszálló náci hatóságokkal).

A főbűnösök: ostobák, gyávák, bűnözők

Magyarországra és sok tekintetben egész Kelet-Európára érvényes William Faulkner mondása: „A múlt nem halott. Még csak el sem múlt."[48]

A tudományt végigkíséri a második világháború történetének átértékelése – vagy akár cinikus felforgatása – és azok a nem épp örvendetes, fölé boruló árnyak, mikor is mindegyik nemzet a saját áldozat voltát tolja előtérbe, és tagadja a bűnösségét. De semmiképp sem úszhatjuk meg a kérdést, hogy ezek az internálótáborokból, magyar városokból és a visszacsatolt területekről összegyűjtött zsidók először is miként kerültek Galíciába; másodszor pedig miféle mechanizmusok és körülmények vezettek gyors pusztulásukhoz. Aztán ott van az a kérdés is, hogy egy magasan fejlett jogi infrastruktúrájára, működő parlamentarizmusára és „a keresztény értékekhez eltéphetetlenül kötődő értékrendjére" oly büszke, s e büszkeségét lépten-nyomon hangoztató ország miként vetemedhetett ilyen bűn elkövetésére.

Igen hosszú az olyan engedelmes – gyakran középszintű és túlbuzgó – hivatalos személyek listája a magyar közigazgatásban, a rendőrök és a katonák soraiban, akik lelkesen versengtek egymással, melyikük tud több zsidót kitoloncolni az országból. Egy magyar történész azonban bölcsen megjegyezte, hogy gyakran ugyanezek a hivatalos személyek nyújtottak segítő kezet, hogy zsidókat mentsenek meg a deportálástól, sőt olyan is akadt, aki a holokauszt utolsó szakaszában elbújtatta őket. Siménfalvy Sándor, a KEOKH vezetője, aki aláírta a deportálásról szóló utasításokat, éppen ilyen személy. Olyan engedelmes közszolga volt, aki emberséges vonásokat is fel tudott mutatni. És az is gyakran előfordult, hogy miközben az egyik hivatalnok mindent megtett, hogy a lehető legtöbb embert deportáltassa, a kollégája megpróbálta mérsékelni a tragédiát. Nem könnyű megmondani, hogy ennek őszinte emberbaráti

késztetés volt-e az oka, vagy az a megkésett felismerés, hogy a háború elveszett, és emiatt éreztek félelmet – hadd idézzük ismét Slachta Margitot – a „sorozatos törvénytelen intézkedéseiknek kijáró megtorlástól".[49]

Budapesten a KEOKH egyes hivatalnokai – még alacsony beosztású nyomozók is – szinte abszolút hatalmat gyakoroltak abban, hogy kit deportáljanak, és kit ne. A háború után sokuknak kellett felelniük bűneikért a népbíróság előtt. Aztán ott volt Meskó Arisztid kárpátaljai rendőr főtanácsos, aki talán a legszemléletesebb példa a túlbuzgó vidéki hivatalnokra – a deportálásban tanúsított lelkesedéséhez csak gátlástalan cinizmusa volt mérhető. Meskó a háború után nyomtalanul eltűnt.[50] Végül pedig ki ne felejtsük a kőrösmezei átmeneti tábor parancsnokát, Orbán Rudolf alezredest, aki elrendelte az összes zsidó átszállítását a határon, függetlenül az állampolgárságuktól. Arra is képes volt, hogy összetépje egy többszörösen kitüntetett első világháborús veterán állampolgársági és katonai iratait, mondván: „Farkas úr, maga zsidó? A zsidók nem állampolgárai ennek az országnak." Farkas úr lánya több mint öt évtized távlatából is fel tudta idézni, hogy édesapja ez után a találkozás után összetörve, „a felismerhetetlenségig megöregedve" érkezett vissza. Orbánt sohasem állították bíróság elé ezekért a bűneiért.[51]

A kitoloncolás elképzelése és megvalósítása jól mutatja, miféle, előre nem látott következményekkel járhat a törvények megalkotása. A túlélők hazatérésének megakadályozása – miközben mindenki tudta, hogy odaát népirtás történik – az efféle következmények felelősségének elutasítása volt. A magyar vezetés legfelső szintjein valószínűleg Keresztes-Fischer Ferenc volt az egyetlen, aki nyíltan ellenezte a deportálást. Mindenesetre a belügyminiszter nem volt antiszemita, és közszolgálati pályafutása során zsidókat is mentett.[52] Ugyanakkor éleslátásának hiánya – amennyiben az éleslátás egyáltalán lehetséges volt 1941-ben –, illetve a téves információkba vetett hite nem ad feloldozást közigazgatási tevékenysége alól. Ismételten azzal nyugtatgatta azokat, akik zsidó körökből, a parlamentből vagy az amerikai követségről próbáltak meg közbenjárni a zsidóság érdekében, hogy a távoli vidékeken véget vetnek a kilengéseknek. A KEOKH-on keresztül újra meg újra hatástalan utasításokat tett közzé arról, hogy a deportálásokat a lengyel és orosz nemzetiségűekre kell korlátozni. Ezeket természetesen elszabotálták vagy látványosan figyelmen kívül hagyták. Mégis, Keresztes-Fischer a megnyilvánulásaiban – miközben a magyar nemzetgyűlésben 1941-ben elhangzott miniszterelnöki vonalat

visszhangozta – személyes felelősséget vállalt a kitelepítésekért. Kijelentése, mely szerint a deportálások felfüggesztése német nyomásra, és nem emberiességi megfontolásokból történt, feltehetőleg azért hangzott el, hogy megfékezze a parlamenti szélsőjobbot. Megalkuvó módon nem említette meg beszédében a kamenyec-podolszkiji tömegvérengzés kellemetlen tényét, pedig erről addigra nemcsak Magyarországon tudtak, hanem az Atlanti-óceán túlsó partján is. Keresztes-Fischer és a miniszterelnök ennyiben megelőlegezték George Orwell csípős megjegyzését: „A politikai nyelvezetet [...] arra találták ki, hogy a hazugságok igaznak hangozzanak rajta, a gyilkosság elfogadhatónak tűnjön [...]."[53]

A korszak idővonalára tekintve azt látjuk, hogy a deportálásokat felfüggesztő hivatalos utasítás két, döntő fontosságú héttel előzte meg a kamenyec-podolszkiji vérengzést. A baljós mérföldkövet a maradék deportáltak hazatelepülésének makacs ellenzése követte – akiket azután módszeresen kiirtottak 1941 őszén. Miközben a zsidó és a katonai forrásokból bőven érkezett információ. Egy 1941. szeptember 5-én kelt katonai jelentés vészjóslóan közölte: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású." Keresztes-Fischer egyik megkésett – több mint egy évvel a kamenyec-podolszkiji vérontás után, 1942. október 28-án kiadott – utasítása végleg és kategorikusan megtiltotta a „hontalan" zsidók elszállítását Galíciába, mert „a Kőrösmezőn át Galíciába kitett zsidókat az ottani [német] megszálló hatóságok legtöbb esetben agyonlövik, és így ezeket a biztos halálba viszik".[54] De ez már csak a veszett fejsze nyele volt. Akkorra jóformán egyetlen magyar zsidó sem tudta élve elhagyni Galíciát. Egy jeles magyar történész csípős megjegyzése szerint a magyarok nem öltek meg senkit, „de azért lehetett érezni a hullaszagot".[55]

Igencsak súlyos és megkerülhetetlen a kérdés: ki az, aki közvetlenül felelős mindezért? Könnyű volna engedni a csábításnak, és megnevezni az alattomos ötlet kezdeményezőit, melynek nevében emberek ezreinek életét forgatták fel, elszállítva őket a bizonytalan jövőbe s később a biztos halálba. Csakhogy az ötlethez illő ideológia és motiváció egyaránt mélyen gyökerezett, és az évtizedeken át létrehozott ellenségképet az egész magyar társadalom készséggel elfogadta. Annyi egyértelműnek tűnik, hogy a deportálás, legalábbis a Kárpátaljáról történő deportálás az ottani kormányzói biztos, Kozma Miklós személyes kezdeményezésére kezdődött el. A magyar hadsereg s főként a vezérkar aktív részvétele miatt a kormányzati jóváhagyás, az előre tervezés és

a logisztikai segítség nem is lehetett kérdéses. Az is igaz persze, hogy Werth Henrik vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke túllépte a hatáskörét. Mind az ország belsejében élő zsidók, mind az internálótáborok menekültjei – sokan közülük külföldi állampolgárok – erősen foglalkoztatták a vezérkari főnököt, aki önkényesen kiterjesztette a deportálandók körét, szinte rögtön azután, hogy a kormány rábólintott a kitelepítésekre. Végül a KEOKH által kibocsátott iránymutatások és rendeletek adták a nagy terv jogi keretét és legitimációját. Nagyon hihetőnek tűnik, hogy a KEOKH, kihasználva a kézenfekvő lehetőséget, egyoldalúan bővítette a kitoloncolásra ítéltek csoportját, több ezer budapesti zsidóval növelve az áldozatok névsorát.[56]

Nem könnyű megmondani, hogy ez a „demográfiai kiterjesztés" előre eltervezett döntés volt-e, vagy felső szintű vezetők rögtönzésszerű elhatározása. De ahhoz, hogy a deportálás megvalósuljon, középszintű közigazgatási nómenklatúrára is szükség volt. 1945 májusában a népbírósági vizsgálat során meglepő dokumentum került elő, amely rávilágít, mi is járhatott az elkövetők fejében, akik még akkor is a kitoloncolások folytatásáról álmodoztak, amikor a belügyminiszter kereken megtiltotta a további deportálásokat. Hans Krüger százados 1941. szeptemberi budapesti látogatásakor egy fényűző vacsorán ismét elültette a gondolatot a másodvonalbeli KEOKH-bürokraták fejében, hogy újra kellene kezdeni a deportálást Galíciába. A vacsorára a divatos Gundel étteremben került sor, melyen maga a meghívó, Siménfalvy Sándor, a KEOKH vezetője politikai okokból személyesen nem jelent meg.

A szívélyes hangulatú vacsorán a magyar résztvevők arról kérdezték Krügert, hajlandó volna-e újabb transzportok fogadására. A vitéz SS-tiszt jóindulattal fogadta az indítványt, és nem zárkózott el a teljesítésétől. A vacsorameghívást viszonzandó Krüger hangsúlyozta, hogy szívesen látja vendégül a KEOKH vezetőségét a megszállt területen. Siménfalvy a maga részéről ezúttal is udvariasan visszautasította a meghívást. A küldöttség, amely 1942 tavaszán végül ellátogatott Galíciába, Budapestről és Kárpátaljáról verbuvált középszintű rendőrségi tisztviselőkből állt, valamint két katonatisztből – némelyikük személyesen is részt vett a nyári deportálásban. Az utazás közben Batizfalvy Nándor visszaemlékezése szerint az eljárásukat demonstrálva a németek tizenöt perc alatt 40-50 zsidót végeztek ki, azzal az indoklással, hogy az illetők megtagadták a munkavégzést.[57]

Ha figyelembe vesszük a magyar kormány hivatalos politikáját, amely augusztusban leállította a deportálást, meglepő, hogy az alsó és középszintű beosztottak eközben a deportálás felújításáról beszélgetnek. Nem vitás, hogy ezzel messze túlterjeszkedtek a hatáskörükön. Mi volt ez? Erkölcsi vakság vagy a kegyetlen ambícióikból fakadó „bűnös fantáziahiány"? Bármi legyen is a válasz, nem ez volt az első alkalom, hogy figyelmen kívül hagyták a belügyminiszter utasítását a deportálás hatályának szűkítésére, illetve a deportálás teljes leállítására, anélkül, hogy ezért felelősségre vonták volna őket. Mindez megerősíti az alaptételt, mely szerint a népirtás fogaskerekeit a legtöbbször a hétköznapi bürokraták olajozzák. Talán erre a jelenségre tapintott rá Vaszilij Grosszman, amikor azt írta, a totalitárius rezsimeknek nem hívőkre, hanem hivatalnokokra van szükségük.

Úgy látszik, a KEOKH saját kis bürokráciája nem állt meg ennél a baráti és meglehetősen „szívélyes viszonynál", hiszen ezt folytatta az 1942 elején létrejött közös egyeztetőbizottság, melynek az volt a feladata, hogy a galíciai menekültekkel kapcsolatban „összehangolja a magyar hadsereg és az SS rendőri szerveinek tevékenységét Galíciában, különös tekintettel Sztaniszlaura". 1942. július közepére még a berlini magyar katonai attasé is belépett a diskurzusba, amikor azt javasolta Himmlernek, telepítse át az „illegálisan" Magyarországon tartózkodó zsidókat az akkor román ellenőrzés alatt álló Transznisztriába.[58] Ha megnézzük Helmut Tanzmann SS-alezredes 1942 januárjában Krügernek adott határozott parancsát, mely szerint mindenkit agyon kell lőni, akit a magyar hatóságok ismételten átlöktek a határon, megállapíthatjuk, hogy a „tevékenység összehangolása" egyenlő volt a halálos ítélettel.[59] Valóban, 1942 őszéig zavartalanul folyt a hazatérők visszakényszerítése a határon túlra, pedig a belügyminiszter egyértelmű parancsa már korábban megtiltott mindenféle további kitoloncolást.[60]

A végső felelősség azonban azokat a hivatalos személyeket terheli, akik Galíciától sok száz kilométerre ülésezgettek, kormánymegbeszéléseken elnököltek, és utasításokat adtak ki. Négy főszereplő dolgozta ki a deportálás tervezésének, szervezésének és végső lebonyolításának folyamatát: (1.) Werth Henrik vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke; (2.) Pásztóy Ámon, a KEOKH vezetője, s mint ilyen, a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályvezetője; (3.) Bárdossy László miniszterelnök és (4.) Kozma Miklós, a kárpátaljai terület kormányzói biztosa.

Egyiküket sem mondhatjuk szadista állatnak, hiszen mindannyian magas végzettségű, finom modorú, „normális" emberek voltak. Viszont egyikük sem tudta elképzelni az előre nem látható következményeket. Nem tudhatjuk, mennyire befolyásolta Werth, Pásztóy és Kozma motivációját és cselekedeteit a tény, hogy egyikük sem volt „színmagyar". Mind Werth, mind Pásztóy sváb ősöktől származott, ami magyarázhatja azonosulásukat Németország háborús céljaival, sőt mélyen beágyazódott antiszemitizmusukat is. Kozma súlyosabb titkot rejtegetett. Igaz, hogy Horthy Miklós bizalmasaként a magyar társadalom felső rétegéhez tartozott, és tagja volt a vitézi rendnek, hátterének egy részlete azonban homályban maradt: családja egyik ágán zsidó felmenői is voltak.[61]

Werth Henrik vezérezredes az elsők egyikeként szorgalmazta az átfogó etnikai tisztogatást, melynek hatálya nem csupán a zsidókra, hanem a szláv és a román kisebbség tagjaira is kiterjedt volna. Teleki Pál megosztotta Horthyval fenntartásait Werth vezérezredes részleges lojalitásával kapcsolatban – hiszen az erősen németbarát vezérkari főnöknek nem magyar ősei voltak, s emiatt Teleki szerint számítani lehetett arra, hogy „mint nem magyar ember nem látja az ország megtartásának nagy feladatát".[62]

Werth Henrik vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke a második világháború kezdeti szakaszában

Teleki véleménye nem állt távol az igazságtól, hiszen Werth többször is önkényes akciókkal hozott létre kapcsolatokat Magyarország és a náci Németország között, s ezek gyakran nem vágtak egybe a magyar kormány politikájával.[63] A vezérkari főnök hírhedt volt arról, hogy politikai céljai érdekében hatáskörét túllépve szereti megkerülni a szolgálati utat. A fennmaradt levelezésből tudjuk, hogy augusztus 19-én Bárdossy László miniszterelnököt megkerülve egyenesen Horthyhoz fordult, indítványozva, hogy a galíciai deportálásoknál sokkal átfogóbb művelettel használják ki a háborús lehetőségeket, és toloncoljanak ki minden „nem-magyar állampolgárt, különös tekintettel a románokra, ukránokra és *a teljes zsidó közösségre*".[64] Nagyralátó javaslat volt, annyi bizonyos, amely közel 8 millió ember kitelepítésével járt volna. A miniszterelnök szemében a vezérkari főnök javaslata egyúttal az utolsó csepp volt a pohárban; vagyis az indítvány elhozta Werth Henrik bukását – 1941. szeptember 6-án bocsátották el.

Valóban, egy kortárs megfigyelő azt mondta Werthről mint vezetőről, hogy mindenáron át akarta politizálni a hadsereget. Ez nem is volt nehéz feladat. A vezérkar többsége ugyanis náciszimpatizáns volt, ráadásul sváb háttérrel. Werth – és vele együtt a honvédelmi miniszter – központi szerepet játszott a minisztertanács tagjai előtt a kitoloncolás bemutatásában és propagálásában. Amikor azt állította, hogy házak, termőföld és munkalehetőségek várják a deportáltakat Galíciában, szándékosan félrevezette a minisztereket. Szintén ő szállította a zsidók deportálásához a terveket és a műveleti erőt, amiben kezdettől fogva segítségére volt az antiszemita vezérkar. Részvétele a minisztertanács ülésein megfelelő szószéket és fórumot adott neki, hogy előadja és keresztülvigye az elképzelését. Csakhogy amikor kiüríttette a külföldiek internálótáborait – amit egyáltalán nem vitatott meg és nem hagyatott jóvá a kormánnyal –, Werth közvetlenül bűnrészessé vált a kibontakozó galíciai népirtásban. Másfelől mivel ő irányította a Magyar Királyi Honvédség anyagi és emberi erőforrásait, képes volt előteremteni a zsidók deportálásának gyakorlati feltételeit. Szeptember eleji elbocsátásával maga a deportálás veszítette el tevőleges irányítóját. A keze nyoma azonban továbbra is ott maradt a vezérkaron. Werth Henrik szovjet fogságban halt meg 1952-ben.

A deportálás jogszerűségének arca Pásztóy Ámon volt, aki doktori fokozatot szerzett a jogi egyetemen. Igaz, hogy nem az ő kézjegye áll a KEOKH által kiadott utasításokon és rendeleteken, a színfalak mögötti hatalma összetéveszthetetlen. Ezek a direktívák foglalták jogi keretbe a küszöbönálló műveletet,

és adtak neki kormányzati legitimációt. Igencsak valószínű, hogy Pásztóy soha nem látta intézkedéseinek áldozatait személyesen, szemtől szemben vagy egy fegyver irányzékán keresztül. Egyszer sem kellett fegyvert elsütnie – ehelyett az íróasztal mögött üldögélő gyilkost testesítette meg. Csakhogy az íróasztalnál ülő gyilkosnak „ideológiamentes bürokratának", szürke apparatcsiknak kell lennie, aki szenvtelenül teljesíti a parancsokat. Ezzel szemben Pásztóy maga intézkedett és adott ki parancsokat. Távol állt tőle a gépiesség és az oda nem figyelés – olyan egyszerű, középszintű tisztviselő volt, akit teljesen elragadott a szenvedély. A szenvedélyes feladatteljesítés az ő révén vált a KEOKH törvényévé, a kitoloncolást pedig ő változtatta hangsúlyosan hazafias cselekedetté. Pásztóy nem felelt meg a Hannah Arendt-i tipikus aktatologató bürokrata szokványos képének sem. Nem volt ő közönyös, a politikával nem törődő technokrata, sem „a gonosz banalitásának" modellje. „Kérlelhetetlenül elszánt" és „tántoríthatatlan" – ezeket aggathatnánk rá megfelelő jelzőkként, hiszen a beosztottjait is folyton sürgette, hogy gyorsítsák fel a deportálás menetét. A feladat végrehajtásának lázában nem habozott eltitkolni ezt-azt közvetlen feljebbvalója, a belügyminiszter elől. A deportálással kapcsolatos intézkedéseiről inkább egyenesen a miniszterelnökkel tárgyalt, akit többször is arra buzdított, hogy kérje a németek együttműködését a zsidómentes övezet létrehozásához a határ galíciai oldalán.

A népbírósági perében elhangzott tanúvallomások egységesen azt állítják, hogy a KEOKH vezetőjéről minden humanitárius kérés lepergett, Pásztóy hajlíthatatlan maradt – sőt, lemondással fenyegetőzött arra az esetre, ha döntéseit felülbírálnák. Mindez jól mutatja, hogy a magyar állami bürokráciában milyen óriási hatalmat tudott szerezni magának egy középszintű tisztviselő. A kitoloncolások idején a magyarok – köztük Pásztóy – még nem ismerték a tömeges népirtás terveit vagy politikáját. Ekkortájt még Himmler sem fejtette ki a totális népirtásra vonatkozó szándékát. A felelősség azon a ponton került Pásztóy Ámon vállára, amikor a tömeggyilkosság ténye közismertté vált. Korábban már esett szó arról, hogy Pásztóy ekként tájékoztatta a határőrizeti szerveket a hivatalos politikáról: „[...] a külföldi állampolgárok és az őket önként elkísérő keresztény családtagjaik visszatérése Magyarországra nem képezi vita tárgyát."[65] Egy héttel később egy erre is reagáló üzenetben sürgette a miniszterelnököt, hogy diplomáciai csatornákon keresztül járjon el a határon túli német hadvezetésnél: akadályozzák meg, hogy a zsidók megközelíthessék a határt.

Pásztóy Ámon, a KEOKH korábbi vezetője, a deportálások jogi kereteinek megalkotója

Ami természetesen a kétségbeesett deportáltak halálos ítéletét jelentette. A kortársak elejtett megjegyzéseiből és kommentárjaiból bosszúszomjas alak rajzolódik ki – olyan gonosztevő, aki mintha egy Shakespeare-darabból lépett volna elő. A deportálás befejező szakaszában büszkén jelentette a miniszterelnöknek, hogy a háború kínálta lehetőségekkel élve „eddig az országból 18 000 zsidót telepítettem ki".[66] A népbírósági tárgyaláson azonban tagadta, hogy bármi köze lett volna a deportálásokhoz. Weiss Edith bárónőhöz írt – már említett – magánlevelében Slachta Margit riasztó képet fest Pásztóyról, és sejtelmes utalást tesz egy feszült hangulatú találkozásra, melyen Pásztóyval a deportálás leállításáról beszélt. Az utalás rávilágít, milyen hatalmas elszántsággal vetette magát bele Pásztóy a kitoloncolás végrehajtásába és a túlélők hazatérésének megakadályozásába.

Kitüntetett szerepe az 1941-es deportálásokban megpecsételte a sorsát a háború utáni perében. Miközben Pásztóy halálos ítélete volt a tét, Slachta, a mélységesen hívő keresztény megtagadta, hogy a védelem tanúja legyen. Nem talált és nem is találhatott enyhítő körülményeket egy tömeggyilkos számára. Mikor felidézte magában 1941-ben lezajlott, ellenséges hangulatú találkozásukat és

a megbeszélés szükségszerű kudarcát, erre a következtetésre jutott: „Nekem minden halálos ítélet megrendítő, főleg ha ismertem is az illetőt, így Pásztói [sic!] sorsa folyton eszembe jut. [...] felmentem hozzá, mert hisz ezt [a deportálást] ő intézte, és mondtam a kerék forgását, mert nem gondoltam, hogy nála a felsőbb elvekre hivatkozhatom, – a válasza olyan volt, ami mostani ítéletét alátámasztotta."[67] Pásztóyt halálra ítélték, és 1949. augusztus 10-én kivégezték.

Miniszterelnökként és végső döntéshozóként Bárdossy Lászlónak közvetett, de kulcsfontosságú szerepe volt a kitoloncolásokban. Mégsem ez volt a döntő tényező abban, hogy halálra ítélték, és egy kivégzőosztag 1946. január 10-én végzett vele.

Bárdossy a perében általánosságban elismerte a felelősségét azért, hogy hazáját Németország szövetségeseként belevitte a második világháborúba, s ezen belül az 1941-es deportálásokért is. Döntése, hogy a nemzetiszocialista Németország oldalán hadat üzent a Szovjetuniónak, történészek között a mai napig viták tárgya. A lépés politikai értelemben célszerű lehetett a számára, erkölcsileg azonban védhetetlen volt. Egy egész országot képviselve megtehette volna-e, hogy önvizsgálatot tartva mérlegelje az elszámoltathatóság, bűnösség és bűntudat kérdését? Miniszterelnökként, akinek a rezsimje idején a deportálások ténylegesen megtörténtek, Bárdossy mindenesetre ügyesen kitért a kérdés elől, hangoztatva, hogy személyesen is felelős, de nem bűnös. Ami közvetlenül a deportálások felelősségét illeti, elkerülő válaszában azt mondta, a felelősségét nem tagadja, de nem tudhatott mindenről. A rendkívüli pillanatban és körülmények között elmondott, gondosan megválogatott szavak megerősítik Herbert C. Pell amerikai követ értékelését a miniszterelnökről. A lisszaboni brit követnek küldött rövid üzenetében ekként jellemezte Bárdossyt: „Nagyon művelt ember, jelentős diplomáciai tapasztalattal, de nagyon gyenge."[68] Hozzátehette volna, hogy a magyar miniszterelnök rendkívül hiú is, az ezzel együtt járó bizonytalansággal.

Bárdossy László bűne a világháborús magyar részvételben s következésképp a magyar holokauszt nyitófejezetének elindításában nem csak abban állt, hogy beletörődött az előre nem látható és nem szándékolt következményekkel járó deportálásokba – s így a „járulékos kárba", a kamenyec-podolszkiji mészárlásokba. A faji előítéletektől terhelt magyar közegben a kitoloncolás nyilvánvaló politikai előnyökkel kecsegtetett. A magyar nyilvánosság nagy többsége örömmel üdvözölte az intézkedést. Maga Bárdossy jól példázta ezt a nyilvánosságot,

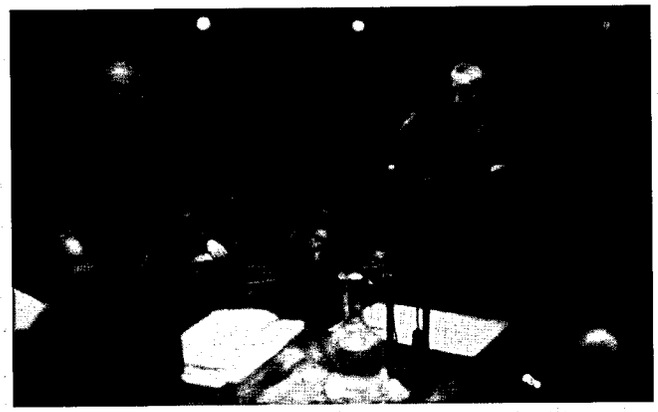

Az 1941-es deportálásokért miniszterelnökként Bárdossy László viselte a végső felelősséget

mely – Márai Sándor éles szemű megjegyzése szerint – abban reménykedett, hogy sikerrel kisajátíthatja valaki másnak a kemény munkával megszerzett javait és megélhetését, ahelyett, hogy maga is keményen megdolgozna a sajátjáért. Pritz Pál, a Bárdossy-per krónikása talán kissé megbocsátó volt értékelésében, mely szerint Bárdossy csupán a keresztény középosztály széles körben meglévő antiszemitizmusát osztotta.[69] A diplomata Szegedy-Maszák Aladár kissé élesebben foglalta össze Bárdossy személyiségét: szélsőségesen antibolsevista antiszemita volt, aki úgy vélte, a harmonikus együttműködés Németországgal történelmi szükségszerűség.[70] Ebben az összefüggésben ellentétbe állíthatjuk antiszemitizmusát Teleki Páléval, aki irtózott a náci Németország durva antiszemitizmusától. Valószínűsíthető, hogy Teleki nem ment volna el odáig, hogy embereket a halálba küldjön, vagy oda kényszerítse őket, ahol a sorsuk már csak a tömegsír lehet. E feltevés alátámasztására elegendő megnézni Bárdossy László cselekedeteit a deportálások augusztusi, „hivatalos" felfüggesztése után. Kettős szerepében – mint miniszterelnök és mint külügyminiszter – minden erőfeszítésre képes volt, hogy akadályozza a deportáltak hazatérését.

Mint arról már esett szó, az 1941 őszén létrehozott vegyes, német–magyar kormánybizottságot pontosan e célból, a galíciai menekültek visszatérésének megakadályozására alakították meg. Mégis, a bizottság október 11-i, Kőrösmezőn megtartott ülése, majd az ezt követő, 1941. október 26-i találkozó Sztaniszlauban egyaránt eredménytelenül ért véget. Addigra a német biztonsági

erők természetesen már oly mértékben megtizedelték a száműzött magyar zsidókat, hogy nemigen maradt kiről tárgyalni. A berlini magyar követség főtanácsosának erőteljes hangú tiltakozása a berlini Külügyminisztériumnál arra mutat, hogy a kitoloncolás és az azt követő tömeggyilkosság nem csupán véletlenszerű epizód volt a kibontakozó holokauszt történetében. A két fél közti, a galíciai deportálásokról szóló tárgyalások egyikén a magyar delegátus dühösen leteremtette német tárgyalópartnerét, mondván, hogy „a német hatóságok jelenleg a tulajdonképpeni Reich területéről és Berlinből tömegesen telepítik ki a zsidókat [...] [a] megszállt területekre, [...] az általunk elfoglalt területre részben visszatelepített zsidókat pedig visszaküldik". A vitát azzal zárta le, hogy rámutatott: „[...] német kívánságra sok ezer munkást bocsátunk a Birodalom rendelkezésére, hogy a német termelést elősegítsük. Ehelyett pedig zsidókat kapunk vissza ajándékba."[71]

Bárdossy bűnösségének gyökere ezek szerint az, hogy az atrocitásokkal tisztában volt, s noha tudott róluk, végül részt vett az eltussolásukban. Teljes körű bűnrészességének és büntethetőségének közvetlen bizonyítéka egyik képviselőházi felszólalása 1941 novemberében, melyben ekként igazolta cselekedeteit: „Mi az ukrajnai területek elfoglalása után az odavaló galíciai illetőségű zsidókat igen jelentékeny számban kitelepítettük. Még többet akartunk kitelepíteni, de a velünk baráti német birodalom figyelmeztetett bennünket, hogy ezt tovább ne tegyük. Ez előtt a kívánság előtt kétségtelenül meg kellett hajolnunk."[72]

A miniszterelnökről finoman megrajzolt portrében a kortárs Márai összetett, de konfliktusokkal terhelt személyiséget állít elénk. Népbírósági tárgyalásán Bárdossy arra építette védekezési stratégiáját, hogy a bűnösségét tagadta, és csak a felelősségét ismerte el kényszerítő körülmények között elkövetett tetteiért. Hátborzongató, mennyire egybevág ez Lengyelország főkormányzójának, Hans Franknak a védekezésével. Frank is hasonló érvelést használt háborús bűneivel kapcsolatban a nürnbergi tárgyaláson, azt állítva, hogy „uralkodott, de nem kormányzott".[73] Mindkét érvelés félrevezető. Bárdossy László egész sor jelentést kapott kézhez zsidó szervezetektől, aggódó képviselőktől, Kozma Miklóstól vagy az amerikai követtől – az utóbbinak egyenesen hazudott –, s ezek a jelentések világosan tudatták vele, micsoda égbekiáltó erőszak uralkodik vidéken, és micsoda véres pogromok dúlnak Galíciában. A miniszterelnökhöz eljuttatott üzenetek nem finomkodtak: „Az a körülmény, hogy kétségtelenül magyar állampolgárokat ezrével telepítenek ki az országból,

megrendíti a magyar jogrendbe vetett belső és nemzetközi bizalmat." A szöveg szerzője a magyar nemzet lelkiismeretére is megpróbált hatni: „Nem zsidó érdek, hanem magyar érdek az, hogy a magyar állam felelős vezetői ezeknek a kitelepítéseknek, amelyeknek dantei poklokra emlékeztető szörnyűségeiről levelek és sürgönyök százai tanúskodnak, véget vessenek, ha másért nem, azért, hogy a magyar nemzet ezeréves keresztény, kifogástalan jó hírére árnyék ne essék."[74] Bárdossy figyelmét az amerikai követ is egyértelműen felhívta arra a tényre, hogy a kitoloncoltakra tömeggyilkosság vár Ukrajnában, továbbá hogy a külföldi állampolgárok kitoloncolása az internálótáborokból nyilvánvaló „megsértése a menedékjognak, amit a szuverén országok általában megadnak a menekülteknek".[75]

A leginkább terhelő tény ellene, hogy bár pontosan tudta, Galíciában népirtás folyik – tudomása volt a kamenyec-podolszkiji, a sztaniszlaui és más vérengzésekről –, és egyre-másra kapta a figyelmeztetéseket az aggódó megfigyelőktől, mégis jóváhagyta az atrocitásokat fenntartó intézkedéseket, egészen 1942. március 7-i lemondásáig.[76]

A deportálás kitervelői közül egyedül Kozma Miklós halt meg szabad emberként, anélkül, hogy szembe kellett volna néznie a történelmi igazságszolgáltatással. Sok szempontból ő volt a deportálás legfőbb előmozdítója, gyújtószikrája. Igaz, abban is egyedül volt, hogy megbánását fejezte ki az ügyben viselt felelőssége miatt. Kiemelkedő volt a szerepe a deportálás elindításában Kárpátaljáról – ennek még a tagadására sem nyílt lehetősége –, márpedig ez katasztrofális intézkedéssorozatnak bizonyult, tragikus következményekkel. A kárpátaljai terület kormányzói biztosaként bonyolult helyzetet örökölt, hiszen ez a vidék mindig is a nemzetiségi politika forrongó katlanának számított. A területen élő magyarok nem csekély része szüntelenül nyomást gyakorolt rá, hogy toloncoltassa ki a zsidókat. Ami nem menti fel Kozmát a balvégzetű, rosszul megtervezett és rosszul kivitelezett intézkedés felelőssége alól, s ami emberi életek ezreinek borzalmas kioltásába torkollott. Ha összegezni akarjuk, mi minden van a rovásán az 1941-es kitoloncolások miatt, elegendő szemügyre vennünk, mennyi munkát fektetett a deportálások kezdeményezésébe és kiterjesztésébe, majd a rendőri szervekkel és a katonasággal folytatott egyeztetésbe; s hogy legalább október 14-ig milyen elszántan ellenezte a kitoloncoltak hazatérését, holott már szeptemberben figyelmeztették, hogy folyamatosan meggyilkolják őket.

Kozma Miklós, a kárpátaljai terület kormányzói biztosa

Ormos Mária remekbe szabott életrajzi könyve ellentmondások sújtotta személyiséget ábrázol, aki a magas rangú hivatalos tisztségéből fakadó kötelességei, illetve bizonyos fokú embersége között őrlődik. Rendkívül céltudatosan dolgozott a deportálás megvalósításán – még szélsőségekre is képes volt, hogy minél több embert toloncoltathasson ki. Ugyanakkor élete végén fölismerte cselekedetei elborzasztó következményeit. Szeptemberben még a menekültek hazatérésének megakadályozása mellett kardoskodott, de október végére felülkerekedett a másik énje. Túl közel kerültek hozzá az atrocitások, már nem tehette meg, hogy tudomást sem vesz róluk. Megértette, hogy a gyilkosságokért nem kizárólag a német biztonsági erők felelősek, hanem a magyarok is. Az előző fejezetben említettük a belügyminiszternek október 22-én küldött üzenetét, amely Kozma belső átalakulásáról tanúskodik: szemléletesen, részletezve írja le az atrocitásokat, melyeket a magyar katonaság és csendőrség követ el a határon.

1941 októberében egy barátjának részletesen vallott a határ magyar oldalán estéről estére elkövetett gyilkosságokról és az efölött érzett, vissza-visszatérő, kínzó lelkiismeret-furdalásáról. Szavai dermesztőek: „Százszoros titok, amit mond: éjjelenként, nem mindennap, de sokszor holttestek hevernek ott. [...] Van egy szekérre való. [...] S hiába tiltakozik, küld híradást titkos drótokon

a Belügynek, a hadseregnek s a kormányzónak, bizonyítani nem lehet, mert nappalra eltűnnek a hullák, áthúzzák Galíciába, német megszállt területre, s az SS fütyörészve vállal minden rakományt, vállalná magát a gyilkolást. De ők csak átvevők, nagyban, kicsiben, ahogy jön. Maga a tett a mi lelkünkön szárad. Érted? *Mi* öljük meg őket."[77] Szinte hallani a rémületet a hangjában. Kozma, aki talán felismerte a saját felelősségét, nem sokkal súlyos szívroham okozta, 1941. december 8-án bekövetkezett halála előtt mondta el bűnbánó szavait bizalmasan Cs. Szabó Lászlónak. Nagybetegen beszélt, de vallomása nem csupán a halál kapujában álló beteg téveszmés kijelentése volt. Ahogy életrajzírója véli, beismerése volt egy hibás politika kudarcának, és felelősségvállalás a hazatérni akaró, illetve a galíciai gettókból menekülő zsidók folyamatos legyilkolásáért. Ha létezett valaki, aki pontosan tudott róla, hogy a határ galíciai oldalán a németek, magyar oldalán pedig a magyar határőrség és a csendőrök menetrendszerűen követnek el gyilkosságokat, akkor a teljhatalmú kormányzói biztos volt az.

Bár a kényelmetlen igazságot, mely szerint a felmenői között zsidók is voltak, Kozma magával vitte a sírba, ez a „születési hiba" jóval a halála után is kísértette a családot. Shakespeare tollára méltó az a tény, hogy a vitézi rend vezető testülete Kozma Miklóst visszamenőleg kizárta a Horthy Miklós által alapított rendből. Az indoklás Kozma zsidó hátterét hozta fel érvként.[78]

Mi helyes, és mi nem?

A magyar kormányzat felelőssége a deportálásokért vitán felül áll. Egyoldalú magyar lépésről volt szó – a megszállt területeken működő német katonai és polgári hatóságok beleegyezése és a velük való egyeztetés nélkül. Az 1941-es deportálás, mint arról már szó esett, nem volt egyedülálló eseménysor sem a második világháborúban, sem magában a holokausztban, viszont egyedülállóan volt magyar – akárcsak a magyar holokauszt utolsó fejezete 1944-ben.

Abban a pillanatban, amikor a magyar hatóságok szándékosan megakadályozták a menekültek visszatérését, aminek közvetlen eredménye ezrek meggyilkolása lett, maguk is bűnrészeseivé váltak a népirtásnak.

Az egyik megválaszolhatatlannak tűnő, mégis megkerülhetetlen kérdés: hol volt a deportálás alatt és után Horthy, a két világháború közötti legfőbb hatalmasság? Bár nem volt szokása belemerülni a kormányzás hétköznapjaiba, fenntartott

bizonyos etikai normákat, továbbá nem lehetett azzal vádolni, hogy náciszimpatizáns. Ugyanakkor szelektív antiszemita volt: a zsidó iparmágnások és bankárok elitjével fenntartotta a barátságot. Az, hogy tudott a deportálások közben lezajló borzalmakról és azok következményeiről, legalábbis valószínű, ha ugyan nem tagadhatatlan. Slachta Margit Horthynéhoz írt levelei s a hozzá kapcsolódó audiencia, melyen élénk színekkel festette le a deportáltak helyzetét, mind eljuthattak Horthy Miklósig is. Viszont semmiféle bizonyíték nem maradt ránk arról, reagált-e a kormányzó Slachta panaszára, illetve hogy közbenjárt-e a hatására.

Egy szóval sem mondhatjuk, hogy abban az időben ezek az események különlegesnek számítottak volna Európában. A magyar állam a második világháború krónikái alapján nem lógott ki a sorból. Ha szabad Adam Michniknek a háborús Lengyelországról tett megjegyzését parafrazeálnom, „a pöcegödör nem sajátosan magyar jelenség". Sőt, a magyarországi kitoloncolások mértéke 1941-ben elhalványult a szomszédos országokéhoz képest. Románia kitoloncolta a zsidókat az általa lerohant területekről, vagy azonnal meggyilkolta őket – közel 300 000 embert. Szlovákia a saját zsidóságát a lengyelországi náci erők karmai közé lökte, pedig Szlovákia nem is állt megszállás alatt. Bulgária (ahol az arányok egyébként jók voltak) Trákia és Macedónia elfoglalt területein adott át zsidókat. Még a „felvilágosult" Franciaországból is több mint 25 000 külföldi zsidót (menekültet) deportáltak a nácikhoz – közülük 10 000-et külső kényszer nélkül a vichyi „szabad zónából" gyűjtöttek be. Ez az eljárás, amely Vichy saját kezdeményezése volt, különösen nagy megdöbbenést keltett, hiszen a francia rendőrség a német megszálláson kívül eső területről hurcolt el zsidókat, hogy átadja őket a náciknak. Ehhez fogható eset nem fordult elő Nyugat-Európában, és Kelet-Európában is csak ritkán.[79]

Azt sem állíthatjuk, hogy a deportálások és az azokat követő tömeggyilkosságok szükségszerűen előzték meg a holokausztot. Bár a végső megoldás hozzávetőleges körvonalai már kezdtek kirajzolódni, az *Endlösung* kialakulása még csak folyamatban volt. A gyalázatos wannseei konferenciáig, 1942. január 20-ig majdnem félmillió zsidót már megöltek a megszállt szovjet területeken, s persze több mint 20 000 magyar zsidót is.[80] A zsidók kitoloncolása, majd beözönlése Galíciába inkább felgyorsította a megsemmisítést. Ez vált a későbbi vérfürdők katalizátorává. Végül pedig a konferencia is rámutat a magyar holokauszt fő talányára, hiszen a galíciai deportálások értelmezhetők akár előre megfontolt szándékkal végrehajtott akciónak is, amilyenek a német kitoloncolások voltak, vagy éppen barbár rögtönzésnek az 1944-es események előtt.

9.

Rekviem a deportáltakért

Megválaszolatlan kérdések

„Hogy lehet ezt megbocsátani és elfelejteni?"[1]

Tömegsír előtt állva nemigen van mód erkölcsi elmélkedésre – legfeljebb némi értetlenkedésre. Az embernek nagyon össze kell szednie a képzelőerejét, hogy fölidézze, milyen is lehetett a hely emberek ezreinek meggyilkolása után, amikor az áldozatok kiáltásai már elültek, és a fegyverek elhallgattak. Ian Kershaw szavai jutnak eszünkbe: „[...] minden áldozatnak szerettei voltak, és nem a fegyveres harc szerencsétlen »járulékos vesztesége«, hanem egy ember volt, akit előre megfontolt szándékkal meggyilkoltak."[2]

A Krivij Rih-i zsidókat 1941. október 14–15-én gyilkolták meg a város közelében. A mészárlásnak egyetlen kitoloncolt magyar sem esett áldozatául, jelen volt azonban egy magyar katona, aki tudósított a tömeggyilkosságról. Miután észrevette a vágóhídra terelt zsidók menetét, Somló Béla, a már többször idézett zsidó gépkocsivezető úgy döntött, egy nappal a vérengzés után lemegy a halálvölgybe, ahol 7000 Krivij Rih-i zsidó pusztult el. A katonai utasításokkal dacolva fényképet is készített a tömegsírról. „Visszafelé útba ejtjük a tegnapi lövöldözés színhelyét. Amerre csak a menet elvonult, héber betűs könyv kitépett lapjai, fehér-fekete imalepel és imaszíjak darabjai, fél pár gyerekharisnya a földbe taposva... a vízmosta mélyedések megtöltve földdel... vagyis nem megtöltve... illetve megtöltve... de nem földdel... a föld csak rászórva... sebtiben... hol több, hol kevesebb."[3]

Az efféle rémisztő képek jellemzőek voltak a kelet-európai holokauszt színterein, hiszen azok, akik elkövették az atrocitásokat, nem izgatták magukat,

hogy tetteiket esetleg megfigyelik vagy megörökítik. Kísértetiesen hasonló volt az öldöklés helyszíne Nadvirnában nyolc hónappal azután, hogy 2000 zsidót, köztük sok magyart is lemészároltak a Bukovinka-erdőben. Egy helybeli túlélő, aki később átszökött a határon Magyarországra, azt a parancsot kapta, hogy újra fedje be a tömegsírokat. Visszaemlékezésében így írt erről: „Mikor megérkeztünk ebbe a könnyek völgyébe, borzalmas volt a látvány, sose fogom elfelejteni. Volt bőven nyoma a rettenetes tragédiának [...]. Mindenfelé szétdobálva szakadt ingek, fehérnemű és ruhák maradéka cafatokban [...] kulcsok, iratok, fényképek. Megdermedtünk a rémülettől, amikor észrevettünk egy lerágott kezet, amely egy tömegsír közepéből mutatott az ég felé."

Ez a kéz hosszan kísértette a visszaemlékezőt. Számára az elkövetett gonoszságokat szimbolizálta. „A sírból az ég felé kinyúló kéz úgy meredt fölfelé, mintha vádolná Istent és az embereket a bestiális személyek által elkövetett hatalmas bűnök miatt."[4] A kamenyec-podolszkiji magyar halottak exhumálásának egyik szemtanúja elmondta: „Két krátert kimondottan a kamenyec-podolszkiji idegenek, zsidók lemészárlására tartottak fenn. [...] A szomszédos falvak zsidó lakossága úgy mesélte, hogy a nagy, ellipszis alakú gödörből az első feltöltés után [amikor földdel borították be a holttesteket] a talajvíz a felszínre tört, és a sok ezer halott pirosra festette, úgyhogy ijesztő, véres tó keletkezett."[5]

Ezek a visszaemlékezések és megfigyelések megerősítik az első fejezetben idézett riasztó statisztikát. A Plebanyivka faluban végzett szovjet vizsgálatok szerint a védtelen áldozatok megölésének ezek voltak a hatékonysági arányai: „az áldozatok 35 százaléka rögtön meghalt a lövésektől, az emberek 50 százaléka megsebesült, 15 százalékot pedig élve temettek el". Még ha tudjuk is, hogy a kisgyerekeket élve dobták a tömegsírba, magától adódik a kérdés: mi az oka, hogy csak a kivégzettek 35 százaléka veszett oda azonnal? Miért hullámzott a föld, és miként lehetséges, hogy napokkal a vérontás után is nyögés és jajgatás hallatszott a gödrökből? A választ részben ott találjuk, hogy a kivégzéseket rövid idő alatt és a szükségesnél kisebb létszámmal kellett végrehajtani. Megint csak a tömegsírok mellett rohangáló és embereit sürgető Krüger juthat eszünkbe. A kép azonban a mélyebb valóságot is bemutatja, amennyiben Krüger egy üveg snapszot tart a kezében. Nem észszerűtlen tehát azt mondani, hogy az alacsony emberölési hányados további – talán első számú – oka a tömeggyilkosság előtt és alatt elfogyasztott alkohol mennyiségében keresendő.

Kamenyec-Podolszkijban a kivégzőosztagok tagjai időről időre kérhettek egy kis szünetet, hogy snapsszal megerősítve állhassanak vissza a tűzvonalba. A sztaniszlaui véres vasárnapon a kivégzést végrehajtók annyira részegek voltak, hogy az komoly aggodalomra adott okot.[6]

A náci hóhérok nem voltak túl pedánsak a kivégzés során, az áldozati sorsra szánt emberek legtöbbjét csak megsebesítették. Ami a tömegsírok befedését illeti, azzal még kevésbé törődtek. A holokauszt annaleseiben rendre azt találjuk, hogy a megölt emberek eltemetésére módszeresen a helyi lakosságot vagy a gettóbeli zsidókat kötelezték, akiknek be kellett takarniuk – és később még egyszer betakarni – a tetthelyet. Ahogy leszállt az éjszaka a frissen feltöltött kráterekre, tele új áldozatok ezreivel, egész éjjel visszhangzott a tömegsírokból felszálló sok jajszó.

Záporozó kérdések

A magyar katona töprengései Krivij Rihben, az égre emelt kéz Nadvirnában, az ember csinálta véres tó színe Kamenyec-Podolszkijban, a sírból kiáltó hang Sztaniszlauban – mindez jól foglalja össze, milyen is volt több mint 20 000 ember deportálása Magyarországról. De létezik-e találó metafora az olyan egyedülálló és kiismerhetetlen jelenség leírására, amilyen a holokauszt volt? Az emberi képzelőerő ezen a ponton megadja magát.

A holokausztról írva csábító a történelem „whiggista" értelmezése. Vagyis az, hogy az 1941-es deportálások és a rájuk következő népirtás magyarázatakor a modern politika utólagos ismeretéből kiindulva elemzünk. Henry Rousso francia történész axiómája, mely szerint „a múlt nem múlik el", mutatja a Közép- és Kelet-Európában uralkodó közelítésmódokat az 1941-es eseményeket illetően. Közismert, hogy a politika lelkesen törli azokat a történeteket, melyek nem illenek bele az általa elfogadott narratívába, és szívesen keretezi újra a múlt bűneit azon az alapon, hogy jól illeszkedjenek az aktuális ügyekbe, és napi szinten is hasznosíthatók legyenek. Ez hangsúlyosan érvényes Magyarországra, ahol magának a történelmi emlékezetnek is saját, bonyolult története van. Egy kollégám a galíciai népirtásért való felelősségvállaláson tűnődött, amikor föltette a kérdést: „Hogyan tudsz felébredni a történelmi rémálomból, amikor magad vagy a rémálom?"[7]

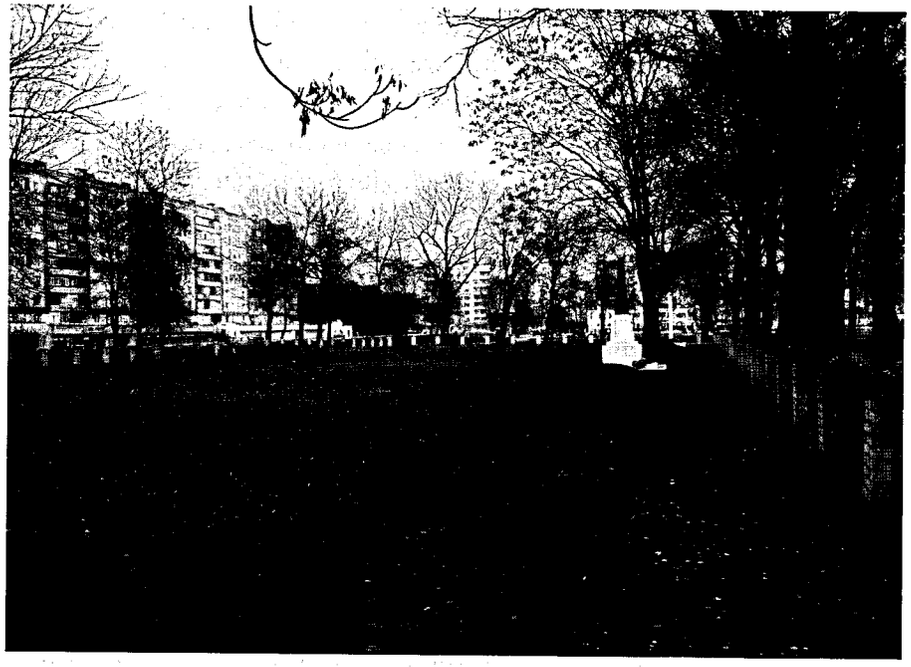

A tömeggyilkosság helyszíne – emlékpark Kamenyec-Podolszkijban

Természetesen ez a kérdés is újabb kérdést szül. Meg tudjuk-e védeni – sőt meg kell-e védenünk – a múltat önmagától? A közvélekedés a holokausztot a haláltáborokban végrehajtott gyors, iparszerű gyilkosságokkal kapcsolja össze. 1941-ben azonban a teljes rendszer – a biztonsági és a polgári szervek egyaránt – bűnrészessé vált rablásban és gyilkosságban. Az egész területen vertikálisan egységesített bűnszövetkezet jött létre. Patrick Desbois atya leszögezte: „Erkölcsös népirtás nem létezik."[8] Hiába keretezik a gyilkosságokat kezdetben ideológiával, a cselekmény gyorsan átmegy őrjöngő rablásba és fosztogatásba. A náci kivégzőosztagok eleinte faji tisztogatásként tekintettek az öldöklésre, de nem tartották rangon alulinak, hogy zsákmányolt zsidó értéktárgyakat küldjenek ajándékba a családjuknak. Az ukrán szabadcsapatokat nem vezérelte semmiféle ideológia; ők kimondottan a levetett ruhaneműért, a megszerezhető élelemért és a végtelen snapszutánpótlásért mentek oda. A magyar tábori csendőrök sem követtek semmilyen néven nevezhető ideológiát. Már a zsidók otthonaiban elkezdték az áldozatok kifosztását, ezt azután a kőrösmezei táborban folytatták, és valamelyik galíciai végállomáson fejezték be.

Auschwitz után Galícia a magyar zsidók második legnagyobb holokausztemetője. De – Auschwitzcal ellentétben – Galíciában a férfiakat, nőket, gyerekeket puskák és géppisztolyok irányzékán keresztül kell látnunk, egészen közelről és a helyi közösségek körében. A gyilkosság folyamatát az alaposan megtervezett közösségi részvétel mikroobjektívjén keresztül szemlélhetjük: ez a részvétel kiterjedt a sírok megásására, a zsidók összegyűjtésére, őrzésükre a kivégzőhelyen, a tömegsírok befedésére, sőt a meggyilkoltak soványka hagyatéka fölötti civakodásra is. A tárgyalásán tett vallomásában az egyik ukrán rendőr nyíltan elpanaszolta a szovjet vizsgálóbizottságnak, hogy az ukránok mindig csak az értéktelen darabokhoz jutottak hozzá, amelyeket a náci tisztek már félrelöktek.[9] Simonyi István főhadnagy helyzetjelentésében az alábbi kritikát fogalmazta meg – leplezetlen irigységgel – a zsákmányszerzéssel kapcsolatban: „A tömeges zsidó mészárlásoknál pl. Kamienec-ben kb. 27 000 [halott], a német megakadályozta, hogy a legcsekélyebb dolgokhoz is a magyarok hozzájussanak, de megengedték, hogy amit az ukrán lakosságnak átengedtek, azok olcsón eladhassák."[10]

Könyvem bevezetésében olyan kérdéseket vetettem fel, melyeket az 1941-es magyar deportálásokkal kapcsolatos kutatás és a történet megírása hozott elő. Először is, volt-e ok-okozati kapcsolat a deportálások és a holokauszt megindítása között? A kézenfekvő válasz nemleges. A holokauszt már elkezdődött, amikor Jeckeln Kamenyec-Podolszkijban elkötelezte magát a magyar zsidók „likvidálása" mellett. Timothy Snyder értékelése a kamenyec-podolszkiji példáról közel áll az igazsághoz: „Ez volt a németek által elkövetett addigi legnagyobb vérengzés, és mintául szolgált a továbbiakhoz."[11] Másképp mondva Kamenyec-Podolszkij megtanított bennünket arra, hogy a tömeggyilkosság egyszerű eszközökkel is megvalósítható.

Meggyorsította-e a magyar deportálásokat, és hatott-e rájuk a kifejlődő holokauszt általában és az *Endlösung* különösen? A válasz igen, mert bizonyos értelemben létezik egy burkolt és kölcsönös kapcsolat. Megint csak Snyder szavaira érdemes támaszkodni, jól határozta meg a problémát, amikor azt írta: „A holokauszt teljes mértékben és szervesen kapcsolódik az 1941-es megsemmisítő háborúhoz *(Vernichtungskrieg)*, de ugyanígy teljes mértékben és szervesen kapcsolódik Ukrajna meghódításának kísérletéhez."[12] Magyar zsidók kiiktatásának ürügyén Jeckeln megöletett 2000 bukovinai zsidót és több mint 6000 helybeli zsidót is, akik pedig abban az időben még nem lettek volna

céltáblák. Másrészt a hírhedt, 12 000 áldozatot követelő véres vasárnapi mészárlás során a németek által kiirtott első 2000 ember mindegyike a sztaniszlaui Rudolf-malomban fogva tartott magyar volt. A galíciai kitoloncolás közvetlen hatással volt a német erők ezt követő gyilkosságsorozatára is. Akkor hát összekapcsolhatjuk-e a precedenst teremtő kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságot az ezt Ukrajna-szerte követő vérengzésekkel? Létezik oksági összefüggés Kamenyec-Podolszkij és Babij Jar között? Még inkább idevágó kérdés: vajon a magyar cselekedetek robbantották ki az események láncolatát, melyek az európai *Endlösung*hoz vezettek? A deportálások felgyorsították az augusztus végén, szeptember elején megkezdett népirtás folyamatát, és számos vérfürdőben csúcsosodtak ki, melyek a holokauszt történetének baljós mérföldköveivé váltak. Jelezték az átmenetet a népirtás kísérleti, szelektív szakaszából a gyilkolás módszeres megközelítése, végül pedig az *Endlösung* felé.

Hogyan lehetünk képesek teljesen felfogni e deportálások bonyolult tanulságait? Vékonyka szelete ez a holokauszt világának, amelyre Kelet-Európa eldugott zugában került sor, és meglehetősen ismeretlen magyar politikusok kezdeményezték (legalábbis a nyugati közönség nem ismerte őket). Mégis, ott látható ezeken a deportálásokon a kibontakozó népirtás összes körvonala. A kitoloncolt magyarok beözönlése Galíciába volt az elsődleges tényező, ez adta a szikrát az első nagy, kamenyec-podolszkiji tömeggyilkossághoz. A magyar zsidók azután részévé váltak a galíciai zsidók elpusztításának, beleilleszkedve az *Endlösung*ba.

Már az is zavaros, hogyan és miért kerültek ezek a magyarországi, budapesti és a visszacsatolt területekről származó zsidók Galíciába. Szintén súlyos kérdés, amelyet mérlegre kell tennünk, hogy a különféle internálótáborok külföldi nemzetiségű lakóit miért kellett kitoloncolni. Bárdossy László miniszterelnöknek, az egykori rutinos diplomatának tudnia kellett, hogy ez a döntés szembemegy a nemzetközi konvenciókkal. Végül és újból: miként fordulhat elő, hogy egy magasan fejlett jogrendszerrel, működő parlamenti struktúrával bíró ország, ahol büszkén hirdetik a keresztény értékekhez szilárdan kapcsolódó értékrendet, szóval miként lehetséges, hogy ebben az országban ilyen akciót hajtsanak végre? Ezekre a kérdésekre nincsenek egyszerű válaszok.

Az első kérdésre adható automatikus válasz a pszichológia területéről érkezhet. Mint korábban már idéztük Peter Hayestől: a többség által egy kisebbségről alkotott fogalmak és az, ahogy a többség ezt a kisebbséget érzékeli, akkor mehet át ellenséges cselekvésbe, ha fennállnak a „gyilkos szándékokat"

serkentő körülmények. A második világháború kitörése, majd Galícia magyar megszállása megteremtette ezeket a körülményeket. Ami a nemzetközi menekülteket illeti, ez már csak a mellékhatása volt annak, hogy a KEOKH és Werth Henrik vezérkari főnök együttes erővel akarták rendezni az ügyet – igencsak önkényesen.

Ott van még egy további kérdés a kitoloncolás demográfiai összetételéről. Budapesti zsidók, valamint az internálótáborokban tartott külföldiek ezreit gyűjtötték össze és deportálták Galíciába. De mit akartak a peremvidékeken – elsősorban Kárpátalján és Észak-Erdélyben – élő zsidóktól, őket miért pécézték ki, és miért akarták ilyen hatalmas számban áttelepíteni? Földrajzi közelségük Galíciához (hiszen csak a Kárpátok másik oldalára kellett átmenni) lehet az egyik indok, de csak az árnyaltabb válasz lehet teljes. Az itteni nagyszámú – az ország belsejében élő zsidókhoz képest hagyományosabb életet élő – tömegek miatt ezek a területek afféle Rorschach-tesztet tartottak a teljes magyar társadalom elé, tükrözve és felnagyítva a magyar politikai életet fogva tartó keserűséget és gyűlölködést. A terület szocioetnikai keveréke – a magyarok itt kisebbségben voltak –, valamint jelentős társadalmi elmaradottsága szította a rasszista ellenségeskedést. A rutén és román parasztokkal körülvett magyarok versenyre keltek a mélyen vallásos, de rendíthetetlenül magyar érzelmű zsidó középosztállyal, és a gazdasági felemelkedés lehetőségét látták a zsidók kifosztásában. Eleanor Perényi észrevételei ezúttal is hitelt érdemlők és tanulságosak: „A zsidókat lenézték ugyan, de csak mert olyasmivel foglalkoztak, amivel más országokban a középosztály szokott. [...] S mivel úgy tűnt föl, hogy mindenki vagy nemes, vagy paraszt, az üzleti életet és a szabad foglalkozásokat hálásan átengedték a zsidóknak. Így persze a művészeteket is."[13]

A kitoloncolásnak nem volt egyetlen, lineáris oksági láncolata, ahogy világos ideológiai észszerűség sem jellemezte. Miközben a politikai elit tökéletesen tisztában volt az újonnan meghódított területeken zajló atrocitásokkal, mégis mindent megtett, hogy a náci példát másoló parlamenti jobboldal megbékítésére kitoloncoltassa a „keleti" zsidókat. A végrehajtás helyi szintjein azonban már nemigen maradt terük az ideológiai vagy politikai megfontolásoknak. Az ottani akciók a zsigeri gyűlöletben gyökereztek, ami mélyebben volt beágyazódva, mint az ideológia. Ez a gyűlölet jelentette „a másik" megteremtésének alapját, s ezt a teremtményt okolták a – vélt vagy valós – gazdasági, társadalmi vagy kulturális bajokért.

Eufemisztikusan „a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításaként" hivatkoztak arra a törekvésre, melyet az 1930-as évek vége felé a zsidótörvényekkel betonoztak be, s a körmönfont kifejezés még tisztábban engedi látni a kitoloncolásokat. A kifosztásra makrogazdasági szinten is lehet tekinteni, mint gazdasági intézkedésre, melynek révén zsidó kezekből keresztény kezekbe kerülnek a javak, a második zsidótörvény rendelkezései szerint. 1941-ben és főleg a deportálás hullámai után azonban más alakot öltött a gazdaság átrendezése: korántsem zajlott olyan szabályszerűen, ahogy a törvény előírta, és gyorsan csapott át hamisítatlan zabrálásba. Egy kárpátaljai elöljáró azzal büszkélkedett a jelentésében, hogy számos olyan zsidó raktár készleteit szétosztotta keresztény kereskedők között, amelyeknek nem találták meg helyben a tulajdonosát.[14] Eközben pontosan tudta, hová tűntek ezek a zsidó kereskedők. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a mikrogazdasági szintet sem. A fosztogatás azzal kezdődött, hogy a zsidó családot azonnali áttelepítés céljából begyűjtő nyomozó már a deportálás pillanatában saját kezűleg hozzálátott az elhurcoltak otthonának kiürítéséhez. „Az áldozatot nem az elnyomó kegyetlensége bántja a leginkább, hanem a közönyös szemlélő hallgatása" – Elie Wiesel szavai találóan írják le azt a pillanatot, amikor a nem zsidó szomszédok felsorakoztak, hogy megbámulják – vagy ha lehet, magukkal vigyék – a különféle tárgyakat a kilakoltatott család otthonából. Egyikük egyenesen a házából éppen kivezetett, deportálás előtt álló anyához fordult, hogy megkérdezze, elvihetik-e a zsidó lány hálószobabútorát a saját lányuknak.[15]

Ennek fényében a deportálás gazdasági motivációja máris észszerűbbnek és érthetőbbnek tűnik. Az ország belsejével összehasonlítva a falusias és elszegényedett peremvidékeken igen gyenge volt a polgári társadalom, és alig létezett középosztály – mindez különösen igaz Kárpátaljára és Észak-Erdélyre. A belső részen jól beágyazódott keresztény középosztály élt, magyarok és svábok egyaránt. Vidéken azonban zsidókból állt a virtuális középosztály és a születőfélben lévő polgárság is. Az újonnan visszacsatolt területeken a zsidóság egyúttal az ukrán, román és szlovák többséggel szembeni jelentős politikai és demográfiai ellensúlyként is szolgált. A zsidóknak hangsúlyozottan magyar volt a kulturális és politikai orientációjuk, makacsul ragaszkodtak az Osztrák–Magyar Monarchia békeidejéből származó emlékeikhez. Nosztalgiával gondoltak vissza a Monarchiára, mint olyan bástyára, amely annak idején megvédte őket a zsidóellenes gyűlölködéstől. Az 1930-as évek közepén Patrick

Leigh Fermor brit utazó bejárta a román uralom alatt álló Észak-Erdélyt, és leírta véletlen találkozását haszid zsidókkal, akik fakitermeléssel foglalkoztak a Kárpátokban. Ezek a mélyen vallásos zsidók ragaszkodtak ahhoz, hogy egymás közt „inkább magyarul, semmint jiddisül" beszéljenek, és arról álmodoztak, hogy olyan Magyarországra kerülhetnek vissza, ahol a jóindulatú osztrák–magyar tolerancia van szokásban.

Erdély román fennhatósága idején, illetve amikor a Felvidék és Kárpátalja csehszlovák ellenőrzés alatt állt, a zsidók következetesen magyarnak vallották magukat. Ezt Márai Sándor sem hagyta említetlenül: „[...] a felvidéki zsidóság [...] az utolsó húsz esztendőben elhatározó hűséggel tartott ki a magyar kisebbség mellett, és választásokon, kultúréletben mindig tüntetően támogatta a magyar érdekeket."[16] Válaszképpen a magyar kisebbség is toleránsan viselkedett a magyar zsidókkal – átmenetileg. A terület visszacsatolása után azonban már nem volt szükség kisebbségi ellensúlyra a magyar többséggel szemben. A politikai helyzet folyamatos belső romlása erős lökést adhatott volna a deportálásoknak. De a visszacsatolt területeken uralkodó zsidógyűlölet annál is sokkal mérgezőbb és bosszúszomjasabb volt, mint a trianoni Magyarországon. A visszacsatolt területeken egyszerűen nem volt már szükség zsidókra.

Ezek után nem halogatható a szembenézés azzal a kérdéssel, hogy hány embert és pontosan kiket kényszerítettek száműzetésbe a Galícia nevű „véres övezetbe". Eleinte nevezhettük őket kitoloncoltaknak és deportáltaknak. Majd gyorsan átváltoztak gyökértelen, törvényen kívüli, idegen földön teljesen támasz nélkül maradt menekültek sokaságává. Ahogy Joyce Carol Oates írta: „A menekült eleve kétségbeesett ember, hiszen kitették az otthonából, hontalannak minősítették, és alig vannak tartalékai, ha maradtak még egyáltalán." És főleg, amikor valakit száműznek az otthonából és a hazájából, a végső árat is meg kell fizetnie: „[...] amikor rájuk akasztják a »menekült« címkét, odavész az identitásuk."[17] Az egyik túlélő, aki a deportálás idején hatéves volt, élénken emlékezett arra a pillanatra, amikor a családjával menekültté váltak. A csendőr öt percet adott a kislány édesanyjának, hogy elkészüljön két gyerekkel, s közben a fejére célzott a puskájával. „Ebben a pillanatban megállt az életünk... Anya el akarta tenni a ház kulcsait a táskájába. Apró részlet, de tisztán emlékszem rá, hogy a csendőr elvette tőle a kulcsokat. Hát ha valaki ilyesmit átél, hogy oda kell adnia az otthona kulcsait, mikor az egész életét ott élte le... És csak öt perc az egész, na, azután mindennek vége."[18] A „menekült" szó használata

a Magyarországról kitoloncolt emberekre pontosan ideillik, mert árulkodik a büntető célú erőszakról.

A galíciai Tovszte orvosa, Baruch Milch, akinek naplójából többször idéztünk, ezt tökéletesen átlátta. Meglepően pontos értesülései voltak arról, ki is ez a 2000 menekült:

> „Szólt ez persze a magyar állam által nemrég bekebelezett Kárpátokon túli [kárpátaljai] területek zsidóiról is. Később a rendelkezés hatálya alá vonták azokat is, akiknek Nansen-útlevelük volt, ausztriai, németországi és lengyelországi menekülteket, sőt, közibük keveredett néhány zsidó, aki annak idején a lengyel hadseregben szolgált. Óriási káosz kerekedett, a családokat szétszedték, a családi tűzhelyeket szétverték, hiszen sok vegyes házasság köttetett zsidók és árja vagy [magyar] polgárok között. [...] Ezeket az elátkozottakat se szó, se beszéd, mindenféle hazug indokkal kirángatták az otthonukból, és a magyar hadsereg nyomában, teherautókon, a keleti frontot követve Ukrajnába hurcolták őket. Volt, akit fényes nappal a munkahelyéről vittek el, másokat álmukból riasztottak fel az éjszaka közepén, és már tuszkolták is be őket az autóba. Volt, akinek hagyták, hogy magával vigye a legfontosabbakat, másoknak még ennyit sem engedtek meg. Néhányuknak azt mondták, összeírásra viszik el őket, egy másik csoportnak meg azt, hogy átmenetileg egy lágerben lesznek internálva, egy harmadiknak pedig azt, hogy áttelepítik őket Magyarország másik vidékére, egy negyediknek meg képesek voltak azt mondani, hogy már várja őket az új házuk és a földjük, hiszen egész falvak és városok ürültek ki azután, hogy a szovjetek elhurcolták a lakosságot."[19]

A fenti leírás nem szolgál számokkal, a kívülálló mégis sokoldalúan foglalja össze az otthonukból 1941-ben kiszakított ezrek sokféle identitását. „A lakosságcserék, kitelepítések és deportálások száraz statisztikái, mint minden makroökonómiai adat, teljességgel személytelenek – mondja Ian Kershaw. – Semmit sem mondanak az érintettek szenvedéséről és haláláról, a pusztulásról és a nyomorúságról."[20] A statisztika azonban kézzelfogható képet ad egy atrocitás nagyságrendjéről. Mivel az iratok csak korlátozott számban maradtak meg a háború után, becslésekre vagyunk utalva. A könyv nyitófejezetében olvasható, hogy hivatalos közelítésben a deportáltak létszáma 17 656 fő volt. Ez a szám megegyezik a KEOKH nyilvántartásaival. Az a kérvény, melyet 1941 decemberének

elején adtak be a Nemzetközi Vöröskereszthez, jól láthatóan ugyanezeket a forrásokat használta, és hasonló becslést tartalmaz. 1941. szeptember 16-án kelt, Bárdossy Lászlónak küldött feljegyzésében Pásztóy Ámon nyíltan dicsekedett, hogy 18 000 zsidót telepített ki az országból. Egy hónappal később egy talán megbízhatóbb forrás, egy rendőrségi jelentés a határövezetből 19 426 személyt említ.[21] Vidéken a letartóztatások és az emberek erőszakos begyűjtése elsöprőbb erővel történt, mint ahogy azt a budapesti központi hatóság elrendelte, s mint amiről tudomása volt. A távoli vidékekről érkező, Budapesten elvárt jelentések – ha elkészültek egyáltalán – nem teljesek, töredékesek.

Másrészt a kőrösmezei átmeneti táborban, a „szűrőállomáson" zűrzavar uralkodott, és sokszor nem győzték a beözönlő zsidók nyilvántartását, pontosságról tehát szó sem lehetett. Eredetileg három gyűjtőtábor felállítását tervezték, de csak ez az egy készült el. Emiatt a kitoloncoltakat gyakran a vasútállomásról rögtön Galíciába szállították tovább, megkerülve mindenféle nyilvántartásba vételi előírást.[22] Végül nincs információnk egy fontos csoportról, mégpedig arról a csaknem 3000, internálótáborba zárt külföldi állampolgárról – volt köztük cseh, szlovák, francia, osztrák, német, sőt még holland zsidó is –, aki átmenetileg Magyarországon talált menedéket. Ezek a táborok katonai parancsnokság alatt álltak, katonai tehergépkocsik ürítették ki őket, és egyből a határon túlra vitték emberi szállítmányukat. Ez persze ellentétben állt a nemzetközi joggal, amire az Egyesült Államok követe is felhívta a figyelmet. Talán ez az oka, hogy a külföldieket a kőrösmezei táborból szándékosan kihagyták. Végül azonban egyikük sem élte túl a deportálást. Az amerikai Joint 1943. július 16-án közzétett becslése szerint a deportáltak összlétszáma „közel van a 23 000-hez".[23] Tekintetbe véve a hivatalos magyar statisztikákat, a megszállt területeken készült német hadijelentéseket, a tanúvallomásokat és a határ mindkét oldalán elhelyezkedő falvak Jizkor-könyveit (a zsidók elpusztításának emléket állító köteteket), a 23 000 és 25 000 közötti szám látszik a legvalószínűbbnek. Közülük sokakat az ukrán szabadcsapatok pusztítottak el a zsidók bolyongása idején, vagy a gettókban ölték meg őket ukrán és német kivégzőosztagok. Csak a négy fő halálosztó központ – Orinin, Kamenyec-Podolszkij, Sztaniszlau és Kolomea – 2000–3000, 14 000–16 000, 3000, illetve 2000–3000 áldozatot szedett. Ha ehhez hozzáadjuk a kisebb községek különféle kivégzőhelyeinek számait, akkor az öldöklés nagyságrendje még inkább érzékelhető. És minderre még rávetül Bełżec súlyos árnyéka, ahol a magyar zsidók utolsó maradéka végezte.

Kétszeresen elárulva

A magyar zsidók tanúságtételeit olvasva jön rá az ember, hogy a holokauszt történetének igazi krónikásai maguk az áldozatok. Egyszerre vallanak zsidó és magyar tragédiáról. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a galíciai deportálás főpróbája volt a magyar holokauszt lényegesen nagyobb léptékű, 1944-es zárófejezetének. Esetünkben a múlt ad információt a jövőnek, amennyiben 1941 az előjátéka és hírnöke volt egy még sötétebb fekete lyuknak, több mint 500 000 magyar zsidó 1944-ben történt meggyilkolásának.

Könyvem nem volna teljes, ha nem találnánk összekötő kapcsot a magyar holokauszt bevezető és végső fejezete, 1941 és 1944 között. A galíciai deportálás körülbelül 2000 túlélőjének és az ideiglenes menedéket Magyarországon találó galíciai zsidók egy részének a sorsa lehet ez a kapocs. Miután sikerült elmenekülniük a borzalmas galíciai megpróbáltatásokból – gyakran a hagyományosan nagy zsidó család egyedüli túlélőiként –, Magyarországon bujkálni kényszerültek. Akadtak, akik fájdalmas kísérletet tettek rá, hogy újból felépítsék egy normális életnek legalább a látszatát, mások csak szétszóródtak szerte az országban, hiszen attól féltek, hogy visszatoloncolják őket Galíciába. Ezeket a túlélőket, mármint a galíciai illetőségű szökevényeket kivétel nélkül összegyűjtötték, és három évvel később, 1944 tavaszán emberhez nem méltó körülmények között elszállították – a legtöbbjüket Auschwitzba. Nagy többségük azután sohasem tért vissza a haláltáborokból.[24]

Egy politikai vita feloldására az Auschwitz–Birkenau Emlékhely és Múzeum 2018-ban kiadott egy közleményt, amely kapcsolatot teremthet 1941 és 1944, vagyis Galícia és Auschwitz között. A szöveg közvetett módon utalhat a „galíciáner" fogalmának kialakulására, majd a magyar deportáltak ebből következő sorsára 1941-ben és a holokauszt második hullámában, 1944-ben. „Auschwitzra tekintve egy folyamat végét látjuk. Fontos észben tartani, hogy a holokauszt valójában nem a gázkamrákkal kezdődött. A gyűlölet fokozatosan épült fel szavakból, sztereotípiákból, előítéletekből, majd törvény általi kirekesztésből, az áldozatok emberi méltóságtól való megfosztásából és az egyre terjedő erőszakból."[25] Ami azt is jelentheti, hogy Auschwitz talán létre se jön a tömeggyilkosság szovjetunióbeli megalapozása nélkül.

A fenti szavakban kimondatlanul is ott a különbség a Galíciában, illetve a haláltáborokban elkövetett tömeggyilkosságok pszichológiai megközelítését

Kárpátaljai vallásos zsidó parasztember portréja feleségével és hat gyermekükkel. A családot kitoloncolták Galíciába, majd visszatértek az otthonukba, végül 1944-ben Auschwitzban meggyilkolták őket. A családfőt, Chaim Simcha Mechlowitzot Roman Vishniac *A Vanished World* című fotógyűjteménye tette halhatatlanná

illetően. A visszatérő kérdés, hogy mi volt a minőségi és a mennyiségi határvonal a szemtől szemben elkövetett gyilkosságok és a hatékony tömegtermelést végző haláltáborok között. Elvégre mindkettő a „zsidókérdés" megoldását szolgálta. Ennek ellenére különbséget kell tennünk a kettő között. Kelet-Európában a kivégzőhelyek nyitottak voltak, bárki megnézhette őket: a helyi lakosok, a magyar katonák, a zsidó munkaszolgálatosok egyaránt. Létezett bizonyos érzelmi támasz, nyugtatónak szánt bőséges alkoholmennyiség formájában, hogy a szabadkézi gyilkosok a „lövészárkokban" jobban végezhessék nehéz munkájukat.

Az orinini mészárlás egyik túlélője, Max Solomon élénken emlékezett egy SS-tisztre, vélhetően az egység parancsnokára, aki, miután megölt egy kislányt, éppen a gyerek lánytestvérére emelte a fegyverét. Mivel túlságosan részeg volt

ahhoz, hogy pontosan célozzon, sok lövésébe került, míg sikerült kivégeznie. Solomon jól kivehetően hallotta, ahogy a tiszt diadallal kiáltott fel a mészárlás közepén: *„Ich tötete gerade weiteres kleines Mädchen."* (Épp megöltem még egy kislányt.) Egy orinini tanár, aki a tömegsírok megnyitásánál segédkezett, és sok üres palackot talált a gyilkosságok helyszínén, egy videóinterjúban keserűen jegyezte meg: „Egy normális emberi lény alkohol nélkül nem képes ilyesmire", mármint tömeggyilkosságra.[26]

Auschwitzban és a többi haláltáborban az elkövetők mindent megtettek, hogy leplezzék a hátborzongató valóságot, mind a beérkező zsidók, mind a nagyvilág elől. Gondosan megkoreografálták a gyilkosságok folyamatát, a hazug színjáték megfelelő kellékeivel. A tömeggyilkossághoz semmiféle érzelmi kapcsolódásra nem volt szükség a hivatásosok részéről. Rudolf Höß, Auschwitz parancsnoka a nürnbergi per idején bizalmasan elmondta egy pszichológusnak, hogy a haláltáborokban a gyilkoláshoz való viszonyt a teljes közöny jellemezte, másfajta érzés „soha fel sem merült bennünk".[27]

A legtöbb visszatérő mindkét világot, Galíciáét és Auschwitzét is megtapasztalta – olykor kísérteties csavarral. 1941 és 1944 között a Galícia utáni száműzetésnek három szakaszát különböztethetjük meg a szökevények szempontjából. A „szökevény" szó használata ebben az összefüggésben nem tévedés, hiszen ezt a bélyeget sütötték rájuk – vadásztak az áldozatokra, és akit megtaláltak, azt újra letartóztatták és visszatoloncolták. Az egész az illegális létezés hosszú – néha egy évig tartó – időszakával kezdődött, amíg sikerült elintézni a hivatalos állampolgársági papírokat. A második szakasz kizárólag férfiak osztályrésze volt, őket ugyanis menthetetlenül besorozták a magyar hadseregbe munkaszolgálatosként, és nemritkán Ukrajnába küldték vissza őket. Bár célállomásuk nem Auschwitz volt, sokuk elpusztult a keleti fronton, vagy 1944 második felében rabszolgamunkára vezényelték őket valamelyik koncentrációs táborba. Az utolsó szakasz pedig az elkerülhetetlen deportálás volt valamelyik haláltáborba.[28]

Ha szemügyre vesszük az akkor huszonhárom éves Zobel László tapasztalatait, elmondhatjuk, hogy az ő Galícia utáni élete valószínűleg sok, onnan visszatérő férfi sorsát képviseli. Miután Galíciából közvetlenül Budapestre csempészték, már aznap följelentették a rendőrségen. Kezdetben még sikerült bujkálnia, de az édesanyját letartóztatták, és később ismét deportálták. Magát Zobelt három hónappal később kapták el egy utcai igazoltatáskor, és egy

internálótáborba küldték, ahol – 300 internált társával együtt – nyomban besorozták egy munkaszolgálatos századba. Emlékei szerint két zászlóaljat alakítottak belőlük: az egyiket az internált magyar zsidóknak, akik zömmel Galíciából tértek haza, a másikat külföldi nemzetiségűeknek, főleg német és osztrák menekülteknek. E más nemzetiségűeket – ekkor már hontalan zsidó megnevezéssel – haladéktalanul a keleti frontra vezényelték, ahonnan egyikük sem tért vissza. Leszerelése után Zobelt megint letartóztatták, és a háború hátralévő részét börtönben töltötte – lehet, hogy ez mentette meg az életét. A börtönőrök láthatóan jobban együttéreztek a foglyaikkal, és jobban is védelmezték őket, mint a csendőrség vagy a városi rendőrség. Zobel édesanyját viszont egy megsemmisítő táborba hurcolták, ahonnan nem tért vissza.

Azután, hogy 1942-ben átszökött a Kárpátokon, Michael Jackson (Jakubowics) élete szintén egy metszetét mutatja sok hozzá hasonló fiatalember tapasztalatainak. Miután arra kényszerült, hogy távol a családjától illegalitásba vonuljon, végre-valahára megkapta az állampolgársági dokumentumait, s ettől fogva szinte akadálytalanul mozoghatott. Vagy legalábbis azt hitte. Mikor majdnem egy év múltán meglátogatta a szüleit, egy vasútállomási rutinrazzia során két nyomozó letartóztatta. Jacksont brutálisan, a felismerhetetlenségig összeverték egy rendőrőrsön. A verés után az állampolgársági papírjait is elkobozták, de szerencsére csak egy másolatot tartott magánál. Mint arról a hatodik fejezetben már szó volt, kevesebb mint egy évvel később besorozták, és zászlóaljával a galíciai Sztaniszlauba vezényelték – pontosan oda, ahonnan másfél évvel azelőtt megszökött.

A munkaszolgálatosok családjainak sorsa már egy egészen más történet. Miközben sok kényszermunkás nem került Auschwitzba, családtagjaik – nők, gyerekek és öregek, akik túlélték Galíciát – már nem voltak ennyire szerencsések. Ez volt az utolsó lépcsőfok, a szinte teljes zsidó népesség deportálása a haláltáborokba (ezúttal is Kárpátaljával kezdték). A túlélőket begyűjtötték a grandiózus áttelepítési akcióhoz, az otthonukból a gettókba, a gettókból Auschwitzba – csaknem 500 000 embert. Köztük a galíciai deportálások még megmaradt túlélőit.

Pnina Kaufman-Blum könyve arról szól, hogyan lehetett kibírni a két különböző deportálást, és a címe, *Paamajim soá* (Kétszeres soá) találóan foglalja össze a galíciai túlélők tapasztalatait, akik kétszer is megjárták a poklot. Rövid, héber nyelvű emlékirata elmeséli, hogy népes családjukból 1942-ben csak ő és

az édesanyja tért vissza Galíciából. Szinte azonnal Budapestre költöztek, ahol Pnina az illegális cionista mozgalom tagja lett – a szervezet úgy próbált életeket menteni, hogy hamis születési bizonyítványokat és személyazonossági iratokat szerzett. Míg Pnina hiteles keresztény papírokkal bujkált, édesanyját egy rutinszerű igazoltatás után letartóztatták. A lány minden követ megmozgatott, hogy anyja nyomára bukkanjon, ennek ellenére az anyát elindították utolsó, halálos utazására Auschwitzba.

Ha metaforát keresünk a soába kétszer is megtett végzetes utazáshoz, kölcsönvehetjük egy apró kárpátaljai faluban élő család történetét. Az asszony odüsszeiája ötéves fiával meg a férjével cseppben a tengerként mutatja az említett 2000 túlélő sorsát. 1945-ben, a haláltáborból hazatérve leírta a rémálom három fázisát. Az egész úgy kezdődött, hogy 1941-ben deportálták őket Galíciába, annak ellenére, hogy az állampolgársági kérelmük már jóváhagyás előtt állt a KEOKH-ban. Folytatódott azzal, hogy 1942-ben visszamenekültek, át a határon, huszonhat órát utazva, összezsúfolódva egy egyszemélyes autó hátsó részében. „Összekuporodva feküdtünk, meg sem mozdultunk. Étlen-szomjan voltunk, és remegtem, hogy gyermekem mikor fogja elsírni magát, mert akkor menthetetlenül végünk." Miután biztonságban bejutottak Magyarországra, az asszony megkönnyebbült: „[...] én boldogan fellélegeztem, hogy átléptünk a határon, és most már talán nem történik semmi, férjem idegösszeomlást kapott. Rettenetes volt néznem, hogy ezt az egészséges embert hogy tették tönkre a tehetetlenségig, félelem, bujkálás. Remegés vett rajta erőt, amin nem tudott úrrá lenni, és hangosan kiabált, hogy egy percig sem bujkál itt tovább, mint egy rablógyilkos saját szülőföldjén." Így jött el a pillanat, amikor az ötéves gyerek próbálta megnyugtatni az apját: „Ekkor kisfiam kérlelni kezdte, hogy most már legyen csendben, amikor nemsokára megláthatjuk kislányomat, Évikét."[29]

A család továbbra is bujkált, mert féltek, hogy „valaki a városban észrevehet". Hónapokon át éltek egy erdőben, majd jelentkeztek a KEOKH-nál, hogy jogi helyzetüket tisztázzák. A hivatalban a deportálások egyik fő előmozdítója, a notórius antiszemita dr. Kiss Árkád elrendelte azonnali visszatoloncolásukat Galíciába. Ekkor egy belügyminisztériumi tisztviselő közbenjárására („Magas protekciónk volt a Belügyminisztériumból") az a megállapodás született, hogy elég, ha kéthetente jelentkeznek a hivatalban. Nem sokkal ezután a család megkapta magyar állampolgársági iratait, és ekkor „Azt hittük, most már itt maradhatunk. De végzetesen tévedtünk."

1944 tavaszán eljött az utolsó fejezet a család történetében, mert Auschwitzba deportálták őket. Az anyának ki kellett bírnia, hogy elszakítják a gyerekeitől. Amikor hazatért Auschwitzból, értesítették, hogy a férje meghalt. A családból ő jött vissza élve egyedül, magányos anyaként. 1945-ben, felszabadulása után elmondott tanúságtétele utolsó szavaiból jól érezhető, milyen nagy és mély, soha be nem gyógyuló sebet hordoz. Így beszélt személyes tragédiájáról: „Így hát senkim sem maradt. Egy bátyám van életben, mert, tudja, különben eldobnám magamtól életemet, amely csak szenvedés és kín nekem."[30]

Értelmet adni az értelmetlenségnek

Történelmi események vizsgálatakor néha eljön egy olyan pillanat, amely a jól felépített narratívát egyetlen fókuszpontba sűríti. Lehet ez egy ősz, lengő szakállú bukovinai öregember megfáradt arca, vagy egy találomra kiválasztott kisgyerek, akit az anyja cipel a karján, egy anya a sok ezer kimerülten vánszorgó nő közül a porlepte galíciai síkon. De rátévedhet a tekintetünk a peckesen álló magyar katonára is, aki az embertelen körülmények között fogva tartott, kitoloncolt magyarok kőrösmezei átmeneti táborában szolgál. A katona vállán puska, kezében „botszerepet betöltő léc", s ahogy egy szemtanú keserű gúnnyal megjegyezte, „nyilván nem azért, hogy sétapálcának használja" – így testesíti meg a hatalmasok és az erőtlenek közötti drámai ellentétet. El lehet tűnődni azon, ugyan minek neki egy ekkora furkó az engedelmes és végletesen kimerült idős emberekhez, nőkhöz és gyerekekhez. Ezek a képek erőteljesen idézik fel az 1941-es magyar deportálásokat. Ha magunk elé tudjuk képzelni őket, akkor végre képesek vagyunk megpillantani a tragédia emberi dimenzióját is.[31]

A Beregszászon működő Kárpátaljai Területi Állami Levéltár rég elfeledett dokumentumai jól megvilágítják ezt az emberi dimenziót, a deportálás rejtett következményeit. Az iratok nem ejtenek szót szenvedésről, éhezésről vagy tömeggyilkosságról. Helyettük egyszerű jelentéseket olvashatunk, melyekben az iskola jelent a tanfelügyelőnek. Oldalról oldalra, faluról falura haladva szárazon tárul elénk, hogy az iskolákban drámaian csökken a zsidó növendékek száma, illetve hogy egyes iskolákba már nem is jár zsidó gyerek. Az egyik falusi iskola augusztus 9-én arról értesíti a tanfelügyelőt, hogy „jelenleg a zsidó családokat nap mint nap kitoloncolják a faluból. Emiatt lehetetlen megmondani,

hány zsidó gyerek fog beiratkozni a jövő tanévre." 1941-ben a zsidó diákok létszámának hirtelen megcsappanása az egész régióra nézve jól jelzi a demográfiai pusztulást. Tantárgyakat iktattak ki és egész iskolákat zártak be, mert a gyerekeket Galíciába hurcolták a szüleikkel együtt. Augusztus 3-án egy másik kis faluból küldött jelentésben írják: „Hivatalosan tisztelettel jelentem, hogy a mai napon a zsidókat hatóságilag kitelepítették, és így hitfelekezeti iskolára nincs szükség. Megállapítani nem lehet a létszámot, mivel Galíciába szállítják *»őket«*."[32]

Aki próbálja felfogni, milyen borzalmas bűn zsidó családok (és keresztény családtagjaik) ezreinek megölése, az hajlamos lehet elmerülni a névtelen-arctalan statisztikák világában. Az *Endlösung* elindításában és levezénylésében, mint Ian Kershaw megállapította, „a náci politika és propaganda igazi sikerét a zsidó elszemélytelenítése jelentette".[33] A kamenyec-podolszkiji tömegsírok előtt állva az ember elcsodálkozik, hogy a sírok feltárása után a szovjet vizsgálóbizottság miért nem azonosíttatta a magyar áldozatokat. Fel is tettem ezt a kérdést a csöndesen sírdogáló, idős ukrán nőnek, Valentinának, aki nyolcéves parasztlányként szemtanúja volt a kivégzéseknek. Hát nem úgy volt, kérdeztem, hogy sok ukrán áldozatot is megöltek, akiket később azonosítottak a gyászoló családtagok? Valentina válasza: a magyar áldozatok örökre névtelenek maradnak, mert soha nem jött senki érdeklődni utánuk, vagy hogy azonosítsa őket. Se család, se rokon, még barát se maradt életben, hogy azonosíthassa őket, vagy kaddist mondhasson a névtelen áldozatokért. „Nem volt senki, aki megsirassa őket" – mondta Valentina. Az égbekiáltó bűn rettenete csak akkor érint meg, ha nevek és arcok is kapcsolódnak hozzá.

1944-ben a tizenhárom éves Heyman Éva naplót kezdett vezetni Nagyváradon. Ebben említi, hogy legjobb barátnőjét három évvel azelőtt Kamenyec-Podolszkijba deportálták. Éva leírása arról, hogyan veszítette el Münzer Mártát, felidéző erejű. Egyszer együtt bicikliztek, amikor Mártát hazahívták. A kislány a kapu mellé támasztva hagyta a piros biciklijét. Másnap reggel Mártáéknak csatlakozniuk kellett a Galícia felé tartó sok ezer deportálthoz. Mint Éva írja, az otthagyott biciklit „nem mertük elküldeni Márta nagymamájának. Ági [Éva anyja] hangosan sírt, valahányszor meglátta a két piros biciklit egymás mellett".[34]

Heyman Éva azzal is tisztában volt, hogy a barátnőjét Kamenyec-Podolszkijban meggyilkolták: „Én azt hittem, csak ágyban lehet meghalni. De azt

mondják, Mártáék sem ágyban haltak meg Lengyelországban, hanem agyonlőtték őket a németek, ezt Márta nagymamája nem tudja, mert most is keféli még a gangon a Münczer [sic!] bácsi frakkját, és a szomszédai mesélik, hogy közben beszélget a frakkal – persze csak ő beszél."[35] Évát Auschwitzba deportálták, ahol 1944. október 17-én meghalt.

Heyman Éva szavai még fájdalmasabban szólnak, ha egy másik, homályos és rég elfeledett vallomást is elolvasunk hozzá: Hincsuk Katalinét, akit szintén Nagyváradról deportáltak. Tanúságtételének dátuma 1944. május 26. – már Kamenyec-Podolszkij felszabadulása után –, és a náci bűntetteket vizsgáló szovjet Rendkívüli Állami Bizottság előtt mondta el. Hincsuk emberek tucatjaira emlékszik, akikkel Kamenyec-Podolszkijban találkozott, vagy ott ismerte meg őket, és köztük voltak Münzerék is – férj, feleség és a lányuk.[36] Tudjuk, a családot megölték. De legalább a gyerekük képe – Évának köszönhetően ismerjük a nevét is, a kislányt Mártának hívták – új megvilágítást kap az elsárgult levéltári lapokon. A rengeteg áldozat közül az egyik gyerek képe egy múló pillanatig életre kel. Münzer Márta már nem csak puszta szám vagy arctalan absztrakció többé.

A magyar holokausztot nyitó sortűz számos narratíva történetét foglalja magában. Vagy ahogy egy történész fogalmazott, néma történelem ez, sok meg nem hallgatott hanggal. Nem könnyű hősök dicső pillanataira bukkannunk, mert az emberi gonoszság és aljasság szélsőségeivel találkozunk, s ezek közül bukkannak elő itt-ott a részvét pillanatai. A gyilkosok és kollaboránsaik száma bőven meghaladja az embermentőkét. Slachta Margit, Weiss Edith, Szapáry Erzsébet, Reviczky Imre és mások hősies, önzetlen erőfeszítéseiről bőséges dokumentáció maradt ránk. De akadtak névtelenek is, akik megőrizték emberi tisztességüket, és segítő kezet nyújtottak a mentésben – közkatonák, munkaszolgálatosok és sokan mások.

A távolodó évtizedek homályában felködlik egy egyszerű, névtelen magyar hordár – köznapi szóhasználattal *tróger* –, aki vélhetőleg a társadalmi ranglétra legalsó lépcsőfokán állt, mégis felajánlotta, hogy megmenti a fiatalabb nagybátyám, Samu életét. Soha nem találkoztam ezzel a hordárral, még a nevét sem tudom, de az én szememben mitikus dicsfény veszi őt körül, hiszen védő kart nyújtott a halálraítéltnek.

A vég nélküli, nemi erőszakkal és gyilkosságokkal teli bolyongásban Yaffa Rosenthal számára éjszaka, egy poros galíciai úton jött el a megváltás nem várt

pillanata. Valaki fölébresztette őket, már attól tartottak, ütött az utolsó órájuk, de csak egy ukrán pap érkezett, és mindenkinek hozott „meleg krumplit meg tejet. [...] Még mindig a számban érzem annak a krumplinak az ízét, még ötvenöt év múltán is."[37]

Pnina Kaufman-Blum emlékezése – hosszú és pusztulásba vezető vándorút 1942-ben a magyar határtól Csortkivig, és elfogásuk a határ átlépésekor – egy felfénylő pillanattal ér véget. Miután letartóztatta őket, a helyi magyar határőrparancsnok kíméletlenül elrendelte a csoport visszatoloncolását a határon túlra, katonai kíséret mellett. Azonban Tamás, az egyszerű katona, akinek a szigorú parancs értelmében vissza kellett volna vezetnie a csoportot Galíciába, emberséges hangon beszélt velük. „Eredjenek, mars vissza Lengyelországba!" – ripakodott rájuk, s közben visszanézett, hallótávolságon belül van-e még a feljebbvalója. De ezek után, írja Kaufman-Blum, „halkan folytatta. Odahajolt hozzánk, és azt mondta: »Ha arra, jobbra mennek két kilométert, találnak egy őrizetlen határszakaszt. Ott nyugodtan átmehetnek...«" Ezután inkább csak suttogott: „»Ne maradjanak együtt. Veszélyes. Jobban teszik, ha kisebb csoportokra szóródnak szét.«"[38]

Zárszó

Hogyan is lehetne befejezni?

2008-ban, amikor először jártam Kamenyec-Podolszkijban, rátaláltam egy mesebeli palackra, benne a tömeggyilkosságról szóló üzenettel. Abban a reményben hajították el, hogy valaki majd véletlenül megtalálja. Az üzenet nem volt más, mint Valentina rögtönzött tanúságtétele. A palack tele volt szétszóródott emlékmorzsákkal – egy nyolcéves kislány elfojtott emlékeivel a történelem olyan szakaszából, melyet nehéz felfogni, és még nehezebb megmagyarázni. Miután alaposan áttanulmányoztam sok ezer oldalnyi háborús dokumentumot, történettudományi forrást, interjút, videóra mondott tanúságtételt – beleértve Valentina emlékeit –, mégis össze tudtam rakni egy átfogóbb tablót az 1941-es eseményekről, amely kontextusba helyezi a szavait.

Valami azonban még így is hiányzott az 1941-es deportálás összképéből. Nem hagyott nyugodni az érzés, hogy nem végeztem el a dolgom, ugyanis további három palackpostát kellett még megtalálnom és kinyitnom. Talán valamiféle személyes nézőpontra volt szükségem? Ami engem illet, mindenképpen többet akartam tudni a két fivér, vagyis a két nagybátyám sorsáról, akiket elnyelt a kamenyec-podolszkiji tömegsír. Ennek a könyvnek a létrejötte annak tudható be, hogy mindenképp szerettem volna a nyomukra bukkanni.

Ráadásul Valentina vallomása annyira töredezett volt, hogy több kérdés maradt utána, mint válasz. Miként lehetséges, hogy ennyire tisztán látta a gyilkolás folyamatát? Sikerül-e több információt gyűjtenem, ha újból elutazom Kamenyec-Podolszkijba?

Végezetül volt egy harmadik, tisztázatlan ügy is: egy tömeggyilkosság úgyszólván ismeretlen helyszínének meglehetősen felderítetlen története, melyet kutatásaim révén esetleg éppen én tárhatok fel. Ez pedig a kitoloncolt magyarok eleddig alig ismert kivégzőhelye egy podóliai kisvárosban, Orininban.

A legnagyobb kihívást az első feladat jelentette. Mikor a két fivér történetéhez kerestem kapaszkodókat, falba ütköztem. Gyanítottam, hogy semmiféle részletre nem lesz könnyű rábukkanni. Tudtam, hogy vidéken az adatnyilvántartást felületesen szokták elvégezni – ennek ellenére miként lehetséges, hogy a Budapestről deportáltak ezreiről ne maradjon semmilyen nyom? Miként fordulhatott elő, hogy a KEOKH alkalmazottjai nem vezettek semmiféle nyilvántartást, listát, részletes elszámolást? A szomorú helyzet mégiscsak az, hogy semmilyen dokumentumot vagy névsort nem sikerült találni a deportáltakról. Az idő is sürgetett, nem utolsósorban azért, mert gyorsan csökkent azoknak a családtagjaimnak a száma, akik még információt szolgáltathattak két nagybátyámról. Az életkor nem ismeri a kíméletet. Réges-régen megpróbáltam elérni Tildit, a fiatalabbik testvér, Samu feleségét. Akkoriban magányosan élt, nem ment másodszor férjhez. Csakhogy nem volt hajlandó beszélni a háborús évekről. Ez a viselkedésminta a holokaussztrauma sok áldozatára jellemző – ők hallgatással igyekeztek távol tartani a fájdalmas múltat: ha nem beszélünk róla, meg sem történt. Nem sokkal később Tildi meghalt. És ezután képtelen voltam bármiféle új adatot előásni. Végül is két szegény sorsú testvérről beszélünk, akik keveset jártak iskolába, és számukra nem akadt olyan stabil pont a társadalomban, ahol bármiféle történelmi emlékezetük fennmaradhatott volna. Visszatekintve az egyik legnagyobb bánatom, hogy kisfiúként nem találkoztam azzal a hordárral, aki meg akarta menteni Samut. De hát abban az időben még azt se tudtam, hogyan kell kérdezni.

Így hát a legsürgetőbb teendő az volt, hogy Samu még életben lévő lányaitól jussak új információkhoz. A budapesti Európa kávéházban ültem le a három nővérrel: Évával, Zsuzsával, Gittával és a gyerekeikkel. Ez volt az első és egyetlen eset, hogy lehetőségem nyílt egyszerre találkozni mindhármukkal. Mély, tisztázó beszélgetésben reménykedtem az édesapjukról. Mi az, amire még emlékeznek a deportálás előtti időkből? Fel tudnak-e idézni részleteket az apjuk letartóztatását és átmeneti táborba zárását megelőző napokból? Tudtak-e arról, mi történt vele az utolsó órákban? Míg a kávéjukat kortyolgatták, egész kérdéssort állítottam össze, de mindez gyorsan elillant, amikor megéreztem azt a közös gyászt, amellyel ők sem szembesültek, amelyet ők sem éreztek azelőtt. Mint megtudtam, édesanyjuk az egész történetről mélyen hallgatott. A lányok még azt is csak jóval a háború után tudták meg, hogy ők maguk is zsidók. Ez lett volna a veszteséggel történő megküzdés módszere? Vagy inkább édesanyjuk

súlyos bűntudatának megnyilvánulása, mert nem próbálta megmenteni a férjét? Egy váratlan pillanatban ilyen keserűen fakadt ki a saját anyám: „Megmenthette volna!" Vajon arra gondolt, hogy Samu felesége nem lépett semmit? De az is valószínűnek hangzik, hogy Tildi – mint azt egyik unokája bizalmasan megosztotta velem – reszketett a kislányai sorsáért, hiszen a gyerekek *Mischling*nek számítottak.[1]

Amit a legmeglepőbbnek találtam: a három lány az égvilágon semmit sem tudott arról, miként ért véget az apjuk élete. Ahogy lassan megnyíltak előttem, a sok évtizedes tagadás utat engedett az emlékmorzsáknak. A legidősebb, Éva felidézte, hogy az édesanyjuk elmesélte, miként vitték el Samut – az ígéret szerint – rövid iratellenőrzésre, ami után „egészen biztosan hazajön". Ma már tudjuk, hogy az őrszobáról azonnal a Dohány utcai zsinagógába hurcolták. Zsuzsának, a középső lánynak szintén voltak homályos emlékei arról, hogy meglátogatta apját a zsinagógából átalakított internálótáborban. De semmi több. Ennek ellenére így kezdődött el a három testvér között a fájdalmas múlt újrafelfedezése és közös feldolgozása. Nem volt bennük harag, csak nagyokat hallgattak, míg elmagyaráztam nekik a kamenyec-podolszkiji események láncolatát, amely az édesapjuk és bátyja életének utolsó pillanataihoz vezetett, oda, hogy a kivégzőosztag fegyverei elé kerültek. A nővérek, akik addig soha nem néztek szembe a könyörtelen igazsággal, és nem is gondolkoztak róla, most keserűen szembesültek azzal, hogy ezeket a lyukakat a történelmünkben már soha nem lehet teljesen befoltozni. Komor visszaemlékezésekkel tűzdelt halk beszélgetésünk, remélem, sok szempontból elhozta számukra az események régóta esedékes lezárását.

Karcsiról, a másik fivérről nem is kérdezősködtem. Nem lett volna értelme. Ő volt a magas, vékony, csöndes fiú, mélyen ülő kék szemmel, aki mindörökké rejtély marad, és lassan belevész a sok millió kelet-európai áldozat sötét árnyékába.

Ami Kamenyec-Podolszkijba tett újabb látogatásomat illeti, nem tudtam, mi vár ott rám ez alkalommal, és azt sem, mihez kezdek majd ott. A kivégzőhely megnézésének nem volt semmilyen észszerű magyarázata – az emlékparknak nem volt történelmi értéke a második utazáshoz okot adó könyv szempontjából. Valami mégis arra sarkallt, hogy visszamenjek. Fejben visszahallgattam Valentina spontán, érzelmes szavait, melyeket a kis piac mellett mondott el. Első találkozásunkról csak vázlatos emlékeim maradtak, továbbá egypár kapkodva lefirkantott jegyzet, biztos, ami biztos. Talán ez volt az oka,

hogy megint találkozni akartam vele, és még egyszer végig akartam hallgatni a történetét? Vagy lehet, hogy ez idáig ismeretlen, új részletek fölfedezésében reménykedtem?

Mindenesetre újból rábeszéltem egyetemi kollégáimat és egyik titkárnőjüket, Veres Évát – aki ukránul és magyarul is tud –, hogy segédjenek társamul az új kalandban, abban a reményben, hogy esetleg nyomára bukkanunk egy „újrafölfedezett emléknek". Úgy döntöttünk, hogy az utazást kamenyec-podolszkiji megállóval kezdjük, ahol időközben jelentős változás történt. Megalakult egy különleges szervezet, a Heszed Best, amely a környék kicsi, erősen megtizedelt, idős emberekből álló zsidó közösségének jólétéről gondoskodott. Nem meglepő, hogy a történeti emlékezettel már nemigen törődött a szervezet.

Mindez arra szorított bennünket, hogy még egyszer beszélgessünk Valentinával. Az új interjú, vagy inkább zavaros találkozás a legjobb esetben is csak befelé fordulónak volt nevezhető. Kizárólag mi érdeklődtünk tőle arról, mit élt át a végzetes, három napig tartó mészárlás idején. Bár nem vittem magammal előre megfogalmazott kérdéseket, addigra már jól megismertem a tömeggyilkosságok részleteit általában, a Kamenyec-Podolszkijban történteket pedig különösen. Inkább afféle megkésett lehetőség volt ez az egész, hogy lökést adjon ennek a könyvnek a megírásához.

Valentinához nem volt lakcímünk, sem információnk arról, hogy hol keressük. Szerencsénkre mindenki ismerte az öreg virágárusnőt a kis piacról. Úgyhogy Évával elindultam megtalálni Valentinát. Éva érthető módon ideges volt és zaklatott. Bár semmi néven nevezhető köze nem volt a holokauszthoz, bizonyítékot adott arra, hogy ez a történelmi esemény olyan embereket is felkavar, akiknek nincs személyes közük a tragédiához.

A piactól a Valentina házához vezető rövidke séta időben és térben is nagy távolságot hidalt át – a városközpontban található, a kommunista időkben épített, korosodó, sokemeletes lakótelepi panelházaktól körülvett tömegsírtól az apró, lepusztult házak környékéig. Végül is ez a kis séta segített hozzá, hogy átlássam és megértsem, miként volt képes egy nyolcéves gyerek odaszaladni a kivégzőhelyhez, és megjegyezni a tömeggyilkosság apró részleteit. Az ukrán falucska, ahol lakott, közvetlenül azok mellett a kráterek mellett volt, ahol három nap alatt lemészárolták a 23 600 áldozatot – nem kellett öt percnél többet gyalogolnia hozzá. A fegyverropogás valószínűleg még most is a fülében szól.

Valentina fájdalmas emlékei nyolcéves korából származnak, akkor volt szemtanúja a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságnak

Lehet, hogy Valentina viharvert, minden ízében nyikorgó, gyomokkal benőtt kunyhója egyúttal a szülőháza is volt. A tető vészjóslóan hajlott rá a hámló, rogyadozó falakra. Két békésen legelésző kecskéje társaságában jött elénk a vasajtóhoz, amikor meglátta, hogy közeledünk. A hírünk megelőzött bennünket, valaki már értesítette, hogy külföldi látogatók keresik. A mosolya csöppet sem változott. És ő maradt a tömeggyilkosság utolsó életben lévő tanúja.

Túl sokat azonban nem tudott már hozzátenni a korábban elmondottakhoz. Új szempont vagy adat nem került elő – nekem mégis segített, hogy bezáruljon a kör, megerősítve a gyerek fájdalmas emlékeit. Részemről megkésett köszönetnyilvánítás is volt ez a látogatás azért, mert itt kaptam a lökést könyvem megírásához. Mikor a kapuban álltunk, fölidézve a virágárusnő benyomásait, odabattyogott hozzánk az egyik szomszédasszony, és zavartan hallgatta Valentina történetét. Soha életében nem hallott arról, hogy a környéken tömeggyilkosság történt volna. Eltelt öt perc, akkor a szomszédasszony Évához fordult, és azt súgta a fülébe, hogy adjunk már egypár hrivnyát Valentinának.

A szemtanúnk nagy szegénységben élt. Éva szó nélkül kinyitotta a táskáját, és előhúzott egy marék bankjegyet.

Az utazás harmadik feladata is Kamenyec-Podolszkijjal volt kapcsolatos. Föl akartam keresni egy podóliai kisvárost, egy rendkívül fontos *stetlt*, melynek a háború előtt csaknem a fele lakossága zsidó volt, és alig több mint 20 kilométerre fekszik Kamenyec-Podolszkijtól. Orinin neve nem közismert a holokauszt szakirodalmában.[2] Könyvem számos epizódjához hasonlóan Orinin története is véletlenül bukkant elő. Amikor írtam róla, két fontos kérdéssel kellett megbirkóznom. Vajon ez is beilleszkedik a holokauszt rettenetes epizódjai közé? Vagy saját jogán egyedinek tekintendő? A városban egy eddig feldolgozatlan tömeggyilkosság zajlott le – több mint 2000 magyar zsidót öltek meg egy lerombolt szovjet erődítményben. Az információra véletlenül bukkantam rá két olyan kárpátaljai tanúságtevő videóinterjújában, akik nem ismerték egymást, de mindketten Kamenyec-Podolszkij előzményeként meséltek Orininról, és a gyilkosságokról is egyformán számoltak be. Ráadásul nem tudtam szabadulni a vérengzés túlélői közül egyedüliként tanúságot tevő Max Solomon megkapó, erőteljes szavaitól, melyek részleteiben mutatják be a tömeggyilkosságot. Tudtam, hogy el kell jutnom Orininba megnézni a helyszínt, részben hogy megerősítsem Solomon szavait, részben hogy fejet hajtsak az áldozatok emléke előtt.[3]

Mint már említettem, a történelem valójában emberi történetekből áll. A történész feladata, hogy hitelesítse ezeket a történeteket. Egy kollégák között lezajlott tudományos vita során fölmerült a tanúk szavahihetőségének és vallomásaik érvényességének kérdése – fél évszázaddal a tényleges tapasztalatok megszerzése után. A kérdés gyakran okoz zavart a tudományban: hitelt adhatunk-e az emberi emlékezőképességnek és fantáziának ennyire hosszú idő elteltével – különösen úgy, hogy elfojtott emlékekről van szó? Primo Levi figyelmeztető szavai csengtek a fülemben: „Csodálatos jószág az emberi emlékezet, de esendő. [...] A bennünk szunnyadó emlékek nem kőbe vésett képek; nem csupán kopnak az idő múlásával, hanem gyakran meg is változnak, sőt, olykor idegen vonalakat olvasztanak magukba, és egyre nagyobbra duzzadnak."[4] Addigra azonban már egy harmadik tanúságtétel is a kezemben volt, Alekszandr Sulik helyi lakosé, akinek a nagyapja szintén tanúja volt az eseményeknek (s talán maga is zsidó volt). Egy Moldova Ágnes által 2018-ban készített videónak hála, Sulik visszaemlékezése megerősítette Max Solomon vallomását.

A fentiek ellenére személyesen is meg kellett néznem a kivégzések helyét – az eredeti színteret. Arra persze semmiféle garancia nem volt, hogy a magyarok legyilkolásának helyszínét megjelölték, sőt, azt sem lehetett kizárni, hogy az ottani lakosok nem is hallottak az egészről. Tudtam, hogy esetleg egyetlen zsidóval sem fogunk találkozni ezen az elátkozott helyen. A demográfiai átalakítást, amit Hitler nem tudott teljes mértékben végrehajtani Ukrajnában, Sztálin befejezte. És ha néhány zsidó túlélte volna is a holokausztot – mondjuk bujkálva, vagy mert a háború után telepítették ebbe a városba Oroszországból –, ők az 1970-es években tömegesen emigráltak Izraelbe vagy az Egyesült Államokba.

Meglepetésemre az imént említett videó rám cáfolt. Mint Moldova riportja bemutatta, akadtak emberek, akik részletesen emlékeztek a mészárlásra, és a végrehajtás helyét is pontosan meg tudták mutatni. Én is meg akartam nézni, egyedül, magamban merengve. A tűrhető minőségű országúton körülnéztünk, és ameddig a szem ellátott, mindenütt kisebb facsoportok álltak a zöld mezőben. Ez volt a kivégzőhely. „A magyarok sírjai", ahogy a helyiek nevezték.

Bementünk a fák közé, pár száz méterre az úttól, ahogy ezt a videóban is elmondták. A megművelt földek közt álló kis liget különös módon érintetlen maradt, mintha el se telt volna nyolcvan év. Kitartóan magába zárta történetét. Körülnéztem, kissé zavarban a hely nyugalmas csendjétől. Szép és békés volt

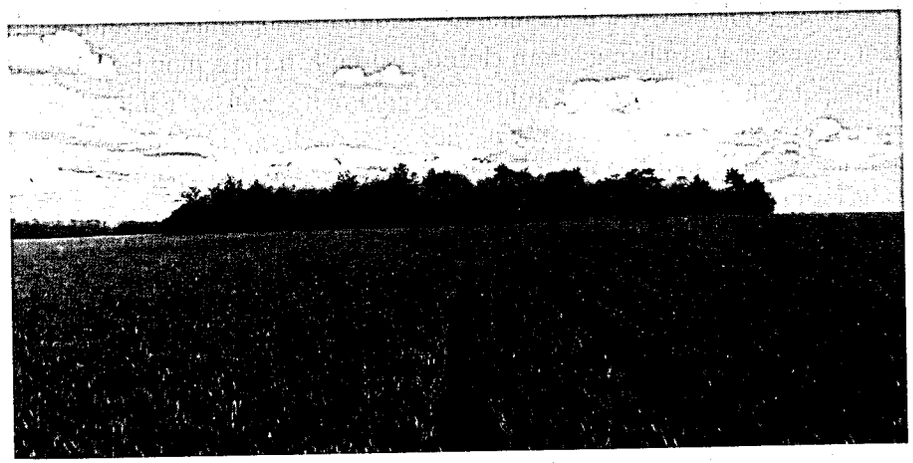

Békés nyugalom – az egykori szovjet katonai erődítményben megbúvó magyar sírok Orininban

a táj. Itt volt a sírkert, magas fák borították árnyékba, s egyúttal hátteret adtak a félig összetört betonbunkerekhez – a magyar zsidók tömegsírjához. Sem emlékkő, sem jelzés nem emlékeztetett rá, mi is történt itt. A növényekkel benőtt erődítmény jól őrizte titkát, amikor bekukkantottam az egyik bejáraton, csak sötétséget láttam. Azt hiszem, át lehetett volna mászni a résen, de azzal csak megzavartam volna a hely szentségét. Gondolataimba merülve álltam, és kétségbeesetten próbáltam felidézni a kaddis, a zsidó halotti ima szövegét, hogy elmondhassam a hely áldozatainak emlékére. Csakhogy az első két sor után a memóriám felmondta a szolgálatot. Egy ilyen döntő pillanatban!

Amikor visszaballagtam az autóhoz és a rám várakozó útitársaimhoz, vigyázva, hogy ne tapossam le a termést, már tudtam, nem utoljára látogattam meg ezt a ligetet. Talán azért fogok visszajönni, hogy rendesen elmondjam a kaddist, talán azért, hogy emléket állítsak az áldozatoknak. Igaz, végül az elhagyott bunkerek is egyfajta emlékműként szolgálhatnak, hangtalanul figyelmeztetve a nyolc évtizeddel korábbi gyilkos erőszakra.

Míg a könyvet írtam, ez a csöndes liget a sajátommá vált. Szimbolikus hely az 1941-es deportálások összes áldozatának közös meggyászolásához. Ellentétben a kamenyec-podolszkiji személytelen és némiképp hatásvadász emlékművel, itt reméltem, illetve akartam ismét kapcsolatba kerülni két nagybátyámmal. A hely mélységes és fájdalmas csöndje megszólított. Végre-valahára éreztem köztünk a kapcsolatot – és a mélységes gyötrelmet.

Ahogy távolodott velünk az autó, megfordultam, hogy még egy utolsó pillantást vessek a távolban gyorsan eltűnő fasorra. Mintha a mondat közepén elharapott történetet hagytam volna ott. Tudtam, hogy vissza kell jönnöm.

Jegyzetek

Előszó

1 Az idézett mondat Heinrich Himmler 1943. október 4-i poseni beszédében hangzott el.
2 Jill Lepore: „The Deadline." *The New Yorker,* 2019. július 8. és 15., 21.
3 Találkozás Valentina Braniszlava Antonovna Kanarcsukkal. 2008. április 18.
4 5Móz 4:9. Ford. Károli Gáspár.
5 Tanulságos Szegedi Csanád története, aki szélsőjobboldali politikusként bagatellizálta a holokausztot, és a világ minden bajáért a zsidókat okolta, míg egy napon rájött, hogy ő maga is zsidó. Lásd *Népszabadság,* 2012. augusztus 6. és https ://www.jpost.com/Jerusalem-Report/A-whole-new-Jew-478706.
6 Ian Kershaw: *A pokolba és vissza. Európa 1914–1949.* Ford. Molnár György. Budapest, Kossuth, 2021, 410.
7 Rózát, Leiser második feleségét Kamenyec-Podolszkijba deportálták, ahol osztozott Karcsi és Samu sorsában. Nyitott kérdés, hogy Rózát miért nem mentesítették a deportálás alól az életkora miatt.
8 Daniel Mendelsohn: *The Lost: A Search for Six of Six Million.* New York, HarperCollins, 2006.
9 A német *Aktion* kifejezés Kelet-Európában a zsidók erőszakos összegyűjtését és szervezett, tömeges megölését jelölte.

Ideje van a köszönetnek

1 Leon Goldensohn úttörő munkája sokoldalú képet ad a náci holokauszt fő kitervelőiről és megvalósítóiról. Leon Goldensohn: *The Nuremberg Interviews.* New York, Alfred A. Knopf, 2004. Lásd még Philippe Sands: *Kelet-nyugati utca. A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről.* Ford. Farkas Krisztina. Budapest, Park, 2020. A United States Holocaust Memorial Museum és néhány német levéltár kivételével a nagyobb, holokaussztal foglalkozó levéltárakban szinte semmilyen anyagot sem lehet találni Leideritzről és Krügerről.
2 *The New Yorker,* 2018. november 6. 22.

1. Bevezetés. Alapozó a holokauszthoz

1 A két nagybátyámról szóló történet a családi folklór részévé vált, sokszor került szóba hosszú téli estéken. A hazatért magyar katona, vagyis hordár, aki jó ismerőse volt a családunknak, tárta fel apám előtt a tragikus jelenet részleteit és két nagybátyám sorsát.

2 Galícia történelmi terület Kelet-Európában, a jelenlegi lengyel–ukrán határ mindkét oldalán, a Kárpátoktól keletre. Galíciát, mely a középkori Halics (ukránul és oroszul Галич / Galics, románul Halici, lengyelül Halicz) városáról kapta a nevét, a magyar krónikák 1206-ban említik először *Galiciæ* alakban. A jellegzetes „határövezetet" 1918-ig Ausztria tartotta ellenőrzése alatt, a két világháború között Lengyelország, ezt a terület keleti részén rövid szovjet uralom követte 1939-től 1941-ig. Larry Wolff: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* Stanford, Stanford University Press, 2011. Lásd még Suzan Wynne: *The Galitzianers: The Jews of Galicia, 1772–1918.* Tucson, Wheatmark, 2006.

3 Peter Hayes: *Why? Explaining the Holocaust.* New York, W. W. Norton, 2017, 3.

4 Berlinben az amerikai diplomaták számos nagykövetség hírszerzőit értesítették ezekről a német tervekről, köztük a magyarokat is. Lásd Andrew Nagorski: *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power.* New York, Simon & Schuster, 2015, 298–299.

5 A kassai légitámadás elkövetőit kutató vizsgálatok eredménye továbbra sem meggyőző, de az általános nézet szerint német provokáció történt. Lásd Ungváry Krisztián: *Magyarország a második világháborúban.* Budapest, Kossuth, 2010, 7–9. Lásd még Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, Magvető, 1978, 384–391.

6 Ungváry: *Magyarország a második világháborúban,* 11–15.

7 A német katonai vezetés a csaknem 150 000 szerb nemzetiségű személy (főleg katona) kitoloncolását is ellenezte 1941 tavaszán. Lásd Lagzi István: „Forgószél a délvidéken 1941-ben (A délvidéki jugoszláv hadsereg katonáinak hazatérése a német hadifogolytáborokból)." *Valóság,* 2007/3. 48–58.

8 A névadás földrajzi és politikai szempontokat is szokott követni, ami magyar szemmel nézve Kárpátalja, az ukrán vagy orosz szemszögből „Kárpátokon túli" vidék, a helybeliek számára egyszerűen Закарпаття, azaz Zakarpattja (ukránul); illetve Закарпатье, vagyis Zakarpatyje (oroszul). Kárpátalja nagy része ma Nyugat-Ukrajnában található, a magyar, szlovák, román és lengyel határ mentén, lakói főleg a ruszinok.

9 *Kiemelés tőlem – G. E.* A dátum 1941. július 9., tehát még a deportálások előtt. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HM HIM HL) Magyar Királyi Gyorshadtest, Kárpát-csoport (1941. július 9.), 1. doboz; Kinga Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2007, 104–107.; Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* I–II. Budapest, PolgART, 2000, II. 753–767. László Dezső altábornagyot 1949. június 8-án a magyar hatóságok kivégezték.

10 A KEOKH-ot közvetlenül a Belügyminisztérium VII/c osztálya irányította. A hatóság történetének kiváló elemzését adja Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 23–33. Lásd még Majsai Tamás tanulmányát: „A magyar

holocaust első felvonása, 1941." In *Holocaust Emlékkönyv.* Budapest, TEDISZ, 2008, 306–308.

11 Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* 2. kiadás. Ford. Szántó Judit. Budapest, Park, 2022; Uő: *Fekete föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő.* Ford. Soproni András. Budapest, XXI. Század, 2016. Lásd még Ian Kershaw: *A pokolba és vissza. Európa 1914–1949.* Ford. Molnár György. Budapest, Kossuth, 2021.

12 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947.* Budapest, Napvilág, 2004, 190–198. A legfrissebb szerb szakirodalom 25 000-re teszi a kitelepítettek számát. Slobodan Aleksandar Kasaš: *Mađarí u Vojvodini 1941–1946.* Novi Sad, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, 1996, 39. Horvátországból a szerbek és zsidók kitoloncolását az usztasamozgalom hajtotta végre.

13 Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 225.

14 Werth a javaslatával eredetileg megkerülte a miniszterelnököt. Lásd Fóris Ákos: „A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári kormányszerveknél." In *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban.* Szerk. Fodor József Péter, Marosi Renáta, Miklós Dániel, Péró Krisztina, Szabó Roland. Budapest, ELTE, 2017, 63–83. Lásd még *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1963, 306.

15 Götz Aly: *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race Hatred, and the Prehistory of the Holocaust.* New York, Metropolitan Books, 2014.

16 Márai Sándor: *Hallgatni akartam.* Budapest, Helikon, 2016, 45.

17 A magyar zsidóságnak a holokauszt idején végrehajtott gazdasági kisemmizését a legátfogóbban talán Kádár Gábor és Vági Zoltán dolgozta fel: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, Jaffa, 2005. Lásd még Yehuda Don: „Economic Implications of the Anti-Jewish Legislation in Hungary." In *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944.* Szerk. David Cesarani. Oxford, Berg Publishers, 1997, 47–76. Legújabban lásd Kosztyó Gyula kutatásait, aki a beregszászi Kárpátaljai Állami Levéltár forrásait elemezte. „Mit vesztett Kárpátalja magyarsága a holokaussztal? Egy minisztériumi állapotfelmérés elemzése (1939. augusztus)." In *Levéltári Közlemények.* 88. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2017, 325–346.

18 A Nansen-útlevél a menekültek nemzetközileg elismert úti okmánya volt, melyet a Népszövetség állított ki hontalanok számára. Az első Nansen-útleveleket a Genfben, 1922. július 3–5. között megtartott kormányközi konferencián született egyezmény nyomán bocsátották ki, orosz menekültek számára. A konferenciát a Nobel-békedíjas Fridtjof Nansen (1861–1930) norvég sarkkutató, oceanográfus és diplomata hívta össze, aki akkor a Népszövetség menekültügyi biztosa volt. 1942-ben már 52 ország ismerte el ezeket az útleveleket. Összesen

mintegy 450 000 Nansen-útlevelet állítottak ki hontalanoknak és menekülteknek, akiknek nem állt módjukban úti okmányukat valamelyik nemzeti hatóságtól beszerezni.

19 Ne felejtsük el, hogy a két világháború között nem volt egyértelműen kötelező, hogy valakinek állampolgársága legyen. Még az útlevélkérelemhez sem kellett állampolgársági igazolás. A harmincas évek vége felé azonban az állam szigorúbban vette az igazolt állampolgárságot, azzal a kitétellel, hogy a zsidóknak még bonyolultabb hivatali utat kellett bejárniuk, ezzel a szűréssel is csökkentve a számukat.

20 Anne Applebaum: *Kelet és Nyugat között: Európa határvidékén*. Budapest, Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2016. Katzmannt 1941 augusztusában nevezték ki a *Distrikt Galizien* SS- és rendőri vezetőjének. Jelentését, melyet SS-altábornagyi rangban és a galíciai körzet SS- és rendőrfőnöki minőségében írt *Lösung der Judenfrage im Distrikt Galizien* (A zsidókérdés megoldása a galíciai körzetben) címmel, 1943. június 30-án nyújtotta be Friedrich Krüger SS- és rendőrfőnöknek. Lásd *Report by SS-General Fritz Katzmann on the Killing of the Half Million Jews of Eastern Galicia*. Szerk. Tuvia Friedman. Haifa, Institute of Documentation in Israel, 1993.

21 1918 és 1921 között csak Ukrajnában 50–60 ezer civil zsidót öltek meg. Lásd Kershaw: *A pokolba és vissza*.

22 A galíciai holokausztot feldolgozó legátfogóbb mű valószínűleg: Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*. München, R. Oldenbourg, 1997.

23 Michael Burleigh: *Moral Combat: Good and Evil in World War II*. New York, Harper, 2011, 249–251.; Martin Dean: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York, St. Martin's Press, 2000, 78–81.

24 Eltekinthetünk a témában korábban megjelent írások taglalásától, mert azzal csak elterelnénk a figyelmet erről a lebilincselő, de tragikus történetről. Ugyanakkor meg kell említeni azokat a kutatókat, akik úttörő munkát végeztek a magyar történelem e fájdalmas szakaszának feltárásában. Talán a leginkább kiemelkedő munka Majsai Tamásé, aki az alapos történeti kutatást ötvözte az áldozatok iránti együttérzéssel; ő tette közzé a szemtanúk eredeti dokumentumainak talán legnagyobb gyűjteményét. Lásd Majsai Tamás: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben", illetve „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*. IV–V. 59–86., 195–237.; „A Soá Magyarországon 1942-ben." In *Tilalomfák ellenében*. Szerk. Majsai Tamás. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2010, 83–116. Egy másik jelentős mű: Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land*. Bármily meglepő, egy rövid, de átfogó munka először olaszul jelent meg az eseményről: Massimo Arico: „»Seht euch diesen Mann an« Kamenec Podolski 27–29 Agosto 1941". http://www.ordnungspolizei.org/j259/it/articles/5-kamenec-podolski.html.

A legfrissebb tudományos kutatás Gellért Ádám és Gellért János nevéhez fűződik, a témában végzett munkájuk eredményei egyebek közt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára online tudományos folyóirata, a *Betekintő* számaiban jelentek meg. A kommunista időszak első publikációja a témában: Geyer Arthur: „Az első magyarországi deportálás." In *Új Élet Naptár 1960/61*. Budapest, MIOK, 1960. További fontos művek: Judit Fejes: „On the History of the Mass Deportation from Carpatho-Ruthenia in 1941." In *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. Szerk. Randolph L. Braham, Pók Attila. New York, Columbia University Press, 1997, 305–327.; Ormos: *Egy magyar médiavezér;* Klaus-Michael Mallmann: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess: Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941." In *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*. 10. Frankfurt – New York, Campus, 2001, 239–264. Figyelemre méltó Tibori Szabó Zoltán tanulmánya: „Észak-erdélyi zsidók deportálása 1940–1942-ben." In *Ellenállni a gonosznak. Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére*. Szeged, SZTE Jelenkortörténeti Tanszék, 2022, 177–199. Végül pedig Randolph L. Braham összefoglaló könyve a magyar holokausztról szintén tartalmaz egy részt az 1941-es deportálásokról Galíciába: Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. I–II. 3. kiadás. Ford. Zala Tamás et al. Budapest, Park, 2015, I. 231–240. Legújabban lásd Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz*. Budapest, Hun-Ren Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023.

25 Peter Longerich: *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford, Oxford University Press, 2010, 218.

26 *Nadworna, Stanislav District; Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine)*. Szerk. Israel Carmi. Tel-Aviv, Nadwórna Community in Israel and America, 1975, 21. https://www.jewishgen.org/yizkor/nadvornaya/nadvornaya.html.

27 David Cesarani egy levélből idéz, melyet Walter Mattner bécsi rendőr írt a feleségének 1941. október 5-én. David Cesarani: *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949*. New York, St. Martin's Press, 2016, 399. Ugyanezt idézi Adam Gopnik: „Blood and Soil." *The New Yorker*, 2015. szeptember 2. 100.

28 Jeffrey Burds: *Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosenki Forest, November 1941*. New York, Palgrave Pivot, 2013, 135.

29 Interjú a közelmúltból az ukrajnai Efrossziniával, készítette a francia Yahad-in Unum szervezet, megosztotta Patrick Desbois atya, https://www.facebook.com/patrick.desbois.71.

30 Visszatérő elem az ukrán szemtanúk interjúiban, hogy a magyar zsidók tömegsírjait a felnyitás után úgy fedték be újra, hogy nem próbálták meg azonosítani a megölt embereket, mivel nem volt jelen senki, aki azonosíthatta volna őket. V. Csernyavszkij tanúságtétele. United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-22. 002M\7021\64\64-799\,799-0186.TIF.

31 *Alliance for Murder: The Nazi–Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*. Szerk. B. F. Sabrin. New York, Sarpedon, 1991, 278–279.

32 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 227.
33 Régi hiányt pótol Philippe Sands könyve, a *Kelet-nyugati utca. A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről* (ford. Farkas Krisztina, Budapest, Park, 2020) a háború utáni eszmélésről és a Németország által elkövetett bűnök egyediségéről.
34 Snyder: *Véres övezet,* 19.
35 Egy teljes fejezet szól az együttélés és a népirtás bonyodalmairól a galíciai Bucsacsban: Omer Bartov: *Anatomy of a Genocide: Life and Death of a Town Called Buczacz.* New York, Simon & Schuster, 2018, 275–288. Lásd még Gabriel N. Finder – Alexander V. Prusin: „Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust." *East European Jewish Affairs,* 2004/2. 100., 108., 60. jegyzet.
36 Galícia mint „véres övezet" a zsidók számára nem volt új fogalom. Az egymást követő pogromok s velük az öldöklés, a nemi erőszak és a fosztogatás hullámai nem egyik napról a másikra alakultak ki. A 20. század kezdetétől az orosz polgárháború véres és erőszakos cselekményeiig (húszas évek) a zsidók gyilkos kegyetlenkedés célpontjai voltak. Egyes becslések szerint a polgárháború idején csak Ukrajnában 50–60 ezer zsidót öltek meg. Lásd Jeffrey Veidlinger: *In the Midst of Civilized Europe: The Pogroms of 1918–1921 and the Onset of the Holocaust.* New York, Metropolitan, 2021.
37 Father Patrick Desbois: *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews.* Ford. Catherine Spencer. New York, Palgrave Macmillan, 2008.
38 Patrick Desbois atya letehetetlen könyve alaposan leírja az egész folyamatot. Lásd Father Patrick Desbois: *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets.* New York, Arcade Publishing, 2018. Az aktív ukrán részvételről a miropili öldöklésben lásd https://www.facebook.com/groups/3427574491665 82/permalink/1770875176354795/.
39 Jan Gross és Anna Bikont egy olyan kis közösség sorsát dolgozza fel mikrotörténelemként, amelyet nem a németek, hanem saját polgártársaik öltek meg a holokausztban. Lásd Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása.* Budapest, Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, 2004; Anna Bikont: *The Crime and the Silence: Confronting the Massacre of Jews in Wartime Jedwabne.* Ford. Alissa Valles. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2014. Hasonlóan lebilincselő Jan Grabowski leírása a Dąbrowa Tarnowska-i (dombrovi) zsidóvadászatról. A délkelet-lengyelországi városkában a bujkáló zsidók többsége saját lengyel szomszédjai árulása miatt pusztult el: *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland.* Bloomington, Indiana University Press, 2013; Elisabeth Freundlich: *Die Ermordung einer Stadt namens Stanislau: NS Vernichtungs-politik in Polen 1939–1945.* Bécs, Österreichischer Bundesverlag, 1986; Shimon Redlich: *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945.* Bloomington, Indiana University Press, 2002; a már említett Burds: *Holocaust in Rovno;* Bartov: *Anatomy of a Genocide.*

2. A „galíciánerek". A keleti zsidók a magyarok elképzeléseiben

1 Márai Sándor: *Hallgatni akartam.* Budapest, Helikon, 2016, 44.
2 A zsidók keleti területekről történő bevándorlása miatti aggodalomnak már a 19. század közepén olyan államférfiak adtak hangot, mint Széchenyi István és Kossuth Lajos. Ennek ellenére az 1867-es emancipációt követően az első világháborúig a „zsidókérdés" nem számított lényeges politikai tényezőnek Magyarországon. Lásd Nathaniel Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary.* Tel-Aviv, Dvir, 1969, 24–28., 30–32.
3 Julia Boyd: *Szörnyeteg vagy példakép? Korabeli utazók a nácik Németországáról.* Budapest, Személyes Történelem, 2019, 209. Elegendő eszünkbe idézni a Dreyfus-ügyet vagy a 19–20. század fordulójának bécsi polgármesterét, Karl Luegert, az antiszemitizmus stratégiai alkalmazásának művészét.
4 Omer Bartov: *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine.* Princeton, Princeton University Press, 2007, 6.
5 Kiváló elemzés a galíciaiak beözönléséről: Albert S. Lindemann: *Esau's Tears: Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews.* Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 263–270.
6 1805 és 1910 között a magyar zsidók lélekszáma 125 000-ről 911 000-re gyarapodott. Ugyanebben az időszakban részarányuk a teljes népességben 1,8 százalékról 5 százalékra nőtt.
7 Ez volt az 1867. évi XVII. törvénycikk. A zsidók emancipációjának ügyét már az 1839–1840-es országgyűlésben felvetették, törvénybe iktatására azonban csak az 1848–1849-es szabadságharc idején, a szegedi országgyűlésen került sor. A szabadságharc bukása miatt a törvény nem lépett érvénybe.
8 Lásd Fejtő Ferenc alapvető munkáját: *Magyarság, zsidóság.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2000, 97–98. Számos, különféle politikai álláspontot képviselő történész érvelt hozzá hasonlóan.
9 A figyelemre méltó változással foglalkozó tanulmányok közül három jelentős munka: Viktor Karády: „Jewish Over-Schooling Revisited: The Case of Hungarian Secondary Education under the Old Regime (1900–1941)". http://jewishstudies.ceu.edu/sites/jewishstudies.ceu.edu/files/attachment/basicpage/45/01karady.pdf; Uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Budapest, Cserépfalvi, 1997, 84. A legátfogóbb és legmegbízhatóbb pedig valószínűleg Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2001, 83.
10 1910-ben Hazai Samut honvédelmi, 1912-ben Teleszky Jánost pénzügyminiszternek nevezték ki, Heltai Ferenc pedig 1913-ban rövid ideig Budapest főpolgármestere volt.
11 A diplomata lánya Perényi Zsigmond báróhoz, Kárpátalja első kormányzói biztosának fiához ment hozzá. Eleanor Perényi: *Több veszett el.* Ford. Vajda Tünde. Budapest, Kortárs, 2003, 64., 106.
12 Karády: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás,* 84.

13 Vihar Béla: „Zsidók a magyar tájban." In *Ararát*. Budapest, Országos Izraelita Leányárvaház, 1942, 56–57.
14 Gustav Landauer: „Ostjuden und Deutsches Reich. Zu Juden gesagt." In *Im Scheunenviertel: Bilder, Texte und Dokumente*. Szerk. Eike Geisel. Berlin, Siedler, 1986, 34.
15 Mélyelemzését lásd Walter Pietsch: „A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság." *Valóság*, 1988/11. 47–59.
16 A Dreyfus-ügy a francia hadsereg zsidó tüzér századosa körül forgott az 1890-es, 1900-as években. Dreyfust a németek javára végzett kémkedéssel vádolták. A botrány alaposan megrázta egész Franciaországot.
17 Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Budapest, Jelenkor, 2012, 20.
18 Prohászka Ottokár: „A zsidó recepció a morális szempontjából (1893)." In *Prohászka Ottokár összegyűjtött művei*. XXII. *Iránytű*. Sajtó alá rend. Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929, 4., 3. Nagy alapossággal tárgyalja a magyar katolikus egyházon belüli korai antiszemitizmust Randolph L. Braham: „The Christian Churches of Hungary and the Holocaust." http://www.yadvashem.org/download/about_holocaust/studies/BrahamENGPRINT.pdf.
19 Jászi Oszkár: „1912. május 23." *Huszadik Század*, 1912/1. 740. Nem csupán Magyarországon kapcsolták össze a zsidósággal a kapitalista gazdaság átgázolását a hagyományos életformákon és erkölcsi elveken, hanem Romániában, a Kongresszusi Lengyelországban és kisebb mértékben Ausztriában is.
20 *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917, 97. Nemrégiben Leslie Epstein cikke foglalta jól össze ezt a réges-régi ellentmondást: „The Milk Can: Who Gets to Trifle with Despair?" *Tablet*, 2018. december 7. Igencsak hasonló képet fest két újabb könyv a zsidókkal szembeni franciaországi és németországi attitűdről: James McAuley: *The House of Fragile Things: Jewish Art Collectors and the Fall of France*. New Haven, Yale University Press, 2021; Stephan Malinowski: *Nazis and Nobles: The History of a Misalliance*. Oxford, Oxford University Press, 2021.
21 Méray-Horváth Károly: *Társadalomtudomány mint természettudomány*. Budapest, Athenaeum, 1912, 102.
22 Ian Kershaw alaposan elemzi az első világháború európai következményeit: Ian Kershaw: *A pokolba és vissza. Európa 1914–1949*. Ford. Molnár György. Budapest, Kossuth, 2021.
23 Anthony Julius: *T. S. Eliot, Anti-Semitism and Literary Form*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 32.
24 Nem volna értelme ezen a helyen ellenérvekkel cáfolni ezeket a vádaskodásokat. Gyurgyák János átfogó képet ad az első világháborús zsidó részvételről: Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 88–98. A magyar zsidók részvételét Deák István is jól írja le: Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története*. Budapest, Gondolat, 1993.

25 Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán*. Budapest, Napvilág, 2008, 252.
26 A legprovokatívabb mű a témáról: Bartha Miklós: *Kazár földön*. Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda, 1901. A kazárelmélet az a hipotézis, mely szerint az askenázi zsidók a kazároktól származnak. A kazárok sok etnikumból álló türk népcsoport volt, amely félnomád kaganátusban élt a mai Dél-Oroszország területén, Kelet-Európától Közép-Ázsiáig. Mercator: „A kazárok." *Huszadik Század*, 1911/1. 81.
27 Lásd Borsányi György: „Zsidók a munkásmozgalomban." *Világosság*, 1992/2. 147. Lásd még Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 95.
28 Hasonló adatokat mutat be Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője, aki nagyjából 25 000 menekültről tud. Lásd Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 172. Lásd még Bihari: *Lövészárkok a hátországban*, 152. Összehasonlításul: a Bécsbe menekült galíciaiak számát 70 000 körülire teszik. Lásd Piotr Wróbel: „The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1867–1918", 14–16. http://easteurotopo.org/articles/wrobel/wrobel.pdf.
29 Az 1916. június 4. és augusztus 10. között lezajlott Bruszilov-offenzíva volt az első világháború legnagyobb orosz hadművelete, és minden idők egyik legtöbb emberéletet követelő katonai akciója. John Keegan: *The First World War*. New York, Vintage, 2000, 306.
30 Ez az antiszemita beszéd nemcsak Magyarországra volt jellemző, a hasonló kirohanások hétköznapinak számítottak Ausztriában, Németországban és másutt is.
31 Boross László, illetve Cholnoky Jenő válasza. In *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*, 56., 72.
32 Ágoston Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, Társadalomtudományi Társaság, 1917, 303–304. Mélyreható elemzés Ágoston Péterről és értekezéséről: Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 478–482.
33 1918-ban az országgyűlésben Fényes László és Farkas Pál voltak a kiutasításpártiak hangadói. *Képviselőházi napló, 1910*. XLI. Budapest, Athenaeum, 1918, 179. Idézi Gyurgyák is: *A zsidókérdés Magyarországon*, 281–282.
34 Idézi Bihari: *Lövészárkok a hátországban*, 236. A háború utáni három leginkább véresszájú antiszemita lap az *Alkotmány*, az *Új Lap* és az *Új Nemzedék* volt.
35 Prohászka Ottokár: „Pro juventute catholica." *Alkotmány*, 1918. május 26. Idézi még Monori Áron: „A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920." *mediakutato*, 2003. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_02_nyar/03_numerus_clausus.
36 1917-ben az igazságügy-miniszteri széket egy zsidó, Vázsonyi Vilmos kapta meg. Eladdig ilyen magas tisztségbe legfeljebb kikeresztelkedett személyt helyeztek. Vázsonyi Vilmos (előzőleg Weiszfeld, 1868–1926) ügyvéd, politikus. Lásd Kovács M. Mária: „A kisebbségek nemzetközi jogvédelmének csapdája. Vázsonyi Vilmos és a numerus clausus." *Beszélő*, 1994/14. 28–30.

37 A bejelentés 1918. augusztus 7-én hangzott el az alsóházban. *Képviselőházi napló, 1910,* XLI. 176.

38 A miniszterelnök éles szavakkal ítélte el az atrocitásokat. A razziákról szóló beszámolóiban a budapesti zsidó közösség szócsöve, az *Egyenlőség* megjegyezte, hogy a cél galíciai menekültek elfogása volt, akik elárasztották a Felvidéket. Lásd az 1918. augusztus 10-i és 17-i számot. Lásd még Szabolcsi: *Két emberöltő,* 235–236.

39 A megjegyzés egy előrelátó cionista értelmiségitől, Patai Józseftől származik, aki 1933-ban Izraelben telepedett le. Patai József: *Harc a zsidó kultúráért.* [Budapest], Múlt és Jövő, [1937], 186.

40 Kershaw: *A pokolba és vissza,* 142.

41 A rendíthetetlenül baloldali Károlyi Mihály gróf az ország egyik legvagyonosabb arisztokrata családjának sarja volt. Kormánya 1918. október 31-én alakult meg, és alig öt hónap múltán megbukott.

42 A Tanácsköztársaság vezetőiről és közeledésükről a zsidó ügyekhez áttekintő képet ad: Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943.* Ford. Hajnal Piroska. Budapest, Bábel, 2002, 31–41. Rákosi Mátyás Rosenfeldről magyarosított, Kun Béla Kohnról, Lukács György Löwingerről (és hozzá még bárói címe is volt), Kunfi Zsigmond szintén Kohnról, Varga Jenő Weiszről, hogy csak néhány főszereplőt említsünk a kommunista forradalomból. Lásd Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon,* 111.

43 A lengyel követ hevesen tiltakozott az akció ellen. Landler Jenő, a kiutasítást elrendelő népbiztos szintén zsidó származású volt. *Egyenlőség,* 1919. szeptember 11. 4–5. Lásd még Komoróczy Géza: „Zsidók a Tanácsköztársaságban." *Szombat,* 2012. február 8.

44 A proletárdiktatúra miatt életüket vesztő áldozatok között a zsidók aránya körülbelül 8 százalék volt. Ez a szám mintegy 3 százalékkal magasabb, mint a zsidóság aránya a teljes lakosságban. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján.* [Budapest], A Váci Kir. Orsz. Fegyintézet Könyvnyomdája, 1922, 2.

45 Horthy Miklós életéről és rendszeréről a legátfogóbb munka: Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege.* Lásd még István Deák: „A Hungarian Admiral on Horseback." In Uő: *Essays on Hitler's Europe.* Lincoln, University of Nebraska Press, 2001, 150–171.

46 A vörös- és a fehérterror veszteségeinek mértékéről jelenleg is indulatos vita folyik Magyarországon. Béla Bodó: „Paramilitary Violence in Hungary After the First World War." *East European Quarterly,* 2004/2. 129–172.; Kovács András: „Terror és pogrom, vörös és fehér." *Múlt és Jövő,* 2014/3. 28–33.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: „Törvényen kívül: fehérterror és lakossági pogromhullám 1919–1921." In *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont.* http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=146:toervenyen-kivuel-feherterror-es-lakossagi-pogromhullam-1919-1921-&catid=15:tanulmanyok.

47 Valdemar Langlet: *On Horseback Through Hungary.* Ford. Barnard Balogh. London, Hutchinson, 1935, 201., 208. A holokauszt idején a svéd követségen dolgozó Langlet sok budapesti zsidó életét mentette meg azzal, hogy svéd papírokkal látta el őket. Tevékenységéért 1965-ben megkapta a Világ Igaza kitüntetést.

48 Teleki a williamstowni egyetemen (Massachusetts állam) adott elő, miután lemondott a miniszterelnökségről. Paul Teleki: *The Evolution of Hungary and Its Place in European History.* New York, Macmillan, 1923, 141–142.

49 Monori Áron idézi Prohászka könyvét a zsidókérdésről (1920): „A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920". Hasonlóképpen a felszínesség vádját hangoztatja Kovács Alajos statisztikus: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest, A szerző kiadása, 1922, 6.

50 Idézi Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege,* 552–553.

51 Klebelsberg Kunó gróf (1875–1932) vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde 1926-ból. Szabolcsi: *Két emberöltő,* 377. Lásd még Ungváry Krisztián: „Kitelepítés, lakosságcsere a holokauszt egyes összefüggései." In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Szerk. Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005, 84–99.

52 Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935, 336.

53 Jelentős írók is hozzájárultak az antiszemita közhangulat kialakulásához. Ungváry Krisztián idesorolja Szabó Dezsőt, Féja Gézát, Sinka Istvánt, Kodolányi Jánost, Darvas Józsefet, Kovács Imrét, Németh Lászlót és Veres Pétert. Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege,* 253–254.

54 Ilyen szervezet volt az Ébredő Magyarok Egyesülete, melyet rögtön a háború befejeződése után hoztak létre, valamint az 1924-es alapítású Magyar Fajvédő Párt. Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923.* Budapest, Akadémiai, 1989, 85–86. Lásd még Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története.* Budapest, Jaffa, 2012, 76.

55 Kovács: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon,* 6., 13. A galíciai bevándorlás kérdését újból megvizsgálta Walter Pietsch, és ugyanilyen következtetésre jutott. Pietsch: „A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság". Legújabban lásd Konrád Miklós: „A galíciai bevándorlás mítosza." *Századok,* 2018/1. 31–60.

56 A 60 000-es számot említi Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1991, 33.; Wróbel: „The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1867–1918", 5. A keleti zsidók beözönléséről Amerikába lásd *A History of the Jewish People.* Szerk. Haim Hillel Ben-Sasson. New York, Dvir, 1976. Lásd még Irving Howe: *World of Our Fathers.* New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1976.

57 *Nemzetgyűlési napló, 1922.* XXXVIII. Budapest, Athenaeum, 1926, 223. A továbbiakhoz erről lásd Bethlen 1937. május 11-i beszédét: *Képviselőházi napló, 1935.* XIII. Budapest, Athenaeum, 1937, 64–65.

58 Sós Endre: *Európai fasizmus és antiszemitizmus*. Budapest, Magyar Téka, [1948], 53. Budaváry László beszéde a parlamentben 1920. augusztus 7-én hangzott el.

59 1923-ban a kormány betiltotta a szervezetet, melynek történetéhez lásd Zinner: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Lásd még Moshe Y. Herczl: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*. New York, New York University Press, 1993, 43–47., 57–58., 118.

60 A legátfogóbb munka a témáról: Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. Lásd még Nathaniel Katzburg: „The Persecution of the Jews of Hungary, 1919–1922." In *Bar-Ilán; Széfer hasáná sel universzitat Bar-Ilán*, IV–V. *(1955–1965)*. Ramat Gan, Universitat Bar-Ilan, 1967, 270–288. Lásd továbbá „Numerus clausus." In *Encyclopaedia Judaica*. 15. Detroit – New York, Thomson Gale, 2007, 342–343.

61 Az első törvényjavaslat 1919-ben született meg, de a törvényt csak 1920. szeptember 26-án fogadták el. Még nem korlátozta a zsidók számát a gazdasági és a kulturális-értelmiségi szférában vagy a szabadfoglalkozásúak körében. Lásd Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 117–123.

62 Lásd Nagy Péter Tibor: „Antiszemitizmus és felsőoktatás-politika – a numerus clausus törvény jelentősége." In *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Szerk. Balogh László. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1996, 81–94; Monori: „A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920."

63 4352/1920 számú rendelet. In *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1920, 674–684.

64 *A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból*. Szerk. K. Cseh Edit. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002, 156.

65 Az amerikai Joint Distribution Committee számai szerint 1919 júniusa és 1921 májusa között körülbelül harminc transzporttal mintegy 6000 külföldi zsidót távolítottak el Magyarországról, főleg Lengyelországba. Lásd Bernhard Kahn 1921. május 31-i jelentését a JDC Európai Végrehajtó Tanácsának. American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) Archives, Collection: Records of the American Joint Distribution Committee 1919–1921, Record Group: Refugees, File: Refugees, 1921, Item ID: 215097. Lásd még Joseph Marcus, a JDC magyarországi képviselője 1921. március 28-i jelentését a JDC Európai Végrehajtó Tanácsának. JDC Archives, Records of the American Joint Distribution Committee 1919–1921, Record Group: Hungary, Item ID: 220048.

66 Jó példája ennek a magyarországi nyilaskeresztes mozgalom megalakulása 1935-ben. Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest, Kossuth, 1966.

67 A náci hatalom megszilárdulásával és a faji törvények bevezetésével egyidejűleg nyugati menekültek áradata érkezett Magyarországra, eleinte Németországból és Ausztriából, a háború kitörése után pedig Lengyelországból és Szlovákiából.

Farkas Klaudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*. Budapest, Napvilág, 2010, 287.

68 Miniszterelnökként (1932–1936) Gömböst reakciós és antiszemita nézeteiről ismerték. Lásd Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Budapest, Osiris, 2004, 296.

69 *Képviselőházi napló, 1931*. XI. Budapest, Athenaeum, 1932, 55. Gömbös nézeteihez a zsidókról lásd még Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, Osiris, 2012, 113.

70 *Felsőházi napló, 1935*. III. Budapest, Athenaeum, 1938, 309. Ravasz László célja a beszéddel az 1938-as első zsidótörvény beiktatásának támogatása volt. Idézi Herczl: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*, 87. A keresztény egyházak vezetői, Serédi Jusztinián bíboros érsek, Magyarország hercegprímása és a legnépesebb felekezet, a katolikus egyház feje, Raffay Sándor evangélikus és Ravasz László református püspök egységesen kiálltak a törvény mellett.

71 Ez a Gömbös-kormány idején történt. Lásd *Nemzeti Újság*, 1936. január 19. A két világháború között a magyar neológ zsidóság központi lapja, az *Egyenlőség* folyamatosan tudósított a zsidókat sújtó különféle razziákról és letartóztatási hullámokról. Lásd az 1927. október 9-i és 1935. november 16-i számot.

72 Egyes becslések szerint a zsidók teljes száma elérte a 750 000-et, más számítások szerint a 835 000-et. 1941-ben 725 000-en vallották magukat zsidónak. További csaknem 100 000 fő tartozott még a zsidótörvények hatálya alá. Lásd Stark Tamás: „Adatok a holocaust magyarországi áldozatainak számáról." In *Visszatérés – újrakezdés*. Szerk. Botos János, Kovács Tamás. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007, 6–18.

73 Bár a harmadik zsidótörvény 1941-es életbe léptetése után további korlátozásokra és diszkriminatív intézkedésekre is sor került, semmi sem hatott olyan széles körben, mint a három zsidótörvény. A téma legátfogóbb feldolgozása: Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920–1943*. Tel-Aviv, Bar-Ilan University Press, 1981. Szintén átfogó mű a három zsidótörvényről és a különféle járulékos zsidóellenes rendelkezésekről: *A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. Szerk. Vértes Róbert. Budapest, Polgár, 2002.

74 A második zsidótörvény kimondta, hogy „zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja", illetve akinek egyik szülője zsidó a törvény kihirdetésének időpontjában. A törvény legalaposabb elemzését Karsai László végezte el: „A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944." In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, 140–163.

75 Hóman Bálint ezt az első zsidótörvény vitájának felvezetéseként mondta. Idézi Katzburg: *Hungary and the Jews*, 260.

76 Ildikó Orosz – István Csernicskó: *The Hungarians in Transcarpathia*. Budapest, Tinta, 1999.

77 Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*, 377.

78 Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Debrecen, Csokonai, 1998, 108.

79 1940. december 3-i vita. *Képviselőházi napló, 1939.* VIII. Budapest, Athenaeum, 1941, 1185. Teleki 1941. április 3-án követett el öngyilkosságot, összeomolva annak súlya alatt, hogy Magyarország együttműködött Németországgal Jugoszlávia feldarabolásában.

80 Teleki beszéde 1939. február 23-án hangzott el, a második zsidótörvény indoklásaként. Lásd *Felsőházi napló, 1935.* IV. Budapest, Athenaeum, 1939, 114. Lásd még Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon.* I–II. 3. kiadás. Ford. Zala Tamás et al. Budapest, Park, 2015, I. 139–144., 167–178.

81 A vita időpontja 1939. április 17. *Felsőházi napló, 1935,* IV. 155. Hogy mindez miként jelent meg a nyílt utcán, ahhoz lásd Nathan Blum visszaemlékezését: „Gérus hajehudim netulé ezráchut méhungarijá legálicijá bisnat 1941." *Jalkut moreset,* 1987/43–44. 42.

82 *Képviselőházi irományok, 1935.* XII. Budapest, Athenaeum, 1939) 306.; Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon,* 144–145.

83 A beszéd többször is utalást tett az „idegenek" egy részének eltávolítására. Idézi Ladányi Andor: „Az első zsidótörvény megszületése." *Múlt és Jövő,* 2010/2. 105.

84 A KEOKH megalapításának és szerepének talán legalaposabb feldolgozását Kovács Tamás adja: „A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között." In *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények.* X. Pécs Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, 2009, 151–162. Lásd még Kinga Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2007, 57–102.

85 Müller Antal felszólalása, 1938. május 6. *Képviselőházi napló, 1935.* XVIII. Budapest, Athenaeum, 1938, 329.; Makkai János felszólalása, 1939. február 23. *Képviselőházi napló, 1935.* XXII. Budapest, Athenaeum, 1939, 9.

86 Idézi Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon,* 149.

87 Lásd Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire: A New History.* Boston, Harvard University Press, 2016.

88 Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 12.

89 Átfogó beszámoló a romániai helyzetről: Radu Ioanid: *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944.* Chicago, Ivan R. Dee Publishers, 2000. Lengyelországról lásd Jerzy Tomaszewski: „The Civil Rights of Jews in Poland, 1918–1939." In *Polin: Studies in Polish Jewry.* 8. London, Littmann, 1994, 115–127.

90 A lengyel polgári menekültekkel, köztük a zsidókkal is a Belügyminisztérium IX. osztálya foglalkozott, amely teljesen független volt a KEOKH-tól. A lengyelek megmenekítéséről szóló kitűnő beszámoló: Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 172–209. Átfogó mű a második világháborús lengyel menekültekről: Kapronczay Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945.* Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2009. Lásd még Klettner

Csilla – Kovács Tamás: „A lengyel menekültek magyarországi fogadtatása 1939 őszén." *Archivnet. XX. Századi Történeti Források,* 2016/4. http://archivnet.hu/menekultkerdes_migracio_magyarorszagon_a_20_szazadban/2._a_lengyel_menekultek_magyarorszagi_fogadtatasa_1939_oszen.html.

91 Idézi Braham: *A népirtás politikája,* I. 168.

92 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-103599. Tomcsányi Kálmán belügyminisztériumi államtitkár vallomása, 1946. január 2. 21389/1945; dr. Kátai (Horner) Miklós egykori ügyész vallomása, 21389/1945; dr. Perlaky Gyula vallomása, 1946. január 24.; dr. Jacobi Roland vallomása, 1946. január 25.

93 Saját nagyszüleim sem tartottak polgári esküvőt. Ez az oka, hogy az összes gyereküket a nagymamám vezetéknevével anyakönyvezték. Érdekes adalék, hogy tíz évvel az esküvőjük után hivatalosan is házasságot kötöttek, s ezután az összes gyereküket visszamenőleg törvényesítették. A Belügyminisztérium belső utasításaihoz lásd Zakariás Dénes és társai ügyének vizsgálati anyaga. ÁBTL, 3.1.9. V-138271.

94 A megjegyzés Payr Hugótól származik, a második zsidótörvény heves képviselőházi vitájában hangzott el 1939. március 21-én. *Képviselőházi napló, 1935,* XXII. 441.

95 A KEOKH beosztottjai ellen lefolytatott, 1945 utáni népbírósági perekben kiderült, hogy ügyintézők és jegyzők rendszeresen kértek vesztegetési pénzt egy dokumentum vagy igazolás kibocsátásáért. Ügyvédek több ezer pengőért vállalták az állampolgársági ügyek intézését. Zakariás Dénes és társai ügyének vizsgálati anyaga. ÁBTL, 3.1.9. V-138271. Lásd még Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris, 1999, 192., 198.

96 A határon áttoloncolás időben egybeesett az 1938. novemberi első bécsi döntéssel, amely főleg magyarlakta területeket csatolt vissza Magyarországhoz. Érdekesség, hogy ezeket az oda-vissza kitoloncolásokat nem említik a korabeli magyar dokumentumok. Lásd „Memorandum on the Position of the Jews in and from the Sudeten German Areas". JDC Archives, 1933–1944, New York Collection, Folder: Czechoslovakia, Subject Matter: Refugees, 1933–1944, Item ID: 468330. E kitoloncolások legalaposabb feldolgozása: Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 57–102.

97 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K-490. 1. cs. Pásztóy Ámon, 395/1941. sz. eln. utasítás VIIb. BM. 1941. március 1. Lásd még Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 99.

98 Lásd Majsai Tamás: „Egy epizód az észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből." *Medvetánc,* 1988/4–1989/1. 3–33.; Uő: „The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf." In *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk. Randolph L. Braham. New York, The City University of New York, 1990, 113–163.; Tibori Szabó Zoltán: „Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig." In *Tanulmányok*

a holokausztról. III. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Balassi, 2004, 103–142.; Dupka György: *„Ne ítéljetek el…" Zsidó népirtás, antiszemita üldözés Kárpátalján a náci és a kommunista eszmék nevében, 1938–1991.* Ungvár–Budapest, Intermix, 2005, 352.

99 „Memorandum on the Position of the Hungarian Jewry in the Beginning of 1940". JDC Archives, Countries and Regions, Reel 50, 4–5, Frames 359., 362., 363.

100 Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002, 363.

101 Kosztyó Gyula említi úttörő tanulmányában, hogy egy 1938-ban elvégzett felmérés szerint a kereskedők 78 százaléka, az iparosok és kézművesek 52 százaléka volt zsidó. Kosztyó Gyula: „Mit vesztett Kárpátalja magyarsága a holokaussztal? Egy minisztériumi állapotfelmérés elemzése (1939. augusztus)." In *Levéltári Közlemények.* 88. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2017, 325–346.

102 Fedinec: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944,* 362.

103 Ormos: *Egy magyar médiavezér,* II. 728., 737. Lásd még Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 106.

104 Előadás Kárpátalja helyzetéről címmel, 1941. május 1-jén. MNL OL K-429-33-4. Idézi Majsai Tamás: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 66.

105 A háború közeli kezdete berlini diplomáciai körökben is közismert volt. A jelentés dátuma 1941. június 3. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945.* V. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941.* Szerk. Juhász Gyula. Budapest, Akadémiai, 1982, 1146–1147. Ami az amerikai diplomaták ismereteit illeti a Szovjetunió megtámadásáról, lásd Andrew Nagorski: *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power.* New York, Simon & Schuster, 2012.

3. Galícia. Száműzetés az ismeretlenbe

1 Zobel László tanúságtétele. University of Southern California (USC) Shoah Foundation Visual History Archive, 51784. Csak hogy tisztázzuk: Zobel deportálása három nappal azután történt, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter határozottan megparancsolta a deportálások felfüggesztését.

2 A magyar hatóságok a galíciai zsidókat lengyel állampolgároknak tekintették, mivel a két világháború között Galícia Lengyelországhoz tartozott. Emiatt említik őket ismételten lengyelként.

3 Siménfalvy Sándort 1941. július 1-jén nevezték ki a KEOKH vezetőjének. Ezzel egyidejűleg előléptették a mindenre alkalmas Pásztóy Ámont, akit a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának élére helyeztek. Közben azért ő maradt a deportálások ügyének közvetlen irányítója is. ÁBTL, 192/1941 sz. rendelet VII. b. határozat, 1941. július 12.

4 Stark Tamás hívta fel rá a figyelmemet, hogy Kozma Miklós hatalma még a teljes Kárpátaljára sem terjedt ki. *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.*

Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 173.

5 Köszönettel tartozom Fóris Ákosnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az üzenetre. MNL OL K-63. 200. cs. 1941-21/28 – 1469/436.k.a.-1941. A berlini katonai attasé jelentése a július 9–12-i eseményekről. Berlin, 1941. július 12.

6 A külföldiek között német, osztrák, cseh, szlovák és lengyel zsidók voltak.

7 A keleti fronton bevetett Kárpát-csoport egy gyorshadtestből, a 8. határvadász dandárból és az 1. hegyi dandárból állt. A gyorshadtest csapatai nagyjából 40 000 főt számláltak. A német Dél Hadseregcsoport által felhasznált magyar fegyveres erők június 28-án lépték át a magyar–szovjet határt, és július 8-ra már elérték a Dnyesztert. Az információért Stark Tamásnak tartozom köszönettel.

8 A háború kezdeti időszakában Werth rendszeresen részt vett a minisztertanács ülésein. Pásztóy Ámon tanúvallomása, 1945. július 12. Budapest Főváros Levéltára (BFL), B-2890/1951, 45–46.

9 *Kiemelés tőlem – G. E.* Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002, 377.

10 Siménfalvy Sándor vallomása, 1948. március 24. BFL, B-2890/1951, 40–41.; Batizfalvy Nándor vallomása. Schweizerisches Bundesarchiv C.13.2128.P/E4320B#1991/243#2326. Köszönöm Gellért Ádámnak és Gellért Jánosnak a döntéshozatali folyamat rendkívül alapos rekonstrukcióját. Lásd Gellért Ádám – Gellért János: „Az 1941. évi kőrösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere." *Betekintő,* 2012/2. http://www.betekinto.hu/hu/szamok/2012_2.

11 A kampányba különös hévvel vetette bele magát a jobboldali sajtó. Lásd *Függetlenség,* 1941. július 5.; *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1941. július 11.; *Új Magyarság,* 1941. július 13.

12 MNL OL K-148, BM elnöki iratok, 1084. 4. cs.; Fedinec: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája,* 378. Lásd még *The Marmaros Book: In Memory of 160 Jewish Communities.* Szerk. S. Y. Gross, Y. Yosef Cohen. Tel-Aviv, Beit Marmaros, 1983, 1996, 93–112. https://www.jewishgen.org/yizkor/maramures/maramures.html.

13 Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 202. Egy második, keltezés nélküli emlékeztetőben vagy a végső dokumentum korábbi verziójában, melyet szintén a miniszterelnökhöz intézett, Kozma szemrehányással illette a hatáskörét túllépő, kétbalkezes Ajtayt.

14 Siménfalvy Sándor vallomása, 1948. február 19. ÁBTL, V-122405.56 és 1948. március 24. BFL, B-2890/1951, 40–41. Pásztóy Ámon 1949. május 27-én tett vallomása megerősítette Siménfalvy állítását. BFL, B-2890/1951, 67. Szintén idézi Gellért–Gellért: „Az 1941. évi kőrösmezői deportálások". Erről a folyamatról

is kiváló elemzést ad Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 109–116.

15 *Kiemelés tőlem – G. E.* MNL OL K-429. Kozma Miklós miniszter iratai, 45. cs. Napló III. 1941. július 4. Szintén idézi Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* I–II. Budapest, PolgART, 2000, II. 758. Az ukránok kitoloncolása, miután megfosztották őket állampolgárságuktól, 1941. július 10-re datálható. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), K429-1941-871.

16 Kárpátaljai ukrán tisztviselők felhasználása a szükségszerű katonai közigazgatásban és a zsidók kitelepítése Galíciában. A Kárpát-csoportnak, a honvéd vezérkar főnöke helyett Decleva altábornagy, 665./Eln. vkf. kat. közig. 1941. július 7. MNL OL K-149. 1941, 6/231. cs., 105. doboz, 12103. sz. dosszié, 773. Idézi Gellért–Gellért: „Az 1941. évi kőrösmezői deportálások", 10. Lásd még Karsai László: *Holokauszt.* Budapest, Pannonica, 2001, 228.

17 Lásd az 1. fejezet 18. jegyzetét.

18 *Kiemelés tőlem – G. E.* HM HIM HL, Magyar Királyi Gyorshadtest, Kárpát-csoport, 1941. július 9., 1. doboz; Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 104–107.; Ormos: *Egy magyar médiavezér,* 753–767.

19 *Kiemelés tőlem – G. E.* MNL OL K-429. 38. cs. 1653. sz. Idézi Ormos: *Egy magyar médiavezér,* 758. Az emlékeztetőben sehol nem szerepel, hogy konzultálni kellene a KEOKH-kal. Egy másik, szintén közvetlenül a miniszterelnöknek címzett, keltezés nélküli emlékeztetőben (mely ennek a dokumentumnak korábbi változata is lehet) Kozma megismételte a kitoloncolandók listáját.

20 MNL OL K-429. 45. cs. Napló III., 1941. július 11.

21 A leghitelesebb beszámoló: Judit Fejes: „On the History of the Mass Deportation from Carpatho-Ruthenia in 1941." In *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later.* Szerk. Randolph L. Braham, Pók Attila. New York, Columbia University Press, 1997, 311. Lásd még MNL OL K-774. Kárpátaljai Kormányzói Biztos Hivatala, 646/41/eln. 1. cs.

22 MNL OL K-774. 1941. augusztus 6. Idézi még Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 122.

23 MNL OL K-149. 107. doboz 1941-8. Kerek beszámolót ad közre az eljárásról Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 108–112.

24 Ez a parancs része volt a már idézett 1941. július 14-i feljegyzésnek. Lásd MNL OL K-149. 107. doboz 1941-8.

25 Max Eisen: *By Chance Alone.* New York, HarperCollins, 2016, 45.; Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784. Nincs rá magyarázat, hogy miért csak a kőrösmezei tábort állították fel. Lásd a Kozma Miklós kormányzói biztoshoz intézett feljegyzést, MNL K-429. Kozma Miklós miniszter iratai. 39. doboz. – Max Eisen nem áll rokonságban e könyv szerzőjével.

26 Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk." In *Kaminits-Podolsk & Its Environs.* Szerk. Abraham Rosen. Tel-Aviv, Association of Former Residents of Kamenets-Podolsk and Its Surroundings in Israel, 1965.

27 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 222.

28 Távirat a belügyminiszternek, 1941. július 14. MNL OL K-774, 1941. 1. doboz 646/1941 eln.

29 Az 1939. évi II. törvénycikk értelmében zsidók nem teljesíthettek katonai szolgálatot, helyette munkaszolgálatos egységekben kellett dolgozniuk. A munkaszolgálatnak csúfolt kényszermunka a megalázás egyik formája volt, hiszen az volt az üzenete, hogy a katonai vezetés szerint a zsidók nem méltók és nem alkalmasak a fegyveres szolgálatra. Ez a hozzáállás döntő fontosságú lett a katonaság és a helyi zsidóság kapcsolatában. Lásd Randolph L. Braham: *The Hungarian Labor Service System: 1939–1945.* Boulder, East European Monographs, 1977.

30 MNL OL K-774. 1941, 2. o. 646/41. eln. sz. dokumentum. Idézi Gellért Ádám – Gellért János: „Az 1941-es deportálások és Csatáry László." *Élet és Irodalom,* 2012. augusztus 31.

31 HM HIM HL, 1941, 10. osztály, eln. sorozat, 18. cs. Ezeket a munkaszolgálatosokat a belügyminiszter augusztus 9-i, a deportálásokat leállító utasítása mentette meg. Visszarendelték őket az egységeikhez. Lásd VIII. hadtest parancsnoksága Kárpátalja kormányzói biztosához, 1941. augusztus 27. MNL OL K-149, 107. doboz, 1941-8, 5048-18646.

32 MNL OL K-149. Belügyminisztérium, KEOKH 1941 cs., 107-8. doboz.

33 Menet közben csatlakozott hozzájuk Pakocs Károly képviselő.

34 Szapáry Erzsébet két felvétele, melyeket könyvünkben is közlünk, jól mutatja, milyen brutalitással zajlott a zsidók kirángatása otthonukból, majd átszállításuk a marhavagonokhoz.

35 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 225.

36 „A zsidók deportálása Kárpátaljáról Galíciába, 1941 nyara." *Társadalmi és etnikai konfliktusok a 19–20. században.* tarsadalominformatika.elte.hu/tananyagok /dka/lecke25_lap6.html#hivii.

37 Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral History, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048. Raz Segal az összegyűjtött zsidók soraiból három sikeres szökést említ. Raz Segal: *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945.* Stanford, Stanford University Press, 2016, 81. 114., 115., 116. jegyzet.

38 Szőcs László: „Kiraktak minket a semmi közepén." [Interjú Irene Weiss-szel.] *Népszabadság,* 2014. február 1.

39 Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral History, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048.

40 Gabriel Drimer tanúságtétele. USHMM Oral History, 1997.A.0441.56, RG-50.462.0056.

41 Néha előfordult, hogy visszamenőlegesen mégis be kellett jegyezniük a házasságot. *Társadalmi és etnikai konfliktusok a 19–20. században.* tarsadalominformatika .elte.hu/tananyagok/ dka/lecke25_lap6.html#hivii.

42 Szirtes András interjúja Miriam Wohlberggel. https://www.youtube.com/watch?v =YONYnpXS1p8&t=16s. Ilyesmi nemcsak Kárpátalján fordult elő, hanem Magyarország belső részein is. Putnokon Mogyoróssy Imre volt az ezért felelős tisztviselő. Lásd Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt.* Budapest, Jaffa, 2019, 23.; Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 224.

43 Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral History, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048. Lásd még Samuel Gottesman tanúságtétele. USHMM Oral History, 1990.8.10, RG-50.063.0010; továbbá Eisen: *By Chance Alone,* 41–42.

44 MNL OL K-149. 107, 1941-8. doboz. Az utasítást Siménfalvy Sándor, a KEOKH vezetője írta alá. Idézi még Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 114.

45 Yaffa Rosenthal tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 16308.

46 Ez a vonatút csaknem hat napig tartott, gyakran ennivaló és ivóvíz nélkül. Lásd Eisen: *By Chance Alone,* 43.

47 MNL OL K-149. 802.

48 Salamon Alajos: „Katona naplóm. Orosz föld 1941", 1941. október 2. HM HIM HL, TGY 3213. Idézi Pihurik Judit: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren, 1941–1943." *Múltunk,* 2007/3. 50.; Szőcs: „Kiraktak minket a semmi közepén".

49 Interjú Eisen Zsuzsával és Évával, 2013. június 7. Pnina Kaufman-Blum családját 1939-ben tartóztatták le, és csaknem két évet raboskodtak egy internálótáborban, ahonnan deportálták őket. Pnina Kaufman-Blum: *Paamajim soá.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006, 31. Lásd még Vihar Béla: *Sárga könyv.* Budapest, Hechaluc, 1946, 12–13.

50 Lásd Michael Beizer: „American Jewish Joint Distribution Committee." *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe,* 2010. augusztus 19. https://encyclopedia.yivo.org/.

51 *Kiemelés tőlem – G. E.* Jewish Telegraphic Agency, 1941. július 22.

52 Jewish Telegraphic Agency, 1941. augusztus 14.

53 *Magyar Lapok,* 1941. augusztus 5.; *Pesti Újság,* 1941. augusztus 5. Kárpátalján a *Kárpáti Magyar Hírlap* tudósított a deportálásokról 1941. július 31-én és augusztus 11-én.

54 A katona 1941. július 23-án, Szkala-Pogyilszkában találkozott a családdal. Somló Béla naplója. HM HIM HL, TGY 2811. Somló Béla figyelemre méltó életét és naplóját Csapody Tamás dolgozta fel: „A naplóíró Somló Béla." *FONS,* 2019/3. 339–402.

55 Batizfalvy holokausztban játszott szerepéről még nem született átfogó történeti munka. Egyesek könnyen megvesztegethető, korrupt alaknak írják le, mások megmentőként jellemzik. A háború utáni bírósági tárgyaláson terhelő és mentő tanúk is vallottak róla. Lásd Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás

történetéhez 1941", 210., 222. Lásd továbbá dr. Arnabász Zoltán ügyvéd tanúvallomását 1946. december 4-én, és dr. Sugár Ödönét 1947. május 24-én. MNL OL P 2206. Batizfalvy Nándor iratai, 206. A negatív megítélésről lásd Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 124.

56 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 199. Heves hadjárat indult Batizfalvy ellen azt sejtetve, hogy a százados vesztegetési pénzeket fogadott el a deportált zsidók elengedéséért. Lásd még MNL OL P 2206. Batizfalvy Nándor iratai, 220.

57 Feltételezhető, hogy a motozásokat a tábori csendőrség folytatta le, amely a reguláris katonai egységek mellett szintén szolgálatot teljesített a megszállt területeken. Eisen: *By Chance Alone,* 44.

58 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 221.

59 Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral History, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048.; Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 223.

60 *Felvidéki Újság,* 1941. augusztus 4. 6. Idézi Gellért Ádám – Gellért János: „Menekülés a népirtás elől." *Betekintő,* 2013/3. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_3_gellert_gellert.pdf.

61 Elisabeth Åsbrink: *1947. Újrakezdés a háború után.* Ford. Dobosi Beáta. Budapest, Park, 2019, 89.

62 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 211.; National Archives and Records Administration (NARA), RG-59 M1206-864-15-814, 1941. július 24.

63 Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279.

64 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 211.

65 Salamon Alajos: „Katona naplóm. Orosz föld 1941". HM HIM HL, TGY 3212. Idézi Pihurik: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943", 50.

66 Siegler Endre: „Az én világom, meg ez a másik". HM HIM HL, TGY 3255.

67 Max Solomon nem jutott el Kamenyec-Podolszkijba. Családját útközben, Orininban megölték. Zobel Lászlót ugyanezen az útvonalon vitték vonattal. Lásd Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.

68 S. G. tanúságtétele. Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), 2067. sz. jegyzőkönyv.

69 Baruch Milch: *Can Heaven Be Void?* Szerk. Shosh Milch-Avigal. Jeruzsálem, Yad Vashem, 2003, 80–81. Az eseményeket Milch 1943 nyarán jegyezte le.

70 Somló Béla naplója. HM HIM HL, TGY 2811. Dr. Somló Béla a gyorshadtesthez tartozó IV/2-es szállítóegység egyik gépkocsivezetője volt. A deportáltakról készített fényképei híven tanúsítják szörnyű helyzetüket. Szkala-Pogyilszka csak 40 kilométerre van Kamenyec-Podolszkijtól.

71 S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv. Idézi még Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 132.

72 Szőcs: „Kiraktak minket a semmi közepén".
73 Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk", 66. Lásd Zobel László tanúságtételét. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784. A MIPI jelentése szintén említi, hogy „Az első napokban a Dnyeszteren átvitt transzportokat saját katonaságunk fosztotta ki". Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez", 215.
74 A *szics* paramilitáris szervezet volt, eredetileg Ausztria hozta létre az első világháború idején. Lásd Paul Robert Magocsi: *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont.* Toronto, University of Toronto Press, 2002; „Kik voltak a Szics-gárdisták?", 2008. július 2. https://www.karpatinfo.net/hetilap/belfold/2008/07/02/kik-voltak-szics-gardistak.
75 Ukrajna és a különféle etnikai, nemzeti csoportok bonyolult viszonyáról a legalaposabban valószínűleg Timothy Snyder írt: *Fekete föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő.* Ford. Soproni András. Budapest, XXI. Század, 2016.
76 Hidi Antal naplója. HM HIM HL, TGY 3370. 11. Közli Pihurik Judit: „Második világháborús naplók és emlékiratok mint történeti források." *Aetas,* 2007/2. 143. A magyarok által megszállt kelet-galíciai területeken gyakorlatilag minden nagyobb településen előfordultak zsidóellenes atrocitások és pogromok. A szovjet csapatok visszavonulásával 1000 politikai foglyot lőttek le. Holttestüket a helyi zsidókkal ásatták el. Obertin környékén nemcsak zsidók estek tömeggyilkosság áldozatául, hanem lengyelek és ukránok is, olyanok, akik a tettesek szerint a szovjet rendszert támogatták. Lásd még Robin O'Neil: *Extermination of the Jews of Galicia (Galicia, Poland).* PhD-disszertáció, University College, London. http://www.jewishgen.org/yizkor/galicia/galicia.html.
77 Toldi Árpád őrnagy: „Csendőrök a Szovjet [sic!] elleni háborúban." *Csendőrségi Lapok,* 1941. szeptember 15. 601.
78 Milch: *Can Heaven Be Void?,* 80–81.
79 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez", 201., 230.
80 Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.
81 Yaffa Rosenthal tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 16308.
82 Radnóti Miklós: *Töredék.* 1944. május 19.
83 Idl Feuer tanúságtétele, Bukarest, 1945. április 14. *Memorial Book of Tlumacz.* Szerk. Shlomo Bond et al. Tel-Aviv, Tlumacz Society, 1976, 122., 136., 139. https://www.jewishgen.org/yizkor/tlumacz/tlumacz.html.
84 Lásd Kai Struve: *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine.* Berlin, Walter de Gruyter, 2015, 106.
85 Mosheh Zelmanovits tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 48229. A beszámoló emlékeztet Elie Wiesel *Az éjszaka* című könyvéből Mojse, a samesz történetére.

86 S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv; Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279.
87 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez", 228.
88 Yaffa Rosenthal tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 16308.
89 HM HIM HL, II. 1693, az 5. mozgó tüzérüteg naplója, 1941. augusztus 18.
90 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez", 230., 237.
91 Kaufman-Blum: *Paamajim soá,* 53.
92 Zobel László említette a visszaemlékezéseiben, hogy a Dnyeszter bal partján található Jazlovecben folyó tömeggyilkosságnak véget vetett egy szakasz magyar katona megjelenése. Zobel maga is dolgozott egy Dnyeszter-híd felújításán. Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.
93 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez", 228.
94 Marion Samuel tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972. Marcus Lecker: *I Remember: Odyssey of a Jewish Teenager in Eastern Europe.* 5. Montreal, Concordia University Chair in Canadian Jewish Studies and the Montreal Institute for Genocide and Human Rights Studies, 1999.
95 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 214–215.
96 A határ jelezte a választóvonalat Galícia és Podólia között. *The Book of Bortschoff.* Szerk. N. Blumenthal. Tel-Aviv, Association of former residents of Borszczow in Israel, 1960. https://www.jewishgen.org/Yizkor/borszczow/borszczow.html.
97 *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland.* II. *Eastern Galicia.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980. https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_ poland/pol2_00320.html.
98 *An Account of the Jewish Community of Buczacz, Its History and Society, Culminating in Its Destruction during the Holocaust.* Szerk. Martin Rudner. Ottawa, Carleton University, 1993. http://www.ibiblio.org/yiddish/Places/Buczacz/bucz-p4.htm. A Horodenkán áthaladó, ismeretlen irányba tartó sok ezer fogoly élelmezésére tett rendkívüli erőfeszítéseket Reuben Prifer írta le. Lásd *The Book of Horodenka.* Szerk. Sh. Meltzer. Tel-Aviv, Former Residents of Horodenka and Vicinity in Israel and the USA, 1963. https://www.jewishgen.org/yizkor/gorodenka/gorodenka.html.
99 Részletes leírás itt: *Memorial book of Kolomey and its Surroundings (Kolomyya, Ukraine).* Szerk. Dov Noy, Mordechai Shutzman. Tel-Aviv, k. n., 1972. https://www.jewishgen.org/yizkor/kolomyya1/kolomyya.html.
100 Lásd „Stanislawow." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland,* II. 359–376.
101 Abraham Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust.* Ford. Sigmund Graubart. Atlanta, k. n., 1990, 8. Az írás bemutatja az egyéni próbálkozásokat a magyar zsidók gyötrelmeinek enyhítésére.
102 Weiss Edith bárónő beadványának kelte 1941. december 14. „Red-Cross." USHMM, RG-19.045, Reel 12, File G-59/8-346, C40-42. Lásd még Slachta Margit és a MIPI-ből Weiss Edith üzeneteit. Majsai: „Iratok a kőrösmezei

zsidódeportálás történetéhez 1941"; 203–204., 208–209. Az 1941. július 29-én kelt első kérvény címzettje a Magyar Vöröskereszt, ebben Slachta segítséget kér a szervezettől. Két nappal később a MIPI (valószínűleg Weiss Edith bárónő) nyújtott be kérelmet a deportáltak ellátásának megsegítése érdekében.

103 Abraham Ringel: *A Time to Speak: The Story of my Life.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2003.

104 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 202.

105 N. H. tanúságtétele a Kamenyec-Podolszkijba deportált zsidók meggyilkolásáról. Yad Vashem Archives (YVA), M.49.E/6848. http://www1.yadvashem.org/untoldstories/database/writtenTes timonies.asp?cid=278&site_id=288.

4. Kamenyec-Podolszkij. Egy mészárlás anatómiája

1 A 320-as tartalékos rendőrzászlóalj egykori tagja, Wilhelm W. kihallgatási jegyzőkönyvéből. *Deutscher Osten 1939–1945. Der Weltanschauungskrieg in Photos und Texten.* Szerk. Klaus-Michael Mallmann, Volker Riess, Wolfram Pyta. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003, 87.

2 A képet közli *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban.* Szerk. Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2013, 510.

3 Christopher R. Browning – Jürgen Matthäus: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942.* Lincoln, University of Nebraska Press, 2004, 291. Moshe Deutsch nem bukovinai, hanem besszarábiai zsidókat említ. Lásd Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk." In *Kaminits-Podolsk & Its Environs.* Szerk. Abraham Rosen. Tel-Aviv, Organization of Emigrants from Kaminits-Podolsk and Its Environs, 1965, 65–67. Lásd még Dennis Deletant: *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944.* London, Palgrave, 2006, 152.; Andrej Angrick: „The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union". Ford. William Templer. In *Yad Vashem Studies.* XXVI. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1998, 228. Fein Albert is visszaemlékszik arra, hogy találkozott romániai zsidókkal. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive, University of Michigan-Dearborn (UM-Dearborn), 2005. február 19. Egy román zsidó, Marcus Lecker megvilágosító erővel számol be galíciai tapasztalatairól: Marcus Lecker: *I Remember: Odyssey of a Jewish Teenager in Eastern Europe.* Montreal, Concordia University Chair in Canadian Jewish Studies, 1999.

4 A törvény meghatározása alapján mindenki zsidónak számított, akinek legalább három nagyszülője zsidó volt.

5 „An die jüdische Bevölkerung in Kamenetz-Podolsk". Khmelnitskiy Oblast Records, USHMM, 1996.a.0150, Reel 4, 434-1-3.

6 „Report by Josef Meiler, August 13, 1941". Khmelnitskiy Oblast Records, Fond 1275, Opis 3, File 662. A náci hatóságok Ukrajnában alkalmazott különféle gettósítási modelljeinek tudományos elemzését adja Wendy Lower: „Facilitating

Genocide: Nazi Ghettoization Practices in Occupied Ukraine, 1941–1942." In *Life in the Ghettos during the Holocaust.* Szerk. Eric J. Sterling. Syracuse, University of Syracuse Press, 2005, 120–144.; „An die jüdische Bevölkerung in Kamenetz-Podolsk". Khmelnitskiy Oblast Records, USHMM, 1996.a.0150, Reel 4, 434-1-3.

7 Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk", 67.; Selected records from the Khmelnitskiy Oblast Records. USHMM, RG-31.078M/4, 434-1-3.

8 Hidi Antal naplója. HM HIM HL, TGY 3370. 12. Közli Pihurik Judit: „Második világháborús naplók és emlékiratok mint történeti források." *Aetas,* 2007/2. 142.

9 Fein Albert tanúságtétele. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive (UM-Dearborn). Lásd még *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1945.* Szerk. Hamburger Institut für Sozialforschung (HIS). Hamburg, Hamburger Edition, 2002, 132. A romániai kitoloncolásokhoz és a német reakciókhoz lásd Deletant: *Hitler's Forgotten Ally,* London, Palgrave, 2006, 150–165.

10 Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk", 66–67.

11 Az V. gépkocsizó tüzérosztály hadműveleti naplója (1941. augusztus 18–19.). HM HIM HL, VKF 26/om.eln.1-1941 és HM 463354/16-1941. Idézi *A második világháború.* Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, Osiris, 2005, 177–178.

12 Karl Jerome Christian Georg Kurt von Roques tábornokot a nürnbergi perek során bíróság elé állították, és húsz év börtönre ítélték galíciai tevékenysége miatt. A börtönben halt meg, 1949. december 24-én.

13 1941. március és augusztus 18. között Kurt Himer altábornagy összekötő tisztként szolgált a Magyar Királyi Honvédség mellett. Szimferopolban halt meg 1942. április 4-én.

14 Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz.* I–II. Budapest, Európa, 1996, II. 35., 392. Lásd Alexander Kruglov: „»Jevrejszkaja akcija« v Kamenyec-Podolszkom." *Ukrainian Center for Holocaust Studies* (Scientific Bulletin), 2005, 46.; HIS, 129.; MNL OL K-429. 45. doboz. Kozma Miklós naplója.

15 USHMM, RG-11.001, Reel 92, 1275/3/667, 49. Lásd még Dieter Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine." In *The Shoah in Ukraine.* Szerk. Ray Brandon, Wendy Lower. Bloomington, Indiana University Press, 2010, 29.

16 Lehet, hogy ezt Meiler alezredes közölte a magyar csoporttal. „Kivonat egy ismeretlen feladó által továbbított levélből", 1941. augusztus 4. Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve. 1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 214–215.

17 „Report by Feldkommandatur 183 to Sicherungs-Division 444", 1941. augusztus 13. USHMM, RD 11.001.M13, 1275-3-662.

18 Becslések szerint az áldozatok száma 2000 és 3000 közé tehető. Zvi Zelikovits tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 19436. Moshe Deutsch szerint az áldozatok száma 2000 lehet. Deutsch: „The Ghetto in

Kaminits-Podolsk", 69. Lásd még *Skala on the River Zbrucz: A History of the Former Skala Jewish Community.* Szerk. Max Mermelstein, Tony Hausner. New York, Skala Benevolent Society, 2009, 63., 90–91.; *Naziskiy Okupatziyniy Regime na Hmelnitziny 1941–1944, Dokumenty I Materiali.* Kamenets-Podolsk, Oyum, 2009, 105. sz. jelentés, 201–203.

19 Zvi Zelikovits: *The First to the Slaughter at Orania, Ukraine.* Ford. Marc Zell. Rana'ana, Israel, Docostory, 2005, 15. Zelikovits Uglyán (ukránul Uglja) született, a mai Ukrajnában. A történetet megerősíti Fanya Gottesfeld Heller: *Love in a World of Sorrow.* New York, Gefen, 2015, 60–61. Lásd még *Skala on the River Zbrucz,* 63–64.

20 Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral History, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048. Sajátos módon a két túlélő faluja csak pár kilométerre volt egymástól. A vallomást megerősíti Alexander Shulyk videó-visszaemlékezése. Moldova Ágnes: *„elaludt az Isten..."* Dokumentumfilm, 2018.

21 Az egyik forrás egy különítménynek tulajdonítja a mészárlást, de ez valószínűtlen. Zvi Zelikovits tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 19436.; Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk", 69.; *Naziskiy Okupatziyniy Regime na Hmelnitziny 1941–1944,* 105. sz. jelentés, 201–203. Lásd még Peter Longerich: *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews.* Oxford, Oxford University Press, 2010, 223–225.; Uő: *Heinrich Himmler.* New York, Oxford University Press, 2012, 531–532.; Yehoshua Buchler: „Kommandostab Reichsführer-SS: Himmler's Personal Murder Brigades in 1941." *Holocaust and Genocide Studies,* 1986/1. 11–25.

22 Yitzhak Arad: *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941 – January 1943.* New York, Holocaust Library, 1989, 129.

23 Klaus-Michael Mallmann állítása szerint a találkozót a hadsereg főszállásmesterének főhadiszállásán, a kelet-poroszországi Bartensteinben tartották. Klaus-Michael Mallmann: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess: Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941." In *Jahrbuch für Antisemitismusforschung.* 10. Frankfurt – New York, Campus, 2001, 239.

24 Wagner őrnagyot a történészek gyakran Eduard Wagner tábornokkal, a német hadsereg főszállásmesterével azonosítják. Annak fényében azonban, hogy a tanácskozáson Altenstadt őrnagy elnökölt, úgy tűnik, hogy ő képviselte Eduard Wagner tábornokot. A német források mindig aprólékos gonddal listázták a katonák rendfokozatát és titulusait. Raul Hilberg: *The Destruction of European Jews.* New York, Harper, 1992, 520. Egy másik személy, aki ismételten felbukkan a népirtás krónikáiban, és aktív részt vállalt az ukrán zsidóság elpusztításában, Paul Dargel. Ő felelt az Ukrajnai Birodalmi Komisszariátus zsidópolitikájáért. Lásd Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews", 49.

25 *Kiemelés tőlem – G. E.* A jelentés angol fordítása nem megbízható, emiatt az eredeti német dokumentumot használtam, amelyben ezek a szavak olvashatók:

„die Liquidation dieser Juden". Lásd *Verbrechen der Wehrmacht,* 132. Jeckeln pontos titulusa: SS-Obergruppenführer Friedrich Jeckeln, Höhere SS und Polizeiführer (HSSPF), vagyis F. J. SS-tábornok, az SS és a rendőri erők parancsnoka Dél-Oroszországban.

26 Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* 2. kiadás. Ford. Szántó Judit. Budapest, Park, 2022, 238. Úgy tűnik, a városparancsnokot, Josef Meiler alezredest nem értesítették előre a tervezett népirtásról.

27 Ian Kershaw: *Hitler. 1936–1945. Nemezis.* Ford. Fazekas István. Szeged, Szukits, 2004, 403.

28 Bundesarchiv, Ludwigsburg (BArch B), 162/1564 pp.172073. Josef Meiler kihallgatási jegyzőkönyve, 1959. szeptember 25. Idézi Gellért Ádám – Gellért János: „Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus." *Betekintő,* 2015/4. 6. *Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals October 1946 – April 1949.* XI. Washington, DC, United States Government Printing Office, 1950, 362., 796.

29 John Michael Steiner: *Power Politics and Social Change in National Socialist Germany: A Process of Escalation into Mass Destruction.* Hága, Mouton, 1975, 146.

30 Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews", 40.

31 1941. július 30-ra a német katonai vezetésben felismerték, hogy készleteik kimerültek. Ahogy azt a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke, Franz Halder tábornok bevallotta a naplójában: „Alábecsültük az orosz kolosszust." Lásd Paul Kennedy: *Engineers of Victory: The Problem Solvers Who Turned the Tide in the Second World War.* New York, Random House, 2013.

32 Az éhségterv, másképpen „Backe-terv" (kidolgozója, Herbert Backe SS-tábornok nevéből) jóval szélesebb körű volt, a teljes Németországot átfogta. Alex J. Kay: „»The Purpose of the Russian Campaign is the Decimation of the Slavic Population by Thirty Million«: The Radicalization of German Food Policy in Early 1941." In *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941.* Rochester, University of Rochester Press, 2012, 101–129.; Snyder: *Véres övezet,* 194–195. Idézi Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews", 34., 411. Lásd még Adam Tooze: *The Wages of Destruction.* New York, Viking, 2007, 482–483.

33 Himmler 1941. május 21-én kiadott utasítása feltételül szabta az SS- és rendőri parancsnok megbízását a hátországban. Lásd *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals,* XI. 1241. (NOKW-2079).

34 Longerich: *Heinrich Himmler,* 531–532.; Uő: *Holocaust,* 218.; Snyder: *Véres övezet,* 236–238.; Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews", 28.; Alexander Kruglov: „»Jevrejszkaja akcija« v Kamenec-Podolszkom", 43–48.

35 Richard Rhodes: *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust.* New York, Random House, 2002, 206–207.

36 Longerich: *Holocaust,* 217.

37 Wendy Lower: „The Holocaust and Colonialism in Ukraine: A Case Study of the Generalbezirk Zhytomyr, Ukraine, 1941–1944." In *The Holocaust in the*

Soviet Union Symposium Presentations. Washington, DC, Center for Advanced Holocaust Studies – United States Holocaust Memorial Museum, 2005, 4. Lásd még Fóris Ákos: *A magyar megszálló politika a szovjet területeken 1941–1944,* PhD-disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2021, 285.

38 Rhodes: *Masters of Death,* 124–125.; *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders.* Szerk. Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess. New York, Konecky, 1991, 85. Egy másik tiszt, Erwin Schulz ugyancsak nem volt hajlandó részt venni a tömeggyilkosságban.

39 Mallmann: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess", 239., 246–247.

40 Christopher R. Browning: „When Did They Decide?" *The New York Review of Books,* 2022. március 24. 29–31.

41 Nem mindenki fogadja el, hogy az öldöklés három napig tartott. Az áldozatok számát tartalmazó jelentéseket Jeckeln készítette 1941. augusztus 27., 28. és 29. reggelén. Klaus-Michael Mallmann szerint az a legvalószínűbb, hogy ezek mind az előző napra vonatkoznak. Némelyik történész egyetért vele, mások megjegyzik, hogy a cselekményeket augusztus 27-én és 28-án vagy augusztus 27-től 29-ig, illetve megint mások, hogy augusztus 28-tól 31-ig követték el. A tanúságtételek elolvasása után arra hajlunk, hogy az 1941. augusztus 27-től 29-ig tartó időszakot fogadjuk el. Meglehetősen érdekes, hogy a tömegsírokon elhelyezett emlékművek egyike augusztus 26-ra teszi a mészárlás első napját.

42 Browning: „When Did They Decide?", 29–31.

43 Jekatyerina Gincsuk (Hincsuk Katalin) tanúságtétele. A CsGK jelentése, Kamenyec-Podolszkij, Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijszkoj Federacii (GARF), 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711. A nevet Hincsuk alakban is írták. Családjával együtt Nagyváradról deportálták, de sikerült kereszténynek elfogadtatniuk magukat. Hasonló tanúságot tett Fein Albert. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive (UM-Dearborn), 25. Salzer Izidor vallomása csak megerősíti ezeket a benyomásokat. Lásd Vihar Béla: *Sárga könyv.* Budapest, Hechaluc, 1946, 12–14.

44 Jekatyerina Gincsuk tanúságtétele. YVA, JM/19711.

45 N. H. tanúságtétele. YVA, M.49.E/6848. Egy 1941. augusztus 30-i magyar dokumentum szintén megerősíti a beszámolókat. Lásd Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 228–229.

46 *Kiemelések tőlem – G. E.* Klara Moskal tanúságtétele. A CsGK jelentése, Kamenyec-Podolszkij (1944. május 16.), GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711. Hasonló brutalitásról számol be Kszenyija Prodancsuk – lásd az 50. jegyzetet. Ekkor kerültek sorra a helyi lakosok. A legmegrendítőbb valószínűleg Ilja Kelmanovics vallomása videón. „Murder of Kamenets-Podolsk Jews at the Munitions Depot." Yad Vashem, 2014. április 8., http://www.youtube.com/watch?v=XYolUFgfFIA.

47 A nácik bűneinek bizonyítékait a szovjet Rendkívüli Állami Bizottság (CsGK) gyűjtötte össze. A Bizottságot 1942 novemberében hozták létre. Külön vizsgálta a

szovjetunióbeli civilek, nyilvános szervezetek, gyárak és állami intézmények kárára elkövetett cselekményeket, ezenfelül gyűjtötte a náci háborús bűnök bizonyítékait, és felmérte a náci uralom alól felszabadított szovjet területek gazdasági veszteségeit.

48 A magyar katonák jelenlétét a mészárlásnál és szerepüket a kivégzésre szánt zsidók összegyűjtésében bőséges dokumentumanyag támasztja alá. Vihar: *Sárga könyv,* 12–14. A későbbiekben aktívabban működtek közre a kivégzéseknél. Lásd Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944.* Budapest, Osiris, 2015.

49 Spitz Gyula eredetileg taxisofőr volt Újpesten. Besorozták a hadseregbe, de ahelyett, hogy munkaszolgálatosként dolgoztatták volna, valódi csapathoz osztották be, ahol 1940-től 1942-ig tehergépkocsi-vezetőként szolgált. Később a mauthauseni koncentrációs táborban halt meg. A fényképfelvételek helye: USHMM. Miklós Gábor: „Örökre fülébe csengtek a jajkiáltások." *Népszabadság,* 1996. október 12.

50 Kszenyija Prodancsuk tanúságtétele. A CsGK jelentése, Kamenyec-Podolszkij (1944. május 13.), GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711.

51 *Kiemelés tőlem – G. E.* Részlet Wilhelm W., a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj egykori tagjának kihallgatási jegyzőkönyvéből, 1961. január 4. *Deutscher Osten 1939–1945,* 87.

52 Részlet az egykori segédrendőr, Ivan Csajkovszkij kihallgatási jegyzőkönyvéből. A CsGK jelentése, Kamenyec-Podolszkij, GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711. Más források háromszoros sorfalra emlékeznek. Idézi Aryeh Baruch Weiss: *Haduná háadumá, maszá el heávár derech hatevach bekamenic-podolszki, 1941.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2008, 82.

53 „Es war oft auch recht lustig." *Der Spiegel,* 1995/42. 96.

54 Jeckeln az első világháború utolsó éveiben kapta repülőgép-vezetői kiképzését. Lásd Richard Breitman: „Friedrich Jeckeln, Specialist für die »Endlösung« im Osten." In *Die SS: Elite Unter dem Totenkopf.* Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2000, 267–275.

55 Christopher R. Browning úttörő munkája, az *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban* (ford. Szekeres Gábor, Budapest, K. u. K. Kiadó, 2019) bepillantást nyújt a rendőri egységek szerepébe a lengyel zsidóság kiirtásában.

56 Lásd Stefan Klemp: *„Nicht ermittelt". Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch.* Essen, Klartext Verlag, 2005, 284–289.

57 Lásd http://www.fold3.com/page/286160993_riga_ghetto. Jeckeln egyik gépkocsivezetője, Johannes Zingler vallomása nyomán ez a tény a rigai vérengzések első számú tetteseinek tárgyalásán vált nyilvánvalóvá.

58 Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews", 40. Ezek a rendőrök megkapták az előírásos katonai kiképzést, de mentesítették őket a sorozás alól. Richard Breitman: *Official Secrets.* New York, Hill and Wang, 1998, 30. Arad becslése szerint

nagyjából 750-en szolgáltak az Einsatzgruppe C-ben. Lásd Arad: *The Einsatzgruppen Reports*, vi.

59 Christopher R. Browning: „One Day in Jozefow: Initiation to Mass Murder." In *Lessons and Legacies: The Meaning of the Holocaust in a Changing World*. Szerk. Peter Hayes. Evanston, Northwestern University Press, 1991, 197.

60 Fennmaradtak dokumentumok, melyekben hátborzongató tanúvallomások olvashatók arról, hogyan használták és tökéletesítették ezt a gyilkolási módszert az SS és az SD legényei – először még 1939 őszén, Lengyelország lerohanásakor. „Német jelentések zsidók kivégzéséről." In *A második világháború*, 173–177.

61 Hermann K. tanúvallomása. A részletet idézi *Verbrechen der Wehrmacht*, 135.

62 Az Einsatzgruppe-parancsnokok eltérő ízlése miatt sokféle géppuska és pisztoly volt használatban. Akadtak, akik az orosz fegyvereket kedvelték, más egységek szívesebben használták az első világháborús német MP 28-as és 35-ös géppuskát.

63 Idézi *Deutscher Osten 1939–1945*, 86–87; Klara Moskal tanúságtétele. GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711.; Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk", 68.

64 Kszenyija Prodancsuk tanúságtétele. GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711.; N. H. tanúságtétele, YVA, M.49.E/6848.

65 Kszenyija Prodancsuk tanúságtétele. GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711. Lásd Fein Albert tanúságtételét. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive (UM-Dearborn).

66 A 320-as tartalékos rendőrzászlóalj hamarosan Ukrajna egyik legkegyetlenebb és „legtermelékenyebb" gyilkos gépezetévé vált; több mint 45 000 zsidó megölését tulajdonítják nekik. Lásd Klemp: *„Nicht Ermittelt"*, 289.

67 Zaloga, a helyi ukrán segédrendőri alakulat századparancsnoka kihallgatási jegyzőkönyvéből. GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711.

68 Michael Burleigh: *Moral Combat: Good and Evil in World War II*. New York, Harper, 2011, 241. Számos beszámoló született rendőrökről és az SS tagjairól, akik mentálisan összetörtek a tömeggyilkosságban való részvétel pszichológiai terhe alatt.

69 *Kiemelés tőlem – G. E.* Idézi *Deutscher Osten 1939–1945*, 86–87. Lásd még Edward B. Westermann: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust." *Holocaust and Genocide Studies*, 2016. tavasz, 1. 7.

70 A tömeggyilkosságra való „felkészítésnek" bőséges irodalma van. Jó összegzését adja az erre vonatkozó kutatásoknak Ungváry: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban*, 247–250.

71 GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711.

72 Herbert H., a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj egykori tagjának tanúvallomása 1960. január 15-én. Részleteket idéz belőle *Deutscher Osten 1939–1945*, 85–86.

73 Rhodes: *Masters of Death*, 206–207.

74 Massimo Arico írta le a dühödt szóváltást: „»Seht euch diesen Mann an«, Kamenec-Podolski, 27–29 August 1941." https://de.wikipedia.org/wiki

/Massaker_von_Kamenez-Podolsk. A keleti fronton működő rendőrzászlóaljak szerepének teljes körű leírásához lásd Edward B. Westermann: „Himmler's Uniformed Police on the Eastern Front: The Reich's Secret Soldiers, 1941–1942." *War in History*, 1996/3. 309–329.

75 Gerret Korsemann SS- és rendőr vezérőrnagy soha nem kapta meg várt kinevezését. Viszont önerőből sikerült megalapoznia hírnevét félelmetes tömeggyilkosként szerte Galíciában. 1941-ben, Rovnóban részt vállalt 17 000 zsidó golyó általi lemészárlásának megszervezésében. Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews", 37. Lásd még Breitman: *Official Secrets*, 55.

76 Hermann K. tanúvallomása a bírósági tárgyalásán, 1964. szeptember 22. Idézi *Verbrechen der Wehrmacht*, 135. A Waffen-SS-ben a Sturmbannführert egyenrangúnak tekintették a Wehrmacht őrnagyával. Meier SS-Sturmbannführert 1942-ben Obersturmbannführerré (alezredessé) léptették elő.

77 Yaacov Lozowick: „Rollbahn Mord: The Early Activities of Einsatzgruppe C." *Journal of Holocaust and Genocide Studies*, 1987/2. 228.

78 Fein Albert tanúságtétele. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive (UM-Dearborn). Nem ez volt az egyetlen eset, amikor Jeckeln személyesen döntött, hogy kivégezzenek-e valakit, vagy kegyelmet ad neki. Egy másik szemtanú elmondta, hogy Jeckeln egyszer úgy rendelkezett, két embert ki kell végezni, mert zsidók, másik kettőnek pedig meghagyta az életét, mert őket nem zsidónak ítélte. „The Riga Ghetto Story". http://www.fold3.com/page/286160993_riga_ghetto.

79 Ivan Csajkovszkij egykori segédrendőr kihallgatási jegyzőkönyvéből. A CsGK jelentése, Kamenyec-Podolszkij, GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711.

80 Idézi Adam Gopnik: „Blood and Soil." *The New Yorker*, 2015. szeptember 2. 100.

81 N. H. tanúságtétele. YVA, M.49.E/6848. Lásd még Ivan Csajkovszkij kihallgatási jegyzőkönyvét. GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711.

82 Interjú Valentina Braniszlava Antonovna Kanarcsukkal. 2008. április 18. és 2012. szeptember 6., Kamenyec-Podolszkij.

83 Jeckelnt 1946-ban Rigában állították bíróság elé és végezték ki a lett zsidóság elpusztításáért. Abban az időben a bíróság nem ismerte a Kamenyec-Podolszkijban és más galíciai tömeggyilkosságokban játszott szerepét. Lásd G. H. Bennett: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust: The Interrogation of Friedrich Jeckeln: Engineer and Executioner." *Liverpool Law Review*, 2011/1. 1–18.

84 Az 1941. augusztus 29-i jelentéshez lásd YVA, M.36/22.2. A szeptember 11-ihez lásd Arad: *The Einsatzgruppen Reports*, 129. Hadműveleti helyzetjelentés, Szovjetunió, 80. sz. YVA, TR.3/1468.

85 Lásd Yad Vashem, http://www1.yadvashem.org/untoldstories/database/hyperlinks/police_battalion_320.html.

86 Klemp: *„Nicht ermittelt"*, 285.; Breitman: *Official Secrets*, 64–65.

87 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Szerk. Ránki György et al. Budapest, Kossuth, 1968, 431–432. Lásd még Christopher R. Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940–43.* New York, Holmes & Meier, 1978, 73.; Wendy Lower: „Axis Collaboration, Operation Barbarossa, and the Holocaust in Ukraine." In *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941.* Szerk. Alex J. Kay, Jeff Rutherford, David Stahel. Rochester, University of Rochester Press, 2012, 199.

88 Randolph L. Braham úttörő tanulmánya egy lépéssel tovább megy, amikor pontosan rámutat egy magyar utászszakasz aktív részvételére a tömeggyilkosságban. Braham azt a gondolatot is pedzegeti, hogy esetleg egy népi német (sváb) egység lehetett az. Sajnos ehhez a feltételezéshez nem rendelt hozzá forrást. Cikke nyomán azonban újra meg újra felvetődött a magyar részvétel kérdése a tömegmészárlás helyszínét biztosító sorfalként, illetve a sortüzek aktív résztvevőiként. Mindenki Braham kijelentését idézi. Egy magyar szemtanú – maga is deportált – konkrétan „hallott" két kárpátaljai katonáról, aki „nem volt hajlandó parancsszóra lőni, mert nem akart fegyvert emelni nőkre és gyerekekre". Újabb talány a nagy rejtvényben. Randolph L. Braham: „The Kamenets-Podolsk and Délvidék Massacre: Prelude to the Holocaust in Hungary." In *Yad Vashem Studies.* IX. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1973, 141.

89 Szomorú lehetőségről adott számot Svéd Iván, annak a Spitz Gyulának a fia, aki a négy fényképfelvételt készítette az öldöklés helyszínén. Felidézte az apjától hallott történeteket, hozzátéve, hogy Spitz mindig nyomatékosan hangsúlyozta a magyarok részvételét. Miklós: „Örökre fülébe csengenek a jajkiáltások"; Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk", 68–69. Egy másik túlélő, Mermelstein Gábor gépjárművezető – a vérontás szemtanúja – viszont nem beszélt magyar részvételről. *The Wartime System of Labor Service in Hungary: Varieties of Experiences.* Szerk. Randolph L. Braham. New York, Columbia University Press, 1995, 1–13.; Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews", 30.

90 Lásd Arājs Trial Records, deposition of Botor, 1977. október 26., 9227–9228. http://www.nizkor.org/fip.cgi/people/fip.py?people//h/holman.eugene/2005/holman.0405.

91 Gabriel Mermall (Mermelstein Gábor): *By the Grace of Strangers: Two Boys' Rescue During the Holocaust.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006, 126–127.

92 A közlést csaknem egy héttel a vérengzés után keltezték. MNL OL K-774. 1. cs. 1941. szeptember 5.

93 Salzer Izidor tanúságtétele. Vihar: *Sárga könyv,* 12–14.

94 A *Jahrzeit* szó a jiddisben különleges napot jelöl, amikor az emberek megemlékezéseket tartanak elhunyt szeretteik halálának évfordulóján, és azokén, akik életüket áldozták vallásos hitükért. A beszámolót idézi Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 229.

95 A becsült adatok döbbenetesen pontosak. Jewish Telegraphic Agency, 1941. október 23.

96 Joseph Stern (Stern József) tanúságtevő levele a kolomeai zsidók megöléséről az erdőben és Bełżecben, 1941–1942. „Bericht über die Vernichtung des Judentums in Kolomea", YVA, Item ID 3728526, Record Group: 0.33, File 2796.

97 „Slaying of Jews in Galicia Depicted; Thousands Living There and Others Sent From Hungary Reported Massacred." *The New York Times,* 1941. október 26.; „Ghastly Pogroms in Ukraine." *Jewish Chronicle,* 1941. október 24. Lásd még David Cesarani: *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry 1841–1991.* Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 175. Jiddis lapok, így a *Forwarts* és a *Der Tag* is beszámoltak az atrocitásokról. Két, New Yorkban megjelenő magyar nyelvű újság, az *Amerikai Magyar Népszava* és az *Egyleti Élet* 1941. október 28-án és november 1-jén szintén részletesen írt a tömeggyilkosságról.

98 Dr. Vásárhelyi Ferenc tanúvallomása Pásztóy Ámon tárgyalásán. BFL, XXV. 4. fond, A. 2890/51.

99 Saját családom egy magyar katonától tudta meg a két nagybátyám halálának pontos körülményeit. Lásd még Gábor Éva előadását: *Személyes emlékek 70 év múltán,* elhangzott „A kőrösmező–kamenyec-podolszkiji deportálás 70. évfordulója" című konferencián, Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2011. október 12–13. Továbbá Weiser Dezső tanúvallomása. HM HIM HL, TGY 2962.; Karsai László: „1941. augusztus 27–28." *Élet és Irodalom,* 2009. szeptember 11. 13.; Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office,* 73.

100 A brit kormány nem volt hajlandó nyilvánosságra hozni Jeckeln jelentéseit, azon az alapon, hogy ezzel felhívnák a náci hatóságok figyelmét: a brit fél képes dekódolni a német üzeneteket. Breitman: *Official Secrets,* 63–65. Az amerikai zsidó sajtó különösen jól volt informálva a galíciai atrocitásokról. A Cionista Világszervezet megbízható jelentéseket kapott a vérengzésekről. Lásd Burleigh: *Moral Combat,* 449.

101 *The Book of Bortschoff.* Szerk. N. Blumenthal. Tel-Aviv, Association of former residents of Borszczow in Israel, 1960, 287.

102 *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunal,* XI. 363.

103 Berdicsivben Von Roques parancsnoki hadiszállása egészen közel volt Jeckelnéhez. *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals,* XI. 363. Lásd Josef Meiler kihallgatása, 1959. szeptember 25. BArch B 162/1564 pp.172073. Karl von Roques és Jeckeln kapcsolatáról, valamint Von Roques zsidók megölésére vonatkozó nézeteiről lásd Jörn Hasenclever: *Wehrmacht und Occupationpolitik in der Sowjetunion.* Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2010, 522–542.

104 Breitman: „Friedrich Jeckeln, Specialist für die »Endlösung« im Osten", 267–275.

105 *Kiemelés tőlem – G. E.* Bennett: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust", 1.

106 Lozowick: „Rollbahn Mord: The Early Activities of Einsatzgruppe C", 228.

107 Eugene Holman: „Friedrich Jeckeln – An Unsung Holocaust figure." http://motlc.wiesenthal.org/specialcol/instdoc/do9c12/jec228z3.html.
108 Bennett: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust", 15.
109 Egy Renate Jeckelnről, Jeckeln lányáról szóló 45 perces dokumentumfilmben ritka felvételek láthatók Jeckelnről, továbbá a rigai bírósági tárgyalás hivatalos tolmácsának visszaemlékezése is itt hangzik el. „A Child for Hitler, 1992." https://www.youtube.com/watch?v=eDiOYLbiyp8.
110 Breitman: „Friedrich Jeckeln, Specialist für die »Endlösung« im Osten", 267–275. Jeckeln rigai tárgyalásához lásd Bennett: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust", 1–18.
111 Jeckeln SS-dokumentumait alaposan átvizsgálva az embert lenyűgözi villámgyors emelkedése a ranglétrán. Friedrich Jeckeln 1929. október 10-én kapta meg a náci párt 163378-as számú tagkönyvét. Az SS-be nem sokkal 1930. december 1-je után lépett be, és hamarosan, már 1931. december 1-jén az ezredességig (Standartenführer) vitte. 1931. szeptember 22-én lett belőle Oberführer (rangidős ezredes), 1933. február 4-én pedig már Gruppenführer (altábornagy). Lásd http://motlc.wiesenthal.org/specialcol/instdoc/do9c12/jec228z3.html.
112 Jeckeln Charlotte Hirscht, Paul Hirsch lányát vette el. Utóbbi birtokán Jeckeln volt a jószágigazgató, aki később azt állította: csak az esküvő után tudta meg, hogy a Hirsch család zsidó. Az 1920-as évek közepére, úgy tűnik, elsősorban alkoholproblémák okozhatták a házasság megromlását. Addigra a házaspárnak már mindhárom gyereke megszületett. Bennett: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust", 3.
113 Erik Larson: *In the Garden of Beasts.* New York, Crown, 2011, 119.
114 Max Hastings: „The Most Terrible of Hitler's Creatures." *The New York Review of Books,* 2012. január 9. 38.
115 Felix Kersten, Himmler privát masszőrje igencsak sajátos szerepet játszott a náci érában. Lásd Longerich: *Heinrich Himmler,* 619.
116 Idézi Breitman: *Official Secrets,* 64. Rhodes: *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust,* 100–101.
117 Lásd az „A Child for Hitler, 1992" című dokumentumfilmet.
118 Hans Wiemer kihallgatása, 1959. augusztus 19. BArch B 162/1564, 32. Említi Gellért–Gellért: „Egy tömeggyilkosság anatómiája", 6.
119 Fein Albert tanúságtétele. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive (UM-Dearborn).
120 *Alliance for Murder: The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide.* Szerk. B. F. Sabrin. New York, Sarpedon, 1991, 278–279.
121 A „korábbi lengyel temető" valószínűleg a lőszerraktár közelében lehetett. Nyikolaj Tyupenko tanúságtétele. A CsGK jelentése, Kamenyec-Podolszkij (1944. május 19.), GARF, 7021-64-799, másolat: YVA, JM/19711; USHMM, RG-22.002M\7021\64\64-799\,799-0186.TIF.

122 V. Csernyavszkij tanúságtétele. A CsGK jelentése (1944. május 15.), USHMM, RG-22.002M\7021\64\64-799\,799-0186.TIF.
123 Mihail Ljubinyeckij tanúvallomása. A CsGK jelentése, Kamenyec-Podolszkij (1944. május 19.), USHMM, RG-22.002M\7021\64\64-799\,799-0341.TIF.
124 Dieter Pohl: *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945.* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011, 7.

5. Az öldöklés mámora. Galícia, 1941–1942

1 Ferencz 1920. március 11-én született, és tíz hónapos babaként vitték az Egyesült Államokba, ahol 2023. április 7-én hunyt el. Karen Heller: „The Improbable Story of the Man Who Won History's »Biggest Murder Trial« at Nuremberg." *The Washington Post,* 2016. augusztus 31.
2 Thomas Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944.* Bonn, Dietz, 1996, 132. Lásd még Raul Hilberg: *The Destruction of European Jews.* New York, Harper, 1992, 812. Az SS-Einsatzgruppék történetéhez lásd Richard Rhodes: *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust.* New York, Random House, 2002.
3 Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien,* 132., 493., 68. jegyzet.
4 Miközben az 1942. január 20-i wannseei konferencia mint az *Endlösung* „kiindulópontja" rengeteg kutató figyelmét keltette fel, magam inkább arra hajlok, hogy Christopher R. Browninggal értsek egyet. Szerinte keleten a tömeges népirtás hamarabb kezdődött el, 1941. szeptember–októberben. Lásd Christopher R. Browning: „When Did They Decide?" *The New York Review of Books,* 2022. március 24. 29–31.
5 Lásd Wendy Lower: *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine.* Chapel Hill, University of North Carolina, 2005, 76. Az irreguláris ukrán szabadcsapatokat gyakran fokozták le a tömeggyilkosságok mellékszereplőivé az SS biztonsági erői. Gabriel N. Finder – Alexander V. Prusin: „Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust." *East European Jewish Affairs,* 2004/2. 95–118.
6 Adam Gopnik: „Faces, Places, Spaces." *The New Yorker,* 2012. október 29. – november 5. 115. Átfogó mű e tárgyban Christoph Mick: *Lemberg, Lwów, Lviv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City.* West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2015. Lásd még Uő: „Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939–44", 2011. http://dx.doi.org/10.1177/0022009410392409.
7 Christopher R. Browning – Jürgen Matthäus: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942.* Lincoln, University of Nebraska Press, 2004, 275. Lásd még Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* 2. kiadás. Ford. Szántó Judit. Budapest, Park, 2022, 225.

8 Lásd Leslie Gordon tanúvallomását a magyar zsidók bucsacsi meggyilkolásáról Adolf Eichmann perében, 1961. június 1-jén. *The Nizkor Project,* www.nizkor.org.

9 A háború után Katzmann-nak nyoma veszett – Darmstadtban élt Bruno Albrecht néven. Felesége és öt gyereke soha semmit nem hallott felőle. Személyazonosságát röviddel a halála előtt, 1957. szeptember 19-én fedte fel egy kórházi lelkész előtt. Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien,* 426. sköv.

10 Ritkaságszámba ment, de két SS megtagadta a zsidók lelövését. A következmény az lett, hogy Schöngarth öngyilkosság elkövetésére kényszerítette őket. Robin O'Neil: „Murder of the Lvov Professors." In *The Rabka Four: Instruments of Genocide and Grand Larceny (Poland).* Yizkor Book Project. http://www.jewishgen.org/yizkor/Galicia3/gal041.html#f146r. Peter Hayes szerint az SS-vezetők egyharmada szerzett PhD-fokozatot. Peter Hayes: *Why? Explaining the Holocaust.* New York, W. W. Norton, 2017, 147.

11 Ezek a biztonsági erők a Sipo (Sicherheitspolizei, biztonsági rendőrség), valamint az SS hírszerző csápja Sztaniszlauban: az SD (Sicherheitsdienst, biztonsági szolgálat). A Sipo részei voltak a Gestapo (titkos államrendőrség), az SD, a Schupo (Schutzpolizei, a tulajdonképpeni városi rendőrség) és a Kripo (Kriminalpolizei, bűnügyi rendőrség). Ezek segéderői az ORPO (Ordnungspolizei Bataillon, a biztonsági rendőrség zászlóaljai), továbbá a kollaboráns segéderők, mint a Schuma (Schutzmannschaft, segédrendőrség) és a Hipo (Hilfspolizei, kiegészítő rendőrség).

12 Ezek az erők 1941. július 20-án érkeztek meg Sztaniszlauba. A sztaniszlaui és kolomeai holokausztra vonatkozó ismeretekért Dieter Pohl művének tartozunk köszönettel: „Hans Krueger and the Murder of Jews in the Stanislawów Region (Galicia)." In *Yad Vashem Studies.* XXVI. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1998, 240–241. http//www1.yadvashem.org.il/odot_pdf/Microsoft Word – 2292. pdf. A náci biztonsági apparátus legismertebb szervezete a Gestapo, amely azonban a népirtásban csekély szerepet kapott. Az előző jegyzetben felsorolt szerveket kiegészítették a határőrség (Grenzpolizei) egységei, a vasúti rendőrség (Bahnschutzpolizei), valamint a különféle ukrán kisegítő és önkéntes rendőri erők, mint a Hilfswillige (Hiwi) és a Selbschutz (kisebbségi németekből álló milícia). Jóllehet a náci agymosás talán rájuk hatott a legkevésbé, mégis a Christopher Browning által „átlagembereknek" hívott csoport adta a magyar zsidókat Kamenyec-Podolszkijban legyilkoló apparátus gerincét. Ők megmaradtak az ORPO alá tartozó tartalékos rendőrzászlóaljak tagjainak.

13 Krüger kétfrontos harcot vívott: (1.) 1942 őszéig likvidálni akarta a zsidókat, és (2.) 1942 végére likvidálni akarta a lengyel Honi Hadsereget *(Armia Krajowa)* meg az ukrán nacionalistákat. Közben meg kellett vívnia a tatarivi és viskivi határátkelőhelyekkel is. Pohl: „Hans Krueger and the Murder of the Jews", 248.

14 Mint már szó volt róla, a Sipo név a laza használat miatt kissé félrevezető, mivel gyakran beleértik a biztonsági szolgálatok egész hálózatát a Kripótól az SD-n

át a Gestapóig és így tovább. Lásd Robin O'Neil: „Extermination of the Jews of Kolomyja and District." In Uő: *Extermination of the Jews of Galicia (Galicia, Poland).* PhD-disszertáció, University College, London. http://www.jewishgen.org/yizkor/galicia/gal002.html.

15 A golyó általi tömeggyilkosságot Rudolf Müller SS-tiszt vezényelte le. Tatarivban Ernst Varchmin őrmester hajtotta végre a parancsot. Lásd Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien,* 153. 120–121. és 123. jegyzet. Lásd még Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944.* München, R. Oldenbourg, 1997, 110.

16 Pohl: „Hans Krueger and the Murder of the Jews", 247.

17 Abraham Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust.* Ford. Sigmund Graubart. Atlanta, k. n., 1990, 28. Lásd Lizzi Collingham: *The Taste of War: World War Two and the Battle for Food.* London, Allen Lane, 2011, 30–37.

18 Christian Gerlach: *The Extermination of the European Jews.* Cambridge, Cambridge University Press, 2015. A gettólakók állandó, folyamatos éhezését jól dokumentálja Pnina Kaufman-Blum: *Paamajim soá.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006, 46–50.

19 Browning–Matthäus: *The Origins of the Final Solution,* 351.

20 Richard J. Evans: „What the War Was Really About." *The New York Review of Books,* 2013. december 5. 18–20. Lásd még a háborúról szóló könyvét is: Richard J. Evans: *The Third Reich at War.* New York, Penguin Press, 2010.

21 *Skala on the River Zbrucz: A History of the Former Skala Jewish Community.* Szerk. Max Mermelstein, Tony Hausner. New York, Skala Benevolent Society, 2009, 63–64. Lásd még a „Skala" fejezetet in *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland.* II. *Eastern Galicia.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980, 395–400. Somló Béla magyar katona naplója megerősíti a magyar zsidók megdöbbentő felbukkanását Szkala-Pogyilszkában.

22 Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 236.

23 *Kiemelés tőlem – G. E.* Thomas Sandkühler: „Anti-Jewish Policy and the Murder of Jews in the District of Galicia, 1941–42." In *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies.* Szerk. Ulrich Herbert. New York, Berghahn Books, 2000, 113.

24 Sok magyar szemtanú számolt be a dnyipropetrovszki és Krivij Rih-i mészárlásról. Pihurik Judit: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943." *Múltunk,* 2007/3. 45–47. Még az olyan kis települések sem úszták meg, ahol az ukrán rendőröknek a saját szomszédaikat kellett lelőniük. Az Ukrajna keleti részén található Miropilben (lengyelül Miropol) 94 zsidót, köztük 49 gyereket öltek meg 1941. október 13-án. A gyilkosságokat a 303-as tartalékos rendőrzászlóalj felügyelte. Milyen érdekes, hogy a 303-as közvetlenül Friedrich Jeckeln, az ukrajnai Dél Hadseregcsoport SS- és rendőri parancsnoka

(Höhere SS- und Polizeiführer) alá volt rendelve. https://www.facebook.com/groups/342757449166582/permalink/1770875176354795.

25 Ez a helyzet nemcsak Galíciában volt általános, hanem Kelet-Európa összes gettójában. Lásd David Cesarani: *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949.* New York, St. Martin's Press, 2016, 346–348.

26 Baruch Milch: *Can Heaven be Void?* Szerk. Shosh Milch-Avigal. Jeruzsálem, Yad Vashem, 2003, 80–81.

27 Elsa Binder naplója. „Stanisławów diaries and testimonies", USHMM, 1995.A.0140, 27.

28 Michael Jackson (Jakubowics) tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 26142. A gigantikus „transzukrajnai" autópálya nyugati részét szinte kizárólag galíciai zsidó kényszermunkások építették. Andrej Angrick: „Annihilation and Labor: Jews and Thoroughfare IV in Central Ukraine." In *The Shoah in Ukraine.* Szerk. Ray Brandon, Wendy Lower. Bloomington, Indiana University Press, 2010, 190–223. Lásd még G. H. Bennett: *The Nazi, The Painter and the Forgotten Story of the SS Road.* Chicago, University of Chicago Press, 2012. A munkatábor hétköznapjairól lásd Nathan Blum rabbi visszaemlékezéseit: „Gérus hajehudim netulé ezráchut méhungarijá legálicijá bisnat 1941." *Jalkut moreset,* 1987/43–44. 39–64.

29 Lásd Daniel Mendelsohn: *The Lost: A Search for Six of Six Million.* New York, HarperCollins, 2006, 327.

30 Blanca Rosenberg: *To Tell at Last: Survival under False Identity, 1941–45.* Urbana, University of Illinois Press, 1995, 30.

31 David Cesarani alaposan elemezte a menekültek rendkívüli helyzetét, akár Németországból, akár Magyarországról, akár a szomszédos falvakból érkeztek. Lásd Cesarani: *Final Solution,* 347–350.

32 Idevágó példa a 350, túlnyomórészt magasabban képzett bucsacsi férfinak a megölése 1941. július 28-án. Martin Rudner: „The Holocaust in Buczacz." In *Buczacz Origins.* Ottawa, Carleton University, 1993. http://www.ibiblio.org/yiddish/Places/Buczacz/bucz-tc.htm. Az ukrajnai gyilkosságokról általános áttekintést ad Kurdi Krisztina: „Az 1941-es lvovi pogromok a legújabb historiográfia tükrében." In *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein.* Szerk. Krausz Tamás, Barta Tamás. Budapest, Russica Pannonica, 2014, 207–229.

33 Meg kell jegyeznünk, hogy Kelet-Galícián belül Sztaniszlauban szolgált a legtöbb ukrán rendőr, szám szerint 502. Ennek megfelelően Kelet-Galíciában működött a teljes Lengyel Főkormányzóság legnagyobb rendőri ereje – több mint 4000 fő. Lásd Finder–Prusin: „Collaboration in Eastern Galicia", 105–109.

34 A népi német halálbrigádok (*Selbstschutz,* önvédelem) számos lengyelországi és ukrajnai atrocitásban vettek részt. Lásd Pohl: „Hans Krueger and the Murder of the Jews", 249–250.; Sandkühler: „Anti-Jewish Policy and the Murder of the Jews in the District of Galicia", 113. Rendelkezésünkre állnak túlélők beszámolói

is: Norman Salsitz – Amalie Petranker Salsitz: *Against All Odds: A Tale of Two Survivors.* New York, Holocaust Library, 1990; Isak Volski-Kuten vallomása, 1947. december 3. Beszámol róla Tuvia Friedman gyűjteménye, a *Stanislawów Reports.* Haifa, k. n., 1957, 30.

35 A 133-as tartalékos rendőrzászlóalj rövid történetét lásd Stefan Klemp: *„Nicht ermittelt": Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch.* Essen, Klartext Verlag, 2005, 227–228. Lásd még Wendy Lower: „The Holocaust and Colonialism in Ukraine: A Case Study of the Generalbezirk Zhytomyr, Ukraine, 1941–1944." In *The Holocaust in the Soviet Union: Symposium Presentations.* Washington, DC, Center for Advanced Holocaust Studies – United States Holocaust Memorial Museum, 2005.

36 Peter Leideritz 1941. szeptember 8-án érkezett Kolomeába. Hans Krüger és társai Sztaniszlau ügyében Münsterben megtartott tárgyalásának dokumentumait a Staatsanwaltschaft Dortmund Zentralstelle (StA ZSt), a Bundesarchiv Aussenstelle Ludwigsburg (BA-L), valamint a müncheni Institut für Zeitgeschichte (IfZ) őrzi.

37 Krüger munkamódszerének részletes leírását adja Karolina Lanckorońska: *Michelangelo in Ravensbrück: One Woman's War Against the Nazis.* London, Da Capo Press, 2005. Hasonlóan értékes beszámolót tartalmaz Abraham Liebesman naplója. Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust,* 7.

38 A rémálomba illő veréseket, megalázásokat és gyilkosságokat két tanú is leírta a naplójában: Juliusz Feuerman: „A Diary from Stanislawów (1941–1943)", USHMM, 1995.A.0140, és Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust,* 3–6. Lásd még Robin O'Neil: „Hans Krueger in Stanislawów, Kolomyja and District." In *The Rabka Four.* http://www.jewishgen.org/yizkor/Galicia3/gal107.html#f239r. 1941. augusztus végére a teljes lengyel értelmiséget megsemmisítették.

39 Krüger rendkívüli módon gyűlölte a professzorokat. Sztaniszlauban is vadászott rájuk a zsidó értelmiség köreiben. Karolina Lanckorońska grófnő az ellenállási mozgalom tagja volt. Lanckorońska: *Michelangelo in Ravensbrück,* 125. A leghírhedtebb s egyben legelső *Intelligenzaktion* a lembergi professzorok meggyilkolása volt 1941. július 4-én. Lásd O'Neil: „Murder of the Lvov Professors".

40 Lembergi tiszttársai utálták és megvetették Krügert. 1943-ban a szervezetek közötti rivalizálás végül őt is magával sodorta. Ráadásul egy vizsgálat az áldozatai kifosztásából származó, kimagyarázhatatlanul nagy mennyiségű külföldi valutát és aranyat talált nála. Lanckorońska: *Michelangelo in Ravensbrück,* 125., 297.; Pohl: „Hans Krueger and the Murder of the Jews", 258–259.

41 Kaufman-Blum: *Paamajim soá,* 51–52.

42 Peter Leideritz tárgyalása, Varsó, 1947. augusztus 7. USHMM, RG-14.101 M3050.00001581, 15. Egyes becslések szerint a magyar zsidók száma 1000 és 2000 között lehetett, RG-14.101M3050.00001660, 88. Dieter Pohl a magyar

zsidók meggyilkolását 1941. december 4–5-re teszi. Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*, 149.

43 A Separivci-erdő a kolomeai zsidóknak és a várost körülvevő terület zsidóságának központi kivégzőhelye volt. Peter Leideritz tárgyalása. USHMM, RG-14.101M.3050.00001581. Lásd még http://www.jewishgen.org/Yizkor/kolomyya/kol357.html; http://www.jewishgen.org/Yizkor/Kolomyya/kol375.html; továbbá http://www.yadvashem.org/yv/en/about/institute/killing_sites_catalog_details_full.asp?region=Stanislawów. Egyes források 1200-ra teszik a megölt magyar zsidók számát, az utóbbi három szöveg szerint ez körülbelül 2000.

44 *Kiemelés tőlem – G. E.* Rosenberg: *To Tell at Last*, 29–30. Ezt az ijesztő jelenetet felnagyítva rajzolta meg a német zsidó társadalom portréját a hitleri Németországban Hans Fallada *Halálodra magad maradsz* című regénye (ford. Gyurkó László, Budapest, Magvető, 1961). Egy nem szépirodalmi mű, Andrew Nagorski *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power* című könyve hitelesen írja le ezt az illúziót.

45 http://www.rein-edelstein.com/01-eins_And_Edelsteins/Holocaust/Kolomyja_Ghetto.htm. A kolomeai Jizkor-könyv is említi ezt a tömeggyilkosságot. *Memorial book of Kolomey and its Surroundings (Kolomyya, Ukraine)*. Szerk. Dov Noy, Mordechai Shutzman. Tel-Aviv, k. n., 1972, 284. Lásd még Joseph Stern: „Bericht über die Vernichtung des Judentums in Kolomea", 1943. október 20., a zsidók megöléséről Kolomeában és Bełżecben, 1941–1942, YVA, Item ID 3728526, Record Group: 0.33, File 2796. http://www.yadvashem.org/yv/en/about/institute/killing_sites_catalog_details_full.asp?region=Stanislawów. Az egyik forrás 1941. december 23-ra teszi a gyilkosságokat. Lásd *Memorial Book of Kolomey (Kolomyya, Ukraine)*. Szerk. Shlomo Bickel. New York, Rausen Bros., 1957. https://www.jewishgen.org/yizkor/kolomyya/kolomyya.html. Mutatkozik némi eltérés a dátumokban (december 26.) és az áldozatok számát illetően. Ez a forrás csak 200-at mond. Jehoschua Gertner – Danek Gertner: *Home Is No More: The Destruction of the Jews of Kosów and Zabie*. Jeruzsálem, Yad Vashem, 2000, 98.

46 Lanckorońska: *Michelangelo in Ravensbrück*, 136–137. Ne feledjük, hogy a Berlinbe küldött német jelentések gyakran azzal vádolták a Magyar Királyi Honvédséget, hogy együttműködik a zsidókkal és a lengyel kisebbséggel. „Operational Situation Report, USSR #23 (July 15, 1941)." In Yitzhak Arad: *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941 – January 1943*. New York, Holocaust Library, 1989, 26.

47 *Nadworna, Stanislav District; Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine)*. Szerk. Israel Carmi. Tel-Aviv, Nadwórna Community in Israel and America, 1975, 20–21.

48 *Nadworna, Stanislav District; Memorial and Records*, 22–25.

49 Edward B. Westermann: *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East*. Lawrence, University Press of Kansas, 2005, 221.; Isak Volski-Kuten vallomása, 1947. december 3. Friedman: *Stanislawów Reports*, 29.

50 Hans Krüger és a 133-as tartalékos rendőrzászlóalj tagjainak bírósági tárgyalásán is 2000 körülire tették a Nadvirnában 1941. október 6-án kivégzett emberek számát. „Nadwórna." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland*, II. 328–331.

51 *Nadworna, Stanislav District; Memorial and Records*, 21.

52 Edward B. Westermann: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust." *Holocaust and Genocide Studies*, 2016. tavasz, 1. 1–19.

53 *Nadwórna Memorial and Records*. Szerk. Israel Carmi. Israel & America, k. n., 1975.

54 Hagyományosan ukránokat kényszerítettek ennek a munkának az elvégzésére. A nadvirnai zsidóirtás legteljesebb leírásához lásd Elisabeth Freundlich: *Die Ermordung einer Stadt namens Stanislau*. Bécs, Österreichischer Bundesverlag, 1986, 148–154.

55 Pohl: „Hans Krueger and the Murder of the Jews", 251.; „Nadwórna." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland*, II. 328–331.

56 Idézi Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*, 46. Thomas Sandkühler másik idézetet használ, lásd *„Endlösung" in Galizien*, 152.

57 Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust*, 8.

58 Marion Samuel tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972.

59 Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust*, 8. Lásd még Salsitz–Salsitz: *Against All Odds*; „Stanislawow." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland*, II. 359–376. A malom épülete központi szerepet játszott a megszállásban, a németek ideiglenes börtönként és kivégzőhelyként használták. Ukrán és zsidó segéderőkkel őriztették (rendőrökkel, illetve tűzoltókkal). Lásd Pohl: „III. Der Übergang zur »Endlösung« von Oktober 1941 bis Juni 1942." In *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*, 194. https://www.degruyter.com/downloadpdf/books/9783486706505/9783486706505.139/978 3486706505.139.pdf.

60 „Stanislawow." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland*, II. 368–376. A Rudolf-malom közvetlenül Heinrich Schott *Judenreferent*, a zsidó ügyek felelőse alá volt rendelve, és a terror meg a tömeggyilkosságok helyszíneként működött. Schott személyesen is részt vett több mészárlásban. Ludwig Grimm Schupo-hadnagy gyakran társult hozzá, hogy ő se maradjon ki az áldozatok agyonlövéséből. Az első bełżeci deportálások után a zsidókat rendszeresen hurcolták a Rudolf-malomba, hogy ott lőjék le őket. 1942 júliusáig a legtöbb kivégzést a malomban hajtották végre, augusztustól kezdve már a Sipo parancsnokságának udvarán.

61 „A stanislaui zsidó tanács báró Weiss Edithnek." In Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez", 227.

62 Feuerman: „A Diary from Stanislawów (1941–1943)", 9. USHMM, 1995.A.0140. Egyes források a vérengzés kezdetét délelőtt 10 vagy 11 órára teszik.

63 Edward B. Westermann: „Drinking Rituals, Masculinity, and Mass Murder in Nazi Germany." *Central European History,* 2018/3. 367–389. Orininban a magyar áldozatok egyik tömegsírjának felnyitása után számos üres snapszosüveget találtak, melyeket az SS-kivégzőosztagok tagjai dobálhattak el. Lásd Moldova Ágnes: *„elaludt az Isten..."* Dokumentumfilm, 2018.

64 Krüger előszeretettel lovagolt a gettóban, ezt Brenner Cipora magyar túlélő is megerősítette. Számos verzió ismeretes arról, hogy ki adott parancsot a tömegsírok kiásására, a zsidók vagy az ukránok. Lásd Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust,* 10. Lásd még Klemp: *„Nicht ermittelt",* 227.

65 Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279. A sztaniszlaui zsidótemetőben végrehajtott tömeggyilkosságról fennmaradt egy budapesti nő visszaemlékezése is. Lehetséges, hogy ő is ugyanazzal a transzporttal érkezett. Lásd *The Marmaros Book: In Memory of 160 Jewish Communities.* Szerk. S. Y. Gross, Y. Yosef Cohen. Tel-Aviv, Beit Marmaros, 1983, 1996, 380–381.

66 Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust,* 11.

67 A szemtanú téved. Ukránokat nem válogattak be a kivégzőosztagokba. Freundlich: *Die Ermordung einer Stadt namens Stanislau,* 158–160.

68 Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust,* 11.

69 Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279.

70 Számos eset olvasható a holokauszt történetében arról, hogy a tömeges kivégzések során náci tiszteket is eltaláltak részeg bajtársaik. Lásd Westermann: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder?", 1–19.

71 Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279. A családjából egyedül ő élte túl a tömeggyilkosságot; a magyar honvédség egyik zsidó munkaszolgálatosa mentette meg.

72 Feuerman: „A Diary from Stanislawów (1941–1943)", 11., USHMM, 1995.A.0140. Ezt a naplót Feuerman a börtönben írta. Bár a gettóból sikerült megszöknie, 1943 körül mégis megölték.

73 Marek Langer vallomása, 1948. január 28. Beszámol róla Friedman: *Stanislawów Reports,* 37–39. Továbbá Marie Durr vallomása ugyanebben a gyűjteményben.

74 Átfogóan tárgyalja ezt Christopher R. Browning: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban.* Ford. Szekeres Gábor. Budapest, K. u. K. Kiadó, 2019.

75 http://www.digplanet.com/wiki/Deliatyn#cite_note-shtetl-1.

76 Lásd Gertner–Gertner: *Home Is No More,* 86., 113.; Browning–Matthäus: *The Origins of the Final Solution,* 349–350. Lásd még a magyar zsidók lemészárlásáról Leslie Gordon tanúvallomását Adolf Eichmann perének tárgyalásán 1961. június 1-jén. *The Nizkor Project,* www.nizkor.org. Többször is zavar támadt a „romániai" zsidókkal kapcsolatban. Előfordult, hogy észak-erdélyi zsidókat neveztek „románnak".

77 „Online Guide of Murder Sites of Jews in the Holocaust, Galicia." Yad Vashem. http://www.yadvashem.org/yv/en/about/institute/killing_sites_catalog_details_full.asp?region=Stanislawów.

78 Volkmann a polgári közigazgatás embere volt. Lásd még „Kolomyja Ghetto." http://www.deathcamps.org/occupation/kolomyja%20ghetto.html.

79 Joseph Stern: „Bericht über die Vernichtung des Judentums in Kolomea", 1943. október 20. YVA, Item ID 3728526, Record Group: 0.33, File 2796.

80 *Memorial book of Kolomey and its Surroundings,* 287.

81 Albert Warmann Leideritzcel párhuzamosan szolgált, de a Kripo kolomeai főnökeként Leideritznek tartozott jelenteni. Warmannt a lengyel hatóságok halálra ítélték, és 1948. december 10-én kivégezték. Lásd Albert Warmann kihallgatása, 1946. július 5. USHMM, RG-15.155M.0012.00000.662.

82 Peter Leideritz tárgyalása. USHMM, RG-14.101M.3050.00001.582, és Alfred Kiefer kihallgatása, 1946. június 19. USHMM, RG-15.155M.0012.00000.658.

83 Volkmannt korrupció miatt távolították el az állásából. A büntetéstől új személyazonosság felvételével menekült meg, Peter Grubbe néven élt a háború után. „Aktion gegen den ehemaligen kommissarischen Kreishauptmann von Kolomyia und Nazimörder Claus Volkmann/Peter Grubbe." http://www.ecn.org/radikal/154/86.html. Lásd Bogdan Musial: *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement.* Wiesbaden, Harrassowitz, 1999, 395. köv., valamint „Es oft auch recht lustig." *Der Spiegel,* 1995/42. 92–101. Továbbá Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944,* 82.

84 Wendy Lower: *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields.* New York, Houghton Mifflin, 2013, 166. Lásd még Daniel J. Goldhagen: *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a Holokauszt.* Ford. Bokor Pál. Budapest, Atlantic Press, 2017, 249–252.

85 Alfred Kiefer kihallgatása, 1946. május 31. USHMM, RG-15.155M.0012.00000.671, 13–14. Kiefer elmondta, hogy 1944 tavaszán, amikor a szovjetek előretörése miatt ki kellett üríteniük az előőrsöt, Leideritz „körülbelül húsz ládát rendelt, amiket kimondottan erre a célra gyártottak le", hogy a fosztogatásból származó holmit vissza tudják szállíttatni Németországba.

86 Leon Wolfberg tanúságtétele. USHMM Oral History, RG-15.155M.0012.00000.638. Lásd még Jonas Axelrad tanúságtétele. USHMM Oral History, RG-14.101M.3050.00001584.

87 Mindössze egy forrás említi név szerint Anneliese Leideritzet. Knackendöffelt hét évre ítélték a tizenöt gyerek megöléséért. „Kolomea: ein Stück Zeitgeschichte." *Darmstädter Echo,* 1967. július 29. 7. Lásd még Volker Karl Hoffmann: *Die Strafverfolgung der NS-Kriminalität am Landgericht Darmstadt.* Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2013, 263.

88 Knackendöffel tárgyalásán 1967-ben Anneliese Leideritz nem került szóba. O'Neil: „Kolomyja and District Transports to Belzec." In Uő: *Extermination of*

the Jews of Galicia (Galicia, Poland). http://www.jewishgen.org/yizkor/Galicia/galoo3.html#63%29. Lásd még a Yad Vashem-jelentést, 3.9.1962 (0-4/32), http://www.deathcamps.org/occupation/kolomyja%20ghetto.html, http://www.jewishgen.org/yizkor/Galicia/galoo3.html#(63). Egyes kutatók a gyerekgyilkosságokat 1942. október 8-ra teszik.

89 Instytut Pamięci Narodowej (INP), GK-296-129, 95. Az árvaházi gyilkosságokat bőségesen tárgyalták Peter Leideritz perében, de Anneliesét nem említették ezzel a bűntettel kapcsolatban.

90 Mikor tudomást szerzett a titkárnője viselt dolgairól, Gorgon elmozdította Herta Abichtot az állásából. A nő átkerült Dél-Oroszországba. Érdekes, hogy a háború után a feketepiacon működött, majd megölte a szeretője. Hans Peter Trautmann szíves közlése, 2021. július 11.

91 Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden (HHStAW), Bestand 520-05-29153–0049, Anneliese Leideritz. Továbbá INP, GK-296-131, 7–9.

92 HHStAW, Bestand 520-05-29153–0049, Anneliese Leideritz. A holokausztnak ez az epizódja további tudományos vizsgálatot érdemel. Elolvasva az eredeti német és lengyel dossziékat, komoly kérdések merülnek fel Anneliese Leideritz bűnösségét illetően.

93 Browning–Matthäus: *The Origins of the Final Solution,* 352. Ehhez hozzá kell vennünk a Csortkiv–Bucsacs-régiót is, ahol Kurt Köllner őrmester volt a legfőbb hadúr, a gyilkolás irányítója. Lásd Omer Bartov: *Anatomy of a Genocide: Life and Death of a Town Called Buczacz.* New York, Simon & Schuster, 2018, 185–200.

94 Albert Warmann kihallgatása, 26. USHMM, RG-15.155M.0012.00000.662. A két határállomáson összesen egy tiszt utasította vissza, hogy részt vegyen emberek kiirtásában, Karl Gross hadnagy. Bár heves vitába keveredett az elöljárójával, semmiféle hátrányos következmény nem sújtotta. „Kolomyja Ghetto." http://www.deathcamps.org/occupation/kolomyja%20ghetto.html.

95 Idézi Hayes: *Why? Explaining the Holocaust,* 242.

96 Idézi Cesarani: *Final Solution,* 399.

97 Samuel Eisen tanúságtétele. YIVO, RG 1187, S No. 1187, Box 1, Folder 19. Idézi Bartov: *Anatomy of a Genocide,* 259.

98 „List of Charges Against Peter Leideritz", 32. Peter Leideritz tárgyalása. USHMM, RG-14.101M3050.00001581 és RG-14.101M3050.00001660; Albert Warmann kihallgatása, 1946. július 5. USHMM, RG-15.155M.0012.00000.671, 17. Az SS-en belül lefolytatott perek nagy száma, sőt a Galíciában vesztegetésen és fosztogatáson ért SS-ek kivégzései tanúsítják a tényt, hogy Krüger, Leideritz és társaik nem a kivételt, hanem a szabályt képviselték. Claus Volkmannt, a kolomeai megyefőnököt korrupció miatt mozdították el állomáshelyéről 1942 júniusában.

99 Alfred Kiefer kihallgatása, 1946. május 31. USHMM, RG-15.155M.0012.00000.671, 13.

100 Gertner–Gertner: *Home Is No More,* 114.; Browning–Matthäus: *The Origins of the Final Solution,* 349–350. Lásd még *Memorial book of Kolomey and its*

Surroundings, 288–289., amely 7500 złotyról tesz említést. Moshe Tauber tanúságtétele, Tovszte. Ghetto Fighters' House Archive, 4484. Leideritz perében 2600-as számot mondtak. A bucsacsi zsidók meggyilkolásáról: Bartov: *Anatomy of a Genocide,* 182. Bolehivhez lásd Mendelsohn: *The Lost,* 210.

101 Hayes: *Why? Explaining the Holocaust,* 89., 132.; Rebeka Mondschein tanúságtétele, 1956. augusztus 20., idézi Mendelsohn: *The Lost,* 208–210.

102 Lanckorońska: *Michelangelo in Ravensbrück,* 136. Hans Frank krakkói fosztogatásait jól írja le Philippe Sands: *Kelet-nyugati utca. A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről.* Ford. Farkas Krisztina. Budapest, Park, 2020.

103 Landaunak ez a megjegyzése egy kötetlen beszélgetés során hangzott el jelen kötet szerzőjével. A téma németországi vonatkozásait Frank Bajohr esettanulmánya járja körül: „The Beneficiaries of »Aryanization«: Hamburg as a Case Study." In *Yad Vashem Studies.* XXVI. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1998. https://www.yadvashem.org/download/about_holocaust/studies/bajohr_full.pdf.

104 Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279.

105 Hans Peter Trautmann szíves közlése a szerzőnek 2020. március 10-én. Leideritzet és feleségét július végén, illetve augusztus elején tartóztatták le. Lásd IPN, GK-296-129, 95–97.

106 Alfred Kiefer kihallgatása, 1946. június 19. USHMM, RG-15.155M.0012.00000660.

107 Peter Leideritz tárgyalása. USHMM, RG-14.101M.3050.0000.1600-04.

108 Peter Leideritz tárgyalása. USHMM, RG-14.101.M3050.00001615. Beosztottjai közül a gyilkosságok fő bűnrészesei csak 1967-ben kerültek bíróság elé az NSZK-ban. Erwin Gay, Leideritz helyettese nyolc év hat hónap börtönt kapott, Gerhard Goedét életfogytiglani börtönre ítélték egy tizennyolc éves lány, Gisela Glazer megöléséért. Hans Peter Trautmann szíves közlése a szerzőnek 2021. március 29-én. Lásd még „Kolomea: ein Stück Zeitgeschichte." *Darmstädter Echo,* 1967. július 29. 7.

109 A kérdést Hans Peter Trautmann tette fel e-mailben, 2021. augusztus 13-án.

110 Lásd Hans Peter Trautmann: *70 Jahre Ende des II. Weltkriegs am 8./9. Mai 1945. Reichelsheim in der Zeit des Nationalsozialismus und nach dem Kriegsende.* Reichelsheim, Magánkiadás, 2015; INP, GK-256-129, 23.; HHStAW, Bestand 520/05, Nr. 29153 (Anneliese Leideritz, nácitlanítási dossziék). Lásd még INP, GK-286-130, 66.

111 Lanckorońska: *Michelangelo in Ravensbrück,* 136.

112 Elsősorban Dieter Pohlra és Thomas Sandkühlerre gondolok. Lásd az irodalomjegyzéket.

113 Peter Longerich: *Heinrich Himmler.* New York, Oxford University Press, 2012, 15. Lásd Max Hastings: „The Most Terrible of Hitler's Creatures." *The New York Review of Books,* 2012. január 9. 38.

114 Dieter Pohl: „The Murder of Jews in the General Government." In *National Socialist Extermination Policies,* 90–91.

115 Waitman Wade Beorn a krónikása annak, hogy a reguláris német katonaság széles körben és több szinten is részt vett a zsidók kiirtásában. Waitman Wade Beorn: *Marching into Darkness.* Cambridge, Harvard University Press, 2014, 238–241.

116 Browning: *Átlagemberek,* 138–139.

117 Beorn: *Marching into Darkness,* 63.

118 Hayes: *Why? Explaining the Holocaust,* 241.

119 Erik Larson: *In the Garden of Beasts.* New York, Crown, 2011, 117. Göring messze földön hírhedt volt arról, hogy elsikkasztja a nácik által megszállt területek műkincseit. Lásd Jonathan Petropoulos: *Goering's Man in Paris: The Story of a Nazi Art Plunderer and His World.* New Haven, Yale University Press, 2021.

120 Lásd http://www.deathcamps.org/occupation/kolomyja%20ghetto.html.

121 „Der Kommandeur der Gendarmerie, Shitomir, Kommandobefehl Nr. 8/42 [1942. március 18.]", USHMM, RG-53.002M. Idézi Westermann: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder?", 8.

122 Lásd „The Professors of Lwów." https://jkorowicz.wordpress.com/tag/hans-krueger. Michael Wildt foglalkozik a náci vezetés eme rétegével. Lásd Michael Wildt: *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office.* Ford. Tom Lampert. Madison, University of Wisconsin Press, 2010.

123 Idézi Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944,* 303.

124 Dieter Pohl bőségesen dokumentálta mind az SS-főnökök, mind a polgári hatóságok lopásait. Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944,* 303. Lásd még Paul Elsner hadnagy (SS-Untersturmführer) esetét: Gertner–Gertner: *Home Is No More,* 77. Lásd www.jewishgen.org/Yizkor/Pinkas_poland/pol2_00320.html; https:// www.geni.com/people/Beril-Bronislaw-Bruno-Dov-Lieblein-Krumholz-Dr/600 0000009588971959; O'Neil: „Extermination of the Jews of Kolomyja and District". https://www.jewishgen.org/yizkor/galicia/gal005.html#33.

125 Marion Samuel tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972. Anyjával együtt 1942 áprilisa táján szöktek meg a gettóból. Édesanyját 1944-ben Auschwitzban pusztították el.

126 Liebesman: *With the Jews of Stanislawów During the Holocaust,* 30.

127 „Stanisławów diaries and testimonies", USHMM, 1995.A.0140. Lásd még http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00368.html#part4.

128 Néha rendelkezésünkre áll a pontos számadat, máskor az általános becslésre hagyatkozunk. Annyit mindenesetre tudunk, hogy Bełżecben legalább 434 000 embert öltek meg. Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279. Lásd Hayes: *Why? Explaining the Holocaust,* 187.; „Stanislawow." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland,* II. 368–369.; http://www.jewishgen.org/yizkor/belzec/bel004.html#n024.

129 YVA, LL/6 26. 8. 42 (2800).

130 Meyer Sukher: „Destruction of the Jews of Horodenka", Reuben Prifer: „My Walk Through Seven Levels of Hell" és Chaim Karl Kaufman: „In the Time of Murder". In *The Book of Horodenka.* Szerk. Sh. Meltzer. Tel-Aviv, Former Residents of Horodenka and Vicinity in Israel and the USA, 1963, 273–365. Lásd még http://www.jewishgen.org/yizkor/belzec/bel004.html#n024.

131 Mila Sandberg-Mesner: *Light from the Shadows.* Montreal, Polish-Jewish Heritage Foundation in Montreal and the Polish Socio-Cultural Foundation in Montreal, 2005, 124–125.

6. A nemi erőszak mint háborús fegyver

1 Alfred Kiefer kihallgatása, 1946. június 19. USHMM, RG-15.155M.0012. 00000658. Alfred Kiefert a lengyel hatóságok halálra ítélték, és 1948. december 10-én kivégezték. Lásd még Peter Leideritz tárgyalása. USHMM, RG-14.101M.3050.00001582.

2 Marta Havryshko [Havrisko]: „Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine". https://www.boell.de/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine?dimension1=division_osoe#_ftn20. Később hasonló gyakorlatot találunk a magyar katonák között, akik foglyaikkal ásatták meg a saját sírjukat, és meztelenül végezték ki őket. Lásd *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein.* Szerk. Krausz Tamás, Barta Tamás. Budapest, Russica Pannonicana, 2014, 353.

3 Beorn a „szexualizált erőszak" kifejezést használja. Waitman Wade Beorn: *Marching into Darkness.* Cambridge, Harvard University Press, 2014, 167.

4 A háborús nemi erőszakról szóló, talán legátfogóbb áttekintés Wendy Jo Gertjejanssen munkája, a *Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front during World War II,* PhD-disszertáció, University of Minnesota, 2004. Újabb könyv Pető Andrea igen találó című munkája, az *Elmondani az elmondhatatlant* (Budapest, Jaffa, 2018), amely úttörő módon dolgozza fel a magyar nők tömeges megerőszakolását a szovjet katonák által a második világháborúban.

5 Cesarani egyike azon ritka szerzőknek, akik a zsidó nők elleni, különféle országokban elkövetett nemi erőszakról is beszélnek. David Cesarani: *Final Solution – The Fate of the Jews 1933–1949.* New York, St. Martin, 2016, XXXVIII–XXXIX. Külön fejezet a zsidó nők megerőszakolásáról Ukrajnában: Anatoly Podolsky: „The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women under Nazi Occupation, 1941–1944." In *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust.* Szerk. Sonja M. Hedgepeth, Rochelle G. Saidel. Waltham, Brandeis University Press, 2010.

6 James C. McKinley, Jr.: „Legacy of Rwanda Violence: The Thousands Born of Rape." *The New York Times,* 1996. szeptember 23.

7 Keith Lowe: *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II.* New York, St. Martin's Press, 2012, 51. Nem lehet tudomást nem venni a szovjet katonák irtózatos nemierőszak-hullámáról sem az általuk megszállt területeken.
8 Lowe: *Savage Continent,* 52.
9 Cesarani: *Final Solution,* 408.
10 Randy Thornhill: „Why Men Rape." *The Sciences,* 2000/1.
11 *Kiemelés tőlem – G. E.* Korábban már idéztünk ebből a beszámolóból, ugyanis ez volt az a kamenyec-podolszkiji mészárlásról szóló jelentés, amely a rettenetes eseménnyel szinte egy időben eljutott Budapestre. Az adatközlő személyét sajnos nem sikerült azonosítani. Lásd Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve. IV–V. 1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 229.
12 Marion Samuel tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972.
13 S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv.
14 Marion Samuel, illetve Yaffa Rosenthal tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972., 16308. Lásd még Mosheh Zelmanovits tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 48229.; S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv.
15 A magyarokat útközben tették közös csoportba a romániai menekültekkel. Yaffa Rosenthal tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 16308.
16 Újabb kutatások a női és férfi túlélők öngyilkossági rátáját összevetve arra jutottak, hogy nők esetében a cselekmény csaknem háromszor gyakoribb, mint a férfiaknál. És lényegesen gyakoribb a teljes népességgel egybevetve is. Lásd Judy Siegel-Itzkovich: „High Suicide Rate among Jewish Women Who Escaped Holocaust." *Jerusalem Post.* https:// www.jpost.com/Business-and-Innovation /Health-and-Science/High-suicide-rate-among-Jewish-women-who-escaped -Holocaust-451769; Tamara Traubmann: „Study: Holocaust Survivors 3 Times More Likely to Attempt Suicide." *Haaretz.* https://www.haaretz.com/1.4929773.
17 Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279.
18 Beorn: *Marching into Darkness,* 171.
19 Lubell Erzsébet tanúságtétele. USHMM Oral History, 1992.A.0125.77, RG-50.233.0077. Myrna Goldenberg „túlélési szexről" beszélt: Myrna Goldenberg: „Rape during the Holocaust." In *The Legacy of the Holocaust: Women and the Holocaust.* Szerk. Zygmunt Mazur, Jay T. Lees, Arnold Krammer, Władysław Witalisz. Krakkó, Jagiellonian University Press, 2007, 109.
20 Cesarani: *Final Solution,* 347.; Gertjejanssen: *Victims, Heroes, Survivors,* 303–318. Jakobovits Bözsivel (a szerző édesanyjának unokatestvérével) a kitelepítettek táborában szerzett élményeiről a szerző készített interjút Izraelben, 2012. május 15-én.

21 Brenner Cipora tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279. A témába vágó, megvilágító erejű cikk: Anna Hájková: „The Holocaust Is Having a #MeToo Moment, »How should we handle Holocaust victims who also suffered sexual violence – at the hands of other Holocaust victims?«" *The Tablet,* 2019. október 8. https://www.tablet mag.com/jewish-arts-and-culture /292226/holocaust-metoo-moment.
22 Gertjejanssen: *Victims, Heroes, Survivors,* 220.
23 Wendy Jo Gertjejanssen egész fejezetet szentel a témának. Gertjejanssen: *Victims, Heroes, Survivors,* 153–223.
24 Richard J. Evans: *The Third Reich at War.* New York, Penguin Press, 2010, 193.
25 Gertjejanssen: *Victims, Heroes, Survivors,* 54.
26 Father Patrick Desbois: *In Broad Daylight: The Secret Procedures Behind the Holocaust by Bullets.* New York, Arcade Publishing, 2018, 126., 167–168.
27 Ilja Ehrenburg – Konsztantyin Szimonov: *In One Newspaper: A Chronicle of Unforgettable Years.* Ford. Anatol Kagan. New York, Sphinx Press, 1985, 412–413.
28 Jehoschua Gertner – Danek Gertner: *Home Is No More: The Destruction of the Jews of Kosów and Zabie.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2000, 77.
29 Lásd www.jewishgen.org/Yizkor/Pinkas_poland/pol2_00320.html; https ://www.geni.com/people/Beril-Bronislaw-Bruno-Dov-Lieblein-Krumholz-Dr /6000000000958 8971959; Alexander Kruglov: „Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945". http://www.ushmm.org/research/center/encyclopedia/.
30 Thomanek különösen gyűlöletes figurája volt a Galíciában zajló népirtásnak. Omer Bartov: *Anatomy of a Genocide: Life and Death of a Town Called Buczacz.* New York, Simon & Schuster, 2018, 193–195.
31 Abraham Liebesman: *With the Jews of Stanislawów during the Holocaust.* Ford. Sigmund Graubart. Atlanta, k. n., 1990, 24–25., 28., 38.
32 Schindler Gestapo-tisztet nem sikerült azonosítanunk.
33 A rabbi testét megtalálták a háború után. Rebeka Mondschein tanúságtétele, 1946. augusztus. Idézi Daniel Mendelsohn: *The Lost: A Search for Six of Six Million.* New York, HarperCollins, 2006, 208–210.
34 Előfordult néhányszor – nem túl gyakran –, hogy a helyi közigazgatási vezetők, bár kifogástalan náci pedigréjük volt, mégis tiltakoztak a keleti gettókba frissen deportált német zsidók megölése ellen, mert végeredményben „kulturális értelemben" ők is németek voltak, vagyis nem voltak eléggé lealacsonyítva ahhoz, hogy válogatás nélkül lemészárolják őket.
35 *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal.* XXIX. Nürnberg, Secretariat of the Military Tribunal, 1948, 165. Idézi Edward B. Westermann: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust." *Holocaust and Genocide Studies,* 2016. tavasz, 1. 4.
36 Lásd Beorn: *Marching into Darkness;* Gertjejanssen: *Victims, Heroes, Survivors;* Edward B. Westermann: „Drinking Rituals, Masculinity, and Mass Murder in

Nazi Germany." *Central European History,* 2018/3. 367–389.; Uő: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder?".

37 Krüger és beosztottjai lengyel nőket is rendszeresen bántalmaztak. A zsidó nők megerőszakolása széles körben szokásban volt az egykori szovjet területeken. Lásd „Liquidation of the Jews in Mstislavl." In Cesarani: *Final Solution,* 399–400.; William Tannenzapf: *Memories from the Abyss.* Toronto, Azrieli Foundation, 2009, 17.; továbbá „Stanislawow." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland.* II. *Eastern Galicia.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980, 368.

38 Lásd „Leitender Sanitäts Offizier OFK 365", Az.: 49.s. (I), Monatsbericht, St. Qu., 1941. november 18., NARA, RG 242, T 501, R. 214, Fr. 1240-1243. Idézi Gertjejanssen: *Victims, Heroes, Survivors,* 201. Drohobicsban legalább két bordély működött, Tarnopolban egy.

39 Egyes jelek szerint 1942 márciusára a zsidó nőket kizárták a Wehrmacht bordélyaiból. Gertjejanssen: *Victims, Heroes, Survivors,* 188., 282.

40 Michael Jackson (Jakubowics) tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 26142.

7. Vissza a szakadékból. Menekülés és túlélés

1 A levelet Kamenyec-Podolszkijból küldték, a dátuma 1941. augusztus 4. Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 215. Fontos megjegyezni, hogy a deportáltak megmeneküléséről, illetve megmentéséről csak a közelmúltban jelent meg áttekintés: Gellért Ádám – Gellért János: „Menekülés a népirtás elől." *Betekintő,* 2015/4.

2 MNL OL K-774. 1941. Távirat a Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosa Hivatalának. Egy másik megye alispánjának küldött példány is rendelkezésünkre áll. MNL OL K-149. BM Res, 785. 13120. VII. res. 1941.

3 MNL OL K-149. 130. d. 1941-6-6891. sz. akta, 1011. 201/7-1941. biz. A határvidéki Magyar Királyi Rendőrkapitányság és az alá tartozó kirendeltségek 1941. harmadik negyedévi működéséről szóló jelentés. Idézi Gellért–Gellért: „Menekülés a népirtás elől", 7.

4 Slachta Margit 1941. augusztus 13-i keltezésű üzenetében egyértelműen figyelmeztette a kormányzót a miniszteri utasítás semmibevételére.

5 Hermann Miklós beszámolója a máramarosi közigazgatási kirendeltség 1941. évi tevékenységéről. KTÁL 1961. fond, op. 3, od. 2b. 1113, 1–4. p.

6 Kricsfalussy ezredes úrnak, 1941. augusztus 12. MNL OL K-382. Kricsfalussy-Hrabár Endre csendőr ezredes volt az összekötő a kárpátaljai kormányzói biztos hivatala és a magyar honvédség galíciai állománya között.

7 Az augusztus 15-i és 17-i rendelet: MNL OL K-150. 4529. Idézi Majsai Tamás: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 71.

8 Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, 1941. október 22. MNL OL K-149. BM Res, 1941-6-12103. 844–845. Idézi Gellért–Gellért: „Menekülés a népirtás elől", 13.

9 Leibovits Imre: *Zsidótörvények – zsidómentők.* Budapest, Ex Libris, 2007, 327–328. A holokauszt idején zsidók ezreinek megmentésében játszott szerepéért Reviczky Imre alezredest a Yad Vashem Intézet beiktatta a Világ Igazai közé. Reviczky Ádám: *Vesztes háborúk, megnyert csaták.* Budapest, Magvető, 1985, 356–361.

10 *Kiemelés tőlem – G. E.* „Feljegyzés a deportálás körülményeiről és a közben elkövetett jogi visszaélésekről", Budapest, 1941. július 23., illetve „Gróf Apponyi György, Slachta Margit, dr. Szabó Imre és gróf Szapáry Erzsébet úti beszámolója – Budapest, 1941. augusztus 20." Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 201., 225.

11 Az augusztus 15-i rendelet tartalmára a 17-i távirat szövegéből következtethetünk, amely kifejezetten utal rá. ÁBTL, V-138271.; MNL OL K-149. 107. doboz, 1941-8. Lásd még Majsai: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben", 71.

12 Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.

13 Dr. Kern Aurél tanúvallomása Pásztóy Ámon tárgyalásán. BFL, XXV. 4. fond, A. 2890/51.

14 Hansi és Joel Brand később kulcsfigurái lettek a magyar zsidóság 1944-es, kudarccal végződő mentési kísérleteinek, az Adolf Eichmann-nal folytatott reménytelen tárgyalások során.

15 www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-056-01.html. 10 000 pengő 1941-ben 2000 amerikai dollárt ért, mostanában nagyjából 33 000 dollárral egyenlő. Krem József nagyivó és komoly szoknyavadász volt, aki szép hasznot tett zsebre ebből és a többi galíciai utazásából. Lásd még Andreas Biss: *Der Stopp der Endlösung.* Stuttgart, Seewald Verlag, 1995, 45–47.; Ronald Florence: *Emissary of the Doomed.* New York, Viking, 1993, 39–47. Ezekben az években román tisztek is hasonló mentőakciókkal próbálkoztak. Lásd Marcus Lecker: *I Remember: Odyssey of a Jewish Teenager in Eastern Europe.* Montreal, Concordia University Chair in Canadian Jewish Studies – Montreal Institute for Genocide and Human Rights Studies, 1999.

16 Springmann Sámuel kulcsfontosságú munkát végzett a magyarországi zsidók megmentésében a holokauszt idején, mégis alig tudunk valamit a személyéről. Yehuda Bauer: *Jews For Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945.* New Haven, Yale University Press, 1994, 152–153. Lásd még Szabolcs Szita – Sean Lambert: *Trading Lives? Operations of the Jewish Relief and Rescue Committee in Budapest, 1944–1945.* Budapest, Central European University Press, 2004. Lásd továbbá Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon.* I–II. 3. kiadás. Ford. Zala Tamás et al. Budapest, Park, 2015, I. 118.

17 Majsai Tamás helyesen gondolja, hogy a határon túli deportálások felfüggesztésében döntő fontosságú tényező Slachta megállapodása a kormányzó feleségével. Lásd Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 205–206., 217–218. „Red-Cross." USHMM, RG-19.045, Reel 12, File G-59/8-346 és C40-42.

18 *Képviselőházi napló, 1939.* XII. Budapest, Athenaeum, 1942, 62. A kárpátaljai kormányzói biztos megbízottját Kóczián Gáspárnak hívták, és Kozma Miklós hivatalában dolgozott. MNL OL K-774. Lásd még „Red-Cross." USHMM, RG-19.045, Reel 12, File G-59/8-346 és C40-42.

19 Zobel nem emlékezett a hazaszállítója nevére, de könnyen lehet, hogy Krem József mentette meg. Lásd Zobel László tanúságtételét. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.

20 Zsolt Ágnes: *Éva lányom* [Heyman Éva naplója]. Budapest, XXI. Század, 2011, 27.

21 A mezüzét a zsidó ház bejáratának ajtófélfájára erősítik. Egy pergamendarabkát foglal magába, a Tórából vett héber sorokkal (5Móz 6:4–9 és 11:13–21). Mosheh Zelmanovits (USC Shoah Foundation Visual History Archive, 48229.) és Günzenberger Fanny (DEGOB, 594. sz. jegyzőkönyv) tanúságtétele leírja a hosszú éjszakai vándorlásokat, amikor zsidó házat kerestek.

22 Pnina Kaufman-Blum: *Paamajim soá.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006, 51–53.; DEGOB, 129. sz. jegyzőkönyv; http://www.bigmeathammer.com/aushwitz115.htm; http://www.clevelandjewishnews.com/archives/helen-dub/article_1d8d0a15-8b0d-5e94-b889-1b6b4d2e5fda.html.

23 Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral History, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048.

24 *The Marmaros Book: In Memory of 160 Jewish Communities.* Szerk. S. Y. Gross, Y. Yosef Cohen. Tel-Aviv, Beit Marmaros, 1983, 1996, 380–381.

25 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 236–237. A levélíró által említett személy, Rózsi magyar állampolgár volt.

26 Lubell Erzsébet tanúságtétele. USHMM Oral History, 1992.A.0125.77, RG-50.233.0077.

27 Lea Solowitz, aki értett ukránul, véletlenül meghallotta, hogy az embercsempészek egymás közt arról vitatkoznak, bedobják-e a menekülteket a hajóról a folyóba. Lea Solowitz tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 6227.

28 A becslés magyar és galíciai szökevények elmondásán alapul. Lásd *Memorial book of Kolomey and its Surroundings (Kolomyya, Ukraine).* Szerk. Dov Noy, Mordechai Shutzman. Tel-Aviv, k. n., 1972, 313–315. Lásd még Jehoschua Gertner és Danek Gertner beszámolóját: *Home Is No More: The Destruction of the Jews of Kosów and Zabie.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2000, 73–75.

29 Marion Samuel tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972. Frojimovics Kinga idéz egy visszaemlékezést, melyben a szemtanú szökevények tömeges kivégzését írja le a Kőrösmező melletti erdőben. Kinga

Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2007, 150. 288. jegyzet.

30 Kozma Miklós levele Keresztes-Fischer Ferenchez. MNL OL K-149. BM Res, 1941-6-12103, 844–845. Kozma tekervényes lelkiismereti vívódásáról lásd Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* Budapest, PolgART, 2000, 766–777.

31 Lubell Erzsébet tanúságtétele. USHMM Oral History, 1992.A.0125.77, RG-50.233.0077.

32 A sznyatini határállomás parancsnoka Peter Leideritz, a kolomeai gettó gyilkosa volt. A melnicja-pogyilszkai Jizkor-könyvet lásd itt: www.jewishgen.org/Yizkor/Pinkas_poland/pol2_00320.html. A magyar külügyminiszter egy katonai üzenetből értesült arról, hogy a Gestapo Csernovicba menekülő magyar deportáltakat végzett ki. Idézi Fóris Ákos: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású." *Eszmélet,* 2017/115. 203.

33 Gertner–Gertner: *Home Is No More,* 76.

34 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 235.

35 Náray Antal jelentése, 1941. október 14. A Legfelső Honvédelmi Tanácstól. HM HIM HL, 2749.

36 Kozma levele a miniszterelnöknek. Öt nappal később Pásztóy elküldte Keresztes-Fischernek is. MNL OL K-774-1941, 1941. szeptember 13., és Kárpátaljai Kormányzói Biztos Hivatala: „Galíciába kiutasított zsidók visszaszivárgásának megakadályozása", 1941. szeptember 5. és 10. Lásd még Thomas Sandkühler: „Anti-Jewish Policy and the Murder of Jews in the District of Galicia, 1941–42." In *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies.* Szerk. Ulrich Herbert. New York, Berghahn Books, 2000, 110–111.

37 Az ötletet dr. Bánki százados katonai jelentéséből vette Pásztóy, ő javasolta a 30 kilométeres sávot is. MNL OL K-774. 1921 1. cs., 1941. szeptember 3. Lásd még HM HIM HL, 2749.

38 MNL OL K-83. 9. cs. 149/pol-1941. Jelentés Berlinből 1941. november 7-én. Szintén idézi Fóris: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású", 204–205.

39 „Zsidók beszivárgásának megakadályozása". Ezúttal is dr. Bánkitól. MNL OL K-774. 1921 1. cs., 1941. október 28.

40 Adler Zsigmond deportálásának egyik közvetett oka az lehetett, hogy apja, Adler Márkus Joel sütőségéd a galíciai Javirnik Ruszkijban (lengyelül Jawornik Ruski) született 1871. január 13-án. *Memorial book of Kolomey and its Surroundings,* 284. Az egyik hazaszökött fogoly kilenc hónapon át bujkált, mert félt, hogy internálják. Lásd K. H. tanúságtétele. DEGOB, 651. sz. jegyzőkönyv.

41 A rádióban elhangzott híradásról a New York-i Jewish Telegraphic Agency 1941. október 22-i beszámolójából tudunk. Lásd Karsai László: „A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban, 1941–1944." *Századok,* 2014/6. 1365–1374.

42 Szőcs László: „Kiraktak minket a semmi közepén." [Interjú Irene Weiss-szel.] *Népszabadság,* 2014. február 1.; Lea Solowitz tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 6227.
43 Gertler Imre tanúvallomása Pásztóy Ámon tárgyalásán. BFL, XXV. 4. fond, A. 2890/51.
44 Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.
45 Mosheh Zelmanovits tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 48229.
46 Az említett elnök, dr. Pásztor József az egyik fő szószólója volt a deportáltak megmentésének. Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.
47 Elie Wiesel: *Az éjszaka.* Ford. Balabán Péter. Budapest, Láng, 1990, 15–16.
48 E könyv szerzője négy feljegyzésből álló csomagot kapott Szakály Sándortól, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatójától. Mindet Krakkóból, illetve Lembergből küldték Berlinbe, sajnos azonban a dokumentumokhoz nincs forrásmegjelölés.
49 *Kiemelés tőlem – G. E.* Gertner–Gertner: *Home Is No More,* 76.
50 Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Pásztor József hagyatéka.
51 Az eredeti csoportban, amely ekképpen megmenekült a vérfürdőtől, bukovinai zsidók is voltak, akik külön szöktek. Lásd Fein Albert tanúságtételét. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive (UM-Dearborn), 25. Darnay László őrnagy volt a 16. kerékpáros zászlóalj parancsnoka. Az egyik emlékirat egy másik parancsnokról tud, Petrovay Károly ezredesről. Lásd http://gallai.net/ami-minket-illet/ nagyapam-naploja.
52 Michael Jackson (Jakubowics) tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 26142. A horodenkai Zsidó Tanács *(Judenrat)* közbenjárására a német parancsnok úti okmányokat adott Jacksonnak és a családjának. Jacob Hincsuk tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 19556.; Weiser Dezső vallomása. HM HIM HL, TGY 2962.
53 Idézet a Jonathan Harrison-féle Katzmann-jelentésből. Lásd http://holocaust-controversies.blogspot.com/2008/07/galicia.html. Lásd még Jacob Hincsuk tanúságtételét. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 19556.
54 Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban.* Budapest, Korona, 2001, 203. Lásd Ungváry Krisztián: „Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései." In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Szerk. Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005, 94. Werth aktív előmozdítója és kulcsszereplője volt annak, hogy Magyarország a német katonaság oldalán belépett a Szovjetunió elleni háborúba.
55 Moshe Tauber tanúságtétele. Ghetto Fighters' House Archive, 4484. A magyar katonák széles körű fosztogatásait jól dokumentálja Fóris Ákos: *A magyar*

megszálló politika a szovjet területeken 1941–1944. PhD-disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2021, 284–292.
56 Mila Sandberg-Mesner: *Light From the Shadows.* Montreal, Polish-Jewish Heritage Foundation, 2005. Lásd Ungváry Krisztián: „Hungarian Occupation Forces in Ukraine 1941–1942: Historiographical Context." *Journal of Slavic Military Studies,* 2007/1. 81–120.
57 HM HIM HL II. Kárpát-csoport, 2. doboz, 16. sz. mell. 120. Kárpát-csoport. I.b.41.VII.9. H. és K.; HM HIM HL, HM 72345/eln.13.–1941. Kárpát-csoport. Köszönet Fóris Ákosnak, aki felhívta a figyelmemet az információra.
58 Yitzhak Arad: *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941 – January 1943.* New York, Holocaust Library, 1989, 26, Operational Situation Report, USSR 23. sz. (1941. július 15.). Továbbá Christopher R. Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office.* New York, Holmes & Meier, 1978, 73. Lásd *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization.* Szerk. Ray Brandon, Wendy Lower. Bloomington, Indiana University Press, 2010, 132–133.; *A City and the Dead; Zablotow Alive and Destroyed: Memorial Book of Zabolotov (Zablotow) (Ukraine).* Ford. Schmuel Kahati. Tel-Aviv, Former Residents of Zablotow in Israel and the USA, 2017. http://www.jewishgen.org/yizkor/zabolotov/zab005.html.
59 MNL OL K-744. 1078., B. 1941, 1941. október 28. Függetlenül a nem túl konkrét szövegezésű megállapodástól, a magyar hatóságok továbbra is gyakran száműzték a hazaérkező menekülteket.
60 Raul Hilberg: *The Destruction of European Jews.* New York, Harper, 1992, 870. Románia zsidópolitikájáról lásd Jean Ancel: „The German–Romanian Relationship and the Final Solution." *Holocaust and Genocide Studies,* 2005. ősz, 2. 252–275.; Andrej Angrick: „The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union." Ford. William Templer. In *Yad Vashem Studies.* XXVI. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1998, 203–238.
61 Arad: *The Einsatzgruppen Reports,* 112. Operational Situation Report, 66. sz. (1941. augusztus 28.).
62 Salamon Alajos: „Katona naplóm. Orosz föld 1941", 1941. október 2., HM HIM HL, TGY 3213. A tárgyban talán a legjobb írás, mely ezt a forrást is idézi: Pihurik Judit: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943." *Múltunk,* 2007/3. 50.
63 Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* 199., 518–520. Lásd még Ronald Headland: *Messages of Murder: A Study of Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943.* Cranbury, NJ, Fairleigh Dickinson University Press, 1992, 132.
64 Gertner–Gertner: *Home Is No More,* 72–73. Galícia-szerte hasonló beszámolókat jegyeztek fel különféle városokból és falvakból. Lásd még Headland: *Messages of Murder,* 132–133.
65 Arad: *The Einsatzgruppen Reports,* 23. sz. jelentés.

66 A megszállással járó feladatok végrehajtásához, illetve a szervezéshez és közigazgatáshoz telepített erők szerény méretét jól mutatja az a tény, hogy egyetlen katonai szakasz irányítása alá olykor nem kevesebb mint 20-30 település is tartozott. HM HIM HL, Kárpát-csoport, 2. doboz, a Kárpát-csoport szolgálata a megszállt területeken IV/1, 4. Szombathelyit számos kollégája zsidóbarátként tartotta számon. A Szovjetunió elleni hadjárat indítása idején elégedetlen beosztott tisztjei eljárást kezdeményeztek ellene, de ezt a vezérkari főnök elutasította.

67 *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése, 1945.* Szerk. Gosztonyi Péter. Budapest, Zrínyi, 1990, 40.

68 Azért valószínű, hogy ez is Krüger kezdeményezésére történt, mivel a kolomeai Gestapo-különítmény csak 1941 szeptemberének első hetében érkezett Kolomeába. Lásd Blanca Rosenberg: *To Tell at Last: Survival under False Identity 1941–45.* Urbana, University of Illinois Press, 1995, 18., 22. Ez az epizód német forrásokból sem hiányzik, lásd „Ereignismeldung UdSSR des Chefs der Sipo and des SD", 23. sz. (1941. július 15.), Bundesarchiv Berlin (BAP), R 58/214, fol. 172. 1941 augusztusának második felében a magyarok megakadályozták a kolomeai zsidók lemészárlását, lásd „Tagebuch S.A", ZStL 208 AR-Z 277/60.

69 Az egész jelenetet részletesen írja le Lieszkovszky Pál ezredes. HM HIM HL, TGY 2833. Idézi Kaló József: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás." *Magyar Napló,* 2008/8. 29. Egy másik kortárs magyar forrás jelentősen eltér Lieszkovszky feljegyzésétől a menekülés részleteit illetően, az áldozatok létszámát pedig 40-re teszi. Lásd Siegler Endre ezredes. HM HIM HL, TGY 3255.

70 Számos feljegyzés erősíti meg ezt a történetet. A háború utáni zsidó tanúságtételek az említett zsidó csoport létszámát nagyjából 105 főre teszik. USHMM, RG-14.101M.3050.00001658, 86. Lásd *Memorial book of Kolomey and its Surroundings,* 275–276.; *A City and the Dead; Zablotow Alive and Destroyed;* Robin O'Neil: „Extermination of the Jews of Kolomyia and District." In Uő: *Extermination of the Jews of Galicia (Galicia, Poland).* PhD-disszertáció, University College, London. http://www.jewishgen.org/yizkor/galicia/gal002.htl; Tuvia Friedmann: „Police Battalion 24/Company 7, to the Order Police in Galicia, September, 24, 1942." In Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Collection UdSSR, Vol. 410, 508–510. Lásd még Kaló: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás", 27–32.

71 A Dnyeszteren az 1941. szeptember 1–6. közötti árvíz az összes hidat elmosta. Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.

72 HM HIM HL, Vezérkari főnökség. Az 1. vkf. osztályhoz beérkező helyzetjelentések, 208.

73 Szombathelyi Ferencről és a galíciai deportálásokra vonatkozó nézeteiről kiegyensúlyozott portrét ad Kaló: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás", 27–32.

74 Az embercsempészési kísérlet Kolomeából indult 1941. október 22-én. Dr. Deák Bélát a hadbíróság börtönbüntetésre ítélte. HM HIM HL, 4333. cs., 1941, 13.77709. sz. A bírósági iratok másolata a budapesti Holokauszt Emlékközpontban is megtalálható.

75 A jelentés dátuma 1941. december 18. Idézi *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..."* I–II. Szerk. Karsai Elek. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1962, I. 403–404., 406.

76 A munkaszolgálatos század és együttérző parancsnoka jóvoltából megmenekült Brenner Cipora élménye egyúttal a zsidó munkaszolgálatosok embermentési erőfeszítéseire is rámutat. *Memorial book of Kolomey and its Surroundings,* 276.

77 Max Eisen: *By Chance Alone.* New York, HarperCollins, 2016, 41–49. Magasabb képzettségük és jobb anyagi helyzetük miatt a zsidó gépkocsivezetők számaránya igen magas volt a Magyar Királyi Honvédségben. Reguláris, egyenruhás katonaként szolgáltak, nem munkaszolgálatosként – legalább 1942-ig. Lásd Gabriel Mermall (Mermelstein Gábor): *By the Grace of Strangers: Two Boys' Rescue During the Holocaust.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006, 127. Lásd még Morris Hershkovits tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 34346.

78 Samuel Gottesman tanúságtétele. USHMM Oral History, 199.8.10, RG-50. 63.0010.

79 Idézi *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...",* I. 429–430. Lásd DEGOB, 3031. sz. jegyzőkönyv, valamint Zobel László tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.

80 A MIPI már 1941. április 17-én, sok hónappal a deportálások megkezdése előtt igazolta saját szükségességét, amikor a deportálás megelőzésére helyezte a hangsúlyt.

81 Az 1939-ben hatályba lépett második zsidótörvény indokolásából. *Képviselőházi irományok, 1935.* XII. Budapest, Athenaeum, 1939, 306. Idézi Gellért–Gellért: „Menekülés a népirtás elől".

82 Országgyűlési felszólalás 1940. december 3-án. *Képviselőházi napló, 1939,* VIII. 1185. Idézi Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943.* Ford. Hajnal Piroska. Budapest, Bábel, 2002, 269.

83 A vita dátuma 1939. április 17. *Felsőházi napló, 1935,* IV. 15. Idézi Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943,* 123–124.

84 Miután sikerült elmenekülniük Galíciából, Nathan Blum és az apja a hírhedt budapesti toloncházba került. „Gérus hajehudim netulé ezráchut méhungarijá legálicijá bisnat 1941." *Jalkut moreset,* 1987/43–44. 42.

85 Weiss Edith mellett velük tartott még Polgár György, a MIPI ügyvezető elnöke és Pásztor József, a szervezet főtitkára.

86 MNL OL K-149. BM Res, 105, Box, 1941-6-12103, 780. Köszönet illeti Stark Tamást az információért. Stern Samu a neológ Pesti Izraelita Hitközség elnöke volt. Nathaniel Katzburg: „Stern Samu." In *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe.* http:// www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Stern_Samu.

87 Polgár György tanúvallomása Pásztóy Ámon tárgyalásán. BFL, XXV. 4. fond, A. 2890/51.

88 Ez volt a budapesti gyakorlat, a vidékiről nincsenek beszámolóink. Samu és felesége, Tildi (Matild) három kislányt neveltek.

89 Lásd Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 201.

90 Kirívó példa volt Irhóc falu (ukránul Vilhivci), ahol a helyi közigazgatás már négy hónappal a kiutasítás előtt felszólította a zsidókat, hogy szerezzék be az állampolgársági papírjaikat, de ez csak két családnak sikerült, mert a legtöbb ügy menetét szándékosan megakasztotta a közjegyző irodája.

91 Az eredeti dokumentum nem maradt fönn, csak Kozma rá adott válasza, benne a beadvány összefoglalásával. A beadvány egész ötlete dr. László Gyulától, a kárpátaljai zsidóság vezetőjétől származik. Feljegyzés, 1941. szeptember 13. MNL OL K-149, 107. doboz, 1941-8, 5048-18646.

92 Miközben nagyon valószínű, hogy ehhez a próbálkozáshoz a Magyar Vöröskereszt segítségére is szükség volt, erről semmiféle üzenetváltás nem maradt ránk – a Vöröskereszt levéltára az 1956-os forradalomban elpusztult. A MIPI nem volt hajlandó közleményeiben a kiutasítást „deportálásnak" nevezni, ehelyett makacsul ragaszkodott a hivatalos szóhasználathoz („áttelepítés", „evakuálás").

93 Kutatásaink során mindössze két olyan dokumentummal találkoztunk, amely megerősítette, hogy a levelek, csomagok, pénzküldemények célba értek. Az egyiket Kolomeából, a másikat Kalusból küldték. *The Marmaros Book,* 380–381. Lásd még Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 236–237.

94 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 209.

95 Véletlen, hogy mindkét szervezet vezetőségében ugyanazok a – főleg az arisztokrácia felső rétegéhez tartozó – személyek játszottak kulcsszerepet; de a két szervezet küldetése is részleges átfedésben volt. Weiss Edith a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottságban is vezető tisztséget viselt. Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 204.

96 *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...",* I. 406., 414., 429.

97 Az üzenet alapja a Joint budapesti képviseletétől, Joseph Blumtól és C. W. J. Newcombtól érkezett jelentés volt: „Communication from Paul T. Culbertson, Assistant Chief of the Division of European Affairs", 1941. szeptember 26., JDC Archives, Collection 1933–1944, File 708. Rajtuk kívül S. Bertrand Jacobson, a budapesti Joint-iroda vezetője is üzent a washingtoni Külügyminisztériumnak.

98 „Red-Cross." USHMM, RG-19.045, Reel 12, File G-59/8-346, C40-42. Az üzenetváltás dátuma 1941. december 3., illetve 5.

99 „Red-Cross." USHMM, RG-19.045, Reel 12., File G-59/8-346, C40-42. A kormányváltásra utaló részben külön megemlítik a korábbi szélsőjobboldali miniszterelnököt, Imrédy Bélát. A levél aláírása olvashatatlan, de mintha a két grófnő nemesi címe látszana rajta.

100 A Joint 1941. szeptember 26-án kelt távirata említi ezeket a számokat, sőt még a Galíciából érkezett, részletezőbb kifejtést is idézi. NARA, RG-59, M1206, 864.4016/170.

101 A négy üzenet dátuma július 25., augusztus 1., augusztus 8., szeptember 26. NARA, RG-59, M1206, 864.4016/157; RG-59, M1206, 864.4016/158; RG-59, M1206, 864.4016/163; RG-59, M1206, 864.4016/170.

102 A britek 1939-ben szakították meg a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. Michael Steward Blayney: *Democracy's Aristocrat: The Life of Herbert C. Pell.* New York, University Press of America, 1986, 105.

103 Pell próbálta megakadályozni a holokausztot, és az ENSZ Háborús Bűnöket Vizsgáló Bizottságának amerikai tagjaként segített a felelősök megnevezésében. Leonard Baker: *Brahmin in Revolt: A Biography of Herbert C. Pell.* New York, Doubleday, 1972, 34.

104 Szapáry Howard Trawerst, az amerikai misszió első titkárát tájékoztatta. Lásd „Telegram #374 from the Legation to the State Department", 1941. július 17. MNL OL K-63 85. cs. 10.t 10/7 4808/pol. 1941. Továbbá NARA RG-59 M1284-840-48/2644-30-552. A két világháború közötti amerikai diplomáciai tevékenység szerepéről ad képet: L. Nagy Zsuzsa: „Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944." *Történelmi Szemle,* 1990/3–4. 174–196. Lásd még *Discussing Hitler.* Szerk Frank Tibor. Budapest – New York, CEU Press, 2003.

105 NARA, roll 12,840.48, Refugees/2644. Lásd még Pell üzenetváltását Cordell Hull-lal a deportálásokról. „Expulsion of Jews from Subcarpathia", 1941. augusztus 7. Herbert Pell Papers, reel 8, no. 111/0029.

106 „Expulsion of the Jews from Subcarpathia". USHMM, Herbert Pell Papers, Box 4, 0029 Cordell Hull 1941, 1943–1944. Pell ugyanilyen kritikusan fogadta a Joint képviselőinek megkeresését.

107 Valószínű, hogy az amerikai Külügyminisztériumot Paul T. Culbertson, az Európai Ügyek Osztályának helyettes vezetője képviselte, akinek fontos szerepe volt abban, hogy a kiutasításról szóló hírek eljutottak az amerikai zsidó szervezetekhez. MNL OL K-6385. cs. 10. t 10/7 4808/pol. 1941.

108 Blayney: *Democracy's Aristocrat,* 102–105. Lásd még *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* Szerk. Ránki György et al. Budapest, Kossuth, 1968, 611–612.

109 A galíciai helyzetről s benne a magyar zsidók sorsáról szóló bőséges híradásokat a JTA június 26-ával, július 22-ével és 23-ával, augusztus 3-ával, 8-ával, 14-ével és 22-ével, valamint október 22-ével és 23-ával kezdődően tette közzé.

110 Jiddis nyelvű lapok: *Der Tog* és *Forverts,* 1941. október 23. Magyar nyelvű kiadványok: *Egyleti Élet,* 1941. augusztus 23. és november 1.; *Az Ember,* 1941. október 11. és 18.; *Amerikai Magyar Népszava,* 1941. október 28. Angolul: *The New York Times,* 1941. október 26.; *Contemporary Jewish Record,* 1941. december; Londonban: *The Jewish Chronicle,* 1941. október 24.

111 Blum szlovák állampolgár volt, és túlélte a koncentrációs tábort.

112 Sally M. Rogow: *They Must Not Be Forgotten.* Martinsburg, WV, Holy Fire Publishers, 2005, 53.

113 Majsai Tamás idevágó munkája úttörő jelentőségű a holokausztkutatásban: „The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf." In *Studies in the Holocaust in Hungary.* Szerk. Randolph L. Braham. New York, Columbia University Press, 1990, 113–163.; Tibori Szabó Zoltán: „Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig." In *Tanulmányok a holokausztról.* III. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Balassi, 2004, 115–123.

114 Mona Ilona: *Slachta Margit.* Budapest, Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 1993, 115. http://www.ppek.hu/konyvek/Mona_Ilona_Slachta_Margit_1.pdf. Lásd még Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 205–206.

115 Majsai: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben", 73.

116 Talán a legélesebben megrajzolt, mégis együttérző portré Slachtáról: Nyáry Krisztián: „Egy régi vágású kereszténydemokrata: Slachta Margit." 2019. május 5. https://www.facebook.com/nyary.krisztian/posts/10156390869899855/.

117 A Magyarországra érkező lengyel menekültekről szóló mértékadó munka: Kapronczay Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945.* Budapest, Mundus, 2009. Frojimovics Kinga fejezete a lengyelek megmentéséről zsidó szemszögből és mélységében tárja fel a kérdést. Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 172–209.

118 Lengyel Balázs: „A gyilkolás kezdete. Kőrösmező–Kamenyec Podolszkij." *Élet és Irodalom,* 2002. március 1.

119 Egy Weiss Edithről szóló életrajzzal vagy dokumentumkötettel továbbra is adós a történettudomány.

120 „Slachta Margit levele gróf Károlyi Józsefnének", illetve „A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának levele a Magyar Vöröskereszt Egyletnek". Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 203–205., 208–209.

121 Majsai Tamás véleménye szerint Ravasz László a keresztény körök másik fontos személyiségével, Cavallier Józseffel lépett kapcsolatba. Lásd „Báró Weiss Edith levele Ravasz Lászlónak". Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 227., 234.

122 Ez volt az egyik ok. Lásd Braham: *A népirtás politikája,* I. 250.

123 E gondolatok közül néhányat jól fogalmazott meg Frank Golczewski: „Shades of Grey: Reflections on Jewish–Ukrainian and German–Ukrainian Relations in Galicia." In *The Shoah in Ukraine,* 143–147.

8. Régi sebek feltépése. Felelősség és következmények

1 Leslie Gordon vallomása az Eichmann-perben, 1961. június 1-jén a magyar zsidók bucsacsi lemészárlásáról 1941 augusztusában. *The Nizkor Project,* www.nizkor.org; Christopher R. Browning: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban.* Ford. Szekeres Gábor. Budapest, K. u. K. Kiadó, 2019, 59.

2 *Kiemelés tőlem – G. E.* Somló Béla naplója. HM HIM HL, TGY 2811. Idézi Pihurik Judit: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943." *Múltunk,* 2007/3. 52.

3 *Kiemelés tőlem – G. E.* Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve. 1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 222.

4 Idézi Fóris Ákos: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású." *Eszmélet,* 2017/115. 202.

5 A jelentés dátuma 1942. január 17., fogalmazta a magyar vezérkar. Az ehhez kapcsolódó 1942. február 10-i dokumentum szintén említi a vegyes bizottságot. Idézi *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..."* I–II. Szerk. Karsai Elek. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1962, I. 407–408., 411.

6 Szombathelyi ellen vizsgálatot indítottak azzal a váddal, hogy orvosi igazolást szerzett egy zsidó üzletember fiának abból a célból, hogy az illető elkerülje a munkaszolgálatot. Lásd Kaló József: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás." *Magyar Napló,* 2008/8. 30.

7 Idézi Kaló: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás", 30. A tábornokot egy jugoszláv bíróság 1946-ban halálra ítélte.

8 Szombathelyi szerint a Kolomeába kiküldött Kricsfalussy-Hrabár Endre nyugalmazott csendőr ezredes volt az adminisztratív irányítás felelőse. Lásd HM HIM HL, Vezérkari főnökség. Az 1. vkf. osztályhoz beérkező helyzetjelentések, 208.

9 Mint már szó volt róla, Batizfalvy szerepét az 1941-es deportálásban egymásnak ellentmondó vélemények kísérték. Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 199., 202., 219–226. Batizfalvy saját visszaemlékezése és bírósági vallomása megerősíti a történetet.

10 Kozma Miklós levele a miniszterelnöknek. MNL OL K-429. Kozma Miklós miniszter iratai, 39. doboz.

11 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 222.

12 MNL OL K-149. 1941-8-1626, SZTTI 1130/1. Idézi még Mona Ilona: *Slachta Margit.* Budapest, Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 1993, 116. http://www.ppek.hu/konyvek/Mona_Ilona_Slachta_Margit_1.pdf.

13 Eleanor Perényi: *Több veszett el.* Ford. Vajda Tünde. Budapest, Kortárs, 2003, 113. A tettesek egy részét a háború után bíróság elé állították.

14 Götz Aly: *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race Hatred, and the Prehistory of the Holocaust.* New York, Metropolitan Books, 2014.

15 Márai Sándor: *A teljes napló, 1943–1944.* Budapest, Helikon, 2023, 111.

16 Ungváry Rudolf nemrég megjelent „hibrid regénye" a középosztályon belüli, soha föl nem oldott konfliktust tárgyalja. Ungváry Rudolf: *Balatoni nyaraló.* Budapest, Jelenkor, 2019. Lásd még Várnai Pál: „Nem bocsájtják meg a zsidóknak az életben maradást." [Interjú Ungváry Rudolffal.] *Szombat,* 2020. január 22.

17 Külön köszönet jár Kosztyó Gyulának, amiért felhívta a figyelmemet erre a dokumentumra. Helyénvaló itt megemlíteni Megay László ungvári alpolgármester nevét, ő ugyanis jelentős – és brutális – szerepet játszott 1944 tavaszán a város zsidóságának gettóba zárásában és kirablásában. KTÁL Fond 42., op. 1., od. zb. 2918.

18 Hermann Miklós beszámolója a máramarosi közigazgatási kirendeltség 1941. évi tevékenységéről. KTÁL Fond 1961, op. 3., od. 2b. 1113, 1–4. p.

19 Ezúttal is Kosztyó Gyulának jár köszönet éles szemű és mélyreható munkájáért, mellyel feltárta a zsidók – s következésképpen egész Kárpátalja – gazdasági tönkretételét. Lásd „Mit vesztett Kárpátalja magyarsága a holokaussztal? Egy minisztériumi állapotfelmérés elemzése (1939. augusztus)." In *Levéltári Közlemények.* 88. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2017, 325–346.

20 Kárpátalja két legnépesebb városa, Ungvár és Munkács lakosságának 27,2, illetve 48 százaléka volt zsidó. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Uzhhorod. Hozzá kell tenni, hogy a zsidó lakosság jelentős hányada szintén mezőgazdasággal foglalkozott.

21 Hermann Miklós beszámolója. KTÁL Fond 1961, op. 3., od. 2b. 1113, 1–4. p.

22 Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943.* Ford. Hajnal Piroska. Budapest, Bábel, 2002, 135.

23 Perényi: *Több veszett el,* 106. Márai Sándor ugyanezt az állapotot írja le a Felvidéken, ahol a zsidóság „az utolsó húsz esztendőben elhatározó hűséggel tartott ki a magyar kisebbség mellett, és választásokon, a kultúréletben mindig tüntetően támogatta a magyar érdekeket". Márai Sándor: *Hallgatni akartam.* Budapest, Helikon, 2016, 88.

24 Kiváló elemzést ad Kosztyó Gyula: „Az iskolapadtól a gázkamráig. A kárpátaljai zsidó népiskolai oktatás története." *Neokohn,* 2019. augusztus 19. https://neokohn.hu/2019/08/18/az-iskolapadtol-a-gazkamraig-a-karpataljai-zsido-nepiskolai-oktatas-tortenete. Lásd még Ságvári Ágnes: „Holokauszt Kárpatalján." In *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből.* Budapest, Napvilág, 2002, 33–66.

25 Ságvári megemlíti, hogy a magyar hatóságok sok ezer ruténtól elvették a földjét, és helyette gyengébb minőségű birtokokat adtak. Ságvári: „Holokauszt Kárpátalján", 48–49.

26 Gábor Kádár – Zoltán Vági: *Self-Financing Genocide.* Budapest, Central European University Press, 2001, 63. A holokauszt idején a magyar zsidóság gazdasági tönkretételének talán legátfogóbb feldolgozása: Uők: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, Jaffa, 2005.

27 *Kiemelés tőlem – G. E.* MNL OL K-774. Kárpátaljai Kormányzói Biztos Hivatala, 646/41/eln. Fejes Judit közvetlen kapcsolatot lát a gazdasági térhódítás és a deportálások között. Lásd Judit Fejes: „On the History of the Mass Deportation from Carpatho-Ruthenia in 1941." In *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later.* Szerk. Randolph L. Braham, Pók Attila. New York, Columbia University

Press, 1997, 305–327. Idézi még Karsai László: *Holokauszt.* Budapest, Pannonica, 2001, 230.

28 Somló Béla naplója. HM HIM HL, TGY 2811, 10. Idézi Pihurik: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren, 1941–1943", 52.

29 Salamon Alajos: „Katona naplóm. Orosz föld 1941", HM HIM HL, TGY 3212. Idézi Pihurik: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren, 1941–1943", 51.

30 Számos tanú és túlélő idézte fel ezt a többször is elhangzó mondatot. Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk." In *Kaminits-Podolsk & Its Environs.* Szerk. Abraham Rosen. Tel-Aviv, Organization of Emigrants from Kaminits-Podolsk and Its Environs, 1965, 66. Lásd még az Irene Weiss-szel készített interjút: Szőcs László: „Kiraktak minket a semmi közepén." *Népszabadság,* 2014. február 1.

31 A jelenetet Kárpátalján örökítették meg. T. Orgona Angelika: *Az amerikai grófné. Szápáryak és Széchényiek emlékei / The American Countess: Memories of the Szápáry and Széchényi Families.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 122.

32 A tény szóba került a 320-as tartalékos rendőrzászlóalj perében. Valószínűleg itt érdemes megemlíteni, hogy a magyar egységek nem voltak abban az állapotban, hogy olyan mentőakciót indítsanak, amely esetleg közelharccal jár. Lásd http://gallai.net/ami-minket-illet/nagyapam-naploja. Magyar részvétel a magyar zsidók vesztőhelyre kísérésében: Vihar Béla: *Sárga könyv.* Budapest, Hechaluc, 1946, 12–13.

33 Az egyenruhák hasonlósága miatt a tanúk összetéveszthették a különféle fegyveres egységeket, például az atrocitásokat elkövető csendőröket a határőrökkel. Köszönöm Szakály Sándornak, hogy erre felhívta a figyelmemet. Lásd Weiser Dezső tanúvallomása. HM HIM HL, TGY 2962; Michael Jackson tanúvallomása. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 26142.; továbbá Jehoschua Gertner – Danek Gertner: *Home Is No More: The Destruction of the Jews of Kosów and Zabie.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2000, 131–135. Kétségek merültek fel az egyik, Frojimovics Kinga által idézett emlékezés hitelességét illetően: a tanú menekültek tömeges kivégzéséről beszélt a Kőrösmező környéki erdőkben. Kinga Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2007, 150. 288. jegyzet.

34 Somló Béla naplója. HM HIM HL, TGY 2811. Idézi Pihurik: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren, 1941–1943", 52. Lásd még Leslie Gordon tanúvallomását az Eichmann-perben 1961. június 1-jén, magyar zsidók bucsacsi lemészárlásáról. *The Nizkor Project,* www.nizkor.org. Ezt Zobel László megerősítette az interjújában. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.

35 F. H. (Hermann Frimmer) tanúságtétele. DEGOB, 447. sz. jegyzőkönyv; Baruch Milch naplója az 1941 nyarán kezdődő német megszállás utáni tovsztei (a Lengyel Főkormányzóság egyik galíciai körzete) eseményekről; a bejegyzés 1943. júliusban vagy augusztusban keletkezett. USHMM, RG-02.208M (ŻIH

302/98, eredetileg lengyelül). Lásd még egy deportált család levelét: Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 230. Az utászzászlóaljak kegyetlenséggel határos keménységének híre köztudomású a magyar holokauszt folklórjában. Hasonló tapasztalatról beszélt Zobel László. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784. Gallai Ferenc visszaemlékezését lásd http://gallai.net/ami-minket-illet/nagyapam-naploja.

36 Majsai: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941", 235.

37 HM HIM HL, Kárpát-csoport, 2. doboz. A vezérkari főnök parancsának dátuma 1941. szeptember 15. Hasonló utasításban rendelték el 1942. január 13-án mindenféle kommunikáció beszüntetését a munkaszolgálatosok jelenlétében. Egy 1942. február 2-i utólagos jelentés ugyanilyen jelenségekről számol be. Idézi *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…"*, I. 406., 414., 429.

38 Idevág Zobel László tanúságtétele véletlenszerű megmeneküléséről Kolomeából egy magyar kémelhárító segítségével. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784. Egy másik túlélőt két nem zsidó paraszt mentett ki kárpátaljai falujából, és családjával együtt átcsempészték a határon. Frida Landau tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 43849. Lásd még a Deák Béla hadnaggyal szemben lefolytatott bírósági eljárás dokumentumait – Deákot két keresztény személy, Bertalan Mária és fia 1941. október 21-i átcsempészéséért vonták felelősségre. Az erre vonatkozó dossziét e kötet szerzője egy kamenyec-podolszkiji anyagokat tartalmazó dobozban találta a budapesti Holokauszt Emlékközpontban.

39 Elég felidézni a magyar részvételt az 1500 zsidó áldozatot követelő, Hajszin faluban elkövetett tömeggyilkosságban. Lásd a „Pápa Nándor és társai" per anyagát. BFL, B 7555-1950.

40 Az 1942. február 10-én kelt utasítást a magyar vezérkar adta ki. Idézi *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…"*, I. 411.

41 A háromoldalú kapcsolatot a legjobban Waitman Wade Beorn írta le.

42 Lehet, hogy ezek Josef Meiler alezredes, a kamenyec-podolszkiji városparancsnok szavai. Deutsch: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk", 67.

43 Leslie Gordon tanúvallomása Adolf Eichmann perében, 1961. június 1-jén. Érdemes megjegyezni, hogy Kolomeában mindössze egy tiszt nem volt hajlandó részt venni a vérengzésben. Karl Gross hadnagyot semmiféle retorzió nem érte emiatt, csak fölmentették a részvétel alól. Lásd http://www.deathcamps.org/occupation/kolomyja%20ghetto.html.

44 Gabriel N. Finder – Alexander V. Prusin: „Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust." *East European Jewish Affairs,* 2004/2. 106.

45 Megint csak Patrick Desbois atya könyve vet éles fényt a népirtás teljes folyamatára és benne az ukrán segéderők központi szerepére. Father Patrick Desbois: *In Broad Daylight: The Secret Procedures Behind the Holocaust by Bullets.* New York, Arcade Publishing, 2018.

46 A tartalékos rendőrzászlóaljak holokausztban játszott szerepét dokumentáló két legjelentősebb munka: Edward B. Westermann: *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East.* Lawrence, University Press of Kansas, 2005; Browning: *Átlagemberek.* Sajnos a 133-as és a 320-as zászlóaljat egyik szerző sem tárgyalja külön.

47 Amint már szó volt róla, Jeckeln tárgyalásán szóba sem került a felelőssége 23 600 ember meggyilkolásában Kamenyec-Podolszkijban. Massimo Arico: „»Seht euch diesen Mann an«; Kamenec-Podolski, 27–29 August 1941".

48 Idézi Peter Hayes: *Why? Explaining the Holocaust.* New York, W. W. Norton, 2017, 257.

49 Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt.* Budapest, Jaffa, 2019, 23., 68. Lásd még Rigó Máté: „Hétköznapi emberek." In *1944/1945. Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* Szerk. Bódy Zsombor, Horváth Sándor. Budapest, MTA BTK TTI, 2015.

50 A KEOKH legfontosabb képviselője Martinidesz Ödön volt, a nyomozói osztály vezetője. Lásd Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 107–109. Meskó Arisztid kárpátaljai rendőr főtanácsosról keveset lehet tudni, de kijelentései és cselekedetei fájdalmasan tanúsítják Kárpátalja pusztulását.

51 A kőrösmezei átmeneti tábor parancsnokaként Orbán Rudolf a háború után könnyűszerrel elhallgatta szerepét a hírhedt tábor irányításában. HM HIM HL, AKVI 1770/-1890. Lásd még Marion Samuel tanúságtételét. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972.

52 Keresztes-Fischer példája ráébresztett arra, hogy a második világháborús magyar valóság képe sem volt fekete-fehér, és rávilágított egy nehezen felfogható ellentmondásra: a magyar rezsim sem volt homogén, és a tettesek olykor megmentővé váltak a holokauszt idején – természetesen csak a háború későbbi szakaszaiban, amikor már meg lehetett jósolni a harc kimenetelét. Lásd még Veszprémy: *Gyilkos irodák.*

53 Továbbra is megírásra vár egy kiegyensúlyozott elemzés Keresztes-Fischer Ferenc szerepéről az 1941-es deportálásokban. Parlamenti felszólalását lásd *Képviselőházi napló, 1939.* XII. Budapest, Athenaeum, 1942, 62. Idézi még Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land,* 107. George Orwell: „A politika és az angol nyelv." In Uő: *Miért írok?* Ford. Szatmári Zsófia. Budapest, Open Books, 2022, 132.

54 MNL OL K-491. 2. cs. K 491-1942-369, 1942. október 28. Idézi Fóris: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású", 204.

55 Nem sikerült a mondás nyomára bukkannom, de általában Ungváry Krisztiánnak tulajdonítják.

56 Körülbelül 4000 budapesti zsidót szállítottak el Galíciába. Lásd *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont.* http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=topicevents&map_id=13&tmpl=dka&full=0&Itemid=204.

Werth gyakran eltitkolta a kormány elől az általa önkényesen meghozott, nagy horderejű döntéseket.

57 Az utazás résztvevője volt Sándor Jenő és Batizfalvy Nándor a KEOKH képviseletében, Meskó Arisztid Kárpátaljáról, továbbá két katonatiszt. Kiss Árkád kihallgatási jegyzőkönyve. ÁBTL, 3. 9. V-104139.

58 Peter Longerich: *Heinrich Himmler.* New York, Oxford University Press, 2012, 619. Lásd még Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon.* I–II. 3. kiadás. Ford. Zala Tamás et al. Budapest, Park, 2015, I. 327–328. A román fél természetesen rögtön visszautasított volna egy ilyen javaslatot.

59 Lásd *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…"*, I. 407–408.; MNL OL K-149. 130. dob. 1942–6-6892-50/1952, 1942. január 12.

60 Frojimovics Kinga úttörő tanulmánya kiválóan mutatja be a KEOKH-ban uralkodó törvénysértő állapotokat: „Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után." https://docplayer.hu/15748211-Deportalas-galiciaba-a-kamenyec-podolszkiji-verengzes-utan-1941-1942.html. Thomas Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944.* Bonn, Dietz, 1996, 153. 120–121. jegyzet.

61 Lásd Majsai: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben", 82. 53. jegyzet.

62 A nemesi származású Teleki Pál 1941-ig szolgált miniszterelnökként. Erős ellenérzései voltak a németbarát orientációval szemben. Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941.* Budapest, Osiris, 1998, 95.

63 Kádár Gyula jól foglalja össze Werth felelősségét abban, hogy Magyarország belépett a világháborúba. Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, Magvető, 1984, 384–402.

64 *Kiemelés tőlem – G. E.* Karsai: *Holokauszt,* 228. Lásd Pritz Pál: *A Bárdossy-per.* Budapest, Kossuth, 2001, 48–49.; *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1962, 302–307.

65 A memorandumot megkapta a miniszterelnök és a belügyminiszter is. MNL OL K-774. Kárpátaljai Kormányzói Biztos Hivatala. Memorandum, 646/1941. eln. sz. 1. cs., 1941. szeptember 10. Nyolc nappal később Kozma Miklós közvetlenül értesítette a miniszterelnököt és a belügyminisztert erről a döntésről. Lásd MNL OL K-774. 646/1941, 1941. szeptember 18.

66 Feljegyzés Bárdossy Lászlónak, 1941. szeptember 16. MNL OL K-774-1941. 1. cs.

67 „A Letter from Margit Slachta to Baroness Edith Weiss", 1951. február 23. Archives of the Convent of the Hungarian Social Sisters, Buffalo, NY. Idézi még Mona: *Slachta Margit,* 116.

68 Herbert Pell Papers (keltezés nélkül). USHMM, Box 4, 0029, Reel 8. Lásd Márai Sándor megjegyzését Bárdossy felelősségéről, illetve bűnösségéről. Márai: *Hallgatni akartam,* 135.

69 Márai: *Hallgatni akartam,* 44.; Bibó István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után." In *Válogatott tanulmányok. 2. (1945–1949).* Szerk. Vida István. Budapest, Magvető, 1986; Pritz: *A Bárdossy-per,* 64. A legteljesebb beszámoló Bárdossy tárgyalásáról: Uő: *Bárdossy László a népbíróság előtt.* Budapest, Maecenas, 1991.

70 Idézi Szegedy-Maszák Marianne: *Csókolom a kezét.* Ford. Rakovszky Zsuzsa. Budapest, Libri, 2014, 89. A történelem bizonyította Bárdossy meggondolatlanságát; döntése, hogy Magyarország lépjen be a háborúba Németország oldalán, végveszélybe sodorta a hazáját.

71 „Jelentés a Galíciába kitolocolt zsidók németek általi kitoloncolásáról, Berlin, 1941. november 7.", MNL OL K-83. 9. cs. 149/pol. 1941. Köszönet Fóris Ákosnak, amiért felhívta a figyelmemet a jelentésre. Lásd Fóris: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású", 204–205. A Németországból és a Cseh–Morva Protektorátusból keletre tartó, zsidókat szállító vonatok 1941 októberétől indultak el a deportáltakkal. Lásd David Cesarani: *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949.* New York, St. Martin's Press, 2016, 416–432.

72 *Képviselőházi napló, 1939.* XI. Budapest, Athenaeum, 1941, 537. 1941. november 21. A belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc beismerése megint más megvilágításba helyezi a történteket. 1941. november 26-án a miniszter nyilvánosan elismerte felelősségét a deportálásokban, a képviselőházban ugyanis kijelentette: „Amikor csapataink Galíciában annyira előrenyomultak, hogy oda már a zsidókat ki lehetett vinni, én elrendeltem, hogy a galíciai kiutasított zsidókat […] vigyék vissza a szülőhelyükre." *Képviselőházi napló, 1939,* XII. 60–62. Lásd Karsai: *Holokauszt,* 230.

73 Pritz: *Bárdossy László a népbíróság előtt,* 87., 152., 205. Lásd még Márai: *Hallgatni akartam,* 127–137., továbbá Braham: *A népirtás politikája,* I. 220–229. Hans Frank tárgyalásáról lásd Philippe Sands: *Kelet-nyugati utca. A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről.* Ford. Farkas Krisztina. Budapest, Park, 2020, 488. Frankot kilenc hónappal később, 1946. október 16-án felakasztották.

74 Idézi Gellért Ádám – Gellért János: „A gyomrom összeszorult, bekövetkezett, amitől tartottunk." *Index,* 2017. szeptember 20. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2017/09/14/magyar_zsidok_deportalasa_1941-ben. Úgy tűnik, a feljegyzés szerzője egy Slachta Margit vezette, képviselőkből és egyházi személyiségekből álló küldöttség jelentésére hivatkozik.

75 „Memorandum to László Bárdossy from Herbert Pell", 1941. július 24. MNL OL K-6385. cs. 10. T. 10/7 4808/pol. 1941.

76 Korn Horváth Zsuzsa az ezredfordulón kísérletet tett a deportálásokért felelős személy megtalálására és elsősorban Bárdossy László bűnösségének megállapítására. Korn Horváth Zsuzsa: „Adalék a magyar holokauszt első szakaszának történetéhez és a Bárdossy-kormány felelősségéhez." *Élet és Irodalom,* 2000. január 7.

77 Ormos Mária mesterien tolmácsolja Kozma kínzó belső küzdelmét saját lelkiismeretével a deportált zsidók megölése miatt. Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* I–II. Budapest, PolgART, 2000, II. 766–767. Lásd Cs. Szabó László: „Kozma Miklós." In Uő: *Hűlő árnyékban. Életrajzi írások.* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982, 86–87.

78 A csaknem a háború végén, 1945. március 14-én kiadott különös irat nemcsak Kozmát zárta ki a rendből, hanem egyidejűleg a fiát is megfosztotta a vitézi címtől. A másolatot Szakály Sándor küldte el e könyv szerzőjének. Az esetet szintén megemlíti *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…"*, I. CIX–CX. Ugyanezt támasztja alá MNL OL K-429-35-507. Lásd Majsai: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben", 82. 53. jegyzet.

79 Henry Eaton: *The Origins and Onset of the Romanian Holocaust.* Detroit, Wayne State University Press, 2013; Dennis Deletant: *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944.* London, Palgrave, 2006; Frederick B. Chary: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944.* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972; Peter Longerich: *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews.* New York, Oxford University Press, 2012; Jacques Sémelin: *Persécutions et entraides dans la France occupée: comment 75% des Juifs en France ont échappé à la mort.* Párizs, Les Arènes – Seuil, 2012.

80 A német, cseh és osztrák zsidók deportálása és meggyilkolása már 1941 októberében és novemberében elkezdődött. A wannseei konferencia inkább olyan esemény volt, ahol a végső megoldás elgondolását hivatalosan megosztották a nem náci német vezetőkkel is. Tőlük várták, hogy segítsenek megszervezni az összes, német megszállás alatt álló európai terület zsidóságának elszállítását az SS által működtetett lengyelországi megsemmisítő táborokba.

9. Rekviem a deportáltakért. Megválaszolatlan kérdések

1 A szónoki kérdést Elsa Binder írta le a sztaniszlaui gettóban vezetett naplójába. „Stanisławów diaries and testimonies". USHMM, 1995.A.0140, 38.

2 Ian Kershaw: *A pokolba és vissza. Európa 1914–1949.* Ford. Molnár György. Budapest, Kossuth, 2021, 409.

3 Ez 1941. október 16-án történt, a tömeggyilkosság után. Somló Béla-iratok. HM HIM HL, TGY 2811, 51.

4 Schaje Schmerler visszaemlékezése. *Nadworna, Stanislav District; Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine).* Szerk. Israel Carmi. Tel-Aviv, Nadwórna Community in Israel and America, 1975, 21.

5 V. Csernyavszkij tanúságtétele. USHMM, RG-22.002M\7021\64\64-799\799-0186.TIF. Az efféle borzalmas látvány nem volt Kamenyec-Podolszkij előjoga. Hasonló emlékezések hangzottak el az ukrajnai Berdicsivről és a belarusz Krupkiról, ahol a tömör, áthatolhatatlan talaj nem tudta beinni a vért. David Cesarani: *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949.* New York, St. Martin's

Press, 2016, 403. Lásd még Waitman Wade Beorn: *Marching into Darkness.* Cambridge, Harvard University Press, 2014, 79.

6 Edward B. Westermann: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust." *Holocaust and Genocide Studies,* 2016. tavasz, 1. 7.

7 Kötetlen beszélgetés James Hatley professzorral, 2019. január 10.

8 Father Patrick Desbois: *In Broad Daylight: The Secret Procedures Behind the Holocaust by Bullets.* New York, Arcade Publishing, 2018, 254.

9 A tömeges kivégzések után ez az eljárás általánosnak volt nevezhető egész Kelet-Európában. Lásd Desbois: *In Broad Daylight,* 197–220. A vallomást Fjodor Alekszandrovics Zaloga ukrán rendőr tette Kamenyec-Podolszkijban, a rendkívüli szovjet állami bizottság előtt. USHMM, RG-31.018M. Lásd még http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/chgkSovietReports.asp?cid=278&site_id=288. A rendőrt 1944-ben kivégezték.

10 Simonyi István főhadnagy helyzetjelentése, 1941. november 3. HM HIM HL, HM 4927. cs. 54861/ eln. 1.b–1942. Idézi Fóris Ákos: „Zsákmányjog a keleti hadszíntéren." *Újkor.hu,* 2018. január 1. http://ujkor.hu/content/zsakmanyjog-keleti-hadszinteren.

11 Timothy Snyder: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* 2. kiadás. Ford. Szántó Judit. Budapest, Park, 2022, 237.

12 Timothy Snyder: „Germany Must Own Up To Past Atrocities in Ukraine." *Kyiv Post,* 2017. július 7.

13 Eleanor Perényi: *Több veszett el.* Ford. Vajda Tünde. Budapest, Kortárs, 2003, 65.

14 A jelentés dátuma 1941. szeptember 26. KTÁL, Fond 258, op. 1, od. zb 165, 2. p. A folyamatról áttekintést ad Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949.* Budapest, VERITAS Intézet – Magyar Napló, 2015.

15 Elie Wieselt idézi Carol Rittner – Sandra Meyers: *Courage to Care: Rescuers of Jews during the Holocaust.* New York, New York University Press, 1986, 2. Michael Jackson tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 26142. Negyven évvel később Marion Samuel keserűen idézte fel ezt a gyerekkori emlékét. Lásd Marion Samuel tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972.

16 Patrick Leigh Fermor: *Between the Woods and the Water.* New York, New York Review of Books Classics, 1986, 215.; Márai Sándor: *Hallgatni akartam.* Budapest, Helikon, 2016, 88.

17 Joyce Carol Oates: „Not All There." *The New Yorker,* 2017. február 13. és 20., 93.

18 Tsipora Krauss tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 39642.

19 Baruch Milch naplója. USHMM, RG-02.208M (ŻIH 302/98).

20 Kershaw: *A pokolba és vissza,* 460.

21 Pásztóy feljegyzése a külügyminiszterhez. MNL OL K-149. 107. doboz, 141-8, 5048-18646. Hasonló szám szerepelt a határőrségekre küldött utasításában. MNL OL K-149. 6. t., 250. cs., 130. d., 6891. dosszié, 1011. 201/7-1941. A jelentés dátuma október 14., és 1941 harmadik negyedévére vonatkozik.

22 S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv. Lásd még MNL OL K-774. 1941, 1. cs. 1941. szeptember 3. Egyes jelentések Volóc (ukránul Volovec) községet is említik tranzitállomásként. Yaffa Rosenthal családját katonai teherautóra rakták át a vasútállomáson. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 16308.

23 JDC Archives, Countries and Regions, 1933–1944, Reel 50. Ugyanitt a német uralom alatti országokból érkezett zsidó menekültek számát 2800-ra teszik.

24 Shmuel Milo története egészen rendkívüli. Családjával együtt Galíciába deportálták. Amikor apjával megkísérelték a visszatérést Magyarországra, Shmuelt elkapták a német biztonsági erők, és 1942-ben Auschwitzba hurcolták. Lásd Shmuel Milo tanúságtétele. USHMM Oral history, 1995.A.1272.332, RG-50.120.0332.

25 Aris Folley: „Auschwitz Museum: Important to Remember Holocaust »Did Not Start from Gas Chambers«." *The Hill,* 2018. november 27. https://thehill.com/blogs/blog-briefing-room/news/418487-auschwitz-museum-says-its-important-to-remember-holocaust-did.

26 Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral history, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048. Beszámolóját megerősíti egy videón megörökített visszaemlékezés: Moldova Ágnes: *„elaludt az Isten..."* Dokumentumfilm, 2018.

27 Höß szavait idézi Philippe Sands: *Kelet-nyugati utca. A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről.* Ford. Farkas Krisztina. Budapest, Park, 2020, 440.

28 Ezeket a munkaszolgálatosokat a német hadseregnek adták át, hogy rabszolgamunkát végeztessenek velük különféle iparvállalatoknál. A szerző édesapját a hírhedt mauthauseni koncentrációs táborba küldték 1944 novembere táján.

29 S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv.

30 S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv. Egy másik túlélő is hasonló tragédiát élt meg: „Sajnos egyedül maradtam, Auschwitzban meggyilkolták a feleségemet és a gyerekeimet." B. J. tanúságtétele. DEGOB, 69. sz. jegyzőkönyv.

31 Dokumentumfilm Hugo Gryn rabbi hazatéréséről szülővárosába, Beregszászra. https://www.youtube.com/watch?v=5bezFjUzgms. A deportáltakat tévesen mondja magyar zsidóknak. A sétapálcás megjegyzés Slachta Margittól származik, aki 1941. augusztus 10-én meglátogatta az átmeneti tábort. Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve. IV–V. 1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 221.

32 A két falu: Iszka és Alsóhidegpatak. A területről sok iskolaigazgató hasonló jelentést küldött. KTÁL, Fond 42, op. 5., od. zb. 116., 1. & 6. p.; KTÁL, Fond 162, op. 3, od. zb 1826, 2. p. Köszönet Kosztyó Gyulának, aki felhívta a figyelmemet ezekre a fontos dokumentumokra.

33 Ian Kershaw: *Hitler, the Germans and the Final Solution.* New Haven, Yale University Press, 2008, 184., 199.

34 Zsolt Ágnes: *Éva lányom* [Heyman Éva naplója]. Budapest, XXI. Század, 2011, 26.

35 Zsolt: *Éva lányom,* 60.

36 A Hincsuk család – magát kereszténynek mondva – megélte a felszabadulást, és a háború után Izraelbe vándorolt ki. Jekatyerina Gincsuk tanúságtétele. YVA, JM/19711. Lásd még USHMM, RD-22.002M\7021\64\64-799\,799-0116.TIF.

37 Yaffa Rosenthal tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 16308.

38 Pnina Kaufman-Blum: *Paamajim soá.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006, 54.

Zárszó. Hogyan is lehetne befejezni?

1 Bár az anya, Tildi keresztény volt, 1944-ben mégis a bujkálást választották. Interjú Gyürke Katalinnal, 2020. december 18.

2 Még a Jad Vasem levéltári anyagai között sincs nyoma a városnak.

3 Zvi Zelikovits tanúságtétele. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 19436.; Max Solomon tanúságtétele. USHMM Oral history, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048.

4 Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek.* Ford. Betlen János. Budapest, Európa, 1990, 22. A túlélők tanúságtételeinek fontosságát és releváns voltát a modern holokausztkutatás és -oktatás már nem vitatja. A Vizuális Történelmi Archívumot (USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, Visual History Archive) széles körben használják, és anyaga bárhonnan elérhető. Idézi Grace Wermenbol: „Why Must Holocaust Survivors Tell Their Stories?" *Haaretz,* 2009. augusztus 11. Lásd Joanne Weiner Rudof: „Research Use of Holocaust Testimonies." *Poetics Today,* 2006/2. 451–456.; Lawrence L. Langer: *Using and Abusing the Holocaust.* Bloomington, Indiana University Press, 2006.

Bibliográfia

FORRÁSOK

Levéltárak, archívumok

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest (ÁBTL)
American Joint Distribution Committee (JDC) Archives, New York
Archives of the Convent of the Hungarian Social Sisters, Buffalo, NY
Budapest Főváros Levéltára (BFL)
Bundesarchiv Berlin (BAP)
Bundesarchiv, Ludwigsburg (BArch)
Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, Budapest (DEGOB)
Ghetto Fighters' House Museum and Archives (Lohamei Hagetaot), Izrael
Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijszkoj Federacii, Moszkva (GARF)
Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HM HIM HL)
Hessisches Staatsarchiv Wiesbaden (HHStAW)
Holokauszt Emlékközpont, Budapest
Instytut Pamięci Narodowej, Varsó (IPN)
Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Beregszász (KTÁL)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest (MNL OL)
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest (MZsML)
Mémorial de la Shoah, Párizs
National Archives and Records Administration, Washington, DC (NARA)
United Sates Holocaust Memorial Museum, Washington, DC (USHMM)
University of Southern California (USC) Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, Visual History Archive, Los Angeles
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest
Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive, University of Michigan-Dearborn (UM-Dearborn)
Yad Vashem Archives, Jeruzsálem (YVA)
Yahad – In Unum. https://yahadmap.org/#village/kamyanets-podilskyi-khmelnytskyi-ukraine.107
Yale University, Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies
YIVO Institute Archives, New York
Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Varsó
Żydowskie Muzeum Galicja, Krakkó

Interjúk, tanúságtételek, tanúvallomások

Axelrad, Jonas: Testimony. 1947. augusztus 6. USHMM, RG-14.101M 3050.00001584.
B. J. tanúságtétele. DEGOB, 69. sz. jegyzőkönyv.
Binder, Elsa: Diary. Stanisławów Diaries and Testimonies. USHMM, 1995.A.0140.
Brenner, Cipora: Testimony. 1994. november 22. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 279.
Chaykovskiy (Csajkovszkij), Ivan: Interrogation of Ivan Chaykovskiy, former auxiliary policeman. Yad Vashem Archives, YVA, JM/19711.
Chernavskiy (Csernyavszkij), V.: Testimony. 1944. május 15. USHMM, RG-22.002M \7021\64\64-799\,799-0186.tif.
Drimer, Gabriel: Testimony. 1985. április 21. USHMM Oral history, 1977.A.0441.56, RG-50.462.0056.
Fein, Albert: Interview. 2005. február 19. Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive, University of Michigan-Dearborn. http://holocaust.umd.umich.edu/.
Feuerman, Juliusz: A diary from Stanisławów (1941–1943). USHMM, 1995.A.0140.
F. H. (Hermann Frimmer) tanúságtétele. DEGOB, 447. sz. jegyzőkönyv.
Ginchuk, Katarina (Jekatyerina Gincsuk, Hincsuk Katalin): Testimony. 1944. május 26. Yad Vashem Archives, YVA, JM/19711.
Gordon, Leslie: Testimony during the trial of Adolf Eichmann. 1961. június 1. *The Nizkor Project.* www.nizkor.org.
Gottesman, Samuel: Testimony. 1989. augusztus 22. USHMM Oral History, 1990.8.10, RG-50.063.0010.
Günzenberger Fanny tanúságtétele. DEGOB, 594. sz. jegyzőkönyv.
Hershkovits, Morris: Testimony. 1997. október 7. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 34346.
Hintschuk (Hincsuk), Jacob: Testimony. 1996. szeptember 4. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 19556.
Jackson (Jakubowics), Michael: Testimony. 1997. június 22. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 26142.
K. H. tanúságtétele. DEGOB, 651. sz. jegyzőkönyv.
Kanarcsuk, Valentina Braniszlava Antonovna: Interviews. 2008. április 18. és 2012. szeptember 6., Kamenyec-Podolszkij.
Kelmanovich, Ilya (Ilja Kelmanovics): Testimony, „Murder of Kamenets-Podolsk Jews at the Munitions Depot." 2014. április 8. Yad Vashem Archives. http://www.youtube.com/watch?v=XYolUFgfFIA.
Kiefer, Alfred: Interrogation. 1946. június 19. USHMM, RG-15.155M.0012.00000658.
Krauss, Tzipora: Testimony. 1998. február 26. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 39642.
Landau, Frida: Testimony. 1998. május 5. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 43849.

Leideritz, Anneliese: Denazification files. Hessisches Staatsarchiv Wiesbaden, Bestand 520/05, 29153.
Leideritz, Peter: Trial of Peter Leideritz. Varsó, 1947. augusztus 7. USHMM, RG-14.101 M3050.00001581 és RG-14.101M3050.00001660.
Lubell, Elizabeth (Erzsébet): Interview. 1992. március 2. USHMM Oral History, 1992.A.0125.77, RG-50.233.0077. https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509160.
Lyubinetski, Mikhail (Mihail Ljubinyeckij): Testimony. 1944. május 19. USHMM, RG-22.002M\7021\64\64-799\,799-0341.tif.
Milo, Shmuel: Interview. 1998. január 15. USHMM Oral History, 1995.A.1272.332, RG-50.120.0332.
Moldova Ágnes: *„elaludt az Isten..."* Videó, 2018.
Moskal, Klara: Testimony. 1944. május 16. Yad Vashem Archives, YVA, JM/19711.
N. H.: Testimony. Yad Vashem Archives, YVA, M.49.E/6848.
Prodanchuk, Ksenia (Kszenyija Prodancsuk): Testimony. 1944. május 13. Yad Vashem Archives, YVA, JM/19711.
Rosenthal, Yaffa: Testimony. 1996. június 17. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 16308.
S. G. tanúságtétele. DEGOB, 2067. sz. jegyzőkönyv.
Samuel, Marion: Testimony. 1998. május 10. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 40972.
Solomon, Max: Testimony. 1984. augusztus 10. USHMM Oral History, 1993.A.0087.48, RG-50.091.0048.
Solowitz, Lea: Testimony. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 6227.
Stanisławów Diaries and Testimonies. USHMM, 1995.A.0140.
Stern, Joseph: „Bericht über die Vernichtung des Judentums in Kolomea." Tanúságtétel levélben, 1943. október 20-án, az 1941–1942-ben a kolomeai erdőben és Bełżecben megölt zsidókról. Yad Vashem Archives, YVA, ID 3728526, Record Group 0.33 File 2796.
Trautmann, Hans Peter: Levelezés. 2020. március 10.
Tupenko, Nikolai (Nyikolaj Tyupenko): Testimony. 1944. május 19. Yad Vashem Archives, YVA, JM/19711; USHMM, RG-22.002M\7021\64\64-799\,799-0186.tif.
Vásárhelyi Ferenc tanúvallomása. Pásztóy Ámon tárgyalása. Budapest Főváros Levéltára, XXV., 4. fond, A. 2890/51.
Warmann, Albert: Interrogation. 1946. július 5. USHMM, RG-15.155M.0012.00000.662.
Weiser Dezső tanúvallomása. HM HIM HL, TGY 2962.
Wiemer, Hans: Interrogation. 1959. augusztus 19. BArch B 162/1564, 32.
Wohlberg Miriam tanúságtétele. Szirtes András interjúja. https://www.youtube.com/watch?v=YONYnpXS1p8&t=16s.
Wolfberg, Leon: Testimony. 1946. augusztus 1. USHMM Oral history, RG-15.155M, 0012.00000638.

Zaloga. Interrogation of Zaloga, a company commander of local Ukrainian auxiliary police. Yad Vashem Archives, YVA, JM/19711.
Zelikovits, Tsvi (Zvi): Testimony. 1996. szeptember 1. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 19436.
Zelmanovits, Mosheh: Testimony. 1998. december 14. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 48229.
Zobel, László: Testimony. 1998. október 12. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 51784.

IRODALOM

Könyvek, disszertációk

A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból. Szerk. K. Cseh Edit. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002.
A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. 2. kiadás. Budapest, Társadalomtudományi Társaság, 1917.
A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2013.
A második világháború. Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, Osiris, 2005.
A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Szerk. Ránki György et al. Budapest, Kossuth, 1968.
Ágoston Péter: *A zsidók útja.* Nagyvárad, Társadalomtudományi Társaság, 1917.
Alliance for Murder: The Nazi–Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide. Szerk. B. F. Sabrin. New York, Sarpedon, 1991.
Aly, Götz: *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race Hatred, and the Prehistory of the Holocaust.* New York, Metropolitan Books, 2014.
Applebaum, Anne: *East and West: Across the Borderlands of Europe.* New York, Pantheon Books, 1994.
Magyarul: *Kelet és Nyugat között: Európa határvidékén.* Ford. Szabó László Zsolt. Budapest, Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2016.
Arad, Yitzhak: *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941 – January 1943.* New York, Holocaust Library, 1989.
Åsbrink, Elisabeth: *1947: Where Now Begins.* Ford. Fiona Graham. New York, Other Press, 2018.
Magyarul: *1947. Újrakezdés a háború után.* Ford. Dobosi Beáta. Budapest, Park, 2019.
Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok. Szerk. Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2005.
Baker, Leonard: *Brahmin in Revolt: A Biography of Herbert C. Pell.* New York, Doubleday, 1972.

Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941.* Budapest, Osiris, 1998.
Bartha Miklós: *Kazár földön.* Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda, 1901.
Bartov, Omer: *Anatomy of a Genocide: Life and Death of a Town Called Buczacz.* New York, Simon & Schuster, 2018.
Bartov, Omer: *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine.* Princeton, Princeton University Press, 2007.
Bauer, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945.* New Haven, CT, Yale University Press, 1994.
Bennett, G. H.: *The Nazi, the Painter and the Forgotten Story of the SS Road.* Chicago, IL, University of Chicago Press, 2012.
Beorn, Waitman Wade: *Marching into Darkness: The Wehrmacht and the Holocaust in Belarus.* Cambridge, MA, Harvard University Press, 2014.
Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán.* Budapest, Napvilág, 2008.
Bikont, Anna: *The Crime and the Silence: Confronting the Massacre of Jews in Wartime Jedwabne.* Ford. Alissa Valles. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2014.
Blayney, Michael Steward: *Democracy's Aristocrat: The Life of Herbert C. Pell.* New York, University Press of America, 1986.
Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949.* Budapest, VERITAS Intézet – Magyar Napló, 2015.
Boyd, Julia: *Travellers in the Third Reich: The Rise of Fascism Through the Eyes of Everyday People.* London, Elliot and Thompson, 2017.
Magyarul: *Szörnyeteg vagy példakép? Korabeli utazók a nácik Németországáról.* Ford. Miholics Zoltán, Soós Gábor et al. Budapest, Személyes Történelem, 2019.
Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon I–II.* 3. kiadás. Ford. Zala Tamás et al. Budapest, Park, 2015.
Breitman, Richard: *Official Secrets.* New York, Hill and Wang, 1998.
Browning, Christopher R.: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* New York, Harper, 1998.
Magyarul: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban.* Ford. Szekeres Gábor. Budapest, K. u. K., 2019.
Browning, Christopher R.: *The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland, 1940–43.* New York, Holmes & Meier, 1978.
Browning, Christopher R. – Matthäus, Jürgen: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942.* Lincoln, University of Nebraska Press, 2004.
Burds, Jeffrey: *Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosenki Forest, November 1941.* New York, Palgrave Pivot, 2013.
Burleigh, Michael: *Moral Combat: Good and Evil in World War II.* New York, Harper Perennial, 2011.

Cesarani, David: *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949.* New York, St. Martin's Press, 2016.
Cesarani, David: *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry 1841–1991.* Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
Chary, Frederick B.: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944.* Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972.
Collingham, Lizzi: *The Taste of War: World War Two and the Battle for Food.* London, Allen Lane, 2011.
Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban: Életrajzi írások.* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982.
Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története.* Budapest, Gondolat, 1993.
Dean, Martin: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44.* New York, St. Martin's Press, 2000.
Deletant, Dennis: *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944.* London, Palgrave, 2006.
Desbois, Patrick, Father: *In Broad Daylight: The Secret Procedures behind the Holocaust by Bullets.* New York, Arcade Publishing, 2018.
Desbois, Patrick, Father: *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews.* Ford. Catherine Spencer. New York, Palgrave Macmillan, 2008.
Deutscher Osten 1939–1945: Die Weltanschauungskrieg in Photos und Texten. Szerk. Klaus-Michael Mallmann, Volker Riess, Wolfram Pyta. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.
Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. IV. *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában.* Szerk. Juhász Gyula. Budapest, Akadémiai, 1962.
Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. V. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941.* Szerk. Juhász Gyula. Budapest, Akadémiai, 1982.
Dupka György: *„Ne ítéljetek el…" Zsidó népirtás, antiszemita üldözés Kárpátalján a náci és a kommunista eszmék nevében, 1938–1991.* Ungvár–Budapest, Intermix, 2015.
Eaton, Henry: *The Origins and Onset of the Romanian Holocaust.* Detroit, Wayne State University Press, 2013.
Eisen, Max: *By Chance Alone.* New York, HarperCollins, 2016.
Evans, Richard J.: *A Harmadik Birodalom háborúban.* Budapest, Park, 2014.
Fallada, Hans: *Every Man Dies Alone.* New York, Melville House, 2009.
Magyarul: *Halálodra magad maradsz.* Ford. Gyurkó László. Budapest, Magvető, 1961.
Farkas Klaudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Budapest, Napvilág, 2010.

Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002.
„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…" I–II. Szerk. Karsai Elek. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1962.
Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2000.
Felsőházi napló, 1935. III. Budapest, Athenaeum, 1938.
Felsőházi napló, 1935. IV. Budapest, Athenaeum, 1939.
Fermor, Patrick Leigh: *Between the Woods and the Water*. New York, New York Review of Books Classics, 1986.
Fóris Ákos: *A magyar megszálló politika a szovjet területeken 1941–1944*. PhD-disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2021.
Freundlich, Elisabeth: *Die Ermordung einer Stadt namens Stanislau: NS-Vernichtungspolitik in Polen 1939–1945*. Bécs, Österreichischer Bundesverlag, 1986.
Frojimovics, Kinga: *I have been a Stranger in a Strange Land*. Jeruzsálem, Yad Vashem, 2007.
Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár*. Budapest, Gondolat, 1994.
Gerlach, Christian: *The Extermination of the European Jews*. New York, Cambridge University Press, 2015.
Gertjejanssen, Wendy Jo: *Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front during World War II*. PhD-disszertáció, University of Minnesota, 2004.
Gertner, Yehoschua – Gertner, Danek: *Home Is No More: The Destruction of the Jews of Kosów and Zabie*. Jeruzsálem, Yad Vashem, 2000.
Goldensohn, Leon: *The Nuremberg Interviews*. New York, Alfred A. Knopf, 2004.
Goldhagen, Jonah Daniel: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, Alfred A. Knopf, 1996.
Magyarul: *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a Holokauszt*. Ford. Bokor Pál. Budapest, Atlantic Press, 2017.
Gottesfeld Heller, Fanya: *Love in a World of Sorrow*. New York, Gefen, 2015.
Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Budapest, Osiris, 2004.
Grabowski, Jan: *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington, Indiana University Press, 2013.
Gross, Jan Tomasz: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton, Princeton University Press, 2001.
Magyarul: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford. Andor Mihály. Budapest, Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, 2004.
Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.
Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, Osiris, 2012.
Hasenclever, Jörn: *Wehrmacht und Occupationpolitik in der Sowjetunion*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2010.
Hayes, Peter: *Why? Explaining the Holocaust*. New York, W. W. Norton, 2017.

Headland, Ronald: *Messages of Murder: A Study of Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943*. Cranbury, NJ, Fairleigh Dickinson University Press, 1992.
Heyman Éva naplója *lásd* Zsolt Ágnes.
Herczl, Moshe Y.: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*. New York University Press, 1993.
Hilberg, Raul: *The Destruction of European Jews*. New York, Harper, 1992.
Hoffmann, Volker Karl: *Die Strafverfolgung der NS-Kriminalität am Landgericht Darmstadt*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2013.
Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1963.
Howe, Irving: *World of Our Fathers*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1976.
Ioanid, Radu: *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944*. Chicago, Ivan R. Dee Publishers, 2000.
Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Boston, Harvard University Press, 2016.
Julius, Anthony: *T. S. Eliot, Anti-Semitism and Literary Form*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás – a magyar zsidók gazdasági megsemmmisitése*. Budapest, Jaffa, 2005.
Kádár, Gábor – Vági, Zoltán: *Self-Financing Genocide*. Budapest, CEU Press, 2001.
Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető, 1978.
Kapronczay Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2009.
Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest, Cserépfalvi, 1997.
Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica, 2001.
Katzburg, Nathaniel: *Anti-Semitism in Hungary*. Tel-Aviv, Dvir, 1969.
Katzburg, Nathaniel: *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920–1943*. Tel-Aviv, Bar-Ilan University Press, 1981.
Katzburg, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Ford. Hajnal Piroska. Budapest, Bábel, 2002.
Kaufman-Blum, Pnina: *Paamajim soá*. Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006.
Keegan, John: *The First World War*. New York, Vintage, 2000.
Kennedy, Paul: *Engineers of Victory: The Problem Solvers Who Turned the Tide in the Second World War*. New York, Random House, 2013.
Képviselőházi irományok, 1935. XII. Budapest, Athenaeum, 1939.
Képviselőházi napló, 1910. XLI. Budapest, Athenaeum, 1918.
Képviselőházi napló, 1931. XI. Budapest, Athenaeum, 1932.
Képviselőházi napló, 1935. XIII., XVIII., XXII. Budapest, Athenaeum, 1937, 1938, 1939.
Képviselőházi napló, 1939. VIII., XI., XII. Budapest, Athenaeum, 1941, 1942.
Kershaw, Ian: *Hitler: 1936–1945: Nemesis*. New York, W.W. Norton, 2000.
Magyarul: *Hitler, 1936–1945. Nemezis*. Ford. Fazekas István. Szeged, Szukits, 2004.

Kershaw, Ian: *Hitler, the Germans and the Final Solution.* New Haven, Yale University Press, 2008.
Kershaw, Ian: *To Hell and Back: Europe 1914–1949.* New York, Viking, 2015.
Magyarul: *A pokolba és vissza. Európa 1914–1949.* Budapest, Kossuth, 2021.
Klemp, Stefan: *„Nicht Ermittelt" – Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch.* Essen, Klartext Verlag, 2005.
Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.
Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon.* Budapest, A szerző kiadása, 1922.
Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012.
Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944.* Budapest, Kossuth, 1966.
Lanckorońska, Karolina: *Michelangelo in Ravensbrück: One Woman's War Against the Nazis.* London, De Capo Press, 2005.
Langlet, Valdemar: *On Horseback through Hungary.* Ford. Barnard Balogh. London, Hutchinson, 1935.
Larson, Erik: *In the Garden of Beasts: Love, Terror, and an American Family in Hitler's Berlin.* New York, Crown, 2011.
Lecker, Marcus: *I Remember: Odyssey of a Jewish Teenager in Eastern Europe.* 5. *Memoirs of Holocaust Survivors in Canada.* Montreal, Concordia University Chair in Canadian Jewish Studies and the Montreal Institute for Genocide and Human Rights Studies, 1999.
Levi, Primo: *Akik odavesztek és akik megmenekültek.* Ford. Betlen János. Budapest, Európa, 1990.
Liebesman, Abraham: *During the Russian Administration: With the Jews of Stanislawów during the Holocaust.* Ford. Sigmund Graubart. Atlanta, k. n., 1990.
Lindemann, Albert S.: *Esau's Tears, Modern Anti-Semitism, and the Rise of the Jews.* Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
Longerich, Peter: *Heinrich Himmler: A Life.* Ford. Jeremy Noakes, Lesley Sharpe. New York, Oxford University Press, 2012.
Longerich, Peter: *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews.* Oxford, Oxford University Press, 2010.
Lower, Wendy: *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields.* New York, Houghton Mifflin, 2013.
Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945. Szerk. Vértes Róbert. Budapest, Polgár, 2002.
Malinowski, Stephan: *Nazis and Nobles: The History of a Misalliance.* Oxford, Oxford University Press, 2021.
Márai Sándor: *A teljes napló, 1943–44.* Budapest, Helikon, 1971.
Márai Sándor: *Hallgatni akartam.* Budapest, Helikon, 2016.

McAuley, James: *The House of Fragile Things: Jewish Art Collectors and the Fall of France.* New Haven, Yale University Press, 2021.
Mendelsohn, Daniel: *The Lost: A Search for Six of Six Million.* New York, Harper-Collins, 2006.
Méray-Horváth Károly: *Társadalomtudomány mint természettudomány.* Budapest, Athenaeum, 1912.
Mermall, Gabriel (Mermelstein Gábor): *By the Grace of Strangers: Two Boys' Rescue during the Holocaust.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2006.
Mick, Christoph: *Lemberg, Lwów, Lviv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City.* West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 2015.
Mona Ilona: *Slachta Margit.* Budapest, Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK), 1993. http://www.ppek.hu/konyvek/Mona_Ilona_Slachta_Margit_1.pdf.
Musial, Bogdan: *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement.* Wiesbaden, Harrassowitz, 1999.
Nagorski, Andrew: *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power.* New York, Simon & Schuster, 2015.
National Socialist Extermination Policies: Contemporary Perspectives and Controversies. 2. *War and Genocide.* Szerk. Ulrich Herbert. New York, Berghahn Books, 2000.
Nazi Conspiracy and Aggression. Washington, DC, United States Government Printing Office, 1946.
Naziskiy Okupatziyniy Regime na Hmelnitziny 1941–1944, Dokumenty I Materiali. Kamenets-Podolsk, Oyum, 2009.
Nemzetgyűlési napló, 1922. XXXVIII. Budapest, Athenaeum, 1926.
Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* I–II. Budapest, Polgár, 2000.
Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Debrecen, Csokonai, 1998.
Orosz, Ildikó – Csernicskó, István: *The Hungarians in Transcarpathia.* Budapest, Tinta, 1999.
Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története.* Budapest, Jaffa, 2012.
Patai József: *Harc a zsidó kultúráért.* Budapest, Múlt és Jövő, [1937].
Perényi, Eleanor: *More Was Lost: A Memoir.* New York, New York Review of Books Classics, 2016.
Magyarul: *Több veszett el.* Ford. Vajda Tünde. Budapest, Kortárs, 2003.
Petranker Salsitz, Norman – Petranker Salsitz, Amalie: *Against All Odds: A Tale of Two Survivors.* New York, Holocaust Library, 1990.
Petropoulos, Jonathan: *Goering's Man in Paris: The Story of a Nazi Art Plunderer and His World.* New Haven, CT, Yale University Press, 2021.
Pohl, Dieter: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944.* Berlin, Walter de Gruyter, 1997.
Pohl, Dieter: *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945.* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011.

Pritz Pál: *A Bárdossy-per.* Budapest, Kossuth, 2001.
Pritz Pál: *Bárdossy László a népbíróság előtt.* Budapest, Maecenas, 1991.
Redlich, Shimon: *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945.* Bloomington, Indiana University Press, 2002.
Report by SS-General Fritz Katzmann on the Killing of the Half Million Jews in Eastern Galicia. Szerk. Tuvia Friedman. Haifa, Institute of Documentation in Israel, 1993.
Rhodes, Richard: *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust.* New York, Random House, 2002.
Ringel, Abraham: *A Time to Speak: The Story of My Life.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2003.
Rittner, Carol – Meyers, Sandra: *The Courage to Care: Rescuers of Jews during the Holocaust.* New York, New York University Press, 1986.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris, 1999.
Rosenberg, Blanca: *To Tell at Last: Survival under False Identity, 1941–1945.* Urbana, University of Illinois Press, 1995.
Sandberg-Mesner, Mila: *Light from the Shadows.* Montreal, Polish-Jewish Heritage Foundation and the Polish Socio-Cultural Foundation in Montreal, 2005.
Sandkühler, Thomas: *„Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944.* Bonn, Dietz, 1996.
Sands, Philippe: *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity.* London, Weidenfeld & Nicolson, 2016.
Magyarul: *Kelet–nyugati utca. A népirtás és az emberiesség elleni bűntett fogalmának eredetéről.* Ford. Farkas Krisztina. Budapest, Park, 2020.
Segal, Raz: *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945.* Stanford, Stanford University Press, 2016.
Sémelin, Jacques: *Persécutions et entraides dans la France occupée: comment 75% des Juifs en France ont échappé à la mort.* Párizs, Les Arènes – Seuil, 2012.
Skala on the River Zbrucz: A History of the Former Skala Jewish Community. Szerk. Max Mermelstein, Tony Hausner. New York, Skala Benevolent Society, 2009.
Snyder, Timothy: *Black Earth: The Holocaust as History and Warning.* New York, Crown, 2015.
Magyarul: *Fekete föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő.* Ford. Soproni András. Budapest, XXI. Század, 2016.
Snyder, Timothy: *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin.* New York, Basic Books, 2010.
Magyarul: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában.* 2. kiadás. Ford. Szántó Judit. Budapest, Park, 2012, 2022.
Sós Endre: *Európai fasizmus és antiszemitizmus.* Budapest, Magyar Téka, é. n.
Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz.* Budapest, Hun-Ren Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023.
Steiner, John Michael: *Power Politics and Social Change in National Socialist Germany: A Process of Escalation into Mass Destruction.* Hága, Mouton, 1975.

Struve, Kai: *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine.* Berlin, Walter de Gruyter, 2015.
Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok.* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz.* Budapest, Európa, 1996.
Szegedy-Maszák Marianne: *Csókolom a kezét.* Ford. Rakovszky Zsuzsa. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2013.
Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.
Szita, Szabolcs – Lambert, Sean: *Trading Lives: Operations of the Jewish Relief and Rescue Committee in Budapest, 1944–1945.* Budapest, Central European University, 2004.
T. Orgona Angelika: *Az amerikai grófné: Szápáryak és Széchényiek emlékei / The American Countess: Memories of the Szápáry and Széchényi Families.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.
Teleki, Paul: *The Evolution of Hungary and Its Place in European History.* New York, Macmillan, 1923.
The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders. Szerk. Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess. New York, Konecky, 1991.
The Legacy of the Holocaust: Women and the Holocaust. Szerk. Zygmunt Mazur, Jay T. Lees, Arnold Krammer, Władysław Witalisz. Krakkó, Jagiellonian University Press, 2007.
The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Szerk. Ray Brandon, Wendy Lower. Bloomington, Indiana University Press, 2010.
The Wartime System of Labor Service in Hungary: Varieties of Experiences. Szerk. Randolph L. Braham. New York, Columbia University Press, 1995.
Tooze, Adam: *The Wages of Destruction.* New York, Viking, 2007.
Trautmann, Hans Peter: *70 Jahre Ende des II. Weltkriegs am 8./9. Mai 1945. Reichelsheim in der Zeit des Nationalsozialismus und nach dem Kriegsende.* Reichelsheim, Magánkiadás, 2015.
Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals October 1946 – April 1949. XI. Washington, DC, United States Government Printing Office, 1950.
Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Budapest, Jelenkor, 2012.
Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944.* Budapest, Osiris, 2015.
Ungváry Krisztián: *Magyarország a második világháborúban.* Budapest, Kossuth, 2010.
Ungváry Rudolf: *Balatoni nyaraló.* Budapest, Jelenkor, 2020.
Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban.* Budapest, Korona, 2001.
Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján.* [Budapest], A Váci Kir. Orsz. Fegyintézet Könyvnyomdája, 1922.

Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt.* Budapest, Jaffa, 2019.
Vihar Béla: *Sárga könyv.* Budapest, Hechaluc, 1946.
Weiss, Aryeh Baruch: *Haduná háadumá, maszá el heávár derech hatevach bekamenic-podolszki, 1941.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 2008.
Westermann, Edward B.: *Hitler's Police Battalion: Enforcing Racial War in the East.* Lawrence, University Press of Kansas, 2005.
Wiesel, Elie: *Az éjszaka.* Ford. Balabán Péter. Budapest, Láng, 1990.
Wildt, Michael: *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office.* Ford. Tom Lampert. Madison, University of Wisconsin Press, 2010.
Wolff, Larry: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* Stanford, Stanford University Press, 2011.
Wynne, Suzan: *The Galitzianers: The Jews of Galicia, 1772–1918.* Tucson, Wheatmark, 2006.
Zelikovitch, Zvi: *The First to the Slaughter at Orania, Ukraine.* Ford. Marc Zell. Ra-na'ana, Israel, Docostory, 2005.
Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923.* Budapest, Akadémiai, 1989.
Zsolt Ágnes: *Éva lányom* [Heyman Éva naplója]. Budapest, XXI. Század, 2011.

Tanulmányok, cikkek, konferencia-előadások
Ancel, Jean: „The German–Romanian Relationship and the Final Solution." *Journal of Holocaust and Genocide Studies,* 2005. ősz, 2. 252–275.
Angrick, Andrej: „Annihilation and Labor: Jews and Thoroughfare IV in Central Ukraine." In *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization.* Szerk. Ray Brandon, Wendy Lower. Bloomington, Indiana University Press, 2010, 190–223.
Bajohr, Frank: „The Beneficiaries of »Aryanization«: Hamburg as a Case Study." In *Yad Vashem Studies.* XXVI. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1998. https://www.yadvashem.org/download/about_holocaust/studies/bajohr_full.pdf.
Bennett, G. H.: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust: The Interrogation of Friedrich Jeckeln: Engineer and Executioner." *Liverpool Law Review,* 2011/1. 1–18.
Blum, Nathan: „Gérus hajehudim netulé ezráchut méhungarijá legálicijá bisnat 1941." *Jalkut moreset,* 1987/43–44. 39–64.
Bodó, Béla: „Paramilitary Violence in Hungary after the First World War." *East European Quarterly,* 2004/2. 129–172.
Borsányi György: „Zsidók a munkásmozgalomban." *Világosság,* 1992/2. 145–151.
Braham, Randolph L.: „The Kamenets-Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary." In *Yad Vashem Studies.* IX. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1973, 133–156.

Breitman, Richard: „Friedrich Jeckeln, Specialist für »Endlösung« im Osten." In *Die SS: Elite Unter dem Totenkopf.* Szerk. Enrico Syring, Ronald Smelser. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2000, 267–275.
Buchler, Yehoshua: „Kommandostab Reichsführer-SS: Himmler's Personal Murder Brigades in 1941." *Journal of Holocaust and Genocide Studies,* 1986/1. 11–25.
Csapody Tamás: „A naplóíró Somló Béla." *FONS,* 2019/3. 339–402.
Deák, István: „A Hungarian Admiral on Horseback." In Uő: *Essays on Hitler's Europe.* Lincoln, University of Nebraska Press, 2001, 150–171.
Deutsch, Moshe: „The Ghetto in Kaminits-Podolsk." In *Kaminits-Podolsk & Its Environs.* Szerk. Abraham Rosen. Tel-Aviv, Organization of Emigrants from Kaminits-Podolsk and Its Environs, 1965, 65–69.
Don, Yehuda: „Economic Implications of the Anti-Jewish Legislation in Hungary." In *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary 1944.* Szerk. David Cesarani. Oxford, Berg Publishers, 1997, 47–76.
Eisen, George – Stark, Tamás: „The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust." *Journal of Holocaust and Genocide Studies,* 2013/2. 207–241.
Evans, Richard J.: „What the War Was Really About." *New York Review of Books,* 2013. december 5. 18–20.
Fejes, Judit: „On the History of the Mass Deportation from Carpatho-Ruthenia in 1941." In *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later.* Szerk. Randolph L. Braham, Attila Pók. New York, Columbia University Press, 1997, 305–327.
Finder, Gabriel N. – Prusin, Alexander V.: „Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust." *East European Jewish Affairs,* 2004/2. 95–118.
Fóris Ákos: „A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári kormányszerveknél." In *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban.* Szerk. Fodor József Péter, Marosi Renáta, Miklós Dániel, Péró Krisztina, Szabó Roland. Budapest, ELTE, 2017, 63–83.
Fóris Ákos: „A zsidók agyonlövése a megszállt területen köztudomású." *Eszmélet,* 2007/115. 201–211.
Gábor Éva: „Személyes emlékek 70 év múltán." Előadás „A kőrösmező–kamenyec-podolszkiji deportálás 70. évfordulója" című konferencián. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2011. október 12–13.
Geyer, Arthur: „Az első magyarországi deportálás." In *Új Élet Naptár 1960/61.* Budapest, MIOK, 1960.
„Ghastly Pogroms in Ukraine." *Jewish Chronicle,* 1941. október 24.
Gopnik, Adam: „Blood and Soil." *The New Yorker,* 2015. szeptember 2. 100.
Gopnik, Adam: „Faces, Places, Spaces." *The New Yorker,* 2012. október 29. – november 5. 115.
Hastings, Max: „The Most Terrible of Hitler's Creatures." *The New York Review of Books,* 2012. január 9. 38–39.

Havryshko, Marta: „Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine." Heinrich Böll Stiftung, 2020. május 18. https://www.boell.de/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine?dimension1=division_osoe#_ftn20.
Heller, Karen: „The Improbable Story of the Man Who Won History's »Biggest Murder Trial« at Nuremberg." *The Washington Post,* 2016. augusztus 31.
Kaló József: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás." *Magyar Napló,* 2008/8. 27–32.
Karsai László: „A Holokausztról szóló információk a magyar sajtóban, 1941–1944." *Századok,* 2014/6. 1365–1374.
Karsai László: „A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek." In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Szerk. Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005, 140–163.
Karsai László: „1941. augusztus 27–28." *Élet és Irodalom,* 2009. szeptember 11. 13.
Kay, Alex J.: „»The Purpose of the Russian Campaign is the Decimation of the Slavic Population by Thirty Million«: The Radicalization of German Food Policy in Early 1941." In *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization.* Szerk. Alex J. Kay, Jeff Rutherford, David Stahel. Rochester, University of Rochester Press, 2012, 101–129.
„Kolomea: ein Stück Zeitgeschichte." *Darmstädter Echo,* 1967. július 29. 7.
Komoróczy Géza: „Zsidók a Tanácsköztársaságban." *Szombat,* 2012. február 8.
Konrád Miklós: „A galíciai bevándorlás mítosza." *Századok,* 2018/1. 31–60.
Kosztyó Gyula: „Mit vesztett Kárpátalja magyarsága a holokaussztal? Egy minisztériumi állapotfelmérés elemzése (1939. augusztus)." In *Levéltári Közlemények.* 88. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2017, 325–346.
Kovács András: „Terror és pogrom, vörös és fehér." *Múlt és Jövő,* 2014/3. 28–33.
Kovács M. Mária: „A kisebbségek nemzetközi jogvédelmének csapdája. Vázsonyi Vilmos és a numerus clausus." *Beszélő,* 1994/14. 28–30.
Kovács Tamás: „A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között." In *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények.* X. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, 2009, 151–162.
Kruglov, Alexander: „»Jevrejszkaja akcija« v Kamenyec-Podolszkom." *Ukrainian Center for Holocaust Studies* (Scientific Bulletin), 2005.
Kurdi Krisztina: „Az 1941-es lvovi pogromok a legújabb historiográfia tükrében." In *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein.* Szerk. Krausz Tamás, Barta Tamás. Budapest, Russica Pannonica, 2014, 207–229.
L. Nagy Zsuzsa: „Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944." *Történelmi Szemle,* 1990/3–4. 174–196.
Ladányi Andor: „Az első zsidótörvény megszületése." *Múlt és Jövő,* 2010/2. 102–121.
Lagzi István: „Forgószél a délvidéken 1941-ben (A délvidéki jugoszláv hadsereg katonáinak hazatérése a német hadifogolytáborokból)." *Valóság,* 2007/3. 48–58.

Landauer, Gustav: „Ostjuden und Deutsches Reich. Zu Juden gesagt." In *Im Scheunenviertel. Bilder, Texte und Dokumente.* Szerk. Eike Geisel. Berlin, Siedler, 1986, 34–39.
Lower, Wendy: „Axis Collaboration, Operation Barbarossa, and the Holocaust in Ukraine." In *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization.* Szerk. Alex J. Kay, Jeff Rutherford, David Stahel. Rochester, University of Rochester Press, 2012, 186–219.
Lower, Wendy: „Facilitating Genocide: Nazi Ghettoization Practices in Occupied Ukraine, 1941–1942." In *Life in the Ghettos during the Holocaust.* Szerk. Eric J. Sterling. Syracuse, Syracuse University Press, 2005, 237–251.
Lower, Wendy: „The Holocaust and Colonialism in Ukraine: A Case Study of the Generalbezirk Zhytomyr, Ukraine, 1941–1944." In *The Holocaust in the Soviet Union: Symposium Presentations.* Washington, DC, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2005, 1–20. https://www.ushmm.org/m/pdfs/20050908-holocaust-soviet-union-symposium.pdf.
Lozowick, Yaacov: „Rollbahn Mord: The Early Activities of Einsatzgruppe C." *Journal of Holocaust and Genocide Studies,* 1987/2. 221–241. https://doi.org/10.1093/hgs/2.2.221.
Majsai Tamás: „A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben." In *A Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 59–86.
Majsai Tamás: „A magyar holocaust első felvonása, 1941." In *Holocaust Emlékkönyv.* Budapest, TEDISZ, 2008, 75–98.
Majsai Tamás: „Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941." In A *Ráday Gyűjtemény évkönyve.* IV–V. *1984–85.* Budapest, k. n., 1986, 195–237.
Majsai, Tamás: „The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf." In *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk. Randolph L. Braham. New York, Social Science Monographs, 1990, 113–163.
Mallmann, Klaus-Michael: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß: Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941." In *Jahrbuch für Antisemitismusforschung.* 10. Frankfurt – New York, Campus, 2001, 239–264.
Miklós Gábor: „Örökre fülébe csengtek a jajkiáltások." *Népszabadság,* 1996. október 12.
„Mielnica." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland – Pinkas hakehillot Polin.* II. *Eastern Galicia.* Szerk. Ada Green. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980, 320–322.
„Nadwórna." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland – Pinkas hakehillot Polin.* II. *Eastern Galicia.* Szerk. Ada Green. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980, 328–331.
Nagy Tibor Péter: „Antiszemitizmus és felsőoktatás-politika – a numerus clausus törvény jelentősége." In *A zsidó iskolaügy története Magyarországon.* Szerk. Balogh László. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1996, 35–47.
Orwell, George: „Politics and the English Language." *Horizon,* 1946. április, 252–265. Magyarul: „A politika és az angol nyelv." In George Orwell: *Miért írok?* Ford. Szatmári Zsófia. Budapest, Open Books, 2022.

Pietsch, Walter: „A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság." *Valóság,* 1988/11. 47–59.
Pihurik Judit: „Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren, 1941–1943." *Múltunk,* 2007/3. 40–66.
Pihurik Judit: „Második világháborús naplók és emlékiratok mint történeti források." *Aetas,* 2007/2. 130–146.
Pohl, Dieter: „The Murder of Jews in the General Government." In *National Socialist Extermination Policies: Contemporary Perspectives and Controversies.* 2. *War and Genocide.* Szerk. Ulrich Herbert. New York, Berghahn Books, 2000, 83–103.
Pohl, Dieter: „The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine." In *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization.* Szerk. Ray Brandon, Wendy Lower. Bloomington, Indiana University Press, 2010, 23–76.
Prohászka Ottokár: „A zsidó recepció a morális szempontjából (1893)." In *Prohászka Ottokár összegyűjtött művei.* XXII. *Iránytű.* Sajtó alá rend. Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929, 1–10.
Prohászka Ottokár: „Pro juventute catholica." *Alkotmány,* 1918. május 26.
Sandkühler, Thomas: „Anti-Jewish Policy and the Murder of the Jews in the District of Galicia, 1941/42." In *National Socialist Extermination Policies: Contemporary Perspectives and Controversies.* 2. *War and Genocide.* Szerk. Ulrich Herbert. New York, Berghahn Books, 2000, 104–127.
„Skala." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland – Pinkas hakehillot Polin.* II. *Eastern Galicia.* Szerk. Ada Green. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980, 395–400.
„Slaying of Jews in Galicia Depicted; Thousands Living There and Others Sent From Hungary Reported Massacred." *The New York Times,* 1941. október 26.
Snyder, Timothy D.: „Germany Must Own Up to Past Atrocities in Ukraine." *Kyiv Post,* 2017. július 7.
„Stanislawow." In *Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland – Pinkas hakehillot Polin.* II. *Eastern Galicia.* Szerk. Joyce Field. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980, 359–376.
Stark Tamás: „Adatok a holocaust magyarországi áldozatainak számáról." In *Visszatérés – újrakezdés.* Szerk. Botos János, Kovács Tamás. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007, 6–18.
„The Holocaust in Buczacz." Ford. és szerk. Martin Rudner. In *Buczacz Origins.* Ottawa, Carleton University, 1993. http://www.ibiblio.org/yiddish/Places/Buczacz/bucz-tc.htm.
Thirring Lajos: „Magyarország Trianontól napjainkig." *Magyar Statisztikai Szemle,* 1938/4. 375–391.
Tibori Szabó Zoltán: „Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig." In *Tanulmányok a holokausztról.* III. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Balassi, 2004, 103–142.

Tibori Szabó Zoltán: „Észak-erdélyi zsidók deportálása 1940–1942-ben." In *Ellenállni a gonosznak. Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére.* Szeged, SZTE Jelenkortörténeti Tanszék, 2022. 177–199.
Tomaszewski, Jerzy: „The Civil Rights of Jews in Poland, 1918–1939." In *Polin: Studies in Polish Jewry.* 8. Szerk. Antony Polonsky, Ezra Mendelsohn, Jerzy Tomaszewski. London, Littmann, 1994, 79–101.
Ungváry, Krisztián: „Hungarian Occupation Forces in Ukraine 1941–1942: Historiographical Context." *Journal of Slavic Military Studies,* 2007/1. 81–120.
Ungváry Krisztián: „Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései." In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Szerk. Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005, 84–99.
Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1942–1945. Szerk. Hamburger Institut für Sozialforschung. Hamburg, Hamburger Edition, 2002.
Vihar Béla: „Zsidók a magyar tájban." In *Ararát.* Budapest, Országos Izraelita Leányárvaház, 1942.
Westermann, Edward B.: „Drinking Rituals, Masculinity, and Mass Murder in Nazi Germany." *Central European History,* Special Issue (Masculinity and the Third Reich), 2018/3. 367–389.
Westermann, Edward B.: „Himmler's Uniformed Police on the Eastern Front: The Reich's Secret Soldiers, 1941–1942." *War in History,* 1996/3. 309–329.
Westermann, Edward B.: „Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust." *Holocaust and Genocide Studies,* 2016. tavasz, 1. 1–19.

Internetes források

„1941 – a zsidók deportálása Kárpátaljáról." *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont.* http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=topicevents&map_id=13&tmpl=dka&full=0 &Itemid=204.
„A Child for Hitler 1992." *YouTube,* videó. Közzététel: 2014. szeptember 20. https://www.youtube.com/watch?v=eDiOYLbiyp8.
A City and the Dead; Zablotow Alive and Destroyed: Memorial Book of Zabolotov (Zablotow) (Zabolotive, Ukraine). Ford. Schmuel Kahati. Tel-Aviv, Former Residents of Zablotow in Israel and the USA, 2017. https://www.jewishgen.org/yizkor/zabolotov/zablotow.html.
„Aktion gegen den ehemaligen kommissarischen Kreishauptmann von Kolomyia und Nazimörder Claus Volkmann/Peter Grubbe." *ECN.org,* 1996. május 17. http://www.ecn.org/radikal/154/86.html.
Angrick, Andrej: „The Escalation of German–Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union." Ford. William Templer. In *Yad Vashem Studies.* XXVI. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1998, 203–238. https://www.yadvashem.org/articles/academic/the-escalation-of-german-rumanian-anti-jewish-policy.html.

„Arājs Trial Records, Deposition of Botor, 26 October 1977, 9227–9228." *The Nizkor Project.* http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-57672-5_4.

Arico, Massimo: „»Seht euch diesen Mann an«; Kamenec-Podolski, 27–29 August 1941." Közzététel: 2011. augusztus 14. https://archive.ph/20130415135538/http://www.ordnungspolizei.org.

Braham, Randolph L.: „The Christian Churches of Hungary and the Holocaust." In *Yad Vashem Studies.* XXIX. Jeruzsálem, Yad Vashem, 2001, 241–280. https://www.yadvashem.org/articles/academic/the-christian-churches-of-hungary-and-the-holocaust.html.

Encyclopaedia of Jewish Communities, Poland. II. *Eastern Galicia.* Jeruzsálem, Yad Vashem, 1980. https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pinkas_poland2.html.

Fóris Ákos: „Zsákmányjog a keleti hadszíntéren." *Újkor.hu,* 2018. január 1. http://ujkor.hu/content/zsakmanyjog-keleti-hadszinteren.

Gellért Ádám – Gellért János: „A gyomrom összeszorult, bekövetkezett, amitől tartottunk." *Index,* 2017. szeptember 20. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2017/09/14/magyar_zsidok_deportalasa_1941-ben/.

Gellért Ádám – Gellért János: „Az 1941. évi kőrösmezői deportálások. A kitolocolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere." *Betekintő,* 2012/2. http://www.betekinto.hu/hu/szamok/2012_2.

Gellért Ádám – Gellért János: „Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus." *Betekintő,* 2015/4. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2015_4_gellert_gellert.pdf.

Gellért Ádám – Gellért János: „Menekülés a népirtás elől." *Betekintő,* 2013/3. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_3_gellert_gellert.pdf.

„Helen Dub." *Cleveland Jewish News,* 2009. december 17. http://www.cleveland-jewishnews.com/archives/helen-dub/article_1d8d0a15-8b0d-5e94-b889-1b6b-4d2e5fda.html.

Holman, Eugene: „Friedrich Jeckeln – An Unsung Holocaust Figure." *Simon Wiesenthal Center,* 2000. július 14. https://groups.google.com/g/alt.revisionism/c/Wy9MWCtnFos.

Holocaust Controversies (blog). „Galicia." Feltöltötte Jonathan Harrison, 2008. július 16. http://holocaustcontroversies.blogspot.com/2008/07/galicia.html.

„Interview with Efrossinia from Ukraine." Interview by Yahad – In Unum. Megosztotta Father Patrick Desbois. https://www.facebook.com/patrick.desbois.71.

Kádár Gábor – Vági Zoltán: „Törvényen kívül: fehérterror és lakossági pogromhullám 1919–1921." *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont.* Konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=146:toervenyen-kivuel-feherterror-es-lakossagi-pogromhullam-1919-1921-&catid=15:tanulmanyok.

Karády Viktor: „Jewish Over-Schooling Revisited: The Case of Hungarian Secondary Education under the Old Regime (1900–1941)." *Central European University.*

http://jewishstudies.ceu.edu/sites/jewishstudies.ceu.edu/files/attachment/basicpage/45/01karady.pdf.

„Killings in Miropol." https://www.facebook.com/groups/342757449166582/permalink/1770875176354795/.

Klettner Csilla – Kovács Tamás: „A lengyel menekültek magyarországi fogadtatása 1939 őszén." *Archivnet. XX. századi történeti források,* 2016/4. http://archivnet.hu/menekultkerdes_migracio_magyarorszagon_a_20_szazadban/2._a_lengyel_menekultek_magyarorszagi_fogadtatasa_1939_oszen.html.

„Kolomyja Ghetto." Aktion Reinhard Camps. Utolsó frissítés 2006. május 28. http://www.death camps.org/occupation/kolomyja%20ghetto.html.

Memorial Book of Kolomey (Kolomyya, Ukraine). Szerk. Shlomo Bickel. New York, Rausen Brothers, 1957. https://www.jewishgen.org/yizkor/kolomyya/kolomyya.html.

Memorial Book of Kolomey and its Surroundings (Kolomyya, Ukraine). Szerk. Dov Noy, Mordechai Shutzman. Tel-Aviv, k. n., 1972. https://www.jewishgen.org/yizkor/kolomyya1/kolomyya.html.

Memorial Book of Tlumacz. Szerk. Shlomo Bond et al. Tel-Aviv, Tlumacz Society, 1976. https://www.jewishgen.org/yizkor/tlumacz/tlumacz.html.

Monori Áron: „A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920." *Mediakutato,* 2003. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_02_nyar/03_numerus_clausus.

Nadworna, Stanislav District; Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine). Szerk. Israel Carmi. Tel-Aviv, Nadwórna Community in Israel and America, 1975. https://www.jewishgen.org/yizkor/nadvornaya/nadvornaya.html.

„Nagyapám naplója." 2015. http://gallai.net/ami-minket-illet/nagyapam-naploja.

O'Neil, Robin: *Extermination of the Jews of Galicia (Galicia Poland).* Yizkor Book Project, JewishGen. Utolsó frissítés 2009. július 11. https://www.jewishgen.org/Yizkor/galicia/galicia.html.

O'Neil, Robin: „Extermination of the Jews of Kolomyja and District." In *Extermination of the Jews of Galicia (Galicia, Poland).* Yizkor Book Project, JewishGen. Utolsó frissítés 2005. augusztus 28. https://www.jewishgen.org/yizkor/galicia/gal005.html.

O'Neil, Robin: „Hans Krueger in Stanislawów, Kolomyja and District." In *The Rabka Four Instruments of Genocide and Grand Larceny (Poland).* Yizkor Book Project, JewishGen. Utolsó frissítés 2016. április 8. http://www.jewishgen.org/yizkor/Galicia3/gal107.html#f239r.

O'Neil, Robin: „Kolomyja and District Transports to Belzec." In *Extermination of the Jews of Galicia (Galicia, Poland).* Yizkor Book Project, JewishGen. Utolsó frissítés 2005. augusztus 28. http://www.jewishgen.org/yizkor/Galicia/gal003.html#63%29.

O'Neil, Robin: „Murder of the Lvov Professors." In *The Rabka Four: Instruments of Genocide and Grand Larceny (Poland).* Yizkor Book Project, JewishGen.

Utolsó frissítés 2012. július 25. http://www.jewishgen.org/yizkor/Galicia3/gal041.html#f146r.

„Online Guide of Murder Sites of Jews in the Holocaust, Galicia." *Yad Vashem.* https://www.yadvashem.org/killing-sites-catalog.html.

Pohl, Dieter: „Hans Krueger and the Murder of Jews in the Stanislawów Region (Galicia)." In *Yad Vashem Studies.* XXVI. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1998, 240–241. https://www.yadvashem.org/articles/academic/hans-krueger-and-the-murder-of-the-jews-in-the-stanislawow-region.html.

„Police Battalion 320." *Yad Vashem.* http://www1.yadvashem.org/untoldstories/database/hyper links/police_battalion_320.html.

The Book of Bortschoff. Szerk. N. Blumenthal. Tel-Aviv, Association of former residents of Borszczow in Israel, 1960. https://www.jewishgen.org/Yizkor/borszczow/borszczow.html.

The Book of Horodenka. Szerk. Sh. Meltzer. Tel-Aviv, Former Residents of Horodenka and Vicinity in Israel and the USA, 1963. https://www.jewishgen.org/yizkor/gorodenka/gorodenka.html.

The Marmaros Book: In Memory of 160 Jewish Communities. Szerk. S. Y. Gross, Y. Yosef Cohen. Tel-Aviv, Beit Marmaros, 1983, 1996. https://www.jewishgen.org/yizkor/maramures/maramures.html.

„The Nadwórna Jewish Community during the Holocaust." *Yad Vashem.* https://www.yadvashem.org/communities/nadworna.html.

Wróbel, Piotr: „The Jews of Galicia under Austrian-Polish Rule, 1867–1918." *Topographic Maps of Eastern Europe.* http://easteurotopo.org/articles/wrobel/wrobel.pdf.

Képjegyzék

11. oldal Galícia és környéke vázlatos térképe 1941 augusztusában. *Sebők László munkája*

17. oldal A két testvér. Samu az elmaradhatatlan borosüveggel látható az első kép bal oldalán, a másik fotó bal szélén Karcsi, a „csöndes fiú" áll. *George Eisen engedélyével*

84. oldal Magyarország területgyarapodásai, 1938–1941. *Sebők László munkája*

101. oldal Zsidók begyűjtése elszállítás céljából a kárpátaljai Huszt vasútállomásán. Szapáry Erzsébet felvétele. *Az MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának engedélyével*

105. oldal Zsidók beszállítása a kőrösmezei átmeneti táborba tartó marhavagonokba. Szapáry Erzsébet felvétele. *A párizsi Mémorial de la Shoah engedélyével*

112. oldal Batizfalvy Nándor rendőr százados, a KEOKH munkatársa. *Ester Horompoly engedélyével*

119. oldal Magyar zsidók érkezése Szkala-Pogyilszkába. „[...] az árok partján ott ücsörögtek [...], mert a tehergépkocsik, melyek semmi irányítást nem kaptak, megunták továbbvinni őket [...]. Maradt tehát az országút árka, ami megtűrte őket." 1941. július 23. Somló Béla felvétele. *Az MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Somló Béla jogutódja engedélyével*

119. oldal A magyar katonaság magukra hagyta a deportáltakat Szkala-Pogyilszkában. A nők „pátyolgatták a gyerekeket. A férfiak a földön ülve üres tekintettel a semmibe bámultak." Somló Béla felvétele. *Az MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Somló Béla jogutódja engedélyével*

137. oldal Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnokának rendelete: „Minden, 10. életévét betöltött zsidó köteles éjjel-nappal egy »Cion csillagával« ellátott fehér szalagot viselni a jobb felkarján." 1941. július 24. *United States Holocaust Memorial Museum, az ukrajnai Hmelnickiji Terület Állami Levéltárának engedélyével*

137. oldal Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnokának rendelete: „1941. augusztus 9-ével minden zsidó köteles az óvárosi gettóba költözni." 1941. augusztus 8. *United States Holocaust Memorial Museum, az ukrajnai Hmelnickiji Terület Állami Levéltárának engedélyével*

139. oldal Kamenyec-Podolszkij katonai parancsnokának utolsó rendelete a tömeggyilkosság előtt: „A mai naptól kezdve élelmiszerek eladása zsidók részére tilos. Azok a zsidók, akik az óváros on kívül élelmiszert vásárolnak, szigorúan megbüntettetnek." 1941. augusztus 24. *United States Holocaust Memorial Museum, az ukrajnai Hmelnickiji Terület Állami Levéltárának engedélyével*

144. oldal Orinin – a korábbi szovjet katonai erődítmény több mint 2000 magyar deportált tömegsírjává vált. 1941. augusztus 26. *George Eisen engedélyével*

150. oldal Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezére Alfred Wünnenberg SS-tábornokkal beszélget. Himmler jobbján Friedrich Jeckeln. *United States Holocaust Memorial Museum, James Blevins engedélyével*

154. oldal A mészárlás előtti nap. „Minden magyar zsidót átszállítottunk az újvárosi részbe, a vasútállomás melletti laktanyába." 1941. augusztus 26. Spitz Gyula felvétele. *United States Holocaust Memorial Museum, Svéd Iván engedélyével*

156. oldal Menetelés a tömeges kivégzés helyszínére. „Egymástól tíz lépésre álltak a korbácsos német katonák, és ütötték a mellettük elszaladó zsidókat." 1941. augusztus 27–29. Spitz Gyula felvétele. *United States Holocaust Memorial Museum, Svéd Iván engedélyével*

158. oldal Szemben a tömegsírral. Magyar zsidók várják sorsuk beteljesülését. 1941. augusztus 27–29. Spitz Gyula felvétele. *United States Holocaust Memorial Museum, Svéd Iván engedélyével*

169. oldal A Himmlernek küldött Jeckeln-jelentés – a három napig tartó vérengzés összegzése. 1941. augusztus 30. *A prágai Központi Katonai Levéltár Hadtörténeti Levéltára engedélyével, Kommandostab „Reichsführer SS, 1941–1943" fond*

176. oldal Friedrich Jeckeln tábornok. Egy tömeggyilkos arcképe. *United States Holocaust Memorial Museum, a német Bundesarchiv engedélyével*

211. oldal A 133-as rendőrzászlóalj Kolomeában. *A www.military-archive.com engedélyével*

215. oldal A védelem egyik tanújának levele Anneliese Leideritz ügyében. *Hessisches Staatsarchiv, Hans Peter Trautmann engedélyével*

235. oldal A nők és gyermekek tömeges megölésének három lépcsője: összegyűjtés, vetkőzés, kivégzés. *United States Holocaust Memorial Museum, a lengyel Instytut Pamięci Narodowej engedélyével*

248. oldal A Gestapo épülete Sztaniszlauban. Az SS bordélya a harmadik emeleten működött. *Az izraeli Ghetto Fighters' House Museum fényképarchívumának engedélyével*

258. oldal Zobel László huszonhárom éves volt, amikor édesanyjával együtt Galíciába deportálták. *George Eisen engedélyével*

261. oldal Lubell Erzsébet és édesanyja, Buchsbaum Brona. *Lubell Barbara engedélyével*

289. oldal Herbert C. Pell, az Amerikai Egyesült Államok magyarországi követe. *Szabadon felhasználható fénykép, a US National Archives engedélyével*

293. oldal Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társasága főnöknője, nemzetgyűlési képviselő, politikus, zsidómentő. *A http://mandarchiv.hu engedélyével, http://mandarchiv.hu/cikk/2435/Slachta_Margit_az_egyetlen_ferfi_a_nemzetgyulesben*

295. oldal Szapáry Erzsébet grófnő, az egyik legelőkelőbb arisztokrata család sarja. Slachta Margithoz és Weiss Edithhez hasonlóan zsidómentő tevékenységet folytatott. *Az MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára engedélyével*

297. oldal Weiss Edith bárónő a magyarországi zsidó vezetőkkel együttműködve a zsidómentő tevékenység aktív résztvevője volt. *Daisy Strasser jogutódja engedélyével*

310. oldal Két csendőr német katonák társaságában. *Dr. Szakály Sándor engedélyével*

322. oldal Werth Henrik vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke a második világháború kezdeti szakaszában. *Dr. Szakály Sándor engedélyével*

325. oldal Pásztóy Ámon, a KEOKH korábbi vezetője, a deportálások jogi kereteinek megalkotója. *Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára engedélyével*

327. oldal Az 1941-es deportálásokért miniszterelnökként Bárdossy László viselte a végső felelősséget. *Fortepan, szabadon felhasználható fénykép, Mészáros Judit engedélyével*

330. oldal Kozma Miklós, a kárpátaljai terület kormányzói biztosa. Székely Aladár felvétele. *Wikipédia, szabadon felhasználható fénykép*

336. oldal A tömeggyilkosság helyszíne – emlékpark Kamenyec-Podolszkijban. *George Eisen engedélyével*

345. oldal Kárpátaljai vallásos zsidó parasztember portréja feleségével és hat gyermekükkel. A családot kitoloncolták Galíciába, majd visszatértek az otthonukba, végül 1944-ben Auschwitzban gyilkolták meg őket. A családfőt, Chaim Simcha Mechlowitzot Roman Vishniac *A Vanished World* című fotógyűjteménye tette halhatatlanná. *United States Holocaust Memorial Museum, Lisa Wahler engedélyével*

357. oldal Valentina fájdalmas emlékei nyolcéves korából származnak, akkor volt szemtanúja a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságnak. *George Eisen engedélyével*

359. oldal Békés nyugalom – az egykori szovjet katonai erődítményben megbúvó magyar sírok Orininban. *George Eisen engedélyével*

Név- és tárgymutató

A *dőlt* oldalszámok képaláírásra utalnak. Az oldalszámot követő / jel után jegyzetszám áll.

Abicht, Herta 216, 223, 404/90
Adler Zsigmond 265, 413/40
Ágoston Péter 62, 369/32
Ajtay Gábor 95, 377/13
Aktion (zsidók begyűjtése) 19, 129, 164, 193–94, 201–203, 206, 211–13, 219, 221, 230–31, 241, 244–45, 270, 361/9. *Lásd még* erőszakos begyűjtés
Albrecht, Heinz 208
áldozatok statisztikái 36, 44, 132, 173, 175, 177, 191, 211–12, 219, 334, 342–43, 370/44; Bełżecben 406/128; a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságé 40, 132–34, 167–69, *169*, 173, 175, 385/18, 388/41; Kolomeában 199, 212, 261, 343; Nadvirnában 201–203, 401/50
alkohol 163, 206–207, 243, 246, 334, 345–46/112. *Lásd még* snapsz
állampolgár(ság) és dokumentumai 9, 38–39, 61, 74, 80–86, 91, 93, 95–96, 100–101, 103, 106, 108–11, 252, 277–78, 307, 318, 346, 364/19, 418/90; magyar zsidóké 82–83, 85–86, 96, 264, 277–78, 280–82, 286, 296–97, 300, 318, 348, 364/19, 375/95
Aly, Götz 38, 306
„a másik" 49–50, 54, 339
American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) *lásd* Joint
Amerikai Egyesült Államok 20, 22–23, 37, 50, 71, 173, 213, 217–19, 222, 255–56, 288, 291–92, 296, 393/100, 419/104
Amerikai Egyesült Államok magyarországi követe (Herbert C. Pell) 28, 39, 45, 102, 106, 173, 256, 287–89, *289*, 291–92, 326, 328–29, 419/103
Amerikai Egyesült Államok magyarországi követsége 28, 173, 266, 286, 288, 295, 299
antiszemitizmus/antiszemita 15, 38, 47, 53–54, 56, 58–59, 61–63, 67, 69–73, 78, 80, 118, 121, 164, 177, 224, 245–46, 271, 275, 283, 288, 294, 303, 305, 308, 318, 322, 327, 332, 348, 367/3, 368/18, 369/30, 371/53
Antonescu, Ion 134
anyagi segítség menekülteknek 61, 282–83
Applebaum, Anne 39, 47
Apponyi György 102
arany 113, 228, 234, 399/40
Arendt, Hannah 177, 324
arisztokrácia 28, 45, 52, 54, 65–67, 69, 72, 75, 78, 83, 279, 286, 288, 294, *295*, 299, 370/41, 418/95
Armia Krajowa *lásd* Honi Hadsereg
árvák/árvaházak 67, 108, 110, 115, 128, 193, 216, 223, 230–31, 404/89
Åsbrink, Elisabeth 114
asszimilált zsidók 37, 50–52, 55, 57, 62–63, 68, 72, 78–81, 88, 278, 307–308
„áttelepítés" (a deportálás fedőszava) 61, 87, 92, 94, 100–101, 147, 275, 278–79, 289, 304, 309, 340, 347, 418/92

áttérés 28, 65, 67, 69
Auschwitz (len. Oświęcim) 10, 15, 18, 27, 32, 48, 107, 337, 344–49, 351, 406/125, 430/24, 30
Auschwitz–Birkenau Emlékhely és Múzeum 344
A Vanished World (Roman Vishniac könyve) *345*

Babij Jar (ukr. Бабин Яр / Babin Jar; or. Бабий Яр / Babij Jar) 29, 161, 176, 187, 338
Bach-Zelewski, Erich von dem 150, 152
Bahnschutzpolizei *lásd* vasúti rendőrség
Bajcsy-Zsilinszky Endre 279
balti régió 138, 150, 152, 171
Bánki dr., százados 413/37, 39
Bárdossy László 21, 28, 34, 38, 46, 93, 97–98, 115, 252, 290–91, 298–99, 321, 323, 326–27, *327*, 328–29, 338, 343, 426/68, 427/70
Bartha Károly 93–94, 97
Batizfalvy Nándor 99–100, 111–112, *112*, 304–305, 320, 377/10, 380/55, 381/56, 421/9
belügyminiszter (magyar) 28, 80, 85, 93–94, 97, 100, 251–57, 263, 279, 305–306, 318, 320–21, 324, 330, 376, 379/31, 427/72
Bełżec (megsemmisítő tábor) 9, 11, 41, 186, 210, 214, 216, 226, 229–232, 241, 244, 262, 343, 393/96, 401/60, 406/128
Bennett, G. H. 175–76
Beorn, Waitman Wade 226, 240, 406/115, 407/3
Berdicsiv (ukr. Бердичів/Berdicsiv, len. Berdyczów, or. Бердичев/Bergyicsev) 145, 159, 166, 393, 428/5
Beregovo *lásd* Beregszász
Beregszász (ukr. Берегове/Berehove; or. Берегово/Beregovo; ném. Bergsaß, Lampertshaus) 22, 349, 363/17
Berehove *lásd* Beregszász
Berlin 23, 37, 40, 89, 140, 145–46, 159, 170–71, 183, 191, 193, 227, 264, 268, 272, 328, 362, 376
betegség 57, 122, 129, 131, 140, 147, 192, 204–205, 247, 249, 260
Bethlen, István 71
Bierut, Bolesław 223
Bihari Péter 59
Bilcze Złote *lásd* Bilcse-Zolote
Bilcse-Zolote (ukr. Більче-Золоте/Bilcse-Zolote, len. Bilcze Złote) 130
Binder, Elsa 194, 230, 428/1
bírósági tárgyalások a háború után 43, 46, 153, 157, 160–63, 171, 178, 198, 214, 242, 279, 316, 318; Bárdossy Lászlóé 326–29; Eichmanné 255–56, 315, 396/8, 402/76, 420/1, 424/43; Jeckelné 133, 150–52, 175–76, 178, 425/47; Krügeré 222, 224, 244, 401/50; nürnbergi perek 21, 46, 174, 328, 346; Pásztóy Ámoné 93, 266, 280, 324–26; Peter Leideritzé 213, 216–29, 222–23, 405/108; a tartalékos rendőrzászlóaljé 157, 161, 316, 423/32; Von Roques-é 174, 316, 385/12
Blaschek, Fritz 176
Blum, Joseph 287, 292, 419/111
Blum, Nathan 279, 374/81, 417/84
Bolechów *lásd* Bolehiv
Bolehiv (ukr. Болехів/Bolehiv, len. Bolechów) és gettója 194, 210, 220, 244–45
bolsevizmus 68, 120, 134, 147, 149, 186, 218
bordélyok (német katonai) 236, 241–43, 247–48, *248*, 249, 410
Borscsiv (ukr. Борщів/Borscsiv, len. Borszczów) 127, 174
Borszczów *lásd* Borscsiv
börtön 27, 29, 197–99, 204, 207, 215, 224, 260, 273, 347, 385/12, 401/59, 402/72
Braham, Randolph L. 298, 365/24, 392/88
Brand, Hansi 255, 411/14

Brand, Joel 255–56, 411/14
Brandt, Oskar 188
Brautigam, Otto 146
Breitman, Richard 175
Brenner Cipora 24, 27, 115, 124, 207–209, 221, 229–30, 239, 241, 381/63, 383/86, 402/64, 65, 69, 71, 405/104, 406/128, 408/17, 409/21, 417/76
britek 42, 152, 170, 173, 288, 295, 393/100, 419/102
Browning, Christopher 135, 152, 160, 187, 216–17, 226, 389/55, 395/4, 396/12, 402/74
Bruszilov-offenzíva 61, 369/29
Buchsbaum Brona *261*, 261–62
Buczacz *lásd* Bucsacs
Bucsacs (ukr. Бучач/Bucsacs, len. Buczacz) 128, 140, 187, 192, 212, 219, 301, 315, 366/35, 396/8, 398/32, 404/93, 405/100, 420/1, 423/34
Budapest 15–16, 24, 27, 35, 37, 39, 51, 54–55, 60, 78–80, 88–90, 93, 95–96, 98, 100, 103–17, 127, 138, 140, 159, 173, 202, 253, 255–61, 266, 269, 277–88, 291–93, 296, 299, 304–307, 311, 318, 339, 343, 346, 348, 354, 370/38, 418/88
Budaváry László 372/58
Bukovina 60, 62, 126–27, 134–35, 188–89, 237–38, 263, 337, 384/3, 414/51
Bukovinka-erdő, Nadvirna 201, 334–35
Bulgária 332
Burckhardt, Carl Jacob 285
Burleigh, Michael 163
Busk *lásd* Buszk
Buszk (ukr. Буськ Buszk; len. Busk) 242–43
bűn, bűnösség 10, 16, 41, 46–47, 56, 63, 64, 78–80, 167, 170, 184, 217, 223, 241–43, 246, 279, 265, 301, 317–18, 334, 350
bűnrészesség *lásd* részvétel tömeggyilkosságban
bürokraták 19, 83, 320–21, 324
Cavallier József 420/121
cenzúra 266, 282, 287
Cernăuți *lásd* Csernovic
Cesarani, David 16, 234, 237, 365/27, 398/31, 407/5
Chełmno 48
Culbertson, Paul T. 287, 419/107
Czerniowce *lásd* Csernovic
Czortków *lásd* Csortkiv

Csajkovszkij, Ivan 389/52, 391/79, 81
család / zsidó családok 15, 18, 28, 53, 57, 78, 87, 101, 104–106, 110–15, 117, 121, 125–30, 142, 179, 231, 257, 262, 265–70, 276, 282–83, 312–14, 340–44, *345*, 347–51
Csehszlovákia / cseh zsidók 29, 60–61, 64, 82, 128, 198–99, 343, 377/6, 428/80
Csernovic (ukr. Чернівці/Csernyivci, len. Czerniowce, rom. Cernăuți) 263, 413/32
Csernyavszkij, V. 365/30, 395/122, 428/5
Csíkszereda (rom. Miercurea Ciuc) 86, 294
Csortkiv (ukr. Чортків/Csortkiv, len. Czortków) 116, 124, 140, 192, 197, 231, 238, 243, 259, 352, 404/93
Cs. Szabó László 331

Dall, Kurt 159, 165
Daluege, Kurt 165
Danckwert, Justus 146
Dargel, Paul 146, 386/24
Darnay László 269, 414/51
Deák Béla 276, 417/74, 424/38
dehumanizálás 233, 245
Delatyn *lásd* Deljatin
Deljatin (ukr. Делятин/Deljatin, len. Delatyn) 192, 207, 210–11, 239
demográfia 35–36, 52, 67, 74, 76, 82–83, 138, 160, 303, 307, 339–40, 350, 359
deportálás jogi keretei 34, 45, 73–74, 80–81, 92, 108, 320, 323, 325

deportálás/kitoloncolás 7, 10, 14, 22, 32–39, 41–49, 80, 86–87, 89–111, 113, 115, 118, 120, 122, 127, 134–35, 140–41, 173, 188, 195, 203, 206, 214, 230, 237, 249, 251–57, 265–68, 275, 277–81, 286, 288–314, 318–32, 337–49, 376/1, 379/31
deportált zsidók menetelése/bolyongása 90–91, 116, 122–25, *156,* 207, 236, 238–39, 310, 315, 343, 351
deportáltak neve/névsora 98–99, 103, 197, 284–85, 320, 354, 378/19
Desbois, Patrick 18, 242, 336, 365/29, 366/38, 424/45
Deutsch, Moshe 118, 384/3, 386/18
dezinformációs kampány 94–95
Diels, Rudolf 177
Dijon 228
diplomaták (Egyesült Államok) 288, 291–92, 295, 362/4, 376/105
Dnyeszter (ukr. Дністер/Dnyiszter) 33, 35, 39, 115–16, 118, 121–23, 125–27, 130, 134, 140, 172–73, 184, 234, 237–38, 257, 262, 273, 275, 310–12, 315, 377/7, 382/73, 383/92, 416/71
Dnyipro *lásd* Dnyipropetrovszk
Dnyipropetrovszk (ukr. Дніпропетровськ/Dnyipropetrovszk; 1926-ig Jekatyerinoszlav, 2016 óta Дніпро/Dnyipro) 193, 397/24
Dnyiszter *lásd* Dnyeszter
Dobrzensky, Mary 284
Dodd, Martha 177
Dodd, William 177
Dolina (ukr. Долина/Dolina, len. Dolina) 211, 272, 311
Drahovo *lásd* Kövesliget
Dreyfus-ügy 56, 367/3, 368/16
Drohobics (ukr. Дрогобич/Drohobics, len. Drohobycz) 210, 248, 410/38
Drohobycz *lásd* Drohobics
Dub, Helen 259
Ébredő Magyarok Egyesülete 72, 371/54
Ec Hájim (az élet fája) zsinagóga 267
éhezés 35, 90, 129, 131, 147, 192, 204–205, 229, 310, 349, 397/18
éhínség 142, 192, 205, 272
Eichmann, Adolf 177, 255–56, 411/14
Einsatzgruppe, SS 41, 43, 145, 148–49, 160, 165, 168, 184, 195, 226, 273, 390/58, 62, 395/2
Eisen, Éva (Samu lánya) 354–55
Eisen, Gitta (Samu lánya) 354–55
Eisen, Karcsi (a szerző nagybátyja) 5, 13, 16–17, *17,* 29, 31, 159, 180, 355, 361
Eisen, Samu (a szerző nagybátyja) 5, 13, 16–17, *17,* 29, 31, 109, 111, 126, 159, 280, 351, 354–55, 361, 418/88
Eisen, Samuel 404/97
Eisen, Tildi (Matild, Samu felesége) 109, 354–55, 418/88, 431/1
Eisen, Zsuzsa (Samu lánya), 354–55
élelmiszer-ellátás 97–98, 138–39, *139,* 147, 149, 177, 190, 193, 205, 220, 272, 285
elkövető/végrehajtó 10, 21, 28, 46, 90, 96, 100, 105, 133, 145, 152–53, 161–62, 168, 198–99, 206, 216, 234, 242–45, 302, 305, 316, 320, 335, 346, 423/33
„elmaradott" keleti zsidók 37, 49, 54, 60, 68, 70–71, 73, 77–80, 339
Elsner, Paul 243
első hullám (náci megsemmisítő tevékenységé) 40, 47
első világháború 46, 51, 54, 56, 58, 61, 64, 68, 71, 74, 81, 368/22, 24, 382/74, 389/54, 390/62
első zsidótörvény 77, 91, 373/70, 75
élve eltemetés 14, 44, 124, 167, 181, 218, 334
emancipáció (zsidóké) 52, 120, 367/2, 7
emancipációs törvény (1867. évi XVII. tc.) 51, 367/7
embercsempészet 126, 239, 255, 257, 259–60, 262–63, 277, 298, 313, 412/27, 417/74

emberek tömeges lelövése 41, 121, 160, 163, 171, 174, 190, 205, 207, 211, 213–14, 229, 263, 396/10
Endlösung *lásd* végső megoldás
Englisch, Gustav 201
Erdély 35, 37, 54, 61, 76, 83, 87, 102–103, 184, 203, 253, 307, 340–41
erdő 34–35, 86, 114, 117, 122–232, 216, 238, 244, 259, 281, 348, 393/96, 412/29, 423/33
erőszakos begyűjtés (zsidóké) 9, 37, 39, 42, 98, *101,* 101–103, 134, 157, 343
értelmiség (zsidó) 37, 54, 65, 187, 196, 199, 245, 274, 399/39
etnikai tisztogatás / tisztogatási, tisztogató akciók 34, 36–38, 65, 186, 199, 306, 309, 322, 336
Evans, Richard J. 191, 242

faji-nemzeti megjelölés (zsidóké) 37, 62–63, 68, 75, 81, 384/4
Farkas Ferenc 313
Farkas Pál 369/33
fehérterror 58, 66, 370/46
Fein Albert 139, 166, 179–80, 269–70, 387/3, 385/9, 390/65, 391/78, 394/119, 414/51
felelősség 10, 44–46, 67, 70, 78–79, 91, 149–50, 178, 284, 296, 301, 309, 313–16, 319, 321, 324, 326–29, 331, 425/47, 426/63, 68, 427/72
„felkészítés" (kivégzőosztagoké) 162–64, 200, 203, 334–35, 390/70
felső vezetők az SS-ben és a rendőrségnél (HSSPF) 148, 152, 160, 168–69, 184, 186, 188, 227, 247, 364/20, 391/75, 76, 396/10
Felvidék 37, 54–55, 76, 79, 82, 103, 106, 127, 341, 370/38, 422/23
Fényes László 369/33
fénykép 23, 27, 102, 155, 156, 170, 247, 255, 296, 333–34, 389/49, 392/89
Ferencz, Benjamin Berell 184, 395/1
férfiak (zsidók) 75, 107, 149, 152, 234, 238, 240. *Lásd még* munkaszolgálatos
Fermor, Patrick Leigh 341, 382/83
Feuer, Idl 122
Feuerman, Juliusz 206, 209, 402/72
Finder, Gabriel N. 315
fosztogatás 19, 112, 118, 196, 213, 217–18, 220, 222, 226–28, 234, 248, 258, 336, 340, 366/36, 403/85, 404/98, 414/55
földrajz *11,* 26, 34, *84,* 89, 145, 211, 218, 339, 362/8. *Lásd még* természetes határok
Franciaország 20, 56, 76, 224, 332, 368/16, 20
Frank, Hans 220, 328, 405/102, 427/73
Frojimovics Kinga 82, 362/10, 412/29, 420/117, 423/33, 426/60

Gábor Éva 393/99
Galícia (ukr. Галичина/Halicsina; len. Galicja) betagozódása a Lengyel Főkormányzóságba 187, 189, 191–93, 196, 203, 206, 225, 227, 257
Galícia határövezetként 9, 39, 188, 253, 309, 343, 362/2
Galícia magyar megszállás alatt 93, 257, 271, 339, 382/76
Galícia német katonai ellenőrzés alatt 35, 112, 129, 253, 257, 275, 423/35. *Lásd még* deportálás/kitoloncolás
„galíciáner" / galíciai zsidó sztereotípiák 32, 38–39, 49–50, 55, 60, 62, 70, 77, 79, 89, 97, 277, 305, 344, 376/2
Gay, Erwin 405/108
gazdasági korlátozás 77–79, 159
gazdasági motívumok 22, 38, 51–56, 62, 71–79, 88, 306, 308–309, 339, 422/26
gázkamrák 32, 44, 230, 232, 344, 422/24
Gebietskommissar (körzetvezető) 226
gépfegyver/géppisztoly/géppuska 120, 143, 155, 157, 161–63, 171–72, 208, 220, 315, 337, 390/62

gépkocsivezető (zsidó) 27, 117, 156, 160, 171–72, 276–77, 333, 381/70, 389/57, 417/77
Gerlach, Christian 190
Gertjejanssen, Wendy Jo 241, 249, 407/4, 409/23
Gestapo (német titkosrendőrség) 29, 151, 177, 192, 196–98, 204–208, 213, 217, 219, 222, 225–27, 242–48, *248*, 268, 270, 274, 296, 396/11, 12, 14, 413/32, 416/68
gettó 9, 24, 41, 43, 115, 128–29, 131, 134–38, 141–42, 145–50, 153, 186, 190–94, 197, 199, 205, 213–16, 221, 229–32, 234, 236, 239–41, 244, 248, 261, 263, 270, 282, 296, 306, 314–15, 331, 335, 343, 347, 398/25, 402/64, 409/34, 422/17
gettósítás 40, 135, 205, 384/6
Gheorgheni *lásd* Gyergyószentmiklós
Goebbels, Joseph 21, 46, 178, 227
Goede, Gerhard 405/108
Goethe, Johann Wolfgang von 198
gonorrhoea 247
Gopnik, Adam 167, 186
Gorgon, Herbert 216, 404/90
Gottesman, Samuel 277, 380/43, 417/78
Gömbös Gyula 75, 373/68, 69, 71
Göring, Hermann 21, 46, 178, 227, 406/119
Grabowski, Jan 438/39
Grenzpolizei *lásd* határőrség
Grimm, Ludwig 401/60
Großaktion 190, 200, 206
Gross, Karl 404/94, 424/43
Grosszman, Vaszilij 321
Grudziądz 224
Gryn, Hugo 430/31
Günzenberger Fanny 433/21

gyerekek/fiatalok (zsidók) 19, 31, 42–43, 53, 82, 87, 99–100, 104–106, 115–18, *119*, 121, 123, 127–31, 138, 149, 152–53, 162–63, 166, 171, 180, 182, 201, 204, 208–209, 214, 216, 218, 230–32, 239, 260, 276, 280, 308, 334, 337, 347, *345*, 349–351, 355, 375/93
Gyergyószentmiklós (rom. Gheorgheni) 180
gyilkosság 9, 12, 21, 28, 35, 41–43, 48, 66, 90, 123, 129, 149, 151, 156, 159–64, 168, 170–71, 174, 189, 191, 195–202, 205, 207, 219–220, 222, 227, 234, 246, 261, 291, 301, 311, 314, 317, 319, 330, 336, 345–46, 397/24, 398/32, 399/38, 404/89, 405/108. *Lásd még* tömeggyilkosság
gyógyszer/gyógyítás 125, 276, 282, 285
Gyürke Katalin 431/1

háború, hadüzenet 33–37, 40, 54, 58–68, 89, 92, 147–49, 226, 270, 292
háborús bűn/bűnös 46, 170, 174, 214, 328, 389/47, 426/68, 427/76
Habsburg Birodalom 51, 64, 134, 271
hadműveleti terület 100, 175
hágai egyezmény 164
Hajszin (uk. Гайсин/Hajszin) 424/39
halálbüntetés 153, 222, 227; Bárdossy Lászlóé 28, 326; Friedrich Jeckelné 29, 176, 391/83; Pásztóy Ámoné 28, 326; Peter Leideritzé 29, 222
halálmenet 125, 154, *154*, *156*, 157, *158*, 172, 233
haláltáborok 195, 241, 336, 344–48
Halicka utca (ukr. Вулиця Галицька / Vulicja Halicka) 204
Halicsina *lásd* Galícia
Harmadik Birodalom 148, 175–76, 186, 220
harmadik hullám (náci népirtásé) 9, 40–41, 191
harmadik zsidótörvény 77, 373/73
Hartl, Albert 152
haszidok 53, 55, 62, 341. *Lásd még* ortodox zsidók

hatalom 12, 40, 65, 96, 118, 165, 187, 191, 199, 217, 233, 237, 266, 296, 302
határ/határövezet 9, 33, 37, 39, 68, 85–89, 95, 108, 113–16, 128, 188–194, 198–201, 210–12, 239, 243, 253, 257–70, 276–77, 300, 309–14, 324, 330–34, 343, 352, 362/2
határőrség (Grenzpolizei) 151, 189, 201, 210, 263, 268, 297–98, 313, 331, 396/12
„hatékonyság" (náci) 19, 87, 89, 100, 171, 187, 213, 334
Haus, Franz 217
Havasalja (ukr. Тибава/Tibava) 89, 99–100
Havrisko, Marta 233–34, 241, 407/2
Hayes, Peter 32, 220, 227, 338, 396/10
Hazai Samu 367/10
házasság 77, 85, 105–106, 375/93, 379/41, 394/112. *Lásd még* vegyes házasság
helyi zsidó közösségek 37, 41–42, 45, 107, 111, 120, 127, 154, 179, 193, 195, 198, 203, 271
Hermann Miklós 307, 410/5, 422/18, 21
Heszed Best (szervezet) 356
Heydrich, Reinhard 148
Heyman Éva 257, 350–51
híd 33, 116, 126, 136, 237, 275, 312, 383/92, 416/71
hierarchia 92, 147, 178, 191, 212, 214, 218, 220–21, 236
Hilfspolizei (ukrán rendőrség) 151, 396/11
Himer, Kurt 141, 385/13
Himmler, Heinrich 10, 21, 40, 42, 46, 145, 149–50, *150*, 152, 167–70, 173, 175, 177–78, 186, 202, 220, 227–28, 242, 246–47, 321, 361/1, 387/33
Hincsuk Katalin 351, 388/43
Hintschuk (Hincsuk), Jacob 414/52, 53
Hitler's Furies (Wendy Lower könyve) 214
Hitler, Adolf 21, 33, 46, 64, 76, 134, 150, 175, 178, 294, 359
hittestvér/hitsorsos (zsidó) 9, 55, 62, 78, 126, 134, 192, 212, 263, 276, 282
Hmelnickij (ukr. Хмельницький/Hmelnickij, or. Проскуров/Proszkurov) 159, 168
holokauszt/soá 9–10, 14, 14–23, 27, 29, 31–32, 38, 42–49, 132–34, 142, 167–68, 177, 180, 182, 184, 187–89, 193, 195, 197, 199, 203, 206, 210, 214, 218–220, 224–25, 227, 230, 233–34, 238–41, 251, 258, 291, 299, 301, 303–306, 315–17, 326, 328, 332–38, 344, 351, 354, 356, 358–59, 361/1, 363/17, 364/22, 24, 366/39
homoszexualitás 239
Honi Hadsereg (Armia Krajowa; lengyel) 396/13
honosítás 81, 85
„hontalan" zsidók 33, 76, 79, 82, 85, 91, 99, 102, 104, 109, 114, 249, 278–79, 298, 319, 341, 347
Horodenka (ukr. Городенка/Horodenka, len. Horodenka) 116, 118, 123, 128, 192, 194, 211–12, 219, 231, 382/98
Horowitz rabbi 244
Horthy Miklós 66, 69, 88, 252, 256, 261, 322–23, 331–32, 363, 370/45
Horthy Miklósné Purgly Magdolna 45, 256, 332
Höß, Rudolf 346, 430/27
Hull, Cordell 287, 289, 419/105
humanitárius katasztrófa 127, 141, 278
humanitárius segély 86, 187, 278, 282, 285
Hungerplan (éhségterv) 149, 387/32
Huszt *101*

Iampol *lásd* Jampol
„idegen" (külhonos) zsidók 9, 32–33, 50, 60, 68–72, 75–78, 80, 82, 85, 92, 96, 101, 106, 198, 212, 252, 298, 305, 307
ideológia 47, 65, 68, 118, 122, 133–34, 160, 166, 236, 306, 336; deportálásé 19, 32, 37, 319, 339

ideológia (náci) 10, 19, 32, 38, 40, 74–77, 149, 160, 186, 218, 220, 227, 242, 246, 336, 339, 396/12
idős emberek (zsidók) 31, 99, 110, 278, 290, 349, 356
igazoltatás 91, 109–10, 346, 348
igazságszolgáltatás 108, 184, 329
Ilosva (ukr. Іршава/Irsava) 106
Imrédy 83, 418/99
Intelligenzaktion (értelmiségiek elleni hajsza) 193, 195–97, 200, 212, 274, 399/39
internálótáborok 35, 39, 80, 82, 93, 97–98, 101–102, 194, 197, 254, 265, 272, 307, 314, 317, 320, 329, 338–39
Irhóc (ukr. Вільхівці/Vilhivci) 104, 418/90
Irsava *lásd* Ilosva
iskola zsidó gyerekeknek 349
Ivano-Frankivszk *lásd* Sztaniszlau
Iványi (ukr. Іванівці/Ivanyivci) 301
Izrael 16, 20, 359, 370/39, 408/20, 431/36

Jabłonica *lásd* Jablunicja
Jablunicja (ukr. Яблуниця/Jablunicja, len. Jabłonica) 212, 239, 268
Jackson (Jakubowics), Michael 347, 249–50, 347, 414/52
Jacobson, S. Bertrand 287, 292, 418/97
Jagow, Dietrich von 291
Jakobovits Bözsi 408/20
Jampil *lásd* Jampol
Jampol (ukr. Ямпіль/Jampil, or. Ямполь/Jampol, rom. Iampol) 134
Jaremcze *lásd* Jaremcse
Jaremcse (ukr. Яремче/Jaremcse, len. Jaremcze) 192, 210–12
Jászi Oszkár 57, 62
Jaszinja *lásd* Kőrösmező
Javirnik Ruszkij (ukr. Явірник Руський / Javirnik Ruszkij, len. Jawornik Ruski) 413/40
Jawornik Ruski *lásd* Javirnik-Ruszkij
Jazlovec (ukr. Язловець/Jazlovec, len. Jazłowiec) 275, 383/92
Jazłowiec *lásd* Jazlovec
JDC *lásd* Joint (American Jewish Joint Distribution Committee)
Jeckeln, Friedrich 29, 132–34, 145–52, 159–80, *169*, *176*, 185, 217, 269, 316, 337, 387/25, 388/41, 389/51, 391/78, 83, 393/100, 103, 394/109–12, 397/24, 425/47
jelentés a német katonai műveletekről 89, 145, 167–70, 173, 180, 184, 200, 272–73
Jewish Telegraphic Agency (JTA, zsidó hírügynökség) 109, 172, 291, 380, 413/41
jiddis nyelv 52–54, 79, 127, 173, 239, 249, 291, 341, 392/94
jobb megélhetés, egzisztencia ígérete 50, 94–95, 278
jobboldali mozgalom 58, 65–66, 69–70, 74, 76, 91, 286, 305, 339
Joint (American Jewish Joint Distribution Committee, JDC) 86–87, 109, 173, 282, 284, 286–92, 298–99, 343, 372/65, 418/97, 419/100, 106
„jó zsidó" 58, 62, 68, 77
jövedelmezőség / háborús jövedelem / megvesztegetés 87, 105, 121, 219, 257, 268
JTA *lásd* Jewish Telegraphic Agency
„judenfrei", „judenrein" (zsidómentes) 196, 199, 248
Judenrat (Zsidó Tanács) 128–30, 136, 194, 196–97, 204–209, 218–20, 226, 240, 243, 414/52
Judson, Pieter 81–20, 255
Jugoszlávia 64, 82, 236, 374/79
Julius, Anthony 59

kaddis (zsidó halotti ima) 350, 360
„kaftános zsidók" sztereotípiája 60–61, 79

Kalus (ukr. Калуш/Kalus, len. Kalusz) 418/93
Kalusz *lásd* Kalus
Kamenyec-Podolszkij (ukr. Кам'янець-Подільський/Kamjanec-Pogyilszkij, or. Каменец-Подольский/Kamenyec-Podolszkij, len. Kamieniec Podolski) 9, 12, 16, 20, 26–27, 29, 31, 33, 36, 40, 42, 44, 48, 98, 115–16, 118, 125–36, *137*, 138–49, 151, 153, 155, 159–76, 181–92, 203, 205, 212, 222, 251, 257–58, 269–70, 273, 277, 282, 287, 292, 311–16, 319, 326, 329, 334–35, *336*, 337–38, 343, 350–60, 361/7, 381/67, 384/105, 391/83, 393/99, 396/12, 410/1, 424/38, 42, 425/47, 428/5, 429/9
kamenyec-podolszkiji mészárlás 40, 42, 133–34, *139*, 142, 144–45, 147–48, 151, *154*, 155, *156*, *158*, 161, 168, 170, 172–76, 182, 184–85, 251, 269, 273, 287, 292, 313, 315–16, 319, 326, 338, *357*, 408/11
Kamieniec Podolski *lásd* Kamenyec-Podolszkij
Kamjanec-Pogyilszkij *lásd* Kamenyec-Podolszkij
Kanarcsuk, Valentina Braniszlava Antonovna 13–14, 20, 27, 167, 350, 353, 355–57, *357*, 361/3, 391/82
kapitalizmus 56–57, 62, 368/19
Károlyi Józsefné, grófnő 283
Károlyi Mihály 65, 283, 370/41
Kárpátalja (ukr. Закарпаття/Zakarpattja, or. Закарпáтье/Zakarpatyje) 22, 34–35, 37, 53, 63, 76, 78, 83–85, 87–88, 94, 362/8, 367/11, 376/4, 378/16, 392/88, 422/19, 20, 423/31, 424/38, 425/50; deportálás innen 34–35, 37, 88, 92, 96–97, 100, *101*, 102–106, 108, 112, 127, 142–43, 188, 192, 200, 212, 229, 249, 252–53, 257, 259, 262–64, 279, 281, 285–86, 290, 302, 307–10, 319–21, 329, 339–42, *345*, 347–49, 380/42, 53
Kárpát-csoport 33, 93, 96–97, 115, 134, 273, 303, 312–13, 377/7, 378/16
Kárpátok 50, 60–61, 89, 93, 108, 113, 184, 188–89, 212, 244, 249, 253, 259, 262, 273, 277, 287, 339, 341–42, 347, 362/2
„kárpátorosz" 127–28, 191–92, 194, 200–201
Kassa (szlov. Košice) 33, 109, 153, 197, 362/5
katolikus egyház 52, 56–57, 66, 368/18, 373/70
Katzburg, Nathaniel 308
Katzmann, Fritz 39, 187–88, 205, 207, 270, 364/20, 396/9
Kaufman-Blum, Pnina 109, 197, 347, 352, 380/49
kazárok 60, 369/26
„keleti" zsidók (Ostjuden) 37, 49, 54, 60, 68, 70–73, 77, 79–80, 339, 371/56. *Lásd még* „galíciáner" / galíciai zsidó sztereotípiák
Kelmanovics, Ilja 388/46
kémelhárítás 27, 255, 257, 259, 424/38
kényszervetkőzés (mint a tömeggyilkosság része) 157, 162, 171, 201, 208, 233, *235*, 243, 274
KEOKH *lásd* Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság
kérelem a deportálások ellen 83, 85, 261, 276, 280–82, 285–292, 342, 383/102, 412/17
keresztény egyház / kereszténység 45, 53–54, 56, 62–63, 66, 70, 72–73, 77, 256, 286, 294–98, 302, 306, 317, 327, 329, 338, 340, 373/70
Keresztes-Fischer Ferenc 28, 94, 97, 100, 251–56, 263–64, 279, 290, 298–99, 306, 318–19, 376/1, 413/36, 425/52, 53, 427/72
Kern Aurél 255
Kershaw, Ian 16, 64, 333, 342, 350, 368/22
Kersten, Felix 178, 394/115

kettős lojalitás 62, 70, 78–79, 278
két világháború közötti időszak 32–33, 50, 66–67, 74–75, 277, 293, 331, 362, 364, 373/71, 376/2, 419/104
Kiefer, Alfred 231, 233, 403/85, 407/1
Kijiv (ukr. Київ) 193
kikeresztelkedett zsidó *lásd* áttérés
kínzás 66, 126, 207, 309, 236–37, 245, 286
Király Jenő 312
Kirch-Beerfurth 216, 222
kisajátítás 38, 65–66, 112, 217–18, 228, 243, 308–309
kisebbségek 32, 50, 64, 76, 81, 88, 93, 151, 195, 306–308, 322, 338, 341, 400/46
Kiss Árkád 426
kitoloncolás *lásd* deportálás/kitoloncolás
kivégzés (mint a tömeggyilkosság része) 13, 18–19, 121, 142, 148–19, 152, 229, *235*, 260, 262, 274–275, 313, 389/48
kivégzés végrehajtói (nácik) 18–19, 160–64, 168, 171, 187–88, 197, 200–201, 206–209, 213–14, 233, 243, 245, 255, 270, 315, 334–35, 402/70, 404/98
kivégzőhely 31, 43, 144–45, 151, 154–55, *156*, 157–59, 161, 164, 167–68, 179, 182, 194, 203, 205, 208, 216, 225, 287, 291, 337, 343, 345, 353–56, 359, 400/43, 401/59, 60, 412/29, 429/33
kivégzőosztag 21, 35, 39–41, 46, 145, 148, 159–65, 171, 181, 183, 189, 212–13, 240, 282, 287, 326, 335–36, 343, 355, 402/63, 67
Klein Ibolya (a szerző édesanyja) 15–17, 108, 355
Knackendöffel, Friedrich 216, 403/87, 88
Koch, Erich 146
Kolomea (ukr. Коломия/Kolomija; len. Kołomyja) 24, 27, 29, 116, 120, 128, 130, 134, 185, 187, 189, 192, 196–200, 210–19, 221–23, 228–29, 231, 233, 257, 261–63, 270–76, 314–15, 343, 393/96, 399/36, 400/43, 45, 416/68, 424/38, 43
kolomeai mészárlás 213–17, 233, 274, 393/96, 400/43, 416/68
Kolomija *lásd* Kolomea
Kołomyja *lásd* Kolomea
kommunizmus 12, 47, 120, 298–99
koncentrációs tábor 15, 140, 167, 224, 249, 346, 389, 419/111, 430/28
konszenzuális nemi kapcsolat 241–42
kormány (magyar) 9, 15, 44–45, 51, 61, 63–67, 73–76, 79, 83, 87–97, 103, 106, 122, 140–41, 252–56, 266, 268, 270, 277–81, 285, 288–94, 308, 320–24, 331, 418/99, 425/56
korrupció 63, 85, 106, 108, 185, 220, 227, 229, 403/83, 404/98
Korsemann, Gerret 165, 391/75
Košice *lásd* Kassa
Kosów *lásd* Kosziv
Kosziv (ukr. Косів/Kosziv, len. Kosów) 128, 192, 199, 211, 263, 268
Kosztyó Gyula 22, 363/17, 376/101, 422/17, 19, 430/32
Kovács Alajos 71
Kozma Miklós 21, 28, 34, 46, 87–89, 92–93, 95–102, 105–106, 141, 251–53, 262–63, 281–82, 305, 307, 309, 319, 321–22, 328–30, *330*, 331, 376/4, 377/13, 378/19, 25, 413/30, 418/91, 426/65, 428/77, 78
Köllner, Kurt 219, 404/93
kőrösmezei átmeneti tábor 35, 91, 102, *105*, 105–109, 116, 130, 253–54, 276, 281, 285, 304, 318, 336, 343, 349, 425/51
Kőrösmező (ukr. Ясіня/Jaszinja) 89, 99, 102, 106, 108, 110–11, 115, 265, 267, 289, 319, 327, 393/99, 412/29, 423/33
Kövesliget (ukr. Драгово/Drahovo) 105–106
középosztály – keresztény 53, 66, 75, 77, 306, 327, 340, 421/16; zsidó 38, 51–53, 55, 61, 65, 110, 307–308

Krakkó (len. Kraków) 220, 268, 405/102, 414/48
Kraków *lásd* Krakkó
Kreishauptmann (megyefőnök) 187, 201, 208, 212–13, 216, 228, 268, 315, 404/98
Krem József 255, 257, 411/15, 412/19
Kricsfalussy-Hrabár Endre 410/6, 421/8
Kriminalpolizei (Kripo, ukrajnai bűnügyi rendőrség) 211, 213, 217, 219, 222, 396/11, 14, 403/81
Kripo *lásd* Kriminalpolizei
Krivij Rih (ukr. Кривий Pir / Krivij Rih; or. Кривой Por / Krivoj Rog) 193, 333, 335, 397/24
Krosigk, Ernst-Anton von 146, 174
Krupki (fehéror. Крупки/Krupki) 428/5
Krüger, Friedrich 364/20
Krüger, Hans 21, 29, 188–90, 195–213, 217–24, 227–30, 244–48, 265, 274, 316, 320–21, 334, 364/20, 396/13, 399/36–40, 401/50, 402/64, 404/98, 410/37, 416/68
Kubinyij, Natalja 12, 20
Kun Béla 65–66, 370
Kunfi Zsigmond 370/42
Kuti (ukr. Кути/Kuti, len. Kuty) 192, 212
kutya 204, 243
külföldiek 50, 73–74, 90, 97, 194, 241, 323, 339, 343, 377/6. *Lásd még* nemzetközi menekültek
Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) 28, 34–35, 80, 82–87, 91–92, 94–98, 102, 108–11, *112*, 173, 252–54, 266, 280, 290, 298, 304, 313, 317–24, *325*, 339, 342, 348, 354, 362/10, 374/84, 90, 375/95, 376/3, 378/19, 380/44, 418/97, 419/107, 425/50, 426/57, 60
Külügyminisztérium, amerikai 173, 255, 284, 287, 289–90, 296, 299
Külügyminisztérium, német 272, 328
Labs, Walter 146
Lanckorońska, Karolina, grófnő 197, 200, 220, 224, 228, 399/39
Landau, Saul 220
Landauer, Gustav 55
Landler Jenő 370/43
Láng Lajos 79
Langlet, Valdemar 67, 371/47
Larson, Erik 227
László Dezső 35, 97, 362/9
légitámadás 33, 362/5
Leideritz, Anneliese 23, 214–15, *215*, 216–17, 219, 222–24, 403/87, 88, 404/89
Leideritz, Peter 21–23, 29, 189, 196, 198–99, 211–24, 228–29, 243, 316, 361/1, 399/36, 403/81, 85, 404/89, 405/105, 413/32
Leiser (nagyapa) 16, 361/7
Lemberg (ukr. Львів/Lviv, or. Львов/Lvov, len. Lwów) 135, 149, 197, 199, 210, 226, 228, 248, 268, 272, 399/39, 40; a város Tanzmann irányítása alatt 187–90, 263
Lengyel Főkormányzóság 29, 187, 189, 191–93, 196, 203, 220, 225, 227, 257, 268, 398/33, 423/35
Lengyelország/lengyelek 23, 29, 66, 74, 82, 135, 138, 217, 222–23, 225–26, 228, 246, 251, 266–67, 280, 295, 328, 332, 342, 351–52, 362/2, 366/39, 368/19, 372/65, 67, 376/2, 390/60, 398/34, 428/80
lengyel zsidók 109, 195, 289, 377/6
Lepore, Jill 13
leszbikusság 239–40
letartóztatás 74, 103, 105, 107, 109–10, 134, 222, 227, 243, 266, 279, 291, 311, 343, 354, 373/71
levelek 125, 127, 129, 138, 141, 173, 192, 205, 215, 218, 254, 257, 260–63, 271, 279,

281–86, 296–97, 303–304, 310, 313, 323, 325, 329, 332, 418/93, 99
leventék 264
Levi, Primo 18, 358
Lieberman, Mojse 267
Liebesman, Abraham 129, 206, 230, 244, 247
„likvidálások" 128, 147, 202, 214, 337
ló 14, 16, 123, 167, 206, 214, 402/64
Łódź 240
Longerich, Peter 151, 178, 225
Lowe, Keith 236–37
Lower, Wendy 185, 214
lőszer (töltény, golyó) 18, 31–32, 48, 91, 124, 133, 144, 162, 165, 172, 175, 186, 197, 202, 208, 210, 219–20, 225, 227, 229, 315, 391/75, 397/15
Lubell Erzsébet 24, 27, *261*, 261, 263
Lukács György 370/42
Lukács Sarolta 285
Lviv *lásd* Lemberg
Lvov *lásd* Lemberg
Lwów *lásd* Lemberg

Macedónia 332
magyar holokauszt (1941) 9–10, 19, 21, 42–43, 46–47, 49, 87, 92, 107, 132, 134, 142, 182, 251, 298, 303, 306, 326, 332, 344, 351, 365/25, 424/35
magyar holokauszt (1944) 10, 20, 32, 87, 107, 303, 306, 331, 344
Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) 82, 111, 129, 256, 267, 278–79, 280–87, 290, 293, 296–99, 384/102, 417/80, 418/92; jelentések a deportálásokról 114, 121, 382/73
magyar katonák 29, 31, 91, 111, 117–18, *119*, 120–21, 125–26, 131, 138–39, 152, 155–59, 167, 171–84, 258–59, 269, 271–76, 289, 301, 311–14, 333, 345, 349, 361/1, 383/92, 389/48, 397/21, 407/2, 414/55
Magyar Királyi Honvédség 33–34, 37, 43, 89, 134, 170, 252, 268–69, 309–11, 317, 320–23, 385/13, 400/46, 417/77
magyar követség 89, 264, 328
Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság 102, 284, 289, 293–96, 418/95
magyar–német kapcsolatok 136, 288
magyar nyelv 72, 173, 202, 291
Magyar Vöröskereszt 28, 102, 282–86, 293–94, 294, 384/102, 418/92
Majdanek 48
Majsai Tamás 22, 294, 364/24, 420/113, 121
Mallmann, Klaus-Michael 152, 386/23, 388/41
Márai Sándor 38, 49, 306, 327–28, 341, 422/23, 426/68
Máramaros vármegye 95, 128, 142, 192, 203, 307
marhavagon 9, 89, *105*, 107, 379/34
Martinidesz Ödön 425/50
második hullám (náci népirtásé) 40–41, 170, 195, 197, 212, 344
második világháború 36, 46, 49, 58, 225, 234, 236, 241, 278, 294, 317, 322, 326, 331–32, 339, 374/90, 425/52
második zsidótörvény 77–79, 81, 83, 373/74, 374/80, 375/94, 417/81
mauthauseni koncentrációs tábor 15, 389/49, 430/28
Mechlowitz, Chaim Simcha *345*
megalázás 15, 104–105, 200, 207, 233–34, 245, 379/29, 399/38
Megay László 422/17
Meier, August 165–66, 391/76
Meiler, Josef 135–36, 138, 141, 146, 148, 174, 269–70, 276, 316, 385/16, 387/26, 424/42
Melnicja-Pogyilszka (ukr. Мельниця-Подільська/Melnicja-Pogyilszka, len. Mielnica) 128, 243, 263, 413/32

Mendelsohn, Daniel 14, 18, 245
menedék, búvóhely 9, 76, 82, 97, 124, 202, 243, 343–44
menedék, menedékjog 42, 329
menekülés 19, 24, 27, 104, 109, 180, 234, 241, 249, 259, 261, 302, 410/1, 416/69
menekülés segítése 90, 180, 241, 259, 268, 416/69, 424/38; határövezetben 273–75; munkaszolgálatos csapatok által 276–77; Slachta Margit által 45, 86–87, 113, 256, 281, 283–86, *293*, 294–96, 302, 384/102, 412/17. *Lásd még* embercsempészet
menekült 19, 35–36, 38, 41–42, 54, 60–64, 67, 73–74, 76, 80, 82–83, 87, 97, 104, 123, 127–28, 135, 147, 174, 189–94, 197–201, 205, 215, 231, 239, 253, 259, 262–65, 268, 272, 276, 281–84, 289–90, 295–96, 313–14, 320–21, 327–32, 339, 341–42, 347, 363/18, 369/28, 372/67, 374/90, 398/31, 412/27, 414/51, 415/59. *Lásd még* „hontalan" zsidók
menstruáció 238
Mermelstein Gábor 171, 392/89
Meskó Arisztid 37, 87, 103, 112, 253–54, 318, 425/50, 426/57
mészárlás 27, 29, 32, 36, 40, 42, 46, 90, 130, 132–33, 142, 144–48, 151–54, *154*, 158–61, 164–65, 170–72, 178–82, 185–86, 192–93, 196, 201, 203, 206–12, 216, 251, 255, 269–70, 292, 326, 333, 337–38, 345–46, 359, 386/21, 388/41, 389/48, 391/75, 392/88, 401/60, 402/76, 420/1. *Lásd még* tömeggyilkosság
mezőgazdaság 38, 78, 94–95, 222, 307–308, 422/20
meztelenség *lásd* kényszervetkőzés (mint a tömeggyilkosság része)
mezüze 259, 412/21
Michnik, Adam 332
Mielnica *lásd* Melnicja-Pogyilszka
Miercurea Ciuc *lásd* Csíkszereda
Miklovda, Vaszil 12, 20
Milch, Baruch 116, 121, 193, 342, 381/69, 423/35
Milo, Shmuel 430/24
Minkowice *lásd* Minykivci
Minykivci (ukr. Миньківці/Minykivci, len. Minkowice) 168–70
MIPI *lásd* Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája
Miropil (ukr. Миропіль/Miropil, len. Miropol) 366/38, 397/24
Miropol *lásd* Miropil
Moldava nad Bodvou *lásd* Szepsi
Moldova Ágnes 358–59
Moskal, Klara 388/46
Mukacsevo *lásd* Munkács
Munkács (ukr., or. Мукачево/Mukacsevo) 422/20
munkaszolgálatos 43, 101, 106, 116, 125–26, 131, 170, 236, 249, 259, 276–80, 283–84, 287, 311–13, 345–47, 351, 379/29, 389/49, 402/71, 417/76, 77, 424/37, 430/28
Müller, Rudolf 211, 397/15
Münzer Márta 257–58, 350–51

nácibarát 35, 97, 271, 323, 332
nacionalizmus 57, 69, 72, 120
Nadvirna (ukr. Надвірна/Nadvirna, len. Nadwórna) 43, 128, 185, 192, 199–202, 206, 210, 228, 334–35
Nadwórna *lásd* Nadvirna
Nagy László 89
Nagyvárad (rom. Oradea) 62, 350–51, 369
Nansen-útlevél 38, 97, 290, 342, 363/18
napló 27, 108, 128–29, 140, 268, 350; Baruch Milché 116–17, 342; Kozma Miklósé 96–98, 101, 141; magyar katonáké 120, 125, 273–74, 310, 380/55, 397/21; túlélőké 206, 209, 218, 230, 257, 312, 428/1

nem zsidó / keresztény magyarok 58, 61, 67, 79, 83, 91, 136, 166, 172, 278, 286, 308, 340, 424/38
német hadsereg 33, 40, 129, 135, 140, 149, 170, 270, 315, 386/24, 430/28
német katonaság 42, 140–41, 145, 192, 270, 406/115, 414/54; Galícia ellenőrzése 33, 129, 257, 275
német–magyar vegyes bizottság 303, 421/5
német úti okmányok (Passierschein) 111, 268–69, 363/18, 414/52
német zsidók 29, 198–99, 400/44, 409/34
nemi betegség 247, 249
nemi erőszak 41, 118, 233–34, 236–43, 246–47, 310, 351, 366/36, 407/4, 5
nemi erőszak intézményesítése 247, *248*, 249–50
nemzetközi menekültek 42, 80, 82, 290, 339, 363/18, 372/67
nemzetközi reakciók 45, 86, 102, 110–11, 278, 281, 284–86, 291, 299
Nemzetközi Vöröskereszt 28, 102, 129, 256, 281, 284–85, 296, 299, 343
neológ zsidók 50–51, 53, 55, 373, 417/86. *Lásd még* asszimilált zsidók
népbíróság 28, 46, 93, 318, 320, 325, 328, 375/95
népirtás 9–10, 16, 19, 23, 32, 36, 39–44, 46, 48, 133–34, 142, 149–52, 156, 163, 165, 170, 174, 178, 184–96, 200, 210, 214, 219, 225–26, 229, 233, 237, 251, 270, 273, 301, 305, 311, 313–16, 318, 321, 323–24, 329, 331, 335–38, 366/35, 386/24, 395/4, 396/12, 424/45
Népszövetség 82, 363/18
Newcomb, C. W. J. 287, 418/97
nők (zsidók) 236–37, 240–43, 248, 349, 407/5, 410/37
NSZK (Német Szövetségi Köztársaság) 29, 222, 224, 405/108
„numerus clausus" törvény (1920. évi XXV. tc.) 72–73
nürnbergi perek 21, 46, 136, 174, 184, 201, 224, 328, 346, 385/12
nürnbergi törvények 136, 242

nyilaskeresztes mozgalom 372/66
nyomor 58, 114, 147, 260, 293, 296, 308, 310
Nyugat-Európa 18, 39, 50–53, 71, 332

Oates, Joyce Carol 341
Oberland 54
Obertin 382/76
olasz királyi ház 197
OMZSA *lásd* Országos Magyar Zsidó Segítő Akció
Oradea *lásd* Nagyvárad
Orbán Rudolf 112, 253, 304–305, 318, 425/51
Ordnungspolizei *lásd* tartalékos rendőrzászlóalj
Orinin (ukr. Оринин/Orinin) 142, 144, *144*, 145, 185, 260, 343, 345–46, 353, 358, *359*, 381/67, 402/63
Ormos Mária 78, 330, 428/77
Oroszország, cári 50, 59
orosz polgárháború 366/36
ORPO *lásd* tartalékos rendőrzászlóalj (Ordnungspolizei)
országgyűlés/nemzetgyűlés 45, 57–58, 62–64, 66, 69–73, 78, 77, 81, 85–86, 102, 256–57, 279, 293, 305, 318–19, 338–39, 367, 369. *Lásd még* zsidótörvények
Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) 82, 266–67, 278, 299
ortodox zsidók 15, 50, 53, 55, 60, 62, 69, 308
orvos 52, 116, 121, 125, 161, 196, 210, 217, 230, 244, 247, 268, 282, 342
Orwell, George 319

Ostjuden *lásd* keleti zsidók
Oświęcim *lásd* Auschwitz
Osztrák–Magyar Monarchia 40, 51, 58, 81, 340
osztrák zsidók 37, 60–61, 166, 198–99, 201, 212, 343, 347, 377/6, 428/80
óvárosi gettó Kamenyec-Podolszkijban 131, 134–36, *137*, 138–42, 145–50

„önfinanszírozó öldöklés" 219–20
öngyilkosság 238, 241, 249, 396/10, 408/16; Teleki Pálé 374/79

Paamajim soá (Pnina Kaufman-Blum könyve) 347–48
Pakocs Károly 379/33
pap/lelkész 56, 102, 123, 130, 352, 396/9
Papp László 265
parasztok 117–18, 123, 131–32, 339
Passierschein *lásd* német úti okmányok
Pásztor József 414/46, 50, 417/85
Pásztóy Ámon 21, 28, 34, 46, 86–87, 93, 96, 108, 173, 255, 264, 266, 279–80, 296, 321–25, *325*, 326, 343, 376/3, 377/8, 14, 413/36, 37
Patai József 64, 370/39
Pavlivka (ukr. Павлівка/Pavlivka, len. Pawełcze) 196, 244
Pawełcze *lásd* Pavlivka
Pell, Herbert C. *lásd* Amerikai Egyesült Államok magyarországi követe
pénznem/pengő 94, 153, 255, 257, 375/95, 411/15
Perényi, Eleanor 53, 305, 308, 339, 367/11
Pietsch, Walter 71
Pityulih, Mihajlo 12, 20
Plebanówka *lásd* Plebanyivka
Plebanyivka (ukr. Плебанівка/Plebanyivka, len. Plebanówka) 44, 181, 334
Podole *lásd* Podólia
Podólia (ukr. Поділля/Pogyillja, len. Podole) 12, 115, 131, 135–36, 144, 185, 353, 383/96. *Lásd még* kamenyec-podolszkiji mészárlás; Orinin
pogrom 50, 120, 128, 174, 271, 281, 312, 328, 366/36, 382/76
Pohl, Dieter 160, 171, 182, 225, 339/42, 406/124
Polgár György 280, 417/85
polgári (állam)igazgatás (magyar) 28, 34, 39, 88, 100, 317
polgári (állam)igazgatás (német) 40–42, 146, 186–89, 191, 193, 195, 201, 205, 208, 214, 216, 226, 228, 268, 314, 403/78
Posen *lásd* Poznań
Poznań (ném. Posen) 227
Prodancsuk, Kszenyija 388/46, 389/50, 390/61, 65
Prohászka Ottokár 56–57, 63, 68–69, 72, 371/49
prostitúció 240
Proszkurov *lásd* Hmelnickij
protestáns egyházak 51
Prützmann, Hans-Adolf 149, 152
pszichológia 12–13, 21, 23–24, 47, 163–64, 167, 224, 245, 276, 338, 344, 390/68; nemi erőszaké 234, 236–38, 242

rabbi 31, 61, 85, 106, 131, 153, 244–45, 409/33, 430/31
rabszolga/rabszolgaság/rabszolgamunka 126, 229, 236, 238, 241–42, 247–49, *248*, 346–47, 430/28
racionalizáló magyarázat 23, 26, 37, 53, 58, 64, 67, 73, 117, 123, 133, 168, 200, 225, 237, 245, 299, 308, 335, 355, 378/25. *Lásd még* ideológia (náci)
rádiós üzenetváltás 145, 168–69, 266, 291
Radnóti Miklós 122, 382/82
Rákosi Mátyás 370/42
Rassay Károly 279
rasszista ideológia 10, 32, 38, 72, 76–77, 88, 160, 185, 190, 218, 220, 339, 246, 371/54

Ravasz László 75, 297, 373/70, 420/121
Ravensbrück 224
razzia 63–64, 74, 80, 104, 109–10, 229, 232, 245, 265, 291, 302, 347, 370/38, 373/71
recepciós törvény (1895. évi XLII. tc.) 51
regisztráció / nyilvántartásba vétel deportáláskor 35, 92, 98, 198, 343, 354
rendfenntartó erők (Budapesten) 35, 39, 64–65, 73–74
rendőrség – magyar 74, 91, 110, 112, 196, 251, 266, 273, 291, 303, 346–47; német 151, 165, 227, 242, 264, 369/11; ukrán 96, 161, 172, 187–88, 315; zsidó 194, 205, 230, 240–41
részegség 243, 335, 345, 402/70
részvétel tömeggyilkosságban 43–45, 168, 170, 179, 181–82, 185, 187, 193, 199–203, 206, 212, 217, 246, 311, 316, 334–35, 346, 390/68; a Magyar Királyi Honvédségé 155–60, 160–61, 164, 171, 311, 392/88, 424/39; a Wehrmachté 145, 148–49, 175, 187, 314–15
részvétel visszautasítása tömeggyilkosságban 164–65, 270, 388/38, 399/88, 396/10, 404/94, 424/43
Reviczky Imre 253, 351, 411/9
Ricska (ukr. Річка/Ricska) 273
Riga, a Rumbula-erdei mészárlás 29, 161, 176, 187
rivalizálás *lásd* versengés/rivalizálás
román hadsereg 47, 237, 314
Románia/románok 33–34, 36, 47, 61, 64, 66, 76, 82, 195, 322–23, 332, 339–41, 368/19, 385/9, 408/15, 411/15, 426/58; deportálás/kiutasítás innen 86, 88, 134–35, 189–90; zsidók 36–37, 93, 126–28, 133–35, 152, 179, 199, 212, 219, 237, 263, 272, 307, 384/3, 402/76. *Lásd még* Bukovina; Erdély
Rós ha-sána 268
Rosenberg, Blanca 194, 198, 221
Rosenthal, Yaffa 107, 122, 125, 238, 351, 430/22
„rossz zsidó" 58, 62, 68, 77
Rougemont, Denis de 49
Rousso, Henry 335
Rovno (ukr. Рівне/Rivne, or. Ровно/Rovno, len. Równe) 43, 391/75
Równe *lásd* Rovno
Róza, Leiser második felesége 361
Rudolf-malom (Rudolfmühle) 129, 190, 197, 204–205, 207, 229–30, 241, 338, 401/60
Rumbula-erdei mészárlás *lásd* Riga, a Rumbula-erdei mészárlás
ruszinok 127, 277, 307–308, 362

sajtó/hírek 42, 62–64, 91, 95, 108–10, 174, 256, 266, 291–92, 377/11; zsidó 559, 173, 266, 291, 298, 393/100
Salamon Alajos 115, 310
Salzer Izidor 172, 388/43
Samesz Mojse (Elie Wiesel könyvének szereplője) 45, 267, 382/85
Samuel, Marion 126, 129, 204, 229–30, 237–38, 262, 429/15
Sandberg-Mesner, Mila 231
Sandkühler, Thomas 192, 401/56, 405/113
Scharwey, Heinrich 159, 164–65
Schiller, Friedrich 198
Schindler (Gestapo-tiszt) 245, 409/32
Schmidt von Altenstadt, Hans Georg 146, 314, 386/24
Schott, Heinrich 401/60
Schöngarth, Karl Eberhard 187–88, 196, 201, 228, 396/10
Schupo *lásd* Schutzpolizei
Schutzmann (ukrán segédrendőr) 151, 155, 157
Schutzmannschaft *lásd* ukrán segédrendőrök testülete
Schutzpolizei (városi rendőrség, Schupo) 151, 189, 216, 396/11, 12

SD (Sicherheitsdienst, német biztonsági szolgálat) 146, 148, 151, 168, 396/11
Selbschutz (német nemzetiségi milícia; „önvédelem") 396/12
„selejtezés" 9, 123, 193, 195, 197, 199, 212. *Lásd még* etnikai tisztogatás / tisztogatási, tisztogató akció
Separivci-erdő (ukr. Шепарівці/Separivci, len. Szeparowce) 198, 212, 214, 400/43
Sicherheitsdienst *lásd* SD
Sicherheitspolizei (német biztonsági rendőrség, Sipo) 151, 187, 189, 197–98, 222, 213, 396/11, 404/60
Silva (zsidó lány) 242
Siménfalvy Sándor 91, 95, 98, 102, 110, 173, 254, 279, 296, 317, 320, 376/2, 377/14, 380/44
Simon (hadnagy) 312
Sipo *lásd* Sicherheitspolizei
sírok megásása és befedése 18, 44, 132, 167, 181, 202–203, 210, 315, 334–35, 337, 402/64
Skała Podolska *lásd* Szkala-Pogyilszka
Slachta Margit 27, 45, 100, 102, 106, 113, 253, 256, 279, 281, 283–86, 289, 292–93, *293*, 294–99, 302, 305, 318, 325, 332, 412/17, 420/116, 427/74, 430/31; a kőrösmezei átmeneti táborról 281, 285, 296; embermentő munkája 45, 86–87, 113, 256, 281, 283–86, 294–96, 302, 384/102, 412/17; megfigyelése 286, 305
snapsz 19, 163, 206, 208, 227, 334, 336, 402/63
Śniatyn *lásd* Sznyatin
Snyder, Timothy 7, 39, 47–48, 337
soá *lásd* holokauszt; népirtás
Solomon, Max 104, 116, 143–44, 259, 345–46, 358, 381/67
Solowitz, Lea 421/27
Somló Béla 27, 310, 312, 333, 380/54, 381/70, 397/21, 453
sorfal személyzete 124, 157, 159, 161, 164, 168, 171, 180, 195, 226, 315, 389/52, 392/88
sorozás 249, 277, 346–47, 389/58
Spitz Gyula 156, 389/49, 392/89, 454
Springmann Sámuel 256, 411/16
SS (Schutzstaffel, védőosztag) 19, 21, 29, 39–40, 42–43, 132–33, 143, 145–52, 161, 163, 165–71, 176–78, 185–90, 195–97, 200–206, 210–12, 216, 217, 219, 221–22, 225, 227–30, 234, 236, 242–49, 274–75, 288, 314, 321, 331, 390/60, 68, 395/5, 396/10, 11, 428/80
SS-Gruppenführer (altábornagy) *lásd* Katzmann, Fritz; Prützmann, Hans-Adolf
Stanislau *lásd* Sztaniszlau
Stanisławów *lásd* Sztaniszlau
statisztika 44, 51, 67, 71, 177, 179, 211, 242, 308, 334, 350; deportálásoké 36, 132, 173, 342–43. *Lásd még* áldozatok statisztikái
Stern József 393/96
Stern Lajos 256
Stern Samu 279, 417/86
stetl 37, 136, 144, 186, 191, 358
Sulik, Alekszandr 358
sváb (német) származás 72, 322–23, 340
Svájc 296
svájci bevándorlási hivatal 80
Svéd Iván 392/89
Svédország 67, 371/47
Swintek, Josef 180

Szabó Imre 102
Szabolcsi Lajos 369/28
szadizmus 10, 178, 213, 237–38
szakképzett nácik 186–87, 227–28
száműzetés *lásd* deportálás/kitoloncolás
Szapáry Erzsébet, grófnő 28, 102, 284, 289, 292, 294–294, *295*, 296, 311, 351, 379/34
Szegedi Csanád 361/5

Szegedy-Maszák Aladár 327
Szekfű Gyula 70
személyazonosság(ok) 15, 348, 396/9, 403/83
szemtanú 13, 21, 27, 43, 116, 125–26, 143, 153, 158–59, 162, 167, 172, 174, 180, 182, 201, 216, 223, 237, 265–67, 302, 334, 349–50, 357–58, *359*, 364–65, 391/78, 392/88, 89, 397/24, 402/67, 412/29
Szepsi (szlov. Moldava nad Bodvou) 106
Szerbia/szerbek 37, 76, 362/7, 363/12
szexuális megalázás 233–34
szics *lásd* ukrán szabadcsapatok / paramilitáris alakulatok
szifilisz 247
Szkala-Pogyilszka (ukr. Скала-Подільська/Szkala-Pogyilszka, len. Skała Podolska) 117, *119*, 128, 192, 380/54, 381/70, 397/21
Szlovákia 76, 82, 86, 93, 106, 199, 277, 294, 307, 332, 340, 343, 362, 372/67, 377/6. *Lásd még* Felvidék
Szmotrics folyó 135
Sznyatin (ukr. Снятин/Sznyatin, len. Śniatyn) 189, 243, 263, 413/32
Szociális Testvérek Társasága 27, 100, 256, *293*, 298, 302
szocializmus 54, 65
Szokilec (ukr. Сокілець) 169–70
Szombathelyi Ferenc 96–97, 101, 115, 200, 271, 273–75, 303–304, 416/66, 73, 421/6, 8
szomszédok 17–19, 48, 53, 156, 158, 340, 351, 357, 366/39, 397/24
szovjet hadsereg *lásd* Vörös Hadsereg
szovjet Rendkívüli Állami Bizottság 15, 142, 155–56, 181, 351, 389/47
Szovjetunió 15, 32–34, 40, 43, 83, 86, 88–89, 93, 120, 134, 148–49, 177, 184, 253, 289, 292, 294, 311, 326, 344, 376/105, 389/47, 416/66
Sztálin, Joszif Visszarionovics 15, 89, 359
Sztaniszlau (ukr. Станиславів/Sztaniszlaviv, len. Stanisławów, or. Станислав/Sztanyiszlav, ném. Stanislau; 1962 óta Івано-Франківськ/Ivano-Frankivszk) 26–27, 29, 115, 128–30, 185, 187–92, 194, 196–97, 199–207, 210–12, 217, 220–21, 224, 229–31, 241, 244–48, *248*, 249, 265, 272, 274, 292, 321, 327, 329, 335, 338, 343, 347, 396/11, 12, 398/33, 399/36, 39, 402/65, 428/1. *Lásd még* „véres vasárnapi mészárlás"; Rudolf-malom
Sztaniszlaviv *lásd* Sztaniszlau
Sztanyiszlav *lásd* Sztaniszlau
sztereotípia 49, 55, 57, 344. *Lásd még* „galíciáner" / galíciai zsidó sztereotípiák
szukkot 201, 205
„szükséges rossz" 67, 278–79
születések 51, 99, 111
születési bizonyítvány / anyakönyvi kivonat 106, 253, 348

tábori csendőrség (magyar) 19, 74, 96, 100, 103, 113, 253, 263, 266, 273, 286, 296, 303, 305, 311, 313–14, 330, 347, 381/57; fosztogatásai 113, 271, 311
tabu 239, 299
tagadás 180, 216, 317, 325–26, 329, 355
találkozó 141, 255–56, 265, 280, 284, 296, 327, 386/23; náci megbeszélések 146, 148, 152, 178–79
Tamás (magyar katona) 352
Tanácsköztársaság (magyar) 65, 370/42
tanúvallomás 104, 155, 160, 166, 171, 214, 220, 223, 244–45, 255, 280, 313, 324, 343, 390/60, 61, 72, 391/76, 393/98, 99, 396/8, 402/76, 423/33, 34
Tanzmann, Helmut 187–90, 199, 205, 228, 263, 321
tarifa (embercsempészeké) 255, 257, 262–63, 411/15

Tarnopol (ukr. Тарнополь/Tarnopol; 1944 óta Тернопіль/Ternopil) 181, 248, 273, 410/38
tartalékos rendőrzászlóalj (Ordnungspolizei, ORPO) 41, 151, 157, 159–61, 163–65, 168–71, 173, 179–195, 201, 207, 209–11, *211*, 212–13, 225–26, 234, 301, 316, 384/1, 389/51, 55, 390/66, 72, 396/11, 12, 397/24, 399/35, 401/50, 423/32
Tatariv (ukr. Татарів, len. Tatarów) 189, 210, 273, 396/13, 397/15
Tatarów *lásd* Tatariv
távirat 34, 112, 251, 254, 287, 379/2, 411/11, 419/100
Teleki Pál 68–69, 73, 76–79, 278, 322–23, 327, 371/48, 374/79, 80, 426/62
Teleszky János 367/10
temető 181, 206–209, 211, 337, 394/121; *lásd még* új zsidótemető
terhesség 179, 209, 276
természetes határok – Kárpátok 113–14; Dnyeszter 115–16, 130–31, 184, 262
The Lost (Daniel Mendelsohn könyve) 14
Thomanek tizedes 219, 243, 409/30
Tisza István 57, 63
titkosrendőrség *lásd* Gestapo
titkosszolgálat (brit) 170, 173
Tlumacs (ukr. Тлумач/Tlumacs, len. Tłumacz) 123
Tłumacz *lásd* Tlumacs
Tłuste *lásd* Tovszte
Tovszte (ukr. Товсте/Tovszte, len. Tłuste) 116, 218–19, 271, 342, 423/35
tömeggyilkosság 9–10, 14, 19, 36, 39–48, 124, 132–34, 139, 142–49, 152–65, 168, 170, 173–81, 184–93, 196, 199–203, 206, 212–20, 227–29, 246, 256, 267–70, 273, 287, 291–92, 311, 314–16, 328–29, 332–38, 346, 356–58, 382/76, 383/92, 390/68, 70, 392/88 *Lásd még* Aktion (zsidók begyűjtése); áldozatok statisztikái; erőszakos begyűjtés (zsidóké); kényszervetkőzés (mint a tömeggyilkosság része); kivégzés (mint a tömeggyilkosság része); részvétel tömeggyilkosságban
tömegsír 35, 39, 44, 121, 124, 143, 187, 234, 267, 301, 312, 315, 333, 337, 365/30; Kamenyec-Podolszkijban 12–14, 18–19, 40, 157, *158*, 161, 163, 165, 167, 170, 174, 179–91, 350, 353, 356, 360, 388/41; nadvirnai 43, 202–203, 207, 209–10, 334–35; orinini *144*, 346, 402/63, 64; „véres vasárnapi mészárlás" 206–10; *Lásd még* sírok megásása és befedése
Trákia 332
Transnistria *lásd* Transznisztria
Transznisztria (rom. Transnistria, ukr. Придністров'я/Pridnyisztrovja) 237, 314, 321
„transzukrajnai autópálya" 194, 398/28
Trapp, Wilhelm 301
trauma 7, 15, 17, 24, 36, 43, 48, 58, 65, 104, 107, 167, 170, 174, 193, 203, 237, 239, 249, 298, 354
Trautmann, Hans Peter 22–23, 404/90, 405/105, 108, 109
Trawers, Howard 419/104
Treblinka 48
trianoni békeszerződés 58, 67
Troper, Morris C. 287–88
tulajdon – zsidó tulajdon elkobzása 38, 66–67, 98, 112, 138, 167, 214, 226–28, 233, 272, 309, 311. *Lásd még* fosztogatás
túlélők 18, 20–21, 24, 27, 41, 43–44, 46, 48, 90, 99, 104, 112, 114, 116–17, 123–25, 138, 142–43, 152, 155, 162, 167, 174, 179, 191, 194, 201, 203, 205–208, 210, 214, 216–18, 222–24, 229, 237–40, 245, 251, 254, 259, 263, 265–67, 270–71, 282, 284–85, 297, 302, 311–15, 318, 325,

334, 341, 344, 347, 358, 392/89, 398/34, 408/16, 423/30, 424/38, 430/30, 431/4

Tyupenko, Nyikolaj 181–82

Uglya (ukr. Угля/Uglja) 386/19
újságok 110, 291, 299, 393/97
új zsidótemető (Sztaniszlau) 187, 203, 205, 207, 230, 402/65
ukrán nyelv 12, 14, 127, 356, 412/27
ukrán segédrendőrök 157–59, 164, 166, 211, 226, 234, 390/67
ukrán segédrendőrök testülete (Schutzmannschaft) 151, 315, 396/11
ukrán szabadcsapatok / paramilitáris alakulatok 9, 35, 118, 126, 186, 192, 236, 280, 282, 287–288, 310, 336, 343, 395/5
Ungvár (ukr. Ужгород/Uzshorod, or. Ужгород/Uzsgorod) 12, 26, 139, 166, 306, 422/17, 20
Ungváry Krisztián 78, 371/53, 390/70, 425/55
Ungváry Rudolf 421/16
Unterland 54
Uścieczko *lásd* Usztyecsko
Usztyecsko (ukr. Устечко/Usztyecsko, len. Uścieczko) 275
úti okmány 111, 268–69, 363/18, 364/18, 414/52
Uzsgorod *lásd* Ungvár
Uzshorod *lásd* Ungvár

üzenetváltás 23, 34, 93, 130–31, 136, 141, 152, 253, 264, 268, 272, 283–84, 288, 305, 324, 326, 330, 393/100, 410/4, 413/32, 418/97, 419/101; Bárdossy Lászlóé 98, 290, 328; Friedrich Jeckelné 145, 170, 173, 178; Keresztes-Fischer Ferencé 100, 263; levélben 125, 192, 205, 304, 411/8, 413/30; a MIPI-é 283, 383/102, 418/92; munkaszolgálatosoké 125, 170, 276–77, 283–84, 287; rádión 145, 168–69, 145, 266, 291; táviratilag 34, 112, 251, 254, 287, 411/11, 419/100

vacsora, nácsiké 201–202, 206, 311, 320
Varchmin, Ernst 210, 397/15
Varga Jenő 370/42
Varsó 23, 213, 222–24, 240
vasúti rendőrség (Bahnschutzpolizei) 151, 396/12
Vázsonyi Vilmos 369/36
Végh Hanna 285
végső megoldás (Endlösung) 9–10, 36, 41–42, 47, 138, 147, 152, 175, 182, 185–86, 190, 196, 203, 210, 218, 226, 229, 332, 337–38, 350, 395/4, 428/80
vegyes házasság 33, 39, 51, 53–54, 69, 83, 280, 342
Velikij Zsvancsik (ukr. Великий Жванчик / Velikij Zsvancsik, len. Wełykyj Żwanczyk) 169–70
Veres Éva 20, 356
„véres vasárnapi mészárlás" (1941. október 12.) 27, 203, 206, 210, 212, 315, 335, 338. *Lásd még* Rudolf-malom
Verhovina (ukr. Верховина, len. Żabie) 189, 212, 264, 268
Vernichtungskrieg (megsemmisítő háború) 337
versengés/rivalizálás 74, 95, 196, 217, 221, 229, 275, 399/40
vesztegetés 85, 105, 108, 218, 226–28, 260, 375/95, 381/56, 404/98
veterán, első világháborús 74, 87, 318
vezérkar (a Magyar Királyi Honvédségé) 29, 34–35, 37, 88–89, 92–93, 96–97, 146, 253, 270–71, 275, 277, 284, 303–304, 309, 312–13, 315, 319–23, 339, 378/16, 416/66, 421/5, 427/37, 40
Világ Igaza, Jad Vasem 28, 294, 296, 371/47, 411/9, 431/2
Vilhivci *lásd* Irhóc

Vinnica (ukr. Вінниця/Vinnica, or. Винница/Vinnyica, len. Winnica) 146, 148, 152, 179
viselkedési szabályzat az SS-ben 186, 201, 225, 228, 246–47
Vishniac, Roman *345*
Viskiv (ukr. Вишків/Viskiv, len. Wyszków) határátkelő 189–90, 211, 396/14
visszacsatolt területek 33, 76, 78–80, 83, 253, 317, 338, 340–41
visszatoloncolás 75, 80, 93, 134, 136, 140–42, 146, 153, 189–90, 198, 253, 260, 263–78, 297, 314, 321, 327–28, 331, 348, 352, 375/96
vízbe fúlás 123, 238, 312
Volkmann, Claus 187, 212–14, 228–29, 315, 403/78, 83, 404/98
Volksdeutsche (népi német) egységek 151, 195, 207, 392/88
Volóc (ukr. Воловець/Volovec) 430/22
vonat 32, 61, 99, 107, 111, 116, 131, 153, 167, 216, 230–31, 253, 277, 380/46, 381/67, 427/71
Von Roques, Karl 140–41, 146–49, 165, 174–75, 225, 314–16, 385/12, 393/103
Vörös Hadsereg 120, 134, 136, 234
Vöröskereszt *lásd* Magyar Vöröskereszt; Nemzetközi Vöröskereszt

Wagner (Sturmbannführer, őrnagy) 146–47, 386/24
wannseei konferencia (1942) 41, 332, 395/4, 228/80
Warmann, Albert 213, 219, 403/81
Weber, Alfred 159, 165
Wehrmacht 40–42, 135–36, 141, 145, 147, 165, 177, 257, 268, 270, 410/39; a kamenyec-podolszkiji mészárlásban 147–49, 175, 183; szerepe 187, 200, 225–26, 314–15, 317; nemi erőszak elkövetője 236, 242, 246–49
Weiser Dezső 393/99, 414/52, 423/33
Weiss Edith, bárónő 23, 28, 45, 129, 205, 279, 283–84, 292, 294–97, *297*, 298, 325, 351, 383/102, 417/85, 418/95, 420/119
Weiss, Irene (Traub Irén) 104, 108, 379/38, 414/42, 423/423
Weiss Manfréd, báró 28, 296
Wekerle Sándor 63
Wełykyj Żwanczyk *lásd* Velikij Zsvancsik
Werth Henrik 21, 29, 34, 37–38, 46, 89, 92–93, 96–97, 253, 271, 309, 312, 320–22, *322*, 323, 339, 363/14, 377/8, 414/54, 426/56, 63
Westermann, Edward 202, 206, 246
Wiemer, Hans 159, 165, 179
Wiesel, Elie 45, 267, 340, 382/85
Winnica *lásd* Vinnica
Wünnenberg, Alfred *150*
Wyszków *lásd* Viskiv

Żabie *lásd* Verhovina
Zabłotów *lásd* Zabolotyiv
Zabolotyiv (ukr. Заболотів/Zabolotyiv, len. Zabłotów) 192, 212, 219, 272
Zakarpattja *lásd* Kárpátalja
Zakarpatyje *lásd* Kárpátalja
Zasławski (orvosnő) 244
Zelikovits, Zvi (Hermann) 142–43, 385/18, 386/19, 21, 431/3
Zelmanovits, Mosheh 123–24, 267, 412/21
Zobel László 7, 24, 27, 90–91, 99, 110–11, 118, 122, 254, 257–58, *258*, 266–67, 275, 346–47, 376/1, 381/67, 383/92, 412/19, 423/34, 424/35, 38

zsidóbarát 272, 297, 303, 416/66
„zsidókérdés" 37, 59, 61–63, 68, 71, 75, 174–75, 190, 309, 345, 367/2; Himmler erről 42, 149; Kozma Miklós erről 88, 93; Szombathelyi Ferenc erről 303; a Wehrmacht erről 314

„zsidómentes" határövezet 35, 196, 229, 248, 264, 309, 324
zsidó szervezetek 60, 111, 171–72, 239, 267, 278, 281, 286, 299, 328, 419/107. *Lásd még* az egyes szervezeteknél
Zsidó Tanács *lásd* Judenrat
zsidótörvények (első: 1938. évi XV. tc., második: 1939. évi IV. tc., harmadik: 1941. évi XV. tc.) 22, 38, 75, 77–79, 91, 93, 91, 278, 294, 307–308, 340, 373/70, 72–74, 374/80, 375/94, 417/81
zsidó vezetők/vezetés 65, 78, 94, 104, 111, 128, 277, 279–82, 297
zsinagóga 45, 74, 103, 110–11, 124, 129, 131, 200, 204, 267, 355
Zsitomir (ukr. Житомир/Zsitomir) 273

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881

Tartalom

Előszó 9
Ideje van a köszönetnek 20
A fordító megjegyzése 26
A főszereplők. Túlélők, tanúk, zsidómentők, tettesek 27

1. Bevezetés. Alapozó a holokauszthoz 31
2. A „galíciánerek". A keleti zsidók a magyarok elképzeléseiben 49
3. Galícia. Száműzetés az ismeretlenbe 90
4. Kamenyec-Podolszkij. Egy mészárlás anatómiája 133
5. Az öldöklés mámora. Galícia, 1941–1942 184
6. A nemi erőszak mint háborús fegyver 233
7. Vissza a szakadékból. Menekülés és túlélés 251
8. Régi sebek feltépése. Felelősség és következmények 301
9. Rekviem a deportáltakért. Megválaszolatlan kérdések 333

Zárszó. Hogyan is lehetne befejezni? 353

Jegyzetek 361
Bibliográfia 432
Képjegyzék 453
Név- és tárgymutató 457

A magyar holokauszt főpróbája új megközelítésben mutatja be a gázkamrák előtörténetét, a galíciai vérengzést. 1941 nyarát olyan eseménylánc követte, amely példátlan a második világháború és a holokauszt történetében.

George Eisen kötetének különlegessége, hogy miután felhasználja a levéltári forrásokat, interjúkat és a kortárs szemlélők tanúvallomásait, túllép a hagyományos történettudomány keretein, és kutatja mind az áldozatok, mind a hóhérok politikai, kulturális, valamint pszichológiai motivációját.

Személyes felfedezőút is ez a könyv, mert a meggyilkoltak között ott volt a szerző két nagybátyja. Történetük rekonstruálása tisztelgés a többi húszezer áldozat sorsa előtt is.

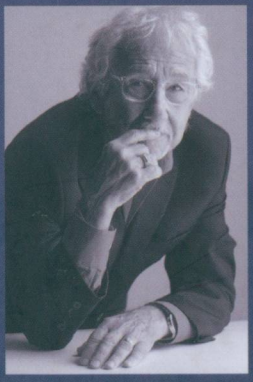

George Eisen (1943) a történelem és a politikatudomány professzora. Tanulmányait Magyarországon, Izraelben és az Egyesült Államokban végezte; tudományos munkáit több nyelvre lefordították, számos díjjal ismerték el.

booklove.hu/parkkiado 7999 Ft

PARK KIADÓ

9 789636 330330